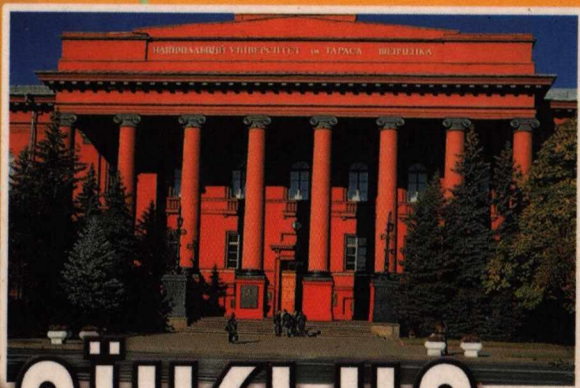
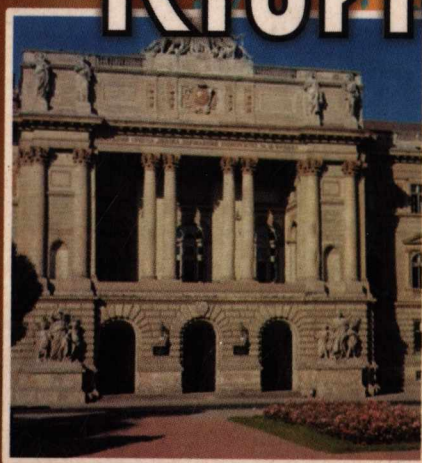

Ярослав
Калакура

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ

Ярослав
Калакура

УЖРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ

Курс лекцій

Друге видання, доповнене

Київ
«Генеза»
2012

ІБ ПНУС

778669

*Світлій пам'яті українських істориків,
які відійшли у вічність, присвячується*

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей
вищих навчальних закладів*

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор Ю.А. МИЦИК
(Національний університет «Києво-Могилянська академія»);
доктор історичних наук, професор Ю.А. ПІНЧУК
(Інститут історії України НАН України);
доктор історичних наук, професор І.В. ВЕРБА
(Інститут української археології та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України).

Друге видання курсу лекцій з української історіографії враховує не тільки великий інтерес до книги й попит на неї, а й численні відгуки, побажання, пропозиції та зауваження, висловлені в рецензіях і на зустрічах із читачами.

Це своєрідний підсумок сорокарічної науково-дослідної і педагогічної праці автора в стінах славетного Шевченкового університету. Підготувати такий курс, забезпечити його читання і нарешті опублікувати вдалося завдяки, з одного боку, відновленню державної незалежності України, її демократизації, а з другого – у результаті звільнення переважної більшості українських істориків, у т. ч. й автора цих рядків, від ідеологічних стереотипів тоталітарної доби, переосмислення вузлових проблем національної історії, історії української думки.

Автор належить до того покоління українських істориків, яке професійно та ідейно почало формуватися в добу хрущовської «відлиги», критики культу особи Сталіна, яке повірило декларациям тодішніх партійних лідерів про те, що повернення до теорії і практики сталінізму не буде. Ми боляче переживали й були глибоко розчаровані, коли просталінським силам удалося взяти реванш, повалити М. Хрущова, встановити авторитарний режим і відновити репресії супроти інакодумців.

Інтерес до історії історичної думки, який зародився у автора ще в студентські роки, помітно посилювався в період навчання в аспірантурі та роботи в Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті імені Тараса Шевченка. Цей інтерес посилювався у спілкуванні з науковим керівником професором Іваном Івановичем Шевченком, який, будучи істориком КПРС, залишався свідомим українцем і патріотом. Він познайомив автора з найбільш знаним на початку 1960-х років фахівцем у галузі української історіографії – Михайлом Івановичем Марченком, чия книга¹ користувалася тоді великою популярністю серед студентів, професійних істориків, а водночас піддавалася остракізму з боку партноменклатури. Помітний вплив на формування поглядів автора на

¹ Див.: Марченко М.І. Українська історіографія: з давніх часів до середини XIX ст. – К., 1959.

К17 Калакура Я.С.
Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза,
2012. – 512 с.
ISBN 978-966-504-568-7

Книга містить стислий виклад авторських лекцій з української історіографії, прочитаних студентам історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. З'ясовуються поняття предмета й завдання української історіографії, її джерела та місце в структурі історичної науки, обґрунтовується наукова періодизація зародження і розвитку знань з історії України. Головну увагу приділено характеристиці витоків і особливостей розвитку української історичної думки, від Середньовіччя до відновлення і зміцнення державної незалежності України.

Простежується внесок в українську історичну науку провідних істориків, наукових осередків та інституцій не тільки материкової України, а й української діаспори. Розвиток української історіографії розглядається на тлі європейської історичної науки.

Для професійних істориків, викладачів, учителів, студентів історичних та інших гуманітарних факультетів, усіх, хто захоплюється українською історією, наукою та культурою.

Прикарпатський національний університет ім. Я.С. Калакура 63.3(4УКР)Я73

імені Василя Стефаника

код 02125256 © Калакура Я.С., 2004

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА «Генеза»,

ISBN 978-966-504-568-7 оригінал-макет, 2004, 2012

Інв. №

77 26 69

українську історіографію мали професори Федір Павлович Шевченко, Петро Михайлович Шморгун, Анатолій Васильович Санцевич, Ярослав Романович Дашкевич та московські історики – Микола Миколайович Маслов, Василь Гнатович Касьяненко та ін.

Горбачовська перебудова, крах Союзу РСР й утворення незалежних держав, передусім відновлення державної незалежності України, злам залізної зависи із західним світом – усе це поставило істориків у принципово нове становище: були відкриті «спецхрани» архівів, бібліотек, музеїв, почалася публікація заборонених праць М. Грушевського, В. Антоновича, Д. Багалія, М. Аркаса, О. Єфименко, І. Крип'якевича.

В Україну повернулися не відомі раніше нам праці істориків української діаспори: Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, О. Оглоблина, Т. Мацьківа, В. Косика та ін. Великий вплив на еволюцію поглядів пострадянських істориків справили публікації досліджень О. Субтельного, А. Жуковського. Особисто позитивний слід залишили зустрічі й спілкування автора з О. Прицаком, Л. Винаром, Т. Гунчаком, О. Субтельным та ін.

У середині 1990-х років на історичному факультеті Київського національного університету було відновлено після відомих заборон курс «Українська історіографія». Автор цих рядків опрацював принципово нову його концепцію і програму. На відміну від радянської історіографії в основу нового курсу були покладені українська національно-державницька ідея, принцип окремішності української історії, її зв'язок з європейською історіографією.

Українська історіографія трактується в цьому курсі як історія зародження і розвитку історичної думки українців, як безперервний і тривалий процес формування української історичної науки, історичної свідомості й культури українського суспільства. Історіографія – категорія науки й духовної культури, вона невіддільна від філософії історії (історіософії), тісно пов'язана з іншими галузями гуманітарних знань. Поряд з науковими, пізнавальними, аксіологічними (світоглядними) вона виконує комплекс соціокультурних функцій. Історія української історичної думки уособлює важливий зріз історії культури, національної свідомості й буття українців, їх духовних цінностей.

У сучасних умовах, коли Україна утверджується як самостійна держава й поступово інтегрується у світове співтовариство,

коли відновлюються і збагачуються національні традиції, повертаються замовчувані імена духовних світочів українського народу, неухильно зростає суспільна роль історичної науки та всіх її підрозділів. Вона покликана правдиво і об'єктивно, науково і неупереджено переосмислювати події і явища минулого на основі раніше недоступних джерел і нових методологічних підходів, рішучого розриву з ідеологічними постулатами тоталітаризму.

Історія національної історичної думки, розвитку української історичної науки наповнена колосальним матеріалом, досвідом і уроками, цінним методологічним інструментарієм, які, взяті в комплексі, мають незамінне значення не тільки для осягнення минулого, а й кращого розуміння сучасності та обріїв майбутнього. З'ясувати незаангажовано і об'єктивно історію України неможливо без знання тенденцій розвитку української історичної науки, тобто без опанування українською історіографією.

Мета пропонованого курсу полягає у з'ясуванні витоків української історіографії, виявленні провідних тенденцій і закономірностей її розвитку, у виокремленні внеску у збагачення історичних знань визначних українських істориків і наукових осередків, інститутів, їх друкованих органів. При цьому пріоритет віддається розвитку досліджень з історії українського народу.

Автор сповідує такий погляд на українську історіографію, за яким вона розглядається як національний компонент світової історичної думки. Загальнолюдські духовні цінності не є безнаціональними або наднаціональними. Світова історична думка інтегрує здобутки істориків усіх народів, незалежно від їх чисельності і величини етнічної території.

Підготовлений курс лекцій не нівелює значення жодного періоду української історії для розвитку історичної науки, в тому числі й радянських часів. Автор лише прагнув відокремити реальний приріст історичних знань від ідеологічних напашарувань тоталітарної доби. З огляду на це автор самокритично переглянув свої власні публікації з історіографії 1970–1980-х років, відмежувався від пануючих тоді політичних ідеологем, які накидалися історичній науці. Йдеться про духовне очищення і покаяння за власні помилки і хиби.

Багатьом колишнім радянським історикам, особливо історикам партії, в т. ч. й авторові, часом дорікають, з одного боку, за «прислужування» комуністичній системі, а з іншого – за

«перекрашування» в умовах незалежності. У Біблії сказано: «Не судіть і не суджені будете». Та було б дивним, якби після розпаду радянської імперії, краху комуністичної ідеології, відновлення державної незалежності України в умовах її національного відродження, розгортання демократичних перетворень, євроінтеграції, розширення доступу до джерел історичної правди продовжували б чіплятися за збанкрутілі схеми й штампи. До того ж кожен історик є насамперед громадянином України, і він покликаний виконувати свій громадянський обов'язок – служити Україні. Автор сподівається, що ця книга є його маленькою часткою в реалізації високого покликання свідомого українця, скромною цеглиною в будову української національної історіографії.

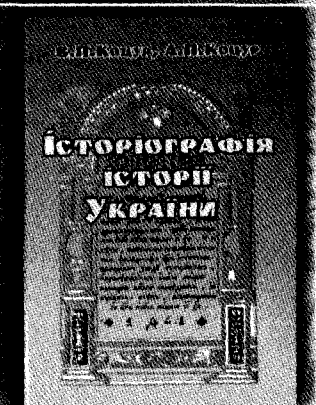
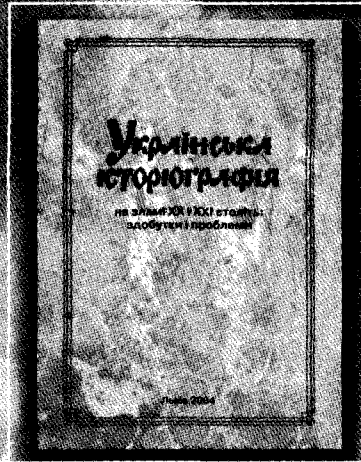
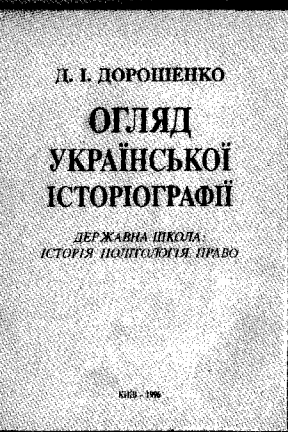
Лекція I

Українська історіографія як спеціальна галузь знань і навчальна дисципліна

•
I.1. Поняття «українська історіографія»

•
I.2. Предмет і завдання української історіографії, її роль у підготовці істориків

•
I.3. Джерела української історіографії

Мета:

З'ясувати, що вивчає українська історіографія, яке її місце в структурі історичної науки, що є предметом і об'єктом історіографії, на яких джерелах ґрунтується українська історіографія.

Будь-яка наука – філософія, правознавство, кібернетика чи мікробіологія – має свою історію. Власну історію має й історична наука. Галузь знань, яка вивчає історію історичної науки, називають **історіографією**. Сам термін має грецьке походження: власне *історія* – розповідь про минуле і *графо* – писати. У давні та середні віки істориків називали історіографами, тобто особами, що описують історію. Панували посади історіографів при дворах фараонів, імператорів, королів, князів, царів, які мали доступ до владних архівів, викладали офіційну точку зору на історичні події. У XVI ст. стали появлятися історіографи знатних родів, династій, окремих сімей. З XVIII ст., коли історія остаточно утвердилася як наука, як система наукових знань, відбувся своєрідний її поділ на історію людського суспільства та історію самої історичної науки. Згодом виокремились допоміжні (спеціальні) історичні дисципліни: джерелознавство, дипломатика, палеографія, хронологія, сфрагістика і т. д. Історична наука стала інтегрованою системою знань, у якій одне з чільних місць посіла історіографія. Поняття «історіографія» поступово набуло сучасного змісту і стало застосовуватись у трьох основних значеннях: а) як спеціальна галузь історичної науки, що вивчає її історію, процес нагромадження і розвитку історичних знань; б) як сукупність досліджень, наукової літератури, присвячених певній добі, періоду, проблемі, події, регіону чи країні; в) науковий аналіз повноти і достовірності дослідження в історичній науці тієї чи іншої проблеми, теми, події, певного періоду конкретної доби.

В Україні термін «історіографія» в його сучасному значенні дістав поширення в другій половині XIX ст., спочатку в Галичині, а пізніше – на Наддніпрянщині. Імператорський університет Св. Володимира був одним із піонерів серед російських університетів щодо викладання історіографії. У 1874 р. професор І. Лашнюков опублікував у Києві «Очерки русской историографии». Велику увагу історіографічним дискурсам приділяли університетські професори – М. Максимович, М. Костомаров, В. Іконников, В. Антонович. Зокрема, В. Іконникову належить ґрунтовна праця «Опыт русской историографии» у двох

томах. У ній висвітлювався також розвиток знань про Україну, яку офіційно називали Південно-Західна Русь. У вислідах В. Антоновича аналізувалась історіографія литовської доби української історії та української культури. І. Франко в 1904 р. опублікував у енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Ефрона статтю про південноруську літературу, в т. ч. й історичну, а також про усну творчість, народну пісню, окресливши самобутність української етноісторії. Д. Багалій у 1911 р. опублікував виклад своїх лекцій у Харківському університеті під назвою «Русская историография». У цих лекціях велика увага приділялась працям з історії України. Власне з часів В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Багалія, І. Франка, М. Драгоманова бере свій початок українська історіографія як галузь знань про історію української історичної думки або про сукупність праць з української історії. Сам термін «українська історіографія» одним з перших запровадив у науці професор Київського університету М. Василенко («малоруська історіографія»). І. Джиджора, М. Грушевський та О. Грушевський вживали поняття «українська історіографія» для означення всієї наявної на той час літератури з історії України-Руси. У 1914 р. М. Грушевський оприлюднив дискурс про розвиток українських досліджень у ХІХ ст., яким відкривалось двотомне енциклопедичне видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем». Він розглядав генезу української історичної думки як ідейне ядро розвитку українознавства, а літературу козацької доби – як вихідний пункт української історіографії. Весь подальший розвиток історичних досліджень учений аналізував у контексті суспільно-політичної думки та громадсько-політичних рухів на півдавстрійських та підросійських землях українців. У тому ж 1914 р. О. Грушевський виступив у часописі «Україна» зі статтею, в якій безпосередньо аналізував ви-токи нової української історіографії.

На розвиток досліджень з української історіографії позитивний вплив справила Українська революція 1917–1921 рр. В. Біднов видав у Катеринославі в 1920 р. брошуру «Що читати по історії України (Коротенька історіографія України)», яка відкривала нову сторінку в утвердженні поняття «українська історіографія».

Найбільш повне визначення української історіографії опрацював Д. Дорошенко, виклавши його в 1922–1925 рр. в «Огляді української історіографії». Під українською історіографією він розумів історію розвитку «української історичної думки». Як зазначав згодом О. Оглоблин, «Огляд...» Д. Дорошенка він

поклав в основу курсу лекцій з української історіографії в Київському університеті у 1920-х роках. У Харківському університеті лекції з української історіографії читав Д. Багалій і на їх базі підготував «Нарис української історіографії» (1923).

У 1929 р. київський історик О. Гермайзе підсумував розвиток української історичної науки за період з 1919 р., і це була одна з останніх радянських наукових розвідок міжвоєнного періоду, в якій фігурувало поняття «українська історіографія». Воно продовжувало застосовуватись лише у працях, що виходили у Львові (до 1939 р.) та в українській діаспорі. Тільки в часи хрущовської «відлиги» стараннями М. Марченка на короткий час термін «українська історіографія» відновився, хоча й застосовувався з властивим для радянської науки ідеологічним трактуванням.

Погоджуючись з думкою Л. Винара про те, що заслуга Д. Дорошенка полягає у розгляді української історіографії як окремої історичної дисципліни, у виявленні її залежності від польської і російської історіографій, в обґрунтуванні періодизації і державницької орієнтації української національної історіографії, вважаємо за можливе приєднатися до Дорошенкового визначення історіографії, з якого концептуально вибудовується і пропонований курс лекцій як системний виклад у хронологічній послідовності основних етапів зародження і розвитку української історичної науки.

1.1. Поняття «українська історіографія»

Українська історіографія – спеціальна галузь історичної науки, яка вивчає тенденції розвитку історичних знань, української історичної думки, діяльність наукових осередків та центрів історичної науки, внесок визначних українських істориків у збагачення історичних знань не лише з історії України, а й світової історії. З такого обширного визначення логічно випливає висновок про нетотожність понять «українська історіографія» та «історіографія України», оскільки остання досліджує розвиток, повноту і достовірність знань лише з історії України, її окремих періодів або конкретних подій української історії. Не слід також отожднювати поняття «українська історіографія» та «історіографія в Україні», адже на теренах України у різні періоди історії працювали історики, наукові осередки, що представляли собою польську, російську, австрійську, угорську, німецьку, румунську, кримськотатарську та інші національні історіогра-

фії. Водночас українську історіографію розвивали і збагачували історики не лише материкової України, а й ті, що емігрували в інші країни.

У структурі історіографії виділяють *загальну, предметну, галузеву, проблемну*. Українська історіографія – це різновид загальної історіографії, оскільки вона має за мету з'ясувати у контексті світової історичної науки зародження, збагачення і здобутки української історичної думки. Усі інші структурні компоненти більшою мірою пов'язані з історіографією України. Вони віддзеркалюють процес нагромадження знань, їх повноту або з певної галузі (культура, військова справа, господарське життя), або з конкретної проблеми (козацько-гетьманська держава, українська революція, рух опору і т. д.).

У вже згадуваному «Огляді української історіографії» Д. Дорошенко аналізував такі компоненти історіографії, як формування загальної культури та історичної свідомості українського суспільства, внесок провідних істориків і мислителів, наукових осередків і центрів як на материковій Україні, так і за її межами, видання і поширення історичних праць.

До зачинателів української історіографії як навчальної дисципліни правомірно відносять І. Крип'якевича, одного з найобдарованіших учнів М. Грушевського. Ще на початку 20-х років ХХ ст. він прочитав у Таємному українському університеті у Львові лекційний курс з української історіографії, виділивши у ньому три основних розділи: церковну історію, політичну історію і «загальну компіляцію», під якою розумів спробу наукового синтезу всієї української історії.

У добу сталінського тоталітаризму на термін «українська історіографія» було накладено табу, а провідних українських істориків спіткала доля репресованих або розстріляних в'язнів. Лише після ХХ з'їзду КПРС у добу хрущовської «відлиги» на якийсь час було «реабілітовано» поняття «українська історіографія», хоча й з спотвореним, так званим партійно-класовим трактуванням. Як виклик тоталітарній системі і вияв громадянської мужності можна розглядати появу в 1959 р. навчального посібника під назвою «Українська історіографія» професора М. Марченка. Влада і партократія не могли простити вченому його твердження про те, що національні особливості країни, своєрідність історичного життя народу позначаються на її історіографії, що «українська історіографія своєрідна особливостями в такій мірі, в якій був своєрідним історичний процес розвитку української нації і держави».

Реанімація сталінізму в часи Брежнєва супроводжувалася посиленою атакою на будь-які вияви національної самобутності України. З наукового вжитку знову вилучили термін «українська історіографія», його не було включено навіть до словника «Радянської енциклопедії історії України», а видання міжвідомчого наукового збірника «Історіографічні дослідження в УРСР» було заборонене. Українська радянська історіографія розглядалася як невід'ємна, хоча й периферійна частина радянської історичної науки. Книги, що присвячувались історіографії з історії УРСР, були віднесені до історіографії СРСР і, за оцінкою Л. Винара, не мали «нічого спільного зі справжньою українською історичною наукою», були служанкою російсько-радянського режиму.

Водночас не слід перекреслювати історіографічні публікації 1960–1980-х років в УРСР, оскільки, попри всю їх ідеологічну заангажованість, вони давали загальне, хоч і далеко від істини і об'єктивності, уявлення про тенденції суперечливого, часом спотвореного, розвитку історичних знань, висвітлювали діяльність конкретних істориків, наукових установ, зокрема інститутів історії, археології, суспільних наук АН УРСР, вузівських кафедр, інших осередків історичних досліджень.

Для утвердження наукового розуміння української історіографії важливе значення мали праці провідних істориків української діаспори. В умовах ідеологічного протистояння СРСР і західних держав, «холодної війни» вони зберігали і примножували національні традиції української історіографії, відстоювали самобутність і окремішність наукової схеми історії українського народу, опрацьованої М. Грушевським і модернізованої О. Оглоблиним, створили наукову школу української історіографії в діаспорі, Українське історичне товариство, заснували часопис «Український історик».

Особливо плідотно працює в царині теоретико-методологічних проблем української історіографії Любомир Винар. Розглядаючи історіографію як спеціальну історичну дисципліну, що вивчає історію розвитку історичної науки, він водночас ув'язує її з історіософією, яка дає філософську інтерпретацію не тільки історичного, але й історіографічного процесу¹.

Відновлення суверенітету, а згодом державної незалежності України заклало надійні підвалини для відродження націо-

¹ Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії. – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Париж, 1993. – С. 14–15.

нальних ознак української історіографії, для повернення історичній науці в Україні її природних функцій, очищення від ідеологічних догм і більшовицьких стереотипів, для соборності українських істориків. У 90-х роках ХХ ст., на початку нинішнього ХХІ ст. відбувся ряд наукових конференцій, вийшла у світ низка досліджень, що дозволило значно просунутись уперед щодо розуміння і трактування поняття «українська історіографія», її витоків і основних етапів розвитку.

До найпродуктивніших здобутків у царині з'ясування сутності української історіографії як наукової і навчальної дисципліни можна віднести посібник професора Дніпропетровського національного університету (нині – науковий співробітник Інституту історії України НАН України) Ірини Колесник «Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття)», перша частина якого присвячена питанням теорії, методології та історії української історіографії¹. Важливі узагальнення щодо розвитку знань з історії України від найдавніших часів до посттоталітарного суспільства здійснили В. Коцур та А. Коцур у курсі лекцій з історіографії історії України², а також у серії статей та монографії професора Володимира Потульницького³.

У колективній монографії за ред. Л. Зашкільняка⁴ розглядаються відродження і деякі нові тенденції в розвитку української національної історіографії після відновлення незалежності України.

Отже, сучасне розуміння української історіографії зводиться до її трактування як спеціальної галузі української та світової науки, яка досліджує закономірності, умови і періодизацію розвитку української історичної думки, досвід організації діяльності історичних установ, центрів та осередків історичної науки, їх локалізацію, внесок українських істориків у збагачення історичних знань з вітчизняної та світової історії, процес успадкування і примноження методології наукових

¹ Див.: Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття). – К., 2000.

² Див.: Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій. – Чернівці, 1999.

³ Потульницький В.А. Українська та світова історична наука // Укр. іст. журнал. – 2000. – № 1, 2, 3, 4; Його ж. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVIII–ХХ століть. – К., 2002.

⁴ Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004.

досліджень, підготовки професійних істориків, а також формування історичної свідомості українського суспільства¹.

Як галузь науки українська історіографія склалася на рубежі ХІХ–ХХ ст. Це було зумовлено, з одного боку, розвитком самої історичної науки в Україні, настійною потребою підсумувати її здобутки, визначати стан дослідження тих чи інших епох, проблем, подій, явищ і окреслювати перспективи подальшого нарощування історичних знань. З іншого – стимулом розвитку української історіографії були ріст національної свідомості, наростання національно-визвольного руху, Українська революція і відновлення національної державності України в 1917–1920 рр.

Складання української історіографії як галузі науки стимулювалось також потребами її вивчення, становлення її як навчальної дисципліни. Відкриття українських університетів у Києві та Кам'янці-Подільському, діяльність Таємного українського університету у Львові, часткова українізація Харківського, Одеського університетів, створення інших вузів супроводжувались запровадженням до навчальних планів курсів історіографічної проблематики. Стимулом до виокремлення української історіографії як навчальної дисципліни в Україні було повернення в 1924 р. М. Грушевського до Києва, створення під його керівництвом низки історичних установ у структурі ВУАН, зокрема кафедри історії України, а також подібних кафедр у Харкові, Катеринославі, Полтаві, Ніжині, Одесі та інших містах. Приклад вивчення української історіографії як навчальної дисципліни подали українські історики в еміграції, зокрема Д. Дорошенко, який був піонером її викладів у Празі, де перебував у 1920-х роках Український вільний університет, а згодом і в Українському науковому інституті в Берліні.

Згорання політики українізації в УСРР супроводжувалось ліквідацією у вузах курсу української історіографії, а його лицемірне відновлення в добу хрущовської «відлиги» було короточасним тактичним маневром. Тільки в умовах незалежної України у навчальних планах історичних факультетів виділено українську історіографію як окрему дисципліну. Нині ця дисципліна є синтезом наукових знань з історії української історичної думки, її теоретико-методологічних засад, досвіду науково-дослідної роботи українських істориків.

¹ Калакура Я.С. категорія «Українська історіографія у системі понять історичної науки // Уйдос, вип. 5. – К., 2011. – С 296.

Таким чином, українська історіографія як спеціальна галузь історичної науки і навчальна дисципліна є підсистемою історичних знань, що досліджує історію національної історичної думки.

1.2. Предмет і завдання української історіографії, її роль у підготовці істориків

Кожна наука має свій предмет вивчення, яким вона відрізняється від інших наук. *Предметом української історіографії є закономірності нагромадження знань і розвитку української історичної думки, становлення і збагачення української історичної науки.* Інакше кажучи, предмет історіографії складають не сам історичний процес, не конкретні факти, події, явища історії, а лише ті, що мають безпосереднє відношення до розвитку знань про ці події, факти і явища.

Українська історіографія фіксує і аналізує наступність розвитку знань, появу нових концепцій не лише з історії України, а й внесок українських істориків у дослідження світової історії, історії зарубіжних країн, інших народів. Слід мати на увазі, що предмет історіографічного дослідження пов'язаний, але не співпадає з об'єктом пізнання, а тому дуже важливо врахувати це як у дослідницькій, так і в педагогічній практиці. Дослідник завжди виступає в ролі суб'єкта пізнання, а все, що він вивчає, є, відповідно, об'єктом дослідження.

Об'єктом української історіографії виступають її творці, а точніше, результати діяльності окремих осіб або їх груп, причетних до розвитку української історичної науки, формування історичної свідомості українського народу. Ці результати наукових пошуків українських істориків зматеріалізовані у вигляді літописів, наукових праць, матеріалів наукових конференцій, періодичних видань. Отже, до об'єктів історіографії відноситься діяльність українських істориків, наукових історичних установ, інститутів, кафедр, наукових товариств і видавництва як у самій Україні, так і за її межами. Йдеться, зокрема, про Наукове товариство імені Шевченка, Товариство Нестора Літописця, Українське історичне товариство, Історичну секцію ВУАН, очолювану М. Грушевським, Інститут історії України НАН України, археографічні комісії, історичні кафедри і факультети університетів; часописи «Київська старовина», «Україна», «Український історичний журнал», «Український історик», «Пам'ять століть», наукові збірники, вісники. Об'єкти історіографії тісно ув'язані між собою, а їх системне

дослідження дозволяє з'ясувати теоретичні, методологічні та організаційні засади розвитку та зміст історичного знання.

Завдання української історіографії як наукової галузі і навчальної дисципліни впливають із предмета дисципліни і включають у себе пошук аргументованих відповідей на такі питання.

- Коли і як зародилася українська історична думка, де її витoki, які основні етапи у своєму розвитку вона пройшла і що представляє собою сьогодні?

- Хто з представників українства зробив найбільш помітний внесок у розвиток історичних знань, появу нових концепцій, хто збагатив українську історіографію новим розумінням тих чи інших епох, періодів, процесів, подій і явищ власної і зарубіжної історії?

- Яка роль наукових осередків, товариств та видавничих інституцій у розвитку української історичної науки, в популяризації її надбань в Україні та в світі?

- Які провідні наукові школи, напрями, течії характеризують розвиток української історичної думки і як вони взаємозв'язані з тенденціями світової історіографії?

- У чому полягає вплив історичної науки на розвиток суспільної свідомості, в т. ч. історичної, і як конкретно-історичні умови впливають на розвиток історичних знань?

- Як змінювалась проблематика історичних досліджень залежно від того чи іншого періоду історії, як збагачувались джерельна база і методи досліджень?

У пошуках відповідей на них криється призначення історіографії як науки і навчальної дисципліни, розуміння її місця і ролі у підготовці нової генерації професійних істориків.

За образним порівнянням М. Грушевського, історія солідаризує різні покоління людей. Вивчаючи історію зародження і розвитку української історичної думки, нинішні студенти глибше усвідомлюють її витoki, національну самобутність, окремішність і нерозривний зв'язок із світовим історіографічним процесом. Майбутні історики, опановуючи професійний досвід попередників, методологічні і методичні тенденції вчених, прилучаються до їх наукових лабораторій, вчать критично осмислювати і оцінювати здобутки істориків, відкривати їх персональний внесок у прирощування знань.

Колосальний вплив на формування професійних і моральних якостей молодих істориків має особистий приклад видатних учителів, їх життя і творчість, духовні, духовні цінності. Неперевершені зразки чесного і самовідданого служіння Україні, історичній правді залишили нам М. Максимович, М. Костомаров, В. Анто-

нович, М. Грушевський, Д. Дорошенко, Д. Багалій, І. Крип'якевич, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, Ф. Шевченко, М. Брайчевський, О. Апанович та багато інших.

Історіографія постійно нагадує про суд історії, про особисту відповідальність історика перед своїм народом. Вона засвідчує, які погляди, концепції істориків не витримали перевірки часом і були переглянуті наступниками.

У процесі вивчення української історіографії комплексно реалізуються її головні функції: пізнавальна, методологічна, конструктивно-критична, прогностична, світоглядна та ін.

Пізнавальна функція закладена в самій природі історіографії, що віддзеркалює процес нагромадження історичних знань, виокремлення їх в окрему наукову систему. Ця функція поєднує предмет і об'єкт історіографічного пізнання. Історіографія має справу не лише з практикою історичних досліджень, а й з теоретичним пізнанням, оскільки виявляє провідні тенденції розвитку історичної думки, виводить його закономірності, опрацьовує критерії достовірності та істинності історичних знань. Вона закріплює ті парадигми історичної науки, які дістали найбільше визнання, аргументацію, підтверджені історіографічною практикою.

Дедалі більше виявляється *методологічна* функція історіографії, що пов'язана з критичним осмисленням і відбором методологічних принципів (правил) історичного пізнання, ефективних методів дослідження. Вивчення української історіографії дозволяє заглибитись у наукову лабораторію провідних істориків, осягнути їх методологічний інструментарій.

Історіографія не тільки підбиває підсумки досліджень, а й критично оцінює набутки різних поколінь, виявляє недостатньо опрацьовані проблеми, прогалини й хибні твердження, окреслює теми, що потребують додаткового або нового вивчення. Так реалізується її *конструктивно-критична* та *прогностична* функції. Із студентських років завдяки історіографії формується творчо-аналітичне мислення історика, критично-оцінювальне ставлення до історичної спадщини попередніх поколінь дослідників, їх досвіду.

З цією функцією тісно пов'язана *світоглядна*, або *аксіологічна*, функція історіографії. Ідейний вплив історіографії посилюється інтегративним характером її знань, оскільки вона уособлює відомості з суспільно-політичної, соціально-економічної, культурно-духовної, національно-етнічної історії, розкриває взаємозв'язок історичних знань з філософією, культурологією, правом і т. п.

Підсумовуючи сказане, слід наголосити, що українська історіографія є окремим компонентом історичної науки, який має свій предмет та об'єкт пізнання і виконує спеціальні функції. Вона відіграє пріоритетну роль у підготовці професійних істориків, справляє великий вплив на формування масової історичної свідомості, історичної культури і мислення.

І.3. Джерела української історіографії

Будь-яка наука ґрунтується на джерелах, що містять певні відомості, аналіз і синтез яких дозволяє вибудувати систему знань з тієї чи іншої галузі знань. Має джерела й історіографія. Що ми розуміємо під джерелом української історіографії?

Історіографічні джерела відбивають специфічні історіографічні факти, тобто ті, що містять відомості з історії історичної науки, про важливі події і явища в її розвитку, про осіб та осередки, які збагатили історичні знання. Відтак створюється можливість відтворити особливості суспільної свідомості, конкретно-історичні умови, в яких жив і творив історик, з'ясувати вплив історичної науки на життя і розвиток суспільства.

Джерела з історіографії тісно пов'язані з історичними джерелами взагалі. Часом історичне джерело може виступати й історіографічним джерелом або навпаки. Візьмемо для прикладу «Літопис Самовидця». Залежно від того, яке дослідження провадиться, ця пам'ятка може бути історичним або історіографічним джерелом. Для історика, що вивчає козацько-гетьманську добу української історії, «Літопис Самовидця» є незамінним джерелом для осмислення Визвольної війни українського народу, феномену українського козацтва.

Водночас це винятково цінне джерело для історіографа, що досліджує особливості розвитку історичних знань в Україні на рубежі XVII–XVIII ст. «Літопис Самовидця» є унікальною пам'яткою української історичної думки.

Взяті в комплексі історіографічні джерела розглядаються як *джерельна база історіографії*, яка дозволяє дослідити історико-науковий процес у всій повноті, виявити провідні тенденції, вивчити певні закономірності розвитку історичної думки, з'ясувати найхарактерніші досягнення, труднощі, недоліки.

Сучасна наука ще не виробила універсальної схеми класифікації, тобто наукової систематизації і групування джерел за певними спільними ознаками, оскільки для кожної епохи, для кожного історіографічного періоду розвитку історичної науки

властиві деякі специфічні різновиди джерел. І все ж можна запропонувати їх умовну класифікацію за видовим принципом.

З погляду хронології відомості про форми історичних уявлень, знань містить *усна народна творчість: міфи, легенди, перекази, історичні думи, пісні*. Цей різновид усної історії не вичерпав себе і в новітні часи, коли поряд з писемною історією, здебільшого офіційною, формувалося народне розуміння історичних подій і явищ, нерідко альтернативне до офіційної точки зору, і передавалось із уст в уста. Ця група джерел дає зріз суспільної історичної свідомості, дозволяє простежити відбиток на ній поширюваних наукових поглядів істориків і зворотний вплив суспільної свідомості на світогляд істориків.

З виникненням писемності усні джерела стали фіксуватися в літописах та інших джерелах. І все ж основну, або домінуючу, групу історіографічних джерел складають *наукові дослідження, опубліковані та рукописні книги, брошури, статті, матеріали конференцій*. Пріоритетним носієм розвитку науки виступають монографії – дослідження, присвячені якійсь одній проблемі. Вони є головним каналом розвитку й поширення знань, закладають фундамент створення узагальнюючих праць.

Свою специфіку як історіографічне джерело мають *навчальні посібники, підручники, науково-популярна та довідкова література, а також публіцистичні твори істориків*. Ця специфіка, зумовлена функціональним призначенням, науково-популярним викладом матеріалу. Підручники, навчальні посібники здебільшого синтезують найновіші здобутки наукових досліджень на час їх створення, що наближає їх до академічних праць. З точки зору впливу навчальної літератури на формування суспільної історичної свідомості, їй належить пріоритетне місце. У ХХ ст. переважну більшість цих джерел створювали провідні науковці. Щодо публіцистики, то вона нерідко дає первісне відображення й узагальнення явищ, історичної науки.

Своєрідним різновидом історіографічних джерел і водночас жанром історіографічних дискурсів виступають *біобібліографічні довідники, бібліографічні огляди історичної літератури, рецензії на наукові дослідження і навчальну літературу*¹. Книж-

¹ Див.: Вчені Інституту історії: Біобібліограф. довідник. – Вип. 1. – К., 1998; Навчальна література з історії, видана в Україні в 1989–2000 рр.: Бібліограф. покажчик (укл. Б. Корольов, А. Зякун). – Київ; Суми, 2001; та ін.

кова палата України, Національна бібліотека ім. В.І. Вернадського, Історична та інші бібліотеки регулярно видають бібліографічні покажчики, у т. ч. історико-тематичні, що дають уявлення як про кількісні параметри праць, так і про їх тематичну спрямованість. Огляди книг і рецензій містять оцінку фахівців тих чи інших праць, часто історіографічну.

Важливу групу історіографічних пам'яток становлять *джерела особового походження: автобіографії істориків, їхні спомини, мемуари, щоденники, листи, особові архівні фонди або приватні колекції*. Так, оприлюднені автобіографічні матеріали, щоденники, спогади, листи М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Дорошенка, О. Оглоблина та інших істориків. Джерела особового походження, взяті в комплексі з критико-бібліографічною літературою, дають важливі відомості про життєвий і творчий шлях відомих істориків, їхній науковий досвід, вплив на формування нової генерації дослідників.

Документальні джерела в історіографії, в конкретно-історичних дослідженнях відіграють пріоритетну роль: це документи державних, громадських, наукових, видавничих органів та установ, які безпосередньо або опосередковано мали вплив на розвиток історичної науки, діяльність наукових центрів, підготовку професійних істориків, видання і поширення історичної літератури. Ці джерела незамінні при вивченні організаційної сторони розвитку історичної науки.

Документальні джерела відбивають офіційні настанови історикам, які в умовах радянського тоталітаризму носили директивно-зобов'язувальний характер. Так, документи, вміщені у збірнику «У лещатах тоталітаризму»¹, віддзеркалюють репресивно-переслідувальну політику компартійного режиму щодо колективу провідної установи історичної науки – Інституту історії України АН УРСР. До історіографічних досліджень дедалі частіше залучаються зображальні та речові джерела. Йдеться про фотографії провідних істориків, їхні особисті речі, предмети побуту, музейні колекції, дослідницькі засоби, робочі кабінети, кіно- та відеодокументи, фонозаписи.

Простежити генезу історичних знань, стан історичної науки в той чи інший період, з'ясувати її вплив на сучасне духовне життя, встановити появу нових концепцій і внесок конкретних

¹ У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936–1956 рр.) / 36. док. мат. – У 2-х ч. – К., 1996.

істориків або наукових осередків у розвиток історичної думки можна лише на засадах комплексного, системного використання всіх груп історіографічних джерел, критичного підходу до них. Важливу роль у джерелознавчому опрацюванні історіографічних джерел відіграють аналітична, синтетична, логічна та фактична їх критика.

Отже, українська історіографія як галузь знань і навчальна дисципліна базується на комплексі різноманітних джерел, що є носіями історіографічної інформації, викладеної у словесній, зображальній або речовій формах.

Загальні висновки

Українська історіографія займає важливе місце в структурі історичної науки і виконує спеціальні функції, вивчає історію зародження і розвитку української історичної думки, діяльність провідних істориків і наукових осередків, їх внесок у вітчизняну і зарубіжну історію.

Предметом української історіографії виступають український історичний процес та закономірності розвитку української історичної науки. До їх основних об'єктів відносяться результати діяльності історичних інституцій і товариств, видавництв, окремих істориків. Пам'ятки, що містять відомості про ці об'єкти, служать історіографічними джерелами української історіографії.

Запитання для самоконтролю

1. Що спільного і в чому різниця між поняттями «українська історіографія» та «історіографія історії України»?
2. Чому історіографію відносять до спеціальних галузей історичної науки?
3. Кому з істориків належить першість у запровадженні терміна «українська історіографія»?
4. Дайте визначення предмета української історіографії, обґрунтуйте її місце в структурі історичної науки.
5. З якими об'єктами має справу українська історіографія?
6. На яких основних групах джерел ґрунтується українська історіографія?

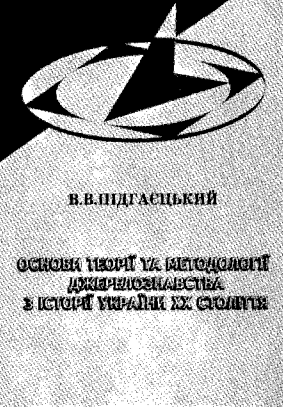
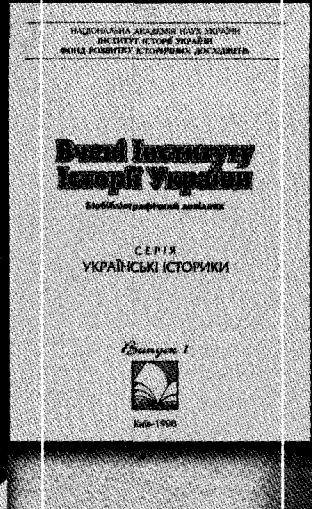
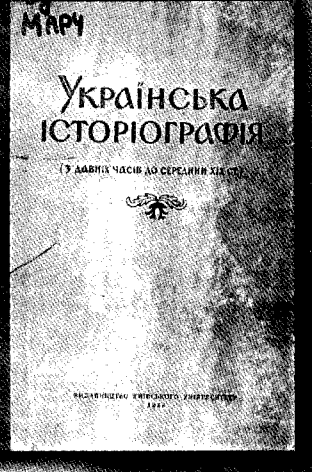
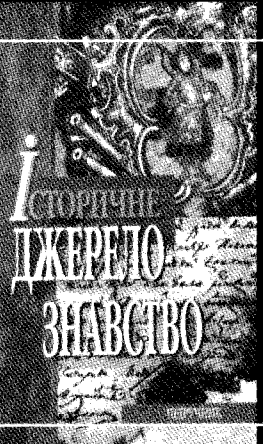
Лекція II

Теоретико-методологічні засади та основні етапи розвитку української історіографії

II.1. Методологія та понятійно-термінологічний апарат історіографії

II.2. Періодизація української історіографії

II.3. Література з української історіографії

Мета:

Висвітлити основні принципи, методи, поняття і терміни історіографії, обґрунтувати хронологічні межі найважливіших етапів зародження, становлення і розвитку української історичної думки, охарактеризувати навчальну літературу з української історіографії.

Українська історіографія, як будь-яка інша наука і навчальна дисципліна, ґрунтується на певних методологічних засадах, застосовує специфічний методологічний інструментарій, має свій понятійний апарат. Головне її завдання – за допомогою теорії пізнання, його методів з'ясувати генезу української історичної думки, тобто простежити коли і як вона зародилася, які основні етапи в своєму розвитку пройшла, яке її місце в історичній науці. Щоб реалізувати ці завдання, необхідно добре знати методологічний інструментарій історіографії, її понятійно-категоріальний апарат, навчитися їх застосовувати у дослідницькій практиці¹.

З теоретичними і методологічними засадами історіографії тісно пов'язаний її дидактичний аспект, який реалізується у процесі вивчення історії розвитку української історичної думки і формує професійну культуру історика, вміння здобувати історичні знання, вибудовувати їх у завершену систему, тобто надавати їм наукового характеру.

II.1. Методологія та понятійно-термінологічний апарат історіографії

Спеціальне призначення історіографії зумовлюється не лише її особливим місцем й завданнями у структурі історичної науки, а й тим, що вона найповніше концентрує у своєму арсеналі методологічні засади, теоретичні узагальнення і практичний досвід історичного дослідження. Водночас сама історіографія послуговується науковою методологією, має свої теоретичні засади і відповідний понятійно-термінологічний апарат.

Нагадаємо, що термін «методологія» грецького походження і складається з двох слів: *methodos* – шлях дослідження, теорія і способи пізнання та *logos* – учення, наука, тобто, дослівно,

¹ Загальним проблемам методології історичної науки присвячена монографія професора Л. Зашкільняка «Методологія історії від давнини до сучасності». – Львів, 1999.

методологія – це наука пізнання, вчення про його методи. Сучасна методологія ґрунтується на загальній теорії наукового пізнання та здобутках дослідницького досвіду і виступає як синтез теорії і практики наукового дослідження. У науковій літературі дедалі частіше застосовується поняття «методологічний інструментарій історика». Що означає це поняття і якою мірою воно стосується історіографії?

Методологічний інструментарій історіографа – це система принципів (правил), методів, прийомів, способів і засобів історіографічного пізнання. Методологічний інструментарій можна розглядати як органічно цілісний і взаємообумовлений комплекс трьох основних компонентів:

- 1) принципи (правила) дослідження;
- 2) методи (прийоми, способи) пізнання;
- 3) засоби (спеціальні або допоміжні) дослідження: оргтехніка, комунікаційні та інформаційні технології, обчислювальна техніка тощо.

Розглянемо стисло кожен із перелічених компонентів методологічного інструментарію історіографа. Пріоритетними є методологічні принципи, які складають основу або фундамент дослідження. *Під принципами розуміють емпірично вироблені, науково осмислені і усталені практикою найважливіші правила пізнання, дотримання яких закладає гарантії глибокого вивчення і об'єктивного висвітлення того чи іншого процесу, явища, події.* Інколи роздаються голоси, ніби визнання методологічних принципів, дотримання правил наукового пізнання є пережитком тоталітаризму, даниною марксистській парадигмі історичної науки. При цьому замовчується, що більшість з існуючих правил наукового дослідження були опрацьовані задовго до появи марксизму, що комуністична система взяла частину з них на своє озброєння, ідеологізувала їх, насаджувала матеріалістичне розуміння історії, партійно-класовий підхід, що й перетворило історичну науку в ідеологічну служницю тоталітарного режиму.

Найважливішими правилами історіографічного дослідження є *принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності (спадкоємності, а також антропологізму).* Хоч перелік цих правил можна розширити, але, як засвідчує практика, дотримання навіть цих принципів страхує дослідника від помилок і прорахунків. Усі ці правила виведено з багаторічної дослідницької практики, з набутого досвіду наукових шкіл Європи. Більшість з них сповідували провідні українські історики.

Що означає в історіографії *принцип історизму*? Це універсальне правило будь-якого наукового пізнання, однак в історіографії воно має певну специфіку, зумовлену особливістю генези історичних знань. Історизм вимагає від історіографа послідовно дотримуватись конкретно-історичного підходу до аналізу зародження і розвитку історичної думки, враховувати умови, у яких жив і творив той чи інший історик, у яких формувались його погляди, видавались праці.

Візьмемо для прикладу появу «Історії Русів», автор (можливо, автори) якої обстоював право кожного народу, в т. ч. й українського, на самостійний державно-політичний розвиток і що не вкладалось в імперську ідеологію царизму. Встановлено, що твір був написаний наприкінці XVIII – на початку XIX ст., тобто після знищення Запорозької Січі і ліквідації Гетьманщини. Протестна ідея «Історії Русів», яка протягом кількох десятиріч поширювалась нелегально в рукописних варіантах, засвідчувала реакцію провідної верстви українського суспільства на колонізаторську політику Росії. Історія українського козацтва розглядалась у творі як продовження княжих традицій русів, а акцент на героїці Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, на козацько-полковому устрої України дає підстави стверджувати, що в суспільній свідомості українців залишалась нескорою ідея національного визволення. Зрозумілим стає інтерес до твору, який виявляли Т. Шевченко, Є. Гребінка, М. Гоголь, М. Костомаров та ін., а також його вплив на подальший розвиток української історичної думки.

Історизм передбачає конкретність вивчення історіографічного процесу, аналіз конкретної ситуації, характерної для розвитку історичних знань, диктує необхідність його аналізу в зв'язку з іншими процесами: політичними, філософськими, релігійними і т. д. Дослідити будь-яке явище в історіографії з позицій історизму означає з'ясувати, коли і за яких обставин воно виникло, які основні етапи в своєму розвитку пройшло і чим стало тепер.

Оскільки сама історична наука має системний характер, вивчення її розвитку можливе за умов дотримання *принципу системності.* Ще на початку XIX ст. позитивістська історіософія обґрунтувала багатфакторність історичного процесу, вплив багатьох чинників на події, явища, факти. На розвитку історичної думки позначається теж немало факторів, у т. ч. й розвиток суміжних знань: політологічних, економічних, прав-

ничих, філософських тощо. Часто приріст нових знань досягається лише на межі з іншими науками, в результаті їх взаємодії. Пізнати ці процеси можна лише на основі системного підходу, послідовного дотримання правила системності, яке орієнтує на комплексне розуміння історичних знань про Україну і зарубіжні країни, їх політичний, економічний, культурний, військовий розвиток. Принцип системності спонукає історіографа враховувати здобутки істориків не лише материкової України, а й української діаспори, забезпечити зріз цілісності української історичної думки.

Загальним і обов'язковим правилом історіографічного дослідження є *принцип об'єктивності*, який вимагає максимальної виваженості в оцінках кожного історіографічного явища, співставлення різних точок зору на нього. Зазвичай у кожному дослідженні взаємодіють дві сторони: дослідник, тобто суб'єкт, і об'єкт вивчення, при цьому домінуюча роль належить суб'єктивному фактору, що робить неможливим досягнути абсолютної об'єктивності. Однак це зовсім не означає, що історіограф не повинен прагнути до максимальної об'єктивності, а це значною мірою залежить від того, наскільки об'єктивно здійснено відбір історіографічних джерел, їх аналіз та інтерпретацію.

Важливе значення в історіографії має *принцип всебічності*, який органічно пов'язаний з принципами системності та об'єктивності. До історіографічного процесу, до будь-якого явища в розвитку історичної думки необхідно підходити всесторонньо, аналізувати його з усіх боків. Дослідник, який вивчає феномен української історичної думки, повинен виявити і дослідити всі джерела, що містять відомості про її розвиток, простежити всі напрями, течії, наукові школи, персоніфікувати внесок кожного історика в розвиток науки. Всебічність передбачає врахування впливу на продукування історичних знань не тільки внутрішніх чинників, а й зовнішніх.

Неодмінною умовою успіху історіографа є дотримання *принципу наступності (спадкоємності)* наукового пізнання, який застерігає від однобічності і суб'єктивізму, забезпечує максимальне наближення історіографічного дослідження до тенденцій розвитку самої історичної науки. Правило наступності або спадкоємності віддзеркалює логіку розвитку знань, за якою нове знання продовжує або замінює старе. Наступність у розвитку історичної науки є неодмінною його рисою, що відбиває здатність нових генерацій істориків продовжувати дискурси

попередніх поколінь, збагачувати і примножувати наукові традиції. Кожен новий етап розвитку української історичної думки спирається на досягнення попередніх етапів, на критичне їх переосмислення, виступає логічним продовженням, поглибленням вивчення як окремих проблем, так й історії в цілому. Наступність виступає однією із закономірностей розвитку історичної науки, пізнання якої дозволяє історіографу виявити провідні його тенденції, встановити співвідношення старих і нових знань, реальну величину їх примноження. Саме у такий спосіб реалізується прогностична функція історіографії, спрямована на подальші дослідження, окреслення проблем, тем, питань, які варті вивчення.

Варто зазначити, що порушення або ігнорування навіть одного із зазначених методологічних принципів неминуче негативно позначиться на повноті і достовірності історіографічного дослідження.

Другий компонент методологічного інструментарію історіографа охоплює *комплекс основних дослідницьких методів*, серед яких чільне місце займають методи історіографічного аналізу, синтезу, системно-структурного і проблемного підходу, логічний, історико-хронологічний, історико-ситуаційний, порівняльний, ретроспективний, біографічний, методи типологізації, класифікації, періодизації, наукометрії та ін.

Пізнати витоки, основні етапи розвитку історичної науки, виокремити внесок до неї істориків різних поколінь, наукових осередків можна лише шляхом *історіографічного аналізу*. Аналіз – це розчленування об'єкта пізнання на відповідні елементи з метою поглибленого вивчення кожного з них. Цей метод включає проведення цілого комплексу наукових процедур, спрямованих на з'ясування автентичності і достовірності історіографічних джерел, встановлення їх авторства, мотивів і обставин створення кожної історичної праці. З урахуванням результатів аналізу кожного елемента об'єкта пізнання здійснюється *синтез*, тобто поєднання одержаної інформації, реконструкція на цій основі історіографічного процесу чи конкретної ситуації, формування цілісного знання про українську історичну науку. Аналіз і синтез – це взаємозв'язані, взаємообумовлені методи наукового пізнання, які мають універсальний характер для історіографії.

Важливе місце в інструментарії історіографа займають *історико-хронологічний та історико-ситуаційний методи*. Вони дозволяють проникнути в причини того чи іншого історіогра-

фічного явища, факту, з'ясувати особливості кожного етапу розвитку історичної науки, вияснити вплив конкретно-історичної ситуації на історичний процес. Історичні методи дають змогу сприймати появу нових знань, течій, поглядів у часі і просторі, зіставляти локальні або регіональні явища з загальним історіографічним процесом. Великі можливості для історіографа відкриває *метод типологізації* історичних напрямів, наукових шкіл, течій, *порівняльного аналізу* наукових праць. Тільки шляхом порівняння старої і нової науки, співставлення поглядів різних істориків, наукових напрямів, течій, шкіл, монографічних досліджень можна встановити реальний приріст наукових знань, виявити новизну та оригінальність у трактуванні тих чи інших проблем.

Українська історіографія – це наука, насамперед, про людей – видатних мислителів, учених, провідних істориків – і сама вона створюється людьми. Ось чому серед дослідницьких методів чільне місце посідає *біографічний метод*. Він дозволяє персоніфікувати розвиток історичної думки, простежити життєвий і творчий шлях кожного історика, окреслити його внесок у примноження знань. Біографічний метод застерігає від механічного описування життя історика, орієнтуючи на з'ясування його співвідношення із суспільними процесами, аналіз структури всього життєвого шляху, виявлення найхарактерніших рис усього покоління інтелектуалів певної епохи.

Цей метод передбачає важливі дослідницькі процедури з джерелами особового походження: автобіографіями, щоденниками, листами, спогадами, відкриває реальну можливість реконструювати життєвий шлях і внутрішній світ як окремого історика, так і певного наукового осередку, встановити тип ученого як особистості, виявити його причинно-наслідкові зв'язки в соціокультурному і науковому середовищі.

Не вдаючись до характеристики інших методів, обмежимося думкою про те, що їх вибір всеціло залежить від теми, мети і дослідницьких завдань, а оптимальні результати досягаються внаслідок комплексного використання всіх методів.

Нарешті, *третьою компонентом* методологічного інструментарію історіографа представлений *допоміжними, або спеціальними, засобами* наукового пізнання. Йдеться, насамперед, про новітні інформаційно-комунікаційні технології, персональні комп'ютери, оргтехніку, які дозволяють максимально інтенсифікувати дослідницьку роботу, підвищити її ефективність. Сучасні інформаційно-обчислювальні прилади дають змогу засто-

сувати математичні моделі для аналізу історіографічних процесів, для використання статистичних і метричних методів дослідження.

Особливо важлива роль інформаційних технологій у роботі з історіографічними джерелами. Наукові бібліотеки, центральні державні архіви, музеї створюють електронну систему науково-довідкової інформації про наявні бібліотечні, музейні та архівні фонди, що полегшує роботу дослідника на етапі пошуку джерел. Слід також зазначити, що великий пласт історіографічної джерельної інформації можна почерпнути за допомогою системи Інтернет. Вона створює сприятливі умови для міжнародного співробітництва істориків, для оперативного обміну інформацією електронною поштою.

Отже, опанування історіографами сучасним методологічним інструментарієм є важливою умовою проведення історіографічних дискурсів, підвищення наукового рівня праць і їх суспільного значення.

До теоретико-методологічних проблем історіографії відносяться опрацювання та раціональне застосування її понятійно-термінологічного апарату. Кожен, хто прилучається до історіографії, повинен, насамперед, опанувати її понятійно-категоріальний апарат у його сучасному розумінні. Йдеться як про переосмислення *традиційних* понять історіографії, так і про впровадження *нових* категорій, які побутують у світовій науці. Найбільш вживаними в історіографії, в т. ч. в українській, є такі поняття, як «історіографічний процес», «історіографічна ситуація», «історіографічний факт», «історіографічне явище» та ін.¹

В основі предмета історіографії як спеціальної галузі історичної науки лежить *історіографічний процес*. Слово «процес» має латинське походження і перекладається як просування, послідовна зміна явищ і розвиток чого-небудь. Отже, історіографічний процес – це послідовне просування історичної думки, збагачення історичних знань, розвиток історичної науки. За своєю природою він має об'єктивний характер, ґрунтується на принципі наступності, спадкоємності, розвивається в певних хронологічних просторових вимірах. Якщо говорити про український історіографічний процес, то його часові межі охоп-

¹ Див. також: Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К.: Вища шк., 2002; Історіографічний словник: Навч. пос. – Харків, 2004.

люють більш як тисячолітню історію українського народу. Однак у цих межах можна виділити значно вужчі історіографічні періоди, про що йтиме мова в наступній частині лекції. З огляду просторово-географічних меж, український історіографічний процес протікав і протікає як на етнічних землях українців, так і в середовищі української діаспори, насамперед західної.

Який зміст наповнює поняття «український історіографічний процес»? Вже сама назва говорить, що мова йде не про «світовий історіографічний процес» і не про польський, російський чи французький. Іншими словами, він ідентифікується з національно-етнічними ознаками українців, невіддільний від їх етногенезу, від формування української нації і національної свідомості, від генези української історичної думки.

Історіографічний процес, будучи цілісним явищем, складається з численних хронологічних і географічних компонентів, з окремих фрагментів, які характеризують його особливості у певному просторово-часовому вимірі. Зріз відповідного фрагмента історіографічного процесу на тому чи іншому конкретно-історичному етапі прийнято називати *історіографічною ситуацією*.

Історіографічна ситуація – це конкретний відрізок або певний зріз історіографічного процесу стосовно конкретного моменту або явища. У ній меншою мірою виявляється динаміка розвитку знань, але це не означає статичності ситуації. Наприклад, історіографічна ситуація в Україні середини XIX ст. характеризувалась пробудженням суспільного інтересу до національної історії, пошуком українських старожитностей, виокремленням української історіографії з-поміж російської, польської і австро-угорської. Іншою була історіографічна ситуація за умов створення наукової школи М. Грушевського у Львові на рубежі XIX–XX ст. Вона відбивала якісно нові тенденції в розвитку національної історіографії українців, оскільки утверджувалась принципово відмінна від російської схема української історії, почався синтез історичних знань про Україну й українців від найдавніших часів до XX ст., цілісне дослідження всіх українських етнічних земель. Водночас було започатковано видання корпусу джерел з історії України-Руси. Суттєво відрізняються між собою історіографічні ситуації 30-х і другої половини 50-х – початку 60-х років XX ст., хоча сама тоталітарна система мало в чому змінилася. Без урахування нових явищ в історіографічній ситуації не можна створити об'єктивну картину про тенденції історіографічного процесу.

З історіографічною ситуацією дуже тісно пов'язане поняття «історіографічний факт». Воно може мати різне смислове навантаження, але основна його відмінність від історичного факту в тому, що йдеться не про «факт-подію», а про «факт-знання». Поява кожної нової праці з історії, проведення наукової конференції, утворення наукової інституції, захист дисертаційного дослідження – усе це передусім історичні події, але, з точки зору історіографії, вони містять у собі знання про розвиток історичної науки. В історіографічному факті концентрується конкретний результат, певний доробок дослідницької діяльності історика або групи істориків. Наприклад, наукова школа М. Грушевського на початку XX ст. започаткувала національно-державницький напрям в українській історіографії, і цей історіографічний факт став поворотним етапом в історіографічному процесі. Як конкретний історіографічний факт можна розглядати повернення в 1924 р. М. Грушевського в Україну й заснування ним низки історичних установ і видань у системі ВУАН або утворення в 1936 р. в Києві Інституту історії України.

Важливе значення для розуміння безперервності, наступності історіографічного процесу, змінюваності історіографічної ситуації має поняття «історіографічна концепція». Здебільшого під історіографічною концепцією розуміють обґрунтовану на основі історіографічних фактів систему поглядів або доведеної точки зору у висвітленні чи оцінці певних процесів, явищ в історичній науці. Нерідко прийняте більшістю істориків розуміння подій набуває характеру конструктивного підходу й займає панівне становище. Так сталося з трактуванням обставин і засобів експорту більшовицького режиму в Україну, запрограмованого голодомору 1932–1933 рр. тощо.

У вжитку історіографів велике поширення дістали такі терміни, як «течія», «напрямок», «наукова школа» та ін. Який зміст вкладають у ці поняття? Під *течією* історичної науки розуміють систему поглядів на історичний процес, що склалися під впливом певного його історіософського трактування. Наприклад, у XIX ст. склалися ліберальна, національно-демократична та інші течії в українській історіографії, кожна з яких сповідувала відповідні ідейно-політичні та моральні цінності. На відміну від течії, *напрямок* в історичній науці ув'язується з певними методологічними орієнтирами, специфікою розуміння рушійних сил історичного процесу. Українська історіографія мала у своєму арсеналі такі напрями, як романтичний, на-

родницький, державницький, соціально-економічний, консервативний та ін. Представники кожного з них як пріоритети історичного процесу вважали або ідеалізацію старовини, героїзацію видатних осіб, або зосереджувалися на долі простих людей, яких вважали рушієм історії, інші бачили цей рушій у сильній державі, гетьманській формі влади або в соціально-економічному прогресі.

До поширених історіографічних понять належить «наукова», чи «історична», школа. Під школою прийнято розуміти особливу різновидність колективної дослідницької діяльності, в епіцентрі якої перебуває взаємодія двох компонентів: учитель та учні. Історична школа – це такий організм дослідників, який базується на визнанні наукового авторитету її лідера, на спільних методологічних принципах, на загальній проблематиці. Характерними ознаками школи є вироблення й успадкування певних дослідницьких традицій, наявність організаційної структури у формі наукової інституції, осередку, товариства, кафедри, дослідницької групи. Невід’ємним атрибутом наукової школи вважають функціонування друкованого органу – журналу, збірника. Відомий американський історіограф українського походження Любомир Винар до обов’язкових атрибутів «ідеального типу» наукової школи відносить також спільність головних історіографічних концепцій засновника школи та його учнів, спільність історіософських засад¹. На основі цих та інших критеріїв учений дослідив роль історичних шкіл М. Грушевського у Львові та Києві, розкрив їх значення для української і світової історіографії.

В історіографічній практиці використовуються такі поняття, як «історичне мислення», «стиль», «тип історика» тощо.

Історичне мислення – це найвищий ступінь пізнання людиною історичного процесу, логічного відображення у свідомості об’єктивного характеру подій, фактів, явищ історії у всій багатоманітності їх взаємозв’язків, у т. ч. причинно-наслідкових. Під *стилем* історичного мислення розуміють систему фізіологічно-психологічних, логічних, теоретичних і ціннісних орієнтирів того чи іншого історика. Сукупність найбільш характерних ознак стилю істориків наукової школи або представників певного напрямку, течії можуть застосовуватись для групової оцінки стилю їх історичного мислення. Нерідко поняття

¹ Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934) // Силуети епох. – Дрогобич, 1992. – С. 117–118.

стилю застосовують для характеристики певних періодів історіографічного процесу: міфологічний, теологічний, романтичний, консервативний, ліберальний, демократичний, авторитарний і т. д.

Отже, українська історіографія базується на загальних і специфічних теоретичних і методологічних засадах історичної і суміжних наук, має відповідний до своїх функцій категоріально-понятійний апарат. Використання різноманітних методів історіографічного пізнання, послідовне дотримання принципів історизму, об’єктивності, всебічності, системності тощо закладають гарантії для наукового висвітлення історії зародження і найважливіших етапів розвитку української історичної думки, її трансформації у наукову систему, в цілісну науку.

II.2. Періодизація української історіографії

Як уже зазначалося, предметом української історіографії є процес зародження і розвитку української історичної думки. Його пізнання дозволяє виявити провідні тенденції і закономірності нагромадження і збагачення історичних знань, виокремити появу нових концепцій, поглядів не лише на історію України, а й на всесвітню історію. Якщо врахувати, що історіографічний процес має просторово-часові виміри, то всебічно дослідити його можна за умов застосування методів періодизації.

Під *періодизацією* історичної науки, становлення і розвитку історичної думки розуміють науковий метод, що передбачає систему процедур, прийомів і способів, спрямованих на виділення в історіографічному процесі найбільш важливих епох, періодів, етапів за спільними ознаками і критеріями.

Період в історіографії – це умовно окреміший відрізок часу в історіографічному процесі, який характеризується рядом спільних рис, відмінностей і особливостей порівняно з іншими періодами, має свій початок і відносну завершеність.

Основу періодизації становлять певні правила або критерії, тобто ознаки чи їх сукупність, які й служать мотивацією виділення періодів. Про які критерії періодизації йде мова в українській історіографії? *По-перше*, це найважливіші рубежі світової і української історії. Існуюча періодизація історії України є тим тлом, на якому аналізується українська історична думка. *По-друге*, зародження принципово нових явищ у суспільному, науковому, культурному, ідейному і духовному

житті, які змінили або істотно вплинули на характер і зміст історичних знань, історичної думки. Йдеться, зокрема, про зародження писемності, утворення давньоукраїнської державності, запровадження християнства, розвиток друкарства, поширення просвітництва, фотографії, звукозапису і т. д. *Потретьє*, це поява нових історичних праць, які стали важливою віхою у формуванні історичної думки. До них можна віднести, наприклад, появу Київського літопису, «Повісті минулих літ», козацьких літописів, «Історії Русів», «Історії України-Руси» М. Грушевського і т. д. *По-четверте*, заснування осередків і товариств, наукових інституцій історичної науки, історичних шкіл, формування течій і нових напрямів історичної думки, виникнення нових історичних часописів і видань тощо.

Застосовуючи згадані та інші критерії періодизації, можна окреслити *вісім* основних періодів розвитку української історичної думки і науки. Їх *витоки* сягають у дохристиянські часи, коли у свідомості протоукраїнців побутували найпростіші, нерідко примітивні уявлення у вигляді міфів, легенд, переказів, інших жанрів усної творчості, запам'ятовування подій і фактів, їх усної передачі.

Перший період української історичної думки пов'язаний з княжою добою, з історією Київської Русі, Галицько-Волинської і Литовсько-Руської держав. Мислителі та літописці цієї доби не тільки зафіксували на письмі яскраві сторінки усної історії, а й в хронологічній послідовності виклали найважливіші історичні події, залишили нащадкам своє бачення історичного процесу. Давньоукраїнські літописці і мислителі були обізнані з античною, зокрема давньогрецькою історичною думкою, а русько-візантійські політичні, культурні та духовні зв'язки сприяли поширенню на теренах України-Руси еллінської історичної традиції. Винятково важливу роль у формуванні суспільної історичної свідомості відіграла релігія, зокрема християнство, яке сповідувало нові духовні цінності та нову візію походження світу, людського життя, поділу історичного процесу на дохристиянські та християнські часи (нову та стару ери). Формування української народності, її національних ознак супроводжувалося утвердженням української ідентичності, що об'єктивно стимулювало розвиток знань про минуле українців, їх самобутність і окремішність. Упродовж XV–XVI ст. на історичну свідомість українців потужно впливала західноєвропейська культура та історія.

Другий період охоплює козацько-гетьманські часи. Зародження українського козацтва, заснування Запорозької Січі, держави Богдана Хмельницького, Гетьманщини, розвиток шкільництва, братств, колегій, діяльність учених Острозької та Києво-Могилянської академій – усе це помітно вплинуло на розвиток історичних знань, позначилось на формуванні козацької історіографії, сприяло вивченню історії в системі освіти, поширенню історичних знань у суспільстві. Просвітницька діяльність Львівського, Луцького, Київського та інших братств, друкарень, учених Острозької та Києво-Могилянської академій, діячів церкви сприяла зростанню загальної культури українського народу, створенню навчальної та полемічної літератури, особливо після Берестейської унії (1596). Твори М. Смотрицького, І. Вишенського, Ю. Рогатинця, Д. Туптала, С. Яворського, Ф. Прокоповича, П. Могила та інших мали не тільки теологічну, а й історичну спрямованість. Історичний зміст стає ознакою нових форм усної творчості, інтермедій, вертепу, народних дум. У козацькі часи дістають поширення такі різновиди фіксації історичних подій, як щоденники, козацьке літописання, мемуаристика. Вершиною української історичної думки цієї доби стали літописи Самовидця, Г. Граб'янки та С. Величка, в яких з історії логічно виводилася Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького, а її героїка поєднувалася з утвердженням ідеї нескореності українців.

Особливість *третього* періоду, який охоплює другу половину XVIII – початок XIX ст., полягає в тому, що він дав перших професійних істориків і заклав основи української історичної науки. Праці С. Лукомського, П. Симоновського, В. Рубана, О. Рігельмана, літературно-філософські твори Г. Сковороди, І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагилевича, а згодом Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича та інших сприяли формуванню почуття окремішності українського народу, самобутності його мови, культури, звичаїв, традицій, історії.

Традиції козацького літописання дістали якісно нове відображення в «Історії Русів», рукописні варіанти якої тривалий час утверджували цілісне уявлення про історію українського народу, її тяглість від княжих часів до Гетьманщини. Червоною ниткою через увесь твір проводилася ідея про право кожного народу на самостійний державний, культурний та еконо-

мічний розвиток, про законні підстави русів-українців боротися проти будь-яких іноземних поневолювачів.

В. Кравченко виділяє в межах другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. чотири етапи розвитку української історіографії: а) 60–80-ті роки XVIII ст., пов'язані зі зміною соціального складу істориків, еволюцією жанрів історичної літератури, формуванням просвітницької історіографії; б) 90-ті роки XVIII – початок XIX ст. – активне засвоєння українською історіографією впливів етнографії, славістики й мовознавства, становлення історичного краєзнавства; в) 20-ті роки XIX ст. – створення першої узагальнюючої наукової праці з історії України; г) друга половина 20-х – початок 40-х років XIX ст. – перехід від просвітницької до романтичної історіографії¹.

Друга половина XVIII – початок XIX ст. – це відлуння в українській історичній думці західноєвропейського історіософського напрямку – романтизму, що мав в Україні своє власне козацьке коріння. Романтизм сприяв пробудженню національної свідомості, ставав світоглядною основою українського автономізму, політичного протистояння великодержавницькій ідеології Російської та Австрійської імперій.

Середина XIX ст. – це *четвертий* період, який представлений працями істориків, що заклали національні традиції української історіографії. Університети у Львові, Харкові, Києві, Одесі, а згодом і в Чернівцях, Київська археографічна комісія, Київський архів давніх актів, Товариство Нестора Літописця стали важливими осередками вивчення українських старожитностей, збирання і публікації джерел, написання наукових праць з української історії. Особливо помітним був внесок в історичну науку праць М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша та ін.

Винятково глибокий слід на формування національної історичної свідомості українського народу мала літературно-художня і публіцистична творчість Тараса Шевченка. Будучи палким прихильником національної ідеї, національного визволення українського народу, він дав своє розуміння української історії у творах «Тарасова ніч», «Гамалія», «Гайдамаки», «Іван Підкова», «Розрита могила», «Великий льох» та ін. Спадщина Т. Шевченка відкинула конформістську модель

¹ Див.: Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX століття). – Харків, 1996.

«малоросійства», що сповідувала ідеологію спільної історії Малої і Великої Русі, пропагувала лояльне ставлення до імперської Росії, і цим заклала фундамент національного бачення української історії. Шевченкове поєднання ідеї нації з найвищими гуманістичними цінностями стало наріжним каменем майбутніх народницького та національно-державницького напрямів української історіографії.

Остання чверть XIX – початок XX ст. складають *п'ятий* період, який остаточно утверджує українську національну історичну науку як окрему, тобто за межами російської і польської історіографій. Наукова творчість В. Антоновича та його учнів, діяльність Київської історичної школи документалістів, Наукового товариства імені Шевченка, синтез історії України, здійснений М. Грушевським, його наукова школа істориків у Львові, створення Українського наукового товариства в Києві – усе це завершило процес виокремлення української історіографії як національного феномену, що відіграв важливу роль у формуванні ідентичності українського народу. Вагомий внесок у збагачення української історичної думки, її європеїзацію зробили М. Драгоманов, Б. Грінченко, І. Франко, Леся Українка, І. Нечуй-Левицький, Д. Донцов та ін., які сприяли прилученню української історіографії до західноєвропейських цінностей.

Вершиною цього періоду стала Українська революція 1917–1921 рр., з якою пов'язані не тільки відновлення національної державності України, її незалежності та соборності, але й могутній поштовх розвитку української історичної думки, формування її національно-державницького напрямку. Саме в добу революції найвидатніший український історик зі світовим іменем М. Грушевський став творцем Української Народної Республіки, яка розглядалася правонаступницею княжої та козацько-гетьманської державності українців.

Шостий період – це 20-ті – початок 30-х років XX ст., коли під натиском збройних сил більшовицької Росії Українська революція задихнулася, а на Україну було експортовано тоталітарний режим, водночас західноукраїнські землі, Буковина, Ізмаїльщина, Закарпаття опинилися під владою Польщі, Румунії, Чехословаччини. Особливість цього періоду української історіографії в тому, що інерція Української революції ще на тривалий час забезпечила розвиток національної історіографії як на материковій Україні, так і в українській діаспорі. До того ж по мірі насадження історичній науці більшовицької

ідеології наростав спротив національно свідомих і патріотично налаштованих істориків, формувалися центри й осередки української історіографії в еміграції, підвищувалася роль зарубіжного українознавства в збереженні й примноженні традицій національної історіографії. Історики Західної України І. Крип'якевич, С. Томашівський, а також учені української еміграції Д. Дорошенко, В. Липинський обстоювали історичну правду, виводили повчальні уроки з української історії. Утвердженню державницьких устремлінь української історіографії сприяли наукові й публіцистичні твори М. Василенка, В. Винниченка, С. Петлюри, Є. Петрушевича та ін.

Благотворний вплив на розвиток історичних досліджень в УСРР мало повернення в Україну 1924 р. М. Грушевського, діяльність створених ним історичних установ у системі ВУАН. Збагаченню історичної думки служили праці Д. Багалія, Д. Яворницького, М. Слабченка та ін.

Згортання політики українізації, так званій новий курс Сталіна, роздмухування репресій, у т. ч. і супроти істориків, ідеологізація історичної науки – усе це вкрай негативно відбилося на її розвитку, зрештою призвело до втрати нею своїх наукових функцій.

У *сьомому* періоді, що тривав із середини 30-х до другої половини 80-х років ХХ ст., чітко простежуються щонайменше три підперіоди, або етапи, у розвитку української історичної науки. Це – остаточно заідеологізованість офіційної історіографії в УРСР, нова хвиля спалаху національної свідомості істориків у роки Другої світової і радянсько-німецької воєн та поповнення наукових сил української діаспори. Поява на еміграції О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, інших істориків, заснування Українського історичного товариства й часопису «Український історик» остаточно утвердили своєрідну двоколісність української історіографії: наукової в діаспорі й заідеологізованої в УРСР. Для останньої деякі короткочасні позитивні зрушення були пов'язані з хрущовською «відлигою», з критикою культу особи Сталіна, з лозунгами М. Горбачова про перебудову, гласність і плюралізм.

Для 30–80-х років ХХ ст. характерні, з одного боку, енциклопедизація історичних знань, а з іншого – створення ряду ідеологем, які надовго догматизували історичну науку. Двоколісність розвитку української історичної науки на материковій Україні та в діаспорі, ідеологічне протистояння між двома її течіями, їх своєрідна змагальність і перевірка на життєвість дали

поштовх до аргументації точок зору, водночас засвідчили глибоку кризу й безперспективність радянської історіографії. Як підкреслює президент Інституту національної пам'яті академік І. Юхновський у вступному слові до книги С. Кульчицького «Українська революція 2004 р.», Помаранчева революція розділяє історичні епохи України: пострадянську та європейську. Вона підтвердила наш європейський вибір і засвідчила, що «без національного обличчя Україна не може існувати як європейська держава»¹.

Восьмий, або сучасний, період започаткований на рубежі 80–90-х років ХХ ст. і пов'язаний, головним чином, із рухом за суверенізацію і відновлення державної незалежності України, з відродженням національних традицій української історіографії, досягненням її соборності. Для цього періоду, в межах якого особливе значення має підперіод із другої половини 90-х років до сьогодні, характерне банкрутство партійно-класової методології, ліквідація контролю над діяльністю істориків, дерусифікація установ історичної науки й наукових видань, створення нових інституцій, повернення праць В. Антоновича, М. Грушевського, М. Аркаса, О. Єфименко, Д. Дорошенка, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко та ін. До честі більшості колишніх радянських істориків можна віднести те, що вони зуміли дистанціюватися від ідеологічних схем і напорувань тоталітарної доби, розірвати з пануючою в СРСР методологією історичних досліджень, прилучитися до національних традицій української історіографії.

Важливо підкреслити, що за короткий час в Україні виросла нова генерація молодих, незаангажованих істориків, які по-новому осмислюють українську й зарубіжну історію. Зусиллями науковців старої і нової генерації, інколи у співпраці з істориками української діаспори, підготовлений ряд солідних праць, курсів лекцій і підручників з історії України, всесвітньої історії, які утверджують нове бачення етногенезу українського народу, його національної ідеї, боротьби за волю й державну незалежність у контексті світової історії. Поступово долаються ідеологічні стереотипи, формується якісно нова історична свідомість українського суспільства, хоча цей процес досить складний і суперечливий, він наптовхується на спротив українофобів, на кризові явища в розвитку самої історичної науки, успадковані від минулого.

¹ Кульчицький С. Українська революція 2004 р. – К., 2005. – С. 5–6.

Звичайно, будь-яка періодизація умовна, що є характерним і для запропонованої хронологічної схеми розвитку української історіографії. І все ж вона дозволяє простежити як деякі загальні тенденції нарощування знань, утвердження їх науковості, трансформації в науку, так і виявити певні особливості, об'єктивні і суб'єктивні труднощі, прорахунки, характерні для кожного з означених періодів.

Таким чином, науково-методологічне значення періодизації розвитку української історичної думки полягає в тому, що вона, *по-перше*, допомагає простежити безперервність і наступність, спадкоємність і тяглість історіографічного процесу, *по-друге*, вона дає ключ для виділення в межах кожного історіографічного періоду найважливіших концептуальних положень і висновків, для окреслення особистого внеску провідних істориків у збагачення і примноження знань; *по-третьє*, на основі періодизації застосовуються найбільш досконалі методи дослідження генези української історичної думки, які дають змогу об'єктивно оцінити її здобутки, окреслити вузькі місця і визначити перспективні проблеми подальшого розвитку національної історіографії, шляхи підвищення її ролі у формуванні наукового світогляду та історичної свідомості українців, у прискоренні державотворчих процесів.

II.3. Література з української історіографії

З української історіографії вже існує деяка наукова і навчальна література. З огляду на специфічний характер даного курсу лекцій, вважаємо доцільним обмежитися стислим оглядом лише найважливіших навчальних посібників, що побачили світ здебільшого у ХХ ст.

Не втратив свого наукового і дидактичного значення посібник Д. Дорошенка «Огляд української історіографії»¹, побудований на матеріалах лекцій, прочитаних в Українському вільному університеті у Празі. Його було вперше опубліковано у 1923 р. в Празі і репринтно відтворено в 1996 р. у Києві. Початок української наукової праці в царині історії Д. Дорошенко пов'язував з найдавнішими літописами княжої доби, які зафіксували витoki національної свідомості і державницьких почуттів українців. Продовжувачами літописних традицій Києва

¹ Див.: Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага, 1923 / Репринтне видання. – К., 1996.

і Галича історик вважав литовські літописи та синодики XIV–XV ст. Літературу XVI–XVII ст., зокрема Густинський, Львівський, Подільський літописи, «Кройніку» Ф. Сафоновича, «Пересторогу» Ю. Рогатинця, Синопис І. Гізеля, Д. Дорошенко пов'язував із зародженням і розвитком українського козацтва, піднесенням національно-визвольного руху, кульмінацією якого стала доба Хмельниччини.

Особливу увагу в «Огляді...» приділено козацьким літописам Самовидця, С. Величка, Г. Граб'янки, творам П. Симонівського, С. Лукомського, мемуаристиці Балика-Божка, М. Ханенка, Я. Марковича, А. Апостола та ін.

Серцевину «Огляду...» становить українська історична наука періоду XIX – початку ХХ ст., з яким автор пов'язував становлення її національних форм, цілісності в межах усіх етнічних українських земель. Д. Дорошенко зробив аналітичний огляд праць М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Грушевського, Д. Зубрицького, І. Шараневича, О. Барвінського, О. Лазаревського, О. Левицького. Він вичленив внесок у національну історіографію вислідів В. Липинського, Д. Яворницького, Д. Багалія, М. Василенка, С. Томашівського та інших істориків. Концептуальне значення праці Д. Дорошенка зумовлюється синтезом української історичної думки, доведенням її цілісності, обґрунтуванням принципу наступності її розвитку. Значення цієї та інших історіографічних праць Д. Дорошенка полягає і в тому, що в них віддзеркалене ставлення автора до розвитку історіографії, в т. ч. в радянські часи. Вони започаткували цілу серію вислідів істориків української діаспори, радянської історіографії, зокрема М. Андрусяка, І. Кривецького, Б. Крупницького, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Я. Пеленського, С. Горака, Т. Мацьківа, Л. Винара та ін.¹

¹ Див.: Кривецький І. Українська історіографія на переломі // ЗНТШ. – Львів, 1924. – Т. 134–135; Андрусяк М. Українська історіографія: погляд на розвиток і характер української історіографії упродовж 900 років (1039–1939) // 36. Наук. ін-ту в Америці. – Прага, 1939; Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України. 36. статей. – Мюнхен, 1959; Полонська-Василенко Н. Українська Академія. Нарис історії. – К., 1993; Когут З. Формування української національної історіографії // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. – Ч. II. – Одеса; Київ; Львів, 1999; Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956. – К., 2003; та ін.

З історіографічних праць радянських істориків вирізнявся вже згадуваний курс лекцій М. Марченка¹, на якому хоч і відбилися негативні впливи партійно-класових оцінок історичних подій та істориків, він був вдалою спробою в умовах радянської дійсності задекларувати самобутність і окремішність української історіографії. Українську історичну думку автор розглядав у контексті історичного процесу українського народу, його культурного і політичного життя. Він виводив її витoki з усної народної творчості, літописів і історико-літературних творів. Йдучи у фарватері панівної на той час теорії «колиски» трьох братніх народів і перебуваючи під пресом партійної ідеології та цензорів, історик не виокремив український компонент з так званої спільної східнослов'янської історіографії, хоча з самого тексту він проглядався, тільки завуальовано.

М. Марченко подав свою періодизацію розвитку української історичної думки, виділив добу козацько-старшинської історіографії, проаналізував праці першої половини XIX ст., які заклали підґрунтя для поглибленого вивчення історії України. До другої половини XIX ст. історіограф не дійшов, оскільки це вимагало б від нього дати аналітичну і об'єктивну оцінку синтезу української історії, започаткованого В. Антоновичем і здійсненого М. Грушевським, торкнутися його наукової схеми історії України, що в умовах широкомасштабної критики школи М. Грушевського було неможливим. Тому автор обмежився типовими для того часу ідеологічними штампами.

І все ж книга М. Марченка навіть майже через півстоліття не втратила своєї історіографічної цінності, оскільки в часи «шістдесятництва» служила моральною підтримкою опозиційного руху на захист українознавства, сприяла самоутвердженню української історіографії, позитивно впливала на формування світогляду нової генерації істориків.

Як історіографічні пам'ятки доби радянського тоталітаризму можна розглядати посібники Л. Коваленка², просякнуті кон'юнктурним підходом до трактування української історіографії лише як компонента радянської історичної науки. Дещо окремо стоять історіографічні висліди Ф. Шевченка, Н. Кома-

¹ У 2009 р. у бібліотеці альманаху «Ейдос» оприлюднено посібник М. Марченка «Українська історіографія» за рукописом 1971 р.

² Див.: Коваленко Л.А. Конспект лекцій з української історіографії XIX ст. – Кам'янець-Подільський, 1964; Його ж. Історіографія історії української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1983.

ренко, А. Санцевича, В. Сарбея¹, на яких меншою мірою позначались ідеологічні штампи, але й вони не вийшли за межі офіційних оцінок української історіографії.

Найбільшу вартість для вивчення української історіографії мають праці 90-х років XX ст. – початку XXI ст.² Серед них особливо виділяється вже згадуваний навчальний посібник професора Ірини Колесник³, що увібрав у себе ряд її попередніх досліджень. Книга складається з двох частин. У першій частині з'ясовуються теоретичні та методологічні засади історіографії, її природа і місце у процесі історичного пізнання, розкривається авторське розуміння поняття історіографії, її методів, понятійного апарату. Власне історія української історіографії розглянута в межах 5 історіографічних періодів з кінця 90-х років XIX ст. до 90-х років включно XX ст., тобто протягом ста років.

Друга частина посібника присвячена розвитку української історичної думки XVIII – початку XX ст. Автор виділила українську історичну думку та історичне письменство XVIII–XIX ст., проаналізувала антикварний напрям в українознавстві XVIII ст., простежила взаємозв'язок і взаємообумовленість української історіографії і національного відродження України.

Цінність навчального посібника І. Колесник, який автор розглядала як крок до створення підручника з історіографії нового типу, не вичерпується багатством залученого фактичного історіографічного матеріалу, його кваліфікованим аналізом, але й тим, що в ньому чільне місце приділено питанням теорії і методології історіографії, з'ясуванню її категоріально-понятійного апарату, філософії історії.

¹ Шевченко Ф.П. Історіографія – важлива історична дисципліна // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1968. – Вип. 1; Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1934). – К., 1973; Санцевич А. В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. – К., 1986; Сарбей В.Г. Очерки по методологии и историографии Украины. – К., 1989; та ін.

² Див.: Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX століття). – Харків, 1996; Стельмах С.П. Історична наука в Україні XIX – початку XX століття. – К., 1997; та ін.

³ Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000.

Близьким до проблематики української історіографії є курс лекцій «Історіографія історії України», підготовлений В. Коцуром та А. Коцуром¹. Це своєрідне поєднання української історіографії та історіографії історії України. З одного боку, автори в хронологічній послідовності простежують розвиток історичних знань з часів давньої історії України до кінця ХХ ст., а з іншого – вони торкаються історіографії найважливіших періодів історії України: Київської Русі та Галицько-Волинської держави, часів Визвольної війни середини ХVІІ ст. та наступних процесів української історії, розкривають суперечливий характер радянської історіографії, аналізують зміни в розвитку історичних знань за умов державної незалежності України.

Взаємозалежність та взаємообумовленість розвитку української історичної думки та націотворення наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст. ґрунтовно дослідив В. Масненко, проаналізувавши історичні концепції М. Грушевського та В. Липинського².

Важливі проблеми розвитку української історіографії порушені в працях О. Удада³. Особливу увагу автор акцентує на ролі історичної науки у формуванні духовних цінностей українського народу, розкриває негативний вплив на її зміст та аксіологічні функції сталінської ідеологізації історії 30-х років ХХ ст.

Вагомий інформаційний потенціал містять праці, присвячені творчості та науковій спадщині видатних українських істориків⁴. На особливу увагу заслуговують біографічні творчі

¹ Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій. – Чернівці, 1999.

² Масненко В. Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського. – К.; Черкаси, 2000; Його ж. Історичні дослідження: упереджено та об'єктивні оцінки. – К., 1998.; Його ж. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). – К.; Черкаси, 2001; та ін.

³ Див.: Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках. – К., 2000; Його ж. Історія: осягнення духовності. – К., 2001.

⁴ Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993; Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і АСАСЕМІА. – К., 1993; Михайло Грушевський і українська історична наука. – Львів, 1999; Верба І.В. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. – К., 1999; Його ж. Наталія Полонська-Василенко. – К., 2001; Енциклопедія життя і творчості Н.И. Костомарова (1817–1885). – Київ; Донецьк, 2001; та ін.

нарис про українських істориків А. Іванка, В. Яремчука¹. Цінну інформацію про історіографічний процес в Україні можна почерпнути також із праць А. Атаманенко, О. Богданиної, Л. Буряк, Г. Васильчука, В. Ващенко, В. Великочого, І. Гирича, В. Головка, О. Гомотюк, В. Гончаревського, Д. Данилюка, Я. Дашкевича, С. Дровозюка, В. Капелюшного, О. Коляструк, К. Кондратюка, В. Косміної, С. Куделка, О. Мазурка, І. Мищака, Т. Орлової, В. Петровського, Т. Попової, С. Посохова, Є. Сенкевича, М. Стопчака, Л. Таран, Л. Токаря, Н. Терес, В. Футали, В. Хмарського, І. Ярмошика, О. Яся та ін. Докладніші відомості про цю й подібну літературу подаються у відповідних лекціях. До того ж треба мати на увазі, що основні знання з української історіографії студенти почерпнуть у процесі самостійного вивчення творчої спадщини українських істориків.

Отже, короткий огляд наявних посібників та іншої навчальної літератури з української історіографії засвідчує, що цей перелік досить скромний. Його можна розглядати лише як перші кроки до створення високопрофесійних і якісних підручників та посібників із цієї проблематики.

Загальні висновки

Підсумовуючи питання, викладені в цій лекції, можна зробити наступні висновки.

Методологію української історіографії становлять загальні принципи (правила) та система методів історіографічного дослідження, застосування яких дозволяє з'ясувати витоки, зародження та основні етапи розвитку української історичної думки.

Одним із дослідницьких методів є періодизація розвитку української історичної науки. На основі опрацьованих критеріїв виділено вісім історіографічних періодів, для кожного з яких характерні спільні ознаки та певні особливості. Періодизація дає ключ для розуміння провідних тенденцій і закономірностей розвитку української історичної науки, зокрема безперервності історіографічного процесу, спадкоємності національних традицій тощо. Українська історіографія як галузь знань і навчальна дисципліна має свій понятійно-категоріальний апарат і навчальну літературу.

¹ Іванко А.Б. Історики України ХІХ–ХХ ст. (Нариси української історіографії). – Кіровоград, 2001; Яремчук В. Призабуті постаті української історіографії ХХ століття. – Острого, 2002.

Запитання для самоконтролю

1. Що розуміють під методологією історіографії?
2. Назвіть і дайте коротку характеристику основних принципів історіографічного дослідження.
3. Якими дослідницькими методами послуговується українська історіографія?
4. Що означають поняття «історіографічний процес» та «історіографічна ситуація»?
5. Що спільного і в чому різниця між поняттями «історичний факт» та «історіографічний факт»?
6. У чому полягає значення періодизації розвитку історичної науки, які її основні критерії?
7. Назвіть основні періоди розвитку української історичної думки.

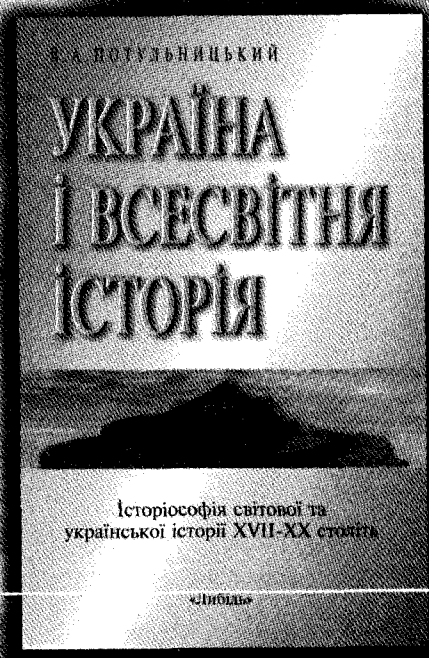
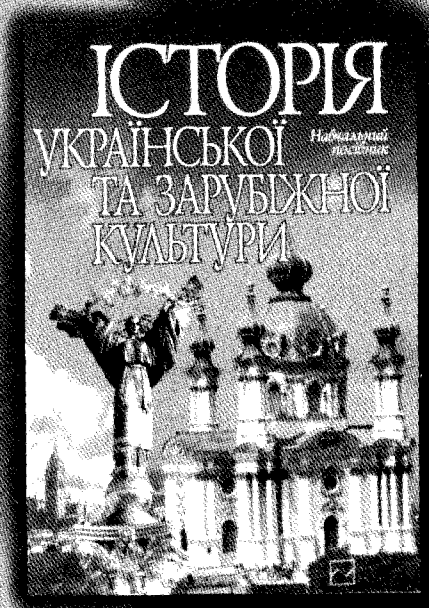
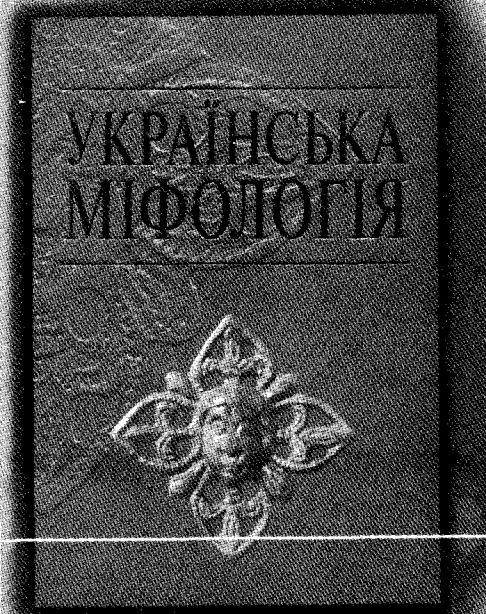
Лекція III

Витоки та зародження давньоукраїнської історичної думки

•
III.1. Міфологія та усна народна творчість
як носії найдавніших історичних уявлень

•
III.2. Теологічні трактування історії

•
III.3. Зародження писемності – поворотний
етап розвитку історичних знань
на українських землях

Мета:

З'ясувати, як і коли зародилися на українських землях найпростіші уявлення про історію, як трактували її язичники і християнські проповідники, розкрити поворотну роль писемності для фіксації історичних подій і формування історичних знань.

Українська історична думка має давню історію. Її зародження і розвиток невіддільні від етногенезу українського народу, формування його національної культури, духовності та свідомості. З'ясувати джерела і витoki української історичної думки неможливо без заглиблення у найдавніші часи, коли на землях сучасної України зароджувалось людське життя. Культура трипільців і кіммерійців, історія доби скитів, сарматів, скіфів, грецьких міст-колоній в Причорномор'ї, найдавніших слов'янських поселень, державної організації антів, їх світобачення – усе це генетичні складові і передпоріг того етнічного утворення, що склало народ України-Русі, його культуру, а отже, заклало перші камені в розуміння історії. Погляди язичників на навколишній світ, його минуле, проповіді сподвижників християнства утверджували у свідомості праукраїнців елементарне розуміння історичного процесу.

Поворотним рубежем у розвитку історичних знань стали поява писемності, зародження літописання, розширення міжнародних культурно-духовних зв'язків Київської держави, запровадження християнства, розповсюдження в Київській Русі надбань зарубіжних античних та середньовічних істориків. Ретроспективний погляд на генезу історичних знань у тісному зв'язку з етногенезом українського народу дає ключ до розуміння їх характеру, взаємообумовленості, джерел та витоків, спадкоємності розвитку.

III.1. Міфологія та усна народна творчість як носії найдавніших історичних уявлень

Як говорилося в лекції про періодизацію української історичної думки, зародженню історичних знань у писемному вигляді передувала тривала доба усної народної творчості, традиції якої продовжуються до наших днів. Наші прапредки творили міфологічну картину навколишнього світу, шукали у віруваннях відповіді на запитання про походження людського життя, про долю людини. Історіографія має надто

мало свідчень щодо характеру, змісту та рівня історичних уявлень наших пращурів. Ось чому доводиться звертатися до творів зарубіжних авторів, речових джерел, здобутків археології, історичних аналогій, гіпотез, припущень, застосовувати методи ретроспективи та моделювання.

Міфологічна традиція дійшла до нас у дивовижних виробках, фігурах, малюнках на предметах домашнього вжитку, зафіксована в давньоукраїнських переказах, літописних і літературних творах.

Міфологія з грецької перекладається як сукупність міфічних переказів, оповідей, як знання або наука про міфи. *Міфи* – це різновид усної творчості народу, в якій переважають фантастичні або легендарні уявлення про навколишній світ. Для первісного суспільства було характерне міфологічне мислення, в якому поєднувалися реальне й фантастичне, історичне й космічне узагальнення дійсності. Міфи – це своєрідний літопис боротьби добра і зла, радощів і печалі, нового й старого. У міфах міститься величезний пласт культурної спадщини кожного народу, частка його історії. Міфи – це не стільки синонім легенди, скільки найглибше самовираження кожного народу, стрижень специфіки його історичної свідомості та самобутності.

Кожен народ, у т. ч. й український, витворив свою міфологічну систему, яка поряд із багатьма спільними рисами міфів взагалі має немало своєрідних, специфічних особливостей. Дослідники української міфології¹ дійшли висновку про її індоєвропейський характер, що підтверджує концепцію індоєвропейського походження українців. Українська міфологія має відносно автономну і завершену систему міфів, міфологічних персонажів, історичних уявлень. Вони успадковані і виявляються у народних обрядах, звичаях, віруваннях, у національному фольклорі – казках, приказках, піснях, думках. Найдавніша писемна фіксація праукраїнських міфів пов'язана із зародженням писемності, літописання і за часом відноситься до княжої доби української державності.

¹ Див.: Знойко О. Міфи Київської землі на події стародавні. – К., 1989; Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. – К., 1993; Його ж. Міфи і легенди давньої України. – К., 1997; Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк, 1997; Удод О. Україна: філософія історії. – К., 2003; Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України. – К., 2004; та ін.

Міфологічно-язичницькі погляди на звірів, тварин, птахів, на демонічні істоти, які наділялися людськими рисами, засвідчують визнання пріоритету людини, символізацію всіх різновидів її життя, праці, сподівань. Повір'я протоукраїнців сповнені символічних образів Правди і Кривди, Долі і Недолі, Добра і Зла. Ремесло та його предмети теж уявлялися як жива і мудра істота, як дух або демон, що скеровує певні види робіт.

Наприклад, богом весняних робіт вважали *Ярила* – захисника всіх сівачів, працелюбних, що встають рано, до сходу сонця. Найдавніша назва місяця травня – ярець. Ярило уявлявся в людській подобі і в одязі з білого полотна, на білому коні, з вінком квітів на голові як символу вічності та неба. У його руках житні колоски – знак життя і щастя, а на грудях фігурка бика, що символізував силу і пристрасть. Той день, коли Ярило кинув перше зерно на весняне поле, люди назвали Великим (Великоднем).

З прадавніх часів білий лебідь уявлявся як бог добра – *Білобог* – творець землі, води, світла. Не випадково старійшини наших предків суворо забороняли полювання на білого лебедя. Священними тваринами праукраїнці вважали собак, корів, коней. Один із старовинних міфів оповідає, як розгніваний Тур перетворив людей, що відмовилися від каторжних робіт, у коней і запряг їх у сани, а Коляда (богиня неба, мати Сонця, дружина Дажбога) пожаліла коней і опустила з неба колеса до воза. Обожнювалася і хатня піч як захисниця вогню, берегиня домашнього добра, тепла, достатку, безперервності життя. За повір'ям вогонь не слід виносити з домівки, аби не збідніла родина.

Перехід наших пращурів до осілого господарства привів до прагнення відновити пам'ять про минуле предків, роду, племені, світу в цілому. З'являються міфи про світовий потоп, катастрофи, голод, пожежі, затемнення, нашествия диких звірів. Недавнє минуле набувало змісту легенди, при цьому втрачалася послідовність і наступність подій.

Чимало міфів проникнуті ідеєю людської долі, мудрості, добра. Не випадково, що серед найстаровинніших богів високо шанувалася Берегиня (Оберега) – богиня добра і захисту людини від будь-якого зла, хвороби, нещастя. Існував звичай приносити пожертви Берегині, засвідчувати їй вдячність і водночас задобрювати злі сили.

В міру цивілізаційних зрушень у розвитку первісного суспільства міфи, поряд з фантазією, дедалі ширше стали спира-

тись на елементарні знання, віддзеркалювати ідеологію вірувань. Поширення язичництва знайшло свій відбиток у характері і змісті міфів. Чимало з них присвячувалось небіжчикам. У древніх існував міф про *Карну* як божество, що опікується померлими, оплакує і береже пам'ять про них. Побутувала також богиня печалі і скорботи – *Желя*, від імені якої походять слова жаль, жалоба та ін.

Значна частина праукраїнських міфів має історичну зафарбованість, вони тісно пов'язані з культом предків, возвеличуванням героїчної особи, яка сміливо перемагає сили природи, бореться із злими духами. З міфів була запозичена схема для історії держав, міст, родів, династій шляхом виділення в ній таких етапів, як народження, зростання, розвиток, деградація, занепад.

До найдавніших історичних міфів належить оповідь про Оріану – стародавню країну оріїв, що існувала між Дністром та Дніпром задовго до нашої ери. Характеристика Оріани значною мірою нагадує сучасні уявлення про трипільську культуру.

Існує міф про історію Дніпра, про Славуту – могутню ріку, води якої пливли до моря, живили людей рибою і всякою всячиною. І послав Чорнобог дев'ять велетнів відняти у людей Велику ріку, перегородити її і випити всю воду. Кинулися люди за порятунком до мудрої Слави: «Гинемо без води!» – вигукували вони. І тоді Слава здійнялася на високий крутий берег, простягнула свою десницю до неба і гучно скрикнула. Почув Сокіл-Род, що сидів на вершечку Прадуба у Вирії, скинув з себе пір'їнку, яка перетворилася на довгий гострий меч. Ним Слава порубала велетнів, але Чорнобог здійняв таку хвилю, що понесла Славу до моря. Підняв Білобог Славу з дня моря і оживив її. Так Слава стала першою людиною, що здолала військо Чорнобога. І люди назвали Велику ріку Славута, Славутич.

Важливим розділом давньоукраїнської міфології є *християнські* міфи, що стали продуктом витіснення язичництва і поширення християнства. Це міфи про богів – творців світу, надприродних героїв. Хоч вони зазнали певного візантійського впливу, але зберегли народний світогляд як національну підвалину історіософії праукраїнців. Один із найдавніших християнських міфів оповідає, як невдовзі після народження Ісуса Христа серед скіфів-орачів на Дніпрі з'явився Андрій Первозваний і став проповідувати Слово Господне, а потім поставив дерев'яний хрест на Старокиївській горі і благословив заснування града Києва. Поширеним є біблійний міф про

походження русів від Яфета, який послужив основою назви яфето-руського племені. Згодом, як відомо, така оцінка поширилась і на козацтво, що, мовляв, проросло з насіння Яфетового. В такий спосіб доводилась спадкоємність історичного розвитку українців.

Поряд з міфами значний пласт найпростіших історичних уявлень містять *легенди*. На відміну від міфів, що дають фантастичні, символічні уявлення про минуле і навколишній світ, у легендах діють конкретні історичні персонажі, фігурують реальні події і факти життя, хоча нерідко вони видаються неймовірними, вигаданими, казковими. У легендах відображалася героїчна боротьба одноплемінників проти кочівних нападників, хоробрість предків, їх кмітливість, хитрість. З кожним новим поколінням легенди діставали нове життя, осучаснювалися і в такий спосіб витворювали живий ланцюг інформаційної усної історії. Згодом поняття «легенда» дістало ще одне значення як пояснювального напису над історичними пам'ятками – грамами, тексту на пам'ятниках, монетах, картах. У середньовіччі легендами називали біблійно-релігійні твори з життя святих тощо.

Носієм історичних уявлень та відомостей про деякі конкретні факти з історичного минулого виступають інші жанри *фольклору*. Дослівно це народні знання, творчість. За понад два тисячоліття наш народ створив винятково оригінальні перекази, думи, історичні пісні, казки, прислів'я, приказки, в яких зафіксоване його світорозуміння, в т. ч. й погляди на історію. Носієм історичних поглядів виступали не тільки історичні, а й календарно-обрядові пісні (веснянки, купальські, весільні та ін.), які відбивали циклічність подій, їх змінюваність і повторюваність.

У багатьох фольклорних творах знайшла відображення ранньоісторична семантика на основі географічного опису Дніпра, Десни, Остра, Сули, Трубежа, Дністра, Прута, Буга, Тетеріва та інших річок, міст та поселень. Побутувала, наприклад, думка, що чарівну річку Тетерів назвав сам Дажбог – бог сонця, світла і добра, оскільки вздовж неї водилися чорні птахи-тетеруки з червонястими бровами і блискучими дзеркальцями на крилах як сліди від Дажбогових пальців.

Усні оповідання, перекази, казки, пісні, думи проникнуті возвеличуванням хоробрості, кмітливості своїх предків, одноплемінників, неприязні до агресивних племен і їхніх звичаїв. Кожне наступне покоління успадковувало від попередніх

фольклорні сюжети, мотиви, образи, стиль, збагачувало їх новим розумінням дійсності. Поширеною формою усної творчості були *оповіді-спогади* очевидця про надзвичайні пригоди, повчальні історії, цікаві випадки з життя, які найбільше впливали на формування історичного мислення. Цей жанр бувальщини причетний до витоків щоденників, спогадів, мемуарної літератури.

Дослідники фольклору переконливо довели, що задовго до офіційного хрещення України-Русі, до появи писемності у полян, деревлян, сіверян, волинян та інших давньоукраїнських племен склалася самобутня усна творчість, своєрідна міфологічна система поглядів на навколишній світ, походження людей, їх минувшину. Провідна роль у заснуванні Києва і творенні Київської держави належала полянам, яких літописець називав «мужами мудрими і смисленими». Інакше кажучи, засобами усної творчості наші предки виражали свої уявлення про минуле і сучасне, найпростіше розуміння історії.

Отже, витoki української історичної думки сягають у дослов'янські та ранньослов'янські часи, у добу язичництва, вони кореняться у міфологічних та міфоепічних уявленнях праукраїнців про минуле і сучасне навколишнього світу, про сили природи. На підвалинах їх примітивного світогляду виступили погляди, що мали історичний компонент світосприйняття. Аналіз міфів, легенд, інших жанрів усної народної творчості дозволяє простежити, як поряд з фантазією склалися елементи реального знання, як формувалися погляди на час і простір, на минуле, що повторюється.

III.2. Теологічні трактування історії

Передісторію української історичної думки ув'язують з міфологічно-релігійними уявленнями про історичні події, що склалися у тих слов'янських племен, які згодом утворили давньоукраїнську народність. Осмислення явищ природи, подій у людському суспільстві характерне для народного світогляду праукраїнців, який формувався під впливом їх життєдіяльності, суспільної організації праці і побуту. Поляни, деревляни, сіверяни, волиняни та інші племена сформували своє світобачення, свій стиль мислення, свої орієнтири і цінності суспільного життя, свою культуру, насамперед як хлібороби. Вони розвивали унікальну, побудовану на спільному розумінні явищ природи, звичаїв, релігію, що фігурує в літературі як

язичництво, або сонцепоклонництво. Це була природна релігія, яка обожнювала минуле і сучасне життя, доводила його вічність.

Язичництво розвивало міфологічну схему історії, яка утверджувала залежність людського життя від сил природи, від її циклічної змінюваності. Воно спиралося на одухотворення предметів, сил і явищ природи, наділення їх людськими ознаками, вірою в існування душі та духів, тобто сповідувало *анімізм*. Обожнювання природи, поклоніння багатьом богам, які уособлювали її явища, навколишні предмети, рослини, сприяло утвердженню у суспільній свідомості ідеї природного начала всесвіту, його розвитку в часі та просторі.

Дохристиянська віра українців характеризувалася *політеїзмом*, тобто багатобожжям, ув'язувалася з поклонінням цілому пантеону язичницьких богів, більшість з яких символізували явища самої природи, а через них сприймалося і минуле. Серед найголовніших богів виділялися *Дажбог*, або Сонце-бог, який сприймався як творець людини, ідеал правди, справедливості, світла, святості. *Перун* – бог грому, блискавки і дощових хмар. За ними по значимості йшов *Волос* – бог скоту, свійських тварин, далі *Позвізд* (Похвіст) – бог повітря, погоди і негоди. Ідол *Ладо* уособлював радість, веселість, благополуччя, а *Купало* вважався захисником земних плодів. Був ще бог *Коляда* як символ свят та празників. Усі ці та інші боги наших предків «жили» разом з людьми на землі, в минулому і тепер, допомагали їм або завдавали шкоди. Всі вони мали й місцеві назви та характеристики, у певні часи різні слов'янські племена мали й власних богів. До найголовніших богів відносять не тільки Дажбога і Перуна, але й *Сварога* – бога вогню, *Стрибога* – бога вітрів та ін. Як божества розглядалися також русалки, мавки, водяники, лісовики, домовики, оповіді про яких надовго зберегла народна пам'ять. Віра у цих та інших богів засвідчувала й певні історичні уявлення про навколишній світ, його минулий розвиток, про людські цінності.

Отже, наші пращури були сонцепоклонниками, або язичниками. Сонячна релігія найповніше відбивала в їх світогляді єдність з природою, з рідною землею. Деякі автори називають її вірою предків, або рідною українською національною вірою, яка мала певний історичний зміст, була виявом найпростіших історичних уявлень.

Починаючи з кінця VIII – початку IX ст. на землі праукраїнців дедалі ширше проникає християнство, яке вносило глибин-

ні зміни у їх світогляд, у розуміння історичного процесу. Християнство, маючи власну історичну схему, чітко визначило історичний час, окреслило розвиток людського суспільства в просторово-часовому вимірі. Піднесенню Києва, становленню його як форпосту киево-полянської держави сприяли численні грецькі і болгарські місіонери і проповідники християнства, спорудження християнських церков. На місцях, де стояли ідоли язичницьких богів, поставали церкви або божниці.

Першу спробу хрещення Русі на державному рівні можна віднести до часів князювання Аскольда (християнське ім'я – Микола). При ньому появилися перші ієрархи, проповідники, але нова віра нашттовхнулася на спротив широких мас прихильників сонцепоклонництва і частини верхівки, яка й допустила страту Аскольда. Нове поживлення християнської віри почалося при Ігореві і набуло розвитку за Ольги, яка й сама прийняла обряд хрещення, але, оскільки вона не була офіційною княгинею (князем був малолітній Святослав), то її хрещення можна розглядати як приватний, але дуже впливовий акт. Слід мати на увазі, що окрім язичництва на Русі були знані іудаїзм та мусульманство, а отже, побутували і погляди цих релігій на історію та історичний процес. Кожна з цих релігій відкривала шлях до посилення міжнародних зв'язків з відповідними державами. Більшість дослідників ув'язують вибір Володимира з можливостями за допомогою християнства зміцнити центральну владу, сконсолідувати тогочасне суспільство, забезпечити його територіальну цілісність і духовну єдність.

Поступове поширення християнства не перервало механічно культурно-історичний процес, пов'язаний з язичництвом, оскільки на тривалий час склалося своєрідне поєднання обох вір: язичницької та християнської, розгорнувся «діалог» їх світоглядних орієнтирів. Навіть після офіційного запровадження християнства як державної релігії Київської Русі ще довгий час русичі-українці поклонялися своїм богам, дотримувалися ustalених звичаїв, обрядів, традицій. Протягом кількох століть на давньоукраїнських землях органічно поєднувалися дві релігії: сонячна і християнська. Відомо, що християнство було вимушене частково пристосуватися до багатьох обрядових звичаїв язичників, запозичити традиції та понятійний апарат їх релігій.

Веснянками та гаївками наші предки вітали приход нового року, який співпадав з весняним рівноденням, прославляючи повернення сонця і тепла, пробудження природи. Згодом ці

обряди дістали поширення у святкуванні християнського Різдва, Великодня, Трійці (Зелених Свят). Свято Купайла трансформувалося в свято Івана Купала, яке понині супроводжується плетінням і опусканням на воду віночків, перестрибуванням через вогнище.

З огляду ретроспективи світової історії, християнство заповнило духовний вакуум, що утворився в результаті кризи античного світобачення, розпаду Римської імперії, коли на її руїнах постали десятки нових держав з тенденцією до централізації політичної влади. Ця тенденція не обминула і Київську Русь, великі князі якої в опорі на християнство намагалися подолати міжусобиці, уникнути пограбувань з боку кочівних племен і сусідніх народів, зберегти цілісність держави. Християнство дало поштовх культурному пробудженню, розвитку освіти, поєднанню двох рівнів суспільної свідомості: усної проповіді, масової, народної, фольклорної свідомості та писемної культури, вивчення наук, у т. ч. й тих, що ґрунтувались на історії людства. На підставі поєднання теології з логікою, наукою, яке здійснив Тома Аквінський (XIII ст.), розгорнулося розумове пізнання віри і людського життя.

Разом з християнством на Україну-Русь прийшли твори зарубіжних мислителів: Іоанна Дамаскіна, Піфагора, Демокріта, Діогена, Сократа, Платона, Арістотеля, Епікура, Софокла та ін., прилучення до яких тогочасної еліти суспільства розвивало її інтелектуальні потуги. Шкільництво при княжих дворах, монастирях, поширюючи писемність і християнство, сприяло ознайомленню з теологічними трактатами, в основі яких лежала ідея історії на засадах *провіденціалізму* (провідіння), із зарубіжними хроніками і анналами про найважливіші події в релігійному і світському житті, з агіографічною літературою – життями святих, мучеників і праведників. Усе це робило досить потужний вплив на формування не тільки християнської свідомості, а й історичних поглядів. До того ж християнство стимулювало вивчення давньогрецької та латинської мов, формування на Русі досить великої верстви освічених людей, доводило, що сенс історії в творенні, в обоженні людини, а не в нищенні.

Прийняття і поширення християнства внесло істотні зміни у формування історичної свідомості українців, у сприйняття історичних подій, ставлення до минулого. Християнство як «історична» релігія стверджувало тримірність історичного часу: від минулого, тобто від «створення» світу, через сьогодні

до майбутнього «страшного суду», яким, за Біблією, завершиться історія світу і розпочнеться Царство Боже. Сама ж історія людства розділялася на дві ери: до Різдва Христового, як передісторія, і після народження Христа, тобто справжня історія. Принципове значення мала ідея смерті та воскресіння Ісуса Христа, поділ історії на час Бога-Отця і час Бога-Сина.

Домінуючу роль у формуванні історичних уявлень і знань на релігійно-побутовому рівні відігравали Біблія, переписувані твори «отців церкви», Святого Письма, церковні проповіді священиків. Без перебільшення можна стверджувати, що історична схема християнства стимулювала інтерес до історії, до минувшини, закладала фундамент знань зі світської історії.

Для поширення християнської візії історії важливе значення мали історичні праці єпископа Кесарії Євсевія «Хроніка», «Церковна історія», «Житіє Костянтина». У них обґрунтовувалася хронологія подій, причинно-наслідкові зв'язки, висувалася ідея провидіння історії. Принципову роль у розвитку християнського світобачення історії відіграла праця Августина Аврелія «Про град Божий», у якій проводилася думка про те, що земне життя людини є «стражданням» і «вмиранням», як наслідок гріхопадіння. Земному життю протиставлявся потойбічний світ – град Божий, створений Богом, як справжній сенс життя. Усі події людського життя ув'язувалися з надприродною силою – Богом, а сам історичний процес трактувався як Богом даний. Історія людського суспільства, у розумінні Августина, є боротьбою двох непримиренних сил: віри і безвір'я, добра і зла. Сам історичний час трактувався як вияв суб'єктивного досвіду людини, якість її душі, як рух від створення світу до другого пришествя Бога і «кінця світу». Він поділив всесвітню історію на сім «віків», головним з яких вважав шостий «вік», що почався після пришествя Христа. Варто також підкреслити, що Августин наголошував на завданні історії розповідати факти правдиво, а їх вивчення має бути корисним для людей.

Ідеологи християнства поділяли історію на священну і громадянську, кожна з яких має власну періодизацію. Якщо в священній історії виділялося «сім віків» від творення до кінця світу, то громадянська (світська) розглядалася як історія «чотирьох царств». Теологічний погляд на історію був сповнений оптимізму, оскільки майбутнє суспільства ув'язувалося з його моральними цінностями, з духовними орієнтирами, тобто з ідеєю Царства Божого в серці кожної людини.

З християнством утверджувалася нова ідея історії, за якою всі події, явища йдуть від всемогутнього Бога. Воно спонукало формування нової філософії історії, тобто осмислення її як єдиного історичного процесу, як розвитку. Християнство сповідує возвеличування предків, і це теж споріднювало його з народними традиціями. Відомо, що однією з найдавніших традицій праукраїнців-язичників було поклоніння предкам, ідеалізація їх звичаїв, традицій. За допомогою релігійних святкувань, дотримання успадкованих звичаїв, традицій виявлялося ставлення до історичного минулого. На думку багатьох етнографів, ще в дохристиянські часи на землях України зародилося писанкарство. Очевидно, сакральне (священне) ставлення до яйця базувалося на одному з міфів про створення світу з яйця. Писанки символізували вічність світу, воскресіння правди, торжество справедливості. Історичне забарвлення носили «проводи» покійників після весняних святкувань, що мало сприяти гарному врожаю на полях. Отже, християнські ідеї запроваджувалися не механічно, а трансформувалися в українську ментальність.

У народній мові наших пращурів-язичників застосовувалися такі поняття, як «Бог», «молитва», «рай», «пекло», «небо», «свято» та ін. Увагу до минулого і майбутнього людини привертало ворожбити, чарівники, знахарі, набувала поширення ідея посмертного життя у вирії – чарівному саду, що згодом християнство визначить як рай для праведників. Іншими словами, у свідомості праукраїнців сформувалося міфологічно-релігійне розуміння історичного ланцюга: минуле, сучасне і майбутнє, в якому людина завжди перебувала посередині цієї тріади.

Спрощеним виглядав би підхід, ніби історичні знання після прийняття християнства в Україні-Русі розвивалися лише шляхом запозичення інтелектуальних надбань Візантії, Болгарії, західноєвропейських держав. У християнському світогляді українців продовжували домінувати власні уявлення і погляди на «модель світу» й людське суспільство, на історичний процес, що ґрунтувалися на слов'янській міфології, народній творчості. Києворуська історична думка намагалася поєднати язичницьке тлумачення взаємин природи й людини з християнським трактуванням божественної природи світу, земного й духовного життя. Як посередники між земним і духовним світом, носії його єдності та цілісності розглядалися Богоматір Діва Марія, архангел Михаїл, Андрій Первозваний, інші янголи.

Взаємодія християнського й народного світорозуміння сприяла поширенню плюралістичних поглядів на минуле людського суспільства, його взаємини з природою. При цьому проблеми людини, її моралі, її внутрішнього світу, почуттів, зв'язків з матір'ю-землею висувалися на передній план.

Таким чином, розглянуті нами теологічні, тобто релігійні трактування історії засвідчують ряд спільних ознак сонцепоклонників та християнського розуміння походження світу, пояснення навколишнього життя, взаємозв'язку людини й природи. Язичницьке й християнське осмислення історії стали важливими віхами на шляху нагромадження уявлень з історії людства, описування і трактування подій та явищ, їх розуміння, заклали перші камені в зародження наукових знань. І хоч теологи не виділяли історію в переліку наук, розглядаючи її як компонент християнської літератури, ув'язуючи її з риторикою, своїми працями й проповідями вони сприяли кристалізації виховної функції історичних знань, утвердженню добра й справедливості, християнської моралі. Християнство до його розколу на східну (православну) і західну (католицьку) гілки відіграло важливу роль в утвердженні цілісності Європи, формуванні спільної європейської історичної думки.

III.3. Зародження писемності – поворотний етап розвитку історичних знань на українських землях

Сучасне покоління, яке живе в умовах глобалізації, інформаційного вибуху, черпає найрізноманітніші знання з книг, Інтернету, комп'ютерних дисків, рідко задумується над тим, як фіксувалися історичні події до появи письма, книгодрукування, часом неспроможне оцінити значення писемності для розвитку людства, для історичної науки. Появі упорядкованої писемності передувала так звана піктографія, що складалася з невеликої кількості знаків, які означали або окремі слова, або їх частини. Піктографію успадкували китайці у вигляді ієрогліфів. Різноманітні позначки і зображення на глиняних виробах зрубної культури, знаки сарматської доби засвідчують існування писемних способів фіксації інформації. Найдавніші писемні пам'ятки ґрунтувалися на усній народній творчості. Знакова фіксація фактів на землях України зародилася в добу трипільської культури, а також паралельно у Шумері, Вавилоні, Єгипті, Месопотамії, Китаї. З появою писемності виникла унікальна можливість створювати хроніки історичного процесу,

фіксувати найважливіші події, роки правління державних діячів тощо.

Найбільший внесок у розвиток давньої історії і створення писемних історичних творів внесли історики Греції та Риму – Геродот, Фулідід, Лівій, Тацит та ін. Сучасна наука дійшла висновку про потужний вплив античної історичної думки на населення, що проживало на теренах сучасної України, насамперед Північного Причорномор'я, Криму, Середнього і Нижнього Подніпров'я, Придністров'я. Форпостом еллінської культури виступали грецькі міста-колонії, засновані у VII–VI ст. до Різдва Христового. Про давню появу писемності на Русі засвідчує літописне повідомлення про знахідку Кирилом у Корсуні (Херсонесі) Євангелія і Псалтиря, написаних «руськими письменами».

На зміну протокириличному письму прийшла глаголиця, очевидно на базі якої просвітителі Кирило і Мефодій створили алфавіт із 43 букв, який називають церковнослов'янським, або кирилицею. У літературі з історії писемності фігурує також так звана «софійська» абетка, виявлена на стінах вівтаря Софійського собору в Києві. Ця абетка складалася з 27 букв, з яких 23 – грецьких і 4 – руських. Очевидно, це той алфавіт, яким користувалися при Аскольдї та Дірі.

Як пам'ятку давньукраїнської писемності дохристиянської доби ряд дослідників розглядає «Велесову книгу», написану «велесовицею», тобто буквами, близькими до кирилиці, і в якій викладені важливі події нашої історії від 640-х до 870-х років, однак автентичність цього твору не доведена.

Про поширення писемності свідчать численні берестяні грамоти, виявлені у Звенигороді і Львові, написані на пряслицях, глечиках, кістках, на стінах культових споруд. Найбільше їх у Софійському соборі в Києві, більшість з яких несуть історико-хронологічні відомості: про народження в 1032 р. у Ярослава сина Володимира, про смерть у 1054 р. Ярослава Мудрого, про учасників укладення миру на Желяні під Києвом та ін. Церковні графіті засвідчують, що їх виконавцями були не тільки професійні писці і ченці, а й княжі люди, купці.

Отже, писемність на теренах України-Русі існувала задовго до офіційного прийняття християнства. Вже у часи Аскольда і Діра були домашні вчителі, з'явилися перші приватні школи, які дістали дальше поширення при Ользі, Святославі, а Володимир надав школам державного статусу. Книжне навчання, стимулюючи переписування і написання книг, сприяло вихо-

ванню освічених людей, державних і військових діячів, здатних управляти державою і підтримувати зв'язки з іншими країнами. Варто зазначити, що при Андріївському монастирі в Києві в 1086 р. було засновано школу для дівчат, а в Софійському соборі існувала школа, учні якої залишили численні графіті. Тут була і найбільша бібліотека, заснована 1037 р. з ініціативи Ярослава Мудрого. Поряд з Києвом існували книгописні майстерні у Чернігові, Переяславі, Володимирі-Волинському та ін. Братчики монастирів не тільки читали книги, а й переписували їх. Згодом при Києво-Печерському монастирі була заснована школа вищого типу, в якій поряд з богослов'ям вивчалися філософія, граматика, риторика. В межах останньої висвітлювалися й історичні писання античних авторів. Кожна людина, яка прилучалася до навчання, набувала певного обсягу відомостей з історії і культури. Засобом самоосвіти служили книгозбірні, на базі яких утворювалися бібліотеки. Звичайно, більшість книг, які зберігалися в бібліотеках, мали церковне призначення, оскільки вважалося, що той, хто читає книги, бесідує з Богом і одержує велику насолоду для душі.

Запровадження християнства в Україні-Русі дало могутній поштовх розвитку освіти і писемності. У канцеляріях княжих дворів, при монастирях розгорнулося створення рукописних книг, перекладання і переписування творів зарубіжних авторів, насамперед візантійських. Поряд з церковними книгами перекладалися твори, що мали відомості з історії, географії, астрономії, філософії, права. Серед них: «Хроніка Георгія Амартола», «Хроніка Георгія Сінкелла», «Історія іудейської війни» Йосифа Флавія, «Джерело знання» Іоанна Дамаскіна. Все це засвідчує про широкі інтелектуальні зв'язки Київської Русі з країнами Сходу і Заходу. З розвитком писемності, освіти і культури збагачуються і поширюються історичні знання, створюються давньокиївські історичні твори. Зазначимо, що виникнення писемності не знищило усну історію, а стало засобом її фіксації. На доказ реальності «руських письмен» вказують договори київських князів з греками, один із примірників яких складався руською мовою. З договору 911 р. видно, що існував звичай писати духовні заповіді в разі смерті. Виявлена археологами в одному з гніздовських курганів корчага з записом теж свідчить про писемну практику.

Серед зразків давньоукраїнської рукописної книги особливий інтерес становлять Остромирове Євангеліє (1056–1057),

написане дияконом Григорієм у Києві для новгородського посадника Остромира, а також Ізборник князя Святослава як книжка для домашнього читання і навчання.

До найдавніших пам'яток писемності, що мали характер історичних творів, відносяться *літописи*. Їх творці розповідали на письмі про найважливіші події за роками в певній хронологічній послідовності. Давньоукраїнські літописи за своєю формою та змістом нагадували західноєвропейські аннали і хроніки, але мали свій самобутній вигляд. Як припускали Б. Рибаків, М. Брайчевський, літописання на Русі було відоме ще в IX ст. в часи Аскольда і Діра, зокрема «Літопис Аскольда», сліди якого збереглися в Никонівському зводі XVI ст. і в якому вперше викладалася історія походження Русі. Очевидно, цей твір використали літописці X–XI ст. Никон та Іоанн, кон'юнктурно відредагувавши його на догоду наступним князям. У княжий період сформувалося кілька центрів створення літописів.

Важливим осередком укладання давніх літописів була Десятинна церква, в якій 996 р. Анастас Курсуняник зробив спробу історично узагальнити історію Русі майже за 200 років і довів висвітлення подій до Володимира Святославича.

З побудовою Софійського собору він перебирає на себе роль літописного центру, де, як уважають історики, в 1039 р. був створений найдавніший літописний звід. З кінця XI ст. центр українського літописання переноситься до Києво-Печерського монастиря, в якому в 1078 р. ігумен Никон створив самостійний літописний звід за період з 1039 по 1078 р. Печерський ігумен Іоанн в період 1074–1093 рр. уклав ряд статей, що викладають історію Русі впродовж XI ст. Так поступово склалася давньоукраїнська літописна традиція, оскільки нові літописи створювалися як зведення і продовження попередніх літописних записів.

Для розуміння поворотного значення писемності у розвитку історичних знань коротко зупинимось на характеристиці давньоукраїнських літописних пам'яток як носіїв знань з історії. Сучасна історіографія розглядає літописання не тільки як писемну хронологізацію історичних подій, а й як якісно вищу форму розвитку знань, формування історичної свідомості грамотної верстви суспільства, не кажучи вже про джерельне значення літописних пам'яток.

Літописні пам'ятки XI–XII ст. дійшли до нас не в первісному вигляді, не в тогочасних оригіналах, а в переписаних і від-

редагованих у XV–XVI ст. літописних списках, які осучаснювались і суттєво змінювались відповідно до потреб Московської держави.

Давньоукраїнські літописи найповніше представлені в Лаврентіївському, Радзивіллівському та Іпатіївському зводах. Лаврентіївський звід зберігся в єдиному списку, укладеному ченцем Лаврентієм у 1377 р., і закінчується подіями 1305 р. До нього увійшли «Повість минулих літ» у редакції початку XII ст., «Повчання» Володимира Мономаха, його послання до Олега Святославича.

Українське, а точніше галицько-волинське, походження має Радзивіллівський звід з мініатюрами, який належить до XV ст., але ґрунтується на більш ранніх місцевих літописах. Іпатіївський звід (близько 1425 р.) складається із пізнішої редакції «Повісті минулих літ» та Галицько-Волинського літопису XIII ст.

З'ясовуючи значення писемності та літописання для розвитку історичних знань, слід зосередитись докладніше на одному з найдавніших писемних творів літописного характеру «Повісті минулих літ», укладеному на початку XII ст. Вона віддзеркалює генезу давньоукраїнського літописання, оскільки побудована на писемних джерелах, що сягають IX ст. Автором однієї з її редакцій був печерський чернець Нестор (1055–1113), якого відносять до числа давньоукраїнських послідовників Геродота. Вчені давно довели, що Нестор був не просто переписувачем книг і укладачем літопису, а й винятково ерудованою людиною, з історичним складом мислення, письменником. Йому належать й інші твори, зокрема «Сказання про Бориса і Гліба», «Житіє Феодосія, ігумена Печерського». «Повість...» редагувалася і записувалася іншими літописцями, серед яких найвідомішим був ігумен Михайлівського Видубицького монастиря Сильвестр. Він не обмежився новою редакцією «Повісті...», але й переробив її, дописав заключні статті, що стосувались правління Володимира Мономаха. Особу наступного після Сильвестра літописця «Повісті...» досі не встановлено.

«Повість минулих літ» містить зріз поглядів тогочасних київських істориків на походження Києва, на розселення слов'ян, на заснування Київської держави, прийняття християнства, на діяльність київських князів Олега та Ігоря, Святослава і Володимира, Ярослава і Володимира Мономаха, на розвиток міжнародних зв'язків і культури. Це по суті перша літературна історія стародавньої України.

З «Повісті...» видно, що київські літописці були добре обізнані з історією зарубіжних країн, прагнули подати розвиток Русі Київської на тлі подій світової історії. Вже на початку твору говориться про царювання імператора Михайла у Візантії. Автори не просто описують події, але й намагаються порівняти їх з іншими, проникнути в їх причини, показують наслідки.

Важливо підкреслити, що «Повість...» ґрунтується на досить різноманітних джерелах. Це і розповіді київського боярина Василя, твори Володимира Мономаха, ряд документів, зокрема договорів з Візантією, а також оповідних джерел. До однієї з редакцій «Повісті...» було внесено патріотичну промову Володимира Мономаха, його «Повчання» дітям. Літописці залучили до твору поширювані в народі легенди про засновників Києва, про закликання варягів, про поєдинок Кожум'яки з печенігом-велетнем під час походу Володимира на печенігів, про облогу печенігами Білгорода та ін.

Розглянуті тут літописи, а також «Повість минулих літ» – це своєрідний місток від з'ясування рубіжного значення писемності в зародженні давньоукраїнської історичної думки до аналізу її розвитку мислителями княжої України.

Отже, появу писемності можна прирівняти до своєрідної революції, якісного стрибка в людській цивілізації, а отже, і в розвитку історичних знань. Писемність відкрила можливість описувати і фіксувати події за хронологією і в такий спосіб розмежувати їх у часі та просторі, відокремити минуле від сучасності.

Загальні висновки

Витоки історичних уявлень і знань в Україні сягають у глибоку давнину і пов'язані з міфологічною свідомістю людей, з розвитком усної народної творчості. Свою систему поглядів на навколишній світ, на минуле і сучасне виробило давньоукраїнське язичництво. Винятково велике значення для розвитку історичних знань, суспільної історичної свідомості відіграло поширення християнства як офіційної релігії України-Русі. Християнство утвердило принципово нову ідею історії, в основі якої лежав провіденціалізм, розвинуло нове розуміння історичного часу. Поворотним етапом розвитку історичних знань, засобом фіксації подій і явищ історії, її дійових осіб стало зародження писемності, літописання. З давньоукраїнських літописів Київської держави, з «Повісті минулих літ» почався

новий рубіж у розвитку української історичної думки, в нагромадженні знань про Україну-Русь і зарубіжні країни.

Запитання для самоконтролю

1. Що означає «міфологічна історія» і яке її місце у витоках давньоукраїнської історичної думки?
2. Назвіть основні жанри усної народної творчості та вкажіть, яка їх роль у розвитку історичних уявлень і знань.
3. У чому полягає язичницьке розуміння історії?
4. Яке значення християнства для української історіографії?
5. Чому зародження писемності стало поворотним етапом у розвитку історичних знань?
6. З'ясуйте значення «Повісті минулих літ» для української літописної традиції і розвитку знань про княжу Україну.

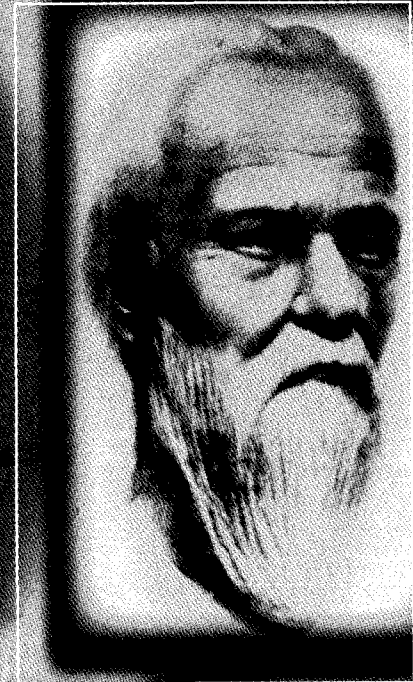
Лекція IV

Історичні знання княжої України-Руси

•
IV.1. Історичні погляди мислителів
Київської Русі

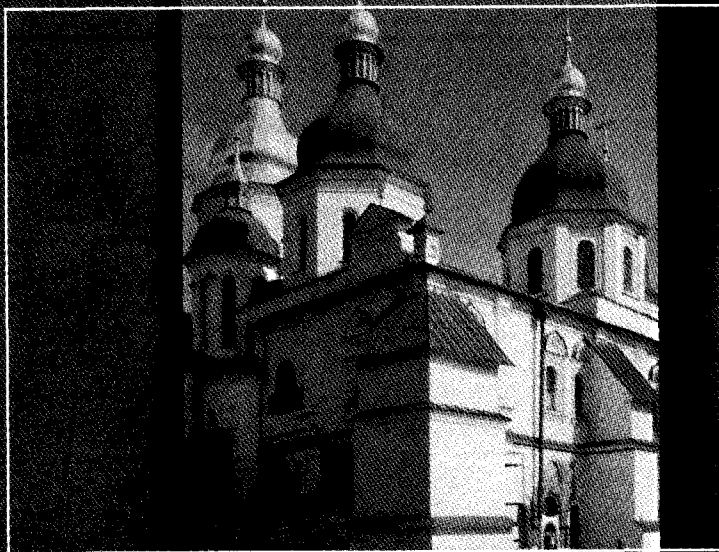
•
IV.2. Розвиток історичних знань
у Галицько-Волинській державі

•
IV.3. Історична думка українців
литовсько-польської доби

Нестор

Ярослав
Мудрий

Мета:

Висвітлити процес нагромадження історичних знань у Київській Русі, Галицько-Волинській та Литовсько-Руській державах, з'ясувати значення історичних творів світських і церковних мислителів княжої України для формування історичних поглядів українського середньовічного суспільства.

Княжа доба – винятково важливий і тривалий період української історії, який охоплює три етапи: Київська Русь, Галицько-Волинська і Литовсько-Руська держави, тобто від Аскольда і Діра до Люблінської унії 1569 р. У цю добу остаточно сформувався український народ як етнічна спільність, він створив свою державу – Київську Русь, спадкоємцем якої стало Галицько-Волинське князівство, виробив зусиллями своїх інтелектуалів власну систему поглядів на історію України-Русі. Розвиток українського народу був стриманий тим, що його землі опинилися під монголами, татарами, Литвою і Польщею.

З появою писемності зародилося давньоукраїнське літописання, були створені твори історичного змісту, писана історія Русі, виокремилися освічені світські та церковні особи, які описували історичні події, осмислювали минувшину. Запровадження християнства, династичні зв'язки київських та галицько-волинських князів із Західною Європою і Сходом сприяли поширенню на теренах України-Русі історичних праць візантійських і західноєвропейських істориків. Помітну роль у розвитку історичної свідомості середньовічного українського суспільства поряд з усною творчістю стали відігравати шкільництво, художня та релігійна література. Збагачення історичних знань продовжувалося і в умовах монголо-татарського завоювання Русі, згасання Галицько-Волинської держави, колонізації українських земель Польщею, Угорщиною та Литвою.

IV.1. Історичні погляди мислителів Київської Русі

Київська Русь – умовна назва, започаткована в XIX ст., держави українського народу – утворилася і розвивалася в контексті загальноєвропейського історико-культурного процесу та проіснувала з середини IX до середини XIII ст. Вона сприймала здобутки європейської цивілізації, вносячи водночас помітний внесок у світову культуру, в т. ч. і в розвиток історичної думки.

Зростання інтересу до своєї і чужої історії зумовлювалося державотворчими процесами, християнізацією Русі, розвитком господарства, торгівлі, військової справи, культури, міжнародних зв'язків. Як уже зазначалося, поворотним моментом у фіксації історичних подій і нагромадженні знань з історії стало зародження і поширення писемності, літописання. Починаючи з IX–X ст. літописання набуває історичного характеру і стає головним носієм знань з історії. Переклади історичних і релігійних творів зарубіжних авторів, їх переписування і вивчення у приватних, княжих і церковних школах, створення бібліотек – усе це підтримувало історичну культуру тогочасного українського суспільства на європейському рівні. Свідченням цього є як відомості зарубіжних авторів про Київську Русь, так і пам'ятки власної історії. До найдавнішої української рукописної книжки можна віднести Остромирове Євангеліє, написане в Києві дияконом Григорієм у 1056–1057 рр., «Ізборник» князя Святослава Ярославича (1073) – твір енциклопедичного характеру, пергаментний фоліант якого зберігся до наших днів. Його статті розкривали історію християнства, сенс добродійного життя, будову всесвіту, знаки зодіаку, зодіакальні сузір'я, правові норми.

Приклад зацікавлення книжками, науками, історією показували київські князі та їх оточення. Із свідчень літописця знаємо, як захоплювався книжками, що давали мудрість і невичерпну глибину знань, Ярослав, названий Мудрим, збираючи одну з найбільших в Європі бібліотек у Софії Київській, як пошановувались знання і книжна освіта синами Ярослава – Святославом і Всеволодом. Мудрість з книг черпали і поширювали галицькі князі – Ярослав Осмомисл, Данило Романович та ін.

Серед мислителів Київської Русі поряд з князями були видатні літератори і літописці, філософи і богослови, перекладачі і публіцисти. В їх числі Никон Великий, Нестор, Сильвестр, митрополит-публіцист Іларіон, єпископ Кирило Туровський, митрополит Клим Смолятич, Данило Заточник та ін.

І все ж основними інтелектуальними центрами філософської та історичної думки були церкви і собори, зокрема Софійський собор у Києві, який служив не тільки резиденцією митрополитів, а й осередком культури і освіти. Тут були укладені: один із найдавніших літописних зводів 1037–1039 рр., історичне «Слово про закон і благодать» Іларіона, митрополіче послання Кліма Смолятича до пресвітера Смоленського Фоки та ін. Бібліотека Софійського собору стала основою для створення

бібліотеки Печерського монастиря, що згодом перебрав естафету літописання, розвитку освіти, християнської і світської думки, виховання нових генерацій мислителів і багато зробив для збагачення історичних знань.

Діяльність бібліотек стимулювала два основних канали приросту історичних знань і формування історичної свідомості суспільства. З одного боку, продовжувалось створення власної літописної історії, з'являлися релігійні та світські твори, проникнуті історичною спрямованістю, а з іншого – завозилися книги з Візантії і західних країн, перекладалися і переписувалися твори зарубіжних істориків.

Великою популярністю користувалися перекладні історичні твори візантійських, болгарських авторів, а в Галичині були відомі польські та угорські твори. З руських літописів видно, що їх автори були обізнані з візантійськими історичними хроніками Іоанна Малали, Георгія Амартола, константинопольського патріарха Никифора та ін.

Центральне місце в історичній літературі Київської Русі займають літописи, зміст яких дає найповніше уявлення про характер поглядів їх авторів на історію. Торкаючись розвитку писемності, вже говорилося про «Повість минулих літ» – унікальну пам'ятку давньоукраїнського літописання, яка лягла в основу подальших літописних та історико-літературних творів. Тому зупинимось докладніше безпосередньо на історичних поглядах авторів літописів та деяких інших творів. Йдеться, насамперед, про Київський літопис 1200 р., який склав основу Іпатіївського літописного зводу. Він побудований на літописі князів Ігоря Святославича, Володимира Глібовича, інших місцевих літописих, усних переказах і оповіданнях. Зазначимо, що саме в тій частині літопису, що присвячена Володимирі Глібовичу, вживається назва «Україна» за 1187 р. стосовно південноруських земель та їх жителів, які межували з половцями. Ці землі, розташовані по обох боках Середнього Подніпров'я, значно раніше дістали в народі назву Україна як країна, як держава. По мірі розширення зв'язків з північно-східними та західними землями, заселеними українським етносом, майже вся Київська Русь стала ототожнюватися з етнонімом «Україна».

Паралельно з літописами дедалі більшої популярності набували публіцистичні та літературні твори з досить великою розмаїтістю жанрів. Історичну свідомість провідників суспільства значною мірою віддзеркалюють твори представників княжої

знаті та церковної ієрархії. Серед праць мислителів і письменників Київської Русі, чії твори істотно формували історичну думку, особливе місце займає спадщина чернігівського, а згодом київського князя *Володимира Мономаха* (1053–1125). Відомі три його твори: «Грамматика до Олега Святославича», «Молитва» та «Повчання». У «Грамматиці...» фігурують реальні події з історії родинно-державного життя, їх коментар. Автор наголошує, що люди тлінні, грішні, сьогодні живі, а завтра мертві, сьогодні у славі і в почесі, а завтра в гробі і в непам'яті, а тому сенс життя у совісті і серці. «Повчання», яке адресувалося не тільки сином князя, а й наступним поколінням, – це синтез поглядів автора, спроба стислого аналізу і самовираження досвіду минулого, в т. ч. й власного, в центрі якого була проблема єдності Русі. Варто зазначити, що через призму документалізму історії, оцінки державної влади князь вийшов на ідеали християнської моралі, високого покликання людини, мети її життя, сповідування трьох чеснот: покаяння, сльози і милостині. Він закликає шанувати старих, як батька, а молодих – як братів, не прагнути до збагачення, берегтися неправди, пияцтва.

Силу княжої влади Володимир Мономах вбачав в опорі на духовність і світську мудрість, а тому на чільне місце ставив завдання вчитися, пізнавати історію і враховувати минулий досвід, у т. ч. його власний.

Історичні погляди київських князів, мислителів, книжників простежуються у найрізноманітніших їх творах: повчаннях, посланнях, моліннях. Йдеться, зокрема, про праці Іларіона Київського, Луки Жидяти, Феодосія Печерського, Кліма Смолятича, Кирила Туровського, Данила Заточника та ін. Образу історії, звертання до неї вони відводили домінуюче місце, вважаючи її повчальною.

Зокрема, перший київський митрополит Іларіон на тлі біблійної тематики, Старого і Нового Заповіту підготував «Слово про закон і благодать» (між 1037–1050), в якому виклав оригінальну концепцію історії людства, її періодизацію. Він вичленив «язичницький» період, період іудейського «закону», тобто Старого Заповіту, і завершальний період християнської «благодаті та істини». Цю схему Іларіон застосував до історії Русі, оцінивши її християнізацію як завершальний етап розповсюдження універсальної релігії, як перемогу світла над темрявою, благодаті та істини. Принципове значення мало його нове бачення майбутнього, яке ув'язувалось з «кінцем історії» і Божим

судом, а також цілісності історії, що означає розвиток по висхідній, заміну старого новим. Твір проникнутий ідеєю рівноправності Київської держави з іншими державами і народами.

Високо оцінивши діяльність київських князів у царині утвердження християнства, насамперед Володимира, Іларіон назвав їх земними мудрецами, які наділені вищим розумом, схвально відгукнувся про їх патріотизм і внесок у боротьбу за велич і єдність землі Руської. Князя Володимира автор порівнює з римським імператором Константином Великим, ставить його поруч з апостолами Іоанном, Фомою, Марком. Гідним продовжувачем його справи митрополит називає Ярослава Мудрого, що обстоював політичну і церковну самостійність Русі. Іларіон належав до тієї плеяди київських мислителів, які спиралися на знання історії, орієнтувалися на високі моральні цінності, на освіченість і релігійно-філософське розуміння життя. Можна вважати, що «Словом про закон і благодать» започатковується українська історіософська думка.

До найвизначніших пам'яток давньоукраїнської культури, літератури та історичної думки відноситься «Слово о полку Ігоревім», написане не пізніше 1187 р. Історичною основою твору послужив драматичний похід новгород-сіверського Ігоря Святославича проти половців 1185 р. Переважна більшість дослідників вважають, що твір має київське або галицьке походження, а автор був учасником і очевидцем подій¹. За своїм змістом, стилем і мовою «Слово...» близьке до українських літописів і частково нагадує оповідання про цей похід, вміщене в Іпатіївському зводі за 1185 р. Його автор, судячи із змісту, був добре обізнаний з тогочасними писемними та усними творами, з «Повістю минулих літ», знав історію, військову справу, побут і мав літературно-поетичний хист. Зазначимо, що головна увага звернута на події світської, а не церковної історії.

У творі змальовується підготовка війська до походу, описуються зловісні віщування природи, яскраві і гострі батальні сцени, робиться спроба пояснити причини поразки Ігоревого війська. «Слово...» проникнуте почуттям патріотизму, ідеєю єднання русичів задля захисту рідної землі як вищого морального обов'язку. Автор застерігає князів від ілюзій, що можна самотужки здолати кочівників, і закликає об'єднати сили для

¹ М. Грушевський припускав, що «Слово...» написане двома авторами: прихильником Святослава і людиною, що була близькою до Ігоря. На думку Л. Махновця, його автором міг бути галицький князь Володимир Ярославич.

відсічі нападів. Отже, твір віддзеркалює той рівень історичних знань, який існував у Київській Русі наприкінці XII ст., розуміння значення досвіду минулого, його співвідношення з сучасністю і майбутнім, поєднання християнських цінностей та народного світогляду із сильними залишками міфологічно-язичницьких уявлень про навколишній світ. Можна без перебільшення сказати, що в творі втілено державницький вимір української історії.

Вершиною церковної і світської історичної думки Київської Русі став «Киево-Печерський патерик», який М. Грушевський називав «золотою книгою» українського письменного люду. Будучи твором агіографічним, він має чітко означене історичне і філософське спрямування. Основний його текст створений у другій половині XI – першій половині XIII ст. на базі листування ченця Києво-Печерського монастиря Полікарпа і володимиро-суздальського єпископа Симона, що надає йому більшої вірогідності. Побудовані на цих листах оповідання стосувалися головним чином історії заснування і будівництва Печерського монастиря, його перших діячів. У центрі твору – реальні події і факти, імена прославлених будівників і живописців, духовних пастирів, оповіді про ставлення київських князів до монастиря, про роль варягів у культурному житті, про приватні бібліотеки та ченців. До «Патерика» увійшли «Слово про перших чорноризниць печерських», а також «Житіє Феодосія, ігумена Печерського», складене Нестором. Його образ подано як ідеал високоморальної людини, що піклується про благо ближнього, а її земне життя відповідальне перед Богом.

До пізніших списків «Патерика» ще повернемось у наступних лекціях, тут важливо наголосити, що він із самого початку задумувався як твір історичний, побудований на джерелах з яскраво вираженим нарративним характером. Він започаткував в українській історіографії унікальний жанр історичних життєписів, незважаючи на те, що в ролі персоналій виступали діячі церкви, її отці.

Історичною спрямованістю характеризується також ораторська проза XII ст., представлена творами Кліма Смолятича, Луки Жидяти, Кирила Туровського та ін. Хоч більшість з них стосувалася тлумачення релігійних текстів, автори реконструювали знання античності, візантійського ораторського мистецтва, здібності теоретичного осмислення проповідей. Проповіді Кирила Туровського були близькі до наукових трактатів, їх структура включала вступ, виклад змісту і закінчення, а сам виклад носив характер історичної оповіді.

Серед історичних творів, написаних в умовах монголо-татарської¹ навали, виділяється «Слово о погибелі Руської землі», написане між 1238–1246 рр. Три його частини органічно пов'язані між собою. На початку прославляється велич Київської держави, потім розповідається про її величезну територію, минулу могутність. В останній частині йдеться про Володимира Мономаха як грізного князя, якого боялися литовці, угорці, німці, навіть візантійський імператор, що надсилав дари Києву. Ідеалізуючи постать могутнього князя минулого, автор «Слова...» ніби докоряв його наступникам, які не зуміли захистити Руську землю, оскільки не мали єдності між собою.

Близькими за пафосом до цього твору є «Задонщина», «Слово о Лазаревім воскресінні» та ін. Історичний компонент мають і правові твори княжої доби, зокрема «Руська Правда» як перший кодекс законів, що діяли в межах князівств Київської Русі. Усі три її редакції засвідчують поетапну історію зародження і розвитку руського права, спадкоємність його норм. Вони зафіксували зміни в суспільних відносинах, у системі власності, в розвитку судоустрою.

Історичний компонент властивий і фольклору Київської Русі. Епічні пісні та усну поезію про героїку князів, подвиги дружинників, народних богатирів прийнято називати билинами. Про билини Київської держави, у яких висвітлювались історичні події, можна судити на основі літописних творів, зокрема «Повісті минулих літ», пам'яток усної народної творчості. З виникненням писемності, розширенням діапазону пісенної творчості традиції билинного епосу були підхоплені історичними думами та іншими фольклорними жанрами.

Якщо підсумувати сказане про розвиток історичних знань та історичні погляди мислителів Київської Русі, то можна відзначити, по-перше, пріоритетне значення літописних творів у царині історичних знань. Давньоукраїнське літописання, яке розвивалося не тільки в Києві, а й у Переяславі, Чернігові, Галичі, Холмі, є унікальним явищем у європейській цивілізації. Попри всі регіональні особливості цих писемних пам'яток, для них характерні багато спільних ознак, головною з яких була фіксація історичних подій у хронологічній послідовності та

¹ Термін «монголо-татари» носить умовний характер, з'явившись у літературі в 20-х роках XIX ст. Самі ж кочівники-завойовники, яких китайці називали «татарами», вважали себе монголами.

їх літературне описання. По-друге, поява творів історичної спрямованості, авторами яких були, насамперед, представники княжої знаті, церковної ієрархії. У літописно-історичних повістях, патериках, повчаннях віддзеркалювалися на засадах просторово-часового підходу найважливіші світські та релігійні події. По-третє, під впливом християнства помітно змінився зміст і характер історичної думки, історичної творчості. Домінуючою залишалася описовість подій, однак дедалі більше пробивала собі дорогу причинно-наслідкова манера їх подачі. Центральними постатями історичного процесу в усіх творах, особливо життійної літератури, виступають реальні люди, здебільшого це князі, члени їх родин, ієрархи, ігумени монастирів, ченці, наділені, як правило, високими моральними якостями і християнськими чеснотами. Водночас згадуються рядові воїни, будівельники, ремісники, художники, які своєю працею прислужилися державі і церкві. По-четверте, історична думка в Київській Русі кореспондується з розвитком історичних знань у тогочасній Європі.

IV.2. Розвиток історичних знань у Галицько-Волинській державі

З другої половини XII ст. почався розклад Київської Русі на удільні князівства, розгорнулася боротьба за київську спадщину. Державницьку традицію, засади права й українсько-руської культури підхопили і розвинули всі князівства, але найбільш повно Галицько-Волинська держава, що сформувалася внаслідок об'єднання зусиллями Романа Мстиславича в 1199 р. Волинського і Галицького князівств, оволодіння Києвом і Переяславом. Сформувався потужний політичний організм, могутня держава, яка за розмірами не поступалася Священній Римській імперії. Вона опанувала більшу частину київської культурної і духовної спадщини, в т. ч. набутки в розвитку історичних знань.

Серед найдавніших галицьких пам'яток, що дійшли до нас з XII ст., раритетом є Галицьке Четвероевангеліє, написане в 1144 р. у Крилосі на пергаменті київським уставом, Христинопольський Апостол XII ст., Бучинське Євангеліє XIII ст. У XIII ст. в Галичі були створені «Толковий апокаліпсис», «Хронограф» та Холмське Євангеліє.

У Галицько-Волинській державі дістала подальший розвиток літописна традиція Києва. Ще до її утворення, як засвідчує

«Повість минулих літ», на Волині і в Галичі літописання було досить поширеним, тут створювалися хроніки, історичні твори. На жаль, вони не збереглися і дійшли лише як окремі вставки до Київського літопису, присвячені міжусобним війнам, боротьбі проти зазіхань Польщі та Угорщини. Найвидатнішою пам'яткою історії є Галицько-Волинський літопис як один із перших українських прозових творів, що став продовженням «Повісті минулих літ» і Київського літопису¹.

Галицько-Волинському літопису передувала не тільки київська літописна традиція, а й місцеві літописи, що уклалися в Звенигороді, Тереховлі, Перемишлі. Однією з найдавніших повістей Галичини, яка дійшла до нас, була оповідь про осліплення в 1097 р. волинським князем Давидом Ігоревичем тереховлянського князя Василька Ростиславича. Саме цю «Повість про осліплення Василька», яка поєднувала в собі риси історичної і літературної оповіді, Нестор включив до «Повісті минулих літ».

Унікальними пам'ятками XII–XIII ст. є Галицьке Євангеліє 1144 р. і Галицьке Євангеліє 1266–1301 рр., написані уставом на «вічному» папері – пергаменті, які зберігаються у рукописних фондах бібліотек Санкт-Петербурга і Москви.

Є підстави говорити про існування у X–XII ст. на теренах Галичини і Волині дружинного епосу, свідченням чого є дружинна пісня про подвиги Романа Мстиславича, уривок якої включений до Галицько-Волинського літопису. Відомий дослідник Галицько-Волинського літопису М. Котляр вважає, що з середини XII ст. у Галичі почали створюватись не «класичні» літописи, а історико-літературні повісті, присвячені князям, а це стало новим етапом у розвитку історичного описування подій. Цей унікальний твір створений щонайменше п'ятьма високоосвіченими літописцями-укладачами, які були ґрунтовно обізнані з працями візантійських та західноєвропейських авторів, виступали як патріоти і прихильники збереження цілісності Русі-України.

Умовно Галицько-Волинський літопис ділиться на дві частини: Літописець Данила Галицького та Волинський літопис. Перша частина починається з так званої Початкової Галицької повісті, з відомостей про загибель Романа Мстиславича, княжіння його дружини Анни і вступ на престол Данила, його

¹ Див.: Галицько-Волинський літопис / Переклад Л. Махновця. – Львів, 1994.

вигнання з Галича і повернення, про боротьбу проти ординського ярма. Друга частина присвячена княжінням у Володимирі-Волинському Василька Романовича, його сина Володимира та Мстислава Даниловича.

Літопис засвідчив вищий рівень описування історичних подій, вдалішу спробу їх причинно-наслідкового осмислення. Він складається з різних оповідань історичного змісту, створених у період 1201–1292 рр., закінчується розповіддю про початок литовської колонізації України. На думку дослідників, його перші варіанти не мали чіткої хронологічної схеми, а деякі дати були проставлені пізніше, причому часто невірно. Наприклад, на початку оповідання про Данила Романовича говориться про смерть його батька в 1201 р. замість 1205 р. Не виключено, що літопис зазнав певної корекції в процесі переписування і включення його до Іпатіївського літопису. До елементів «науковості» Галицько-Волинського літопису можна віднести досить широку і різноманітну джерельну базу. Це і документи з княжої канцелярії, донесення послів, грамоти, листи, попередні літописні хроніки, і перекладна зарубіжна література (візантійський хронограф, хроніки Георгія Амартола, «Александрія»), і особисті враження очевидців.

Галицькі літописці, як і тогочасні придворні хронографи та історики в західноєвропейських країнах, відкрито демонстрували свої симпатії спочатку Роману Мстиславичу, який наслідував приклад свого предка Володимира Мономаха щодо єдності Русі, а потім Данилу Романовичу, що зробив найбільший внесок, щоб «зібрати до купи» землі, повернути і розширити володіння, якими правив його батько. Багато уваги приділено державницькій діяльності Данилового сина, Василька, та внука, Володимира. З середини 60-х років простежується прихильність літописців до волинської гілки Романовичів, і тільки остаточна редакція 1292 р. відтворює ідею об'єднанчих тенденцій, що їх обстоював галицький князь Лев Данилович та його нащадки.

Запроваджений Початковою Галицькою повістю, якою відкривається Галицько-Волинський літопис, термін «Романовичі» (1206) об'єднував в єдине ціле потомство Романа Мстиславича як засновника відповідної династії. Прославляються переможні походи Романа Мстиславича до половецького степу. Літописці підкреслювали родовий зв'язок Романовичів з далекими предками, насамперед з Володимиром Мономахом, аби в такий спосіб підкреслити древність роду, династичне право на

наслідування влади, наголосити на доброчесності, мужності і гідності князя. Такими засобами утверджувалась і розвивалась історична пам'ять про попередні покоління, запроваджувалась наступність традицій.

Тогочасна концепція провідної ролі в історії видатних осіб яскраво виявилась у звеличенні Данила Галицького. Літописець характеризує його як людину мудру і прозорливу, сувору і справедливу, виправдовує його тверду великокнязівську політику щодо боярства, кроки щодо зміцнення централізованої влади і цілісності держави перед загрозою з боку монголо-татарської орди, Польщі, Угорщини, Литви. Він із захопленням описує подорож Данила Галицького до столиці Орди, його переможні походи на половців, схвально оцінює жорстоку розправу з жителями міст, які виявляли непокору князеві. Літописець оцінює князя як такого, в якому «від голови до ніг немає пороку».

Галицько-Волинський літопис проливає світло на ідейну спрямованість поглядів його авторів. Можна стверджувати, що вони були патріотами своєї землі, прихильниками могутності Руської держави, її цілісності і незалежності, слави руської зброї і військового мистецтва. Особливо це виразно відбито в образі Данила Романовича, який поставив у залежність від себе Київ і об'єднав усю Південно-Західну Русь, створював коаліцію для визволення Русі від татарського ярма, зміцнював військо, споруджував фортифікаційні укріплення.

Червоною ниткою через літопис проходить обґрунтування права галицьких князів на володіння всією Південно-Західною Руссю, включаючи стародавню столицю Київ, збереження його традицій і духовної величі. Утвердження галицько-волинського князя Романа Мстиславича і в золотоверхому Києві дало підстави літописцеві назвати його великим князем, «царем на Русі», «вікопомним самодержцем всієї Русі». Новим підтвердженням права галицько-волинського князя на київську спадщину літописець вважав статус Данила Галицького після встановлення васальних відносин з золотоординським ханом, коли він висунув на посаду київського митрополита кандидатуру Кирила. Хоч зреалізувати план відновлення держави в межах Київської Русі не вдалося, ця ідея залишалася як перспективна програма.

Примітною рисою Галицько-Волинського літопису як нової сходинки в розвитку української історичної думки є заострена увага до історії державності, політичного устрою Галицько-

Волинської держави. У ньому багато місця відведено обґрунтуванню ролі князя, а згодом короля як носія верховної влади, історії галицького боярства, його участі в державному управлінні через боярську раду. Наведені приклади про обмеження влади князя, право розпоряджатися земельними володіннями підсумовуються такою фразою: «Данила князем називали, а самі землю тримали». Вони свідчать про елементи аналітики в оповідах літописців. Для протистояння боярству князь мусив шукати підтримку у віче. Принагідно нагадаємо, що в добу спадкоємців Данила Галицького саме галицько-волинські міста першими дістали магдебурзьке право як визнання самоврядної традиції.

Інтерес до історії державності, міждержавних відносин ще більше зріс у XIII–XIV ст. Йдеться про договори галицьких князів Андрія та Лева з Пруським орденем хрестоносців, Юрія II Болеслава, якими встановлювався союз Галича з Пруським орденем проти Польщі, Литви і татар.

Письмові та усні пам'ятки XII–XIII ст. характеризуються деякими «галицькими» особливостями, насамперед лінгвістичними, використанням специфічних для української традиції символіко-метафоричних засобів. Описуючи героїчні діяння князя Романа, літописець порівнює його з левом, сердитою рессю, з крокодилем, туром і орлом.

Великий вплив на розвиток історичної думки в Галицько-Волинській державі продовжувала відігравати християнська церква. Тут діяли Галицька, Перемишльська, Угрівська та Луцька єпархії, а в 1301 р. була заснована Галицька митрополія, підпорядкована грецькому патріархові. Водночас деякі галицько-волинські князі, починаючи від Данила Галицького, підтримували контакти з Римом. Поступово протистояння, що назріло між Візантією і Римом, поширювалося на церковне життя в Україні. Писемні пам'ятки поетизують і міфологізують образ Галича як древнього і священного, Богом обраного міста, яке мало потужну духовну підтримку.

Провідна роль Галича в розвитку історичних знань зумовлювалася також його місцем в системі культурних цінностей: шкільництва, книжної освіти. Тут перекладалися і поширювалися релігійні та історичні твори з грецької, угорської, латинської, зокрема житія святих, «Оповідання про Індійське царство». До життя святих Болгарії і Чехії часто долучали українських святих. Частина галицьких князів і бояр вільно володіла латинською та німецькою мовами.

Однією з особливостей розвитку історичних знань у Галицько-Волинській державі було те, що на неї помітно впливали погляди польських, чеських та угорських хроністів – Вінцента Кадлубека, Яна Длугоша, Галла Аноніма. Серед тогочасних хронік особливо цінною є «Велика хроніка про Польщу, Русь і їх сусідів XI–XIII ст.». Не було випадковим, що галицько-волинський літописець навів немало відомостей з політичного і культурного життя Західної Європи, захоплювався духом лицарства, шляхетності.

Про зрослий інтерес до історії на Волині та Галичині свідчить поступове виокремлення історичної тематики в літературній творчості та малярстві в самостійний жанр. Велика заслуга в цьому належала мудрому книжнику Тимофію – автору повісті з означеною історичною спрямованістю. Найближче до історичної тематики стояли епічні твори, так звані «давнини». У «давнинах» Галичини фігурують місця Поділля, Дунаю, пов'язані з боротьбою проти татар, Михайло Поток-богатир та ін. Крім того, створювались пісні і перекази про галицьких і волинських князів, насамперед про Романа Мстиславича, Данила Романовича.

Візантійсько-київський стиль та історичний зміст характерні для фрескового настінного живопису, церковного іконопису, архітектури. Особливо це характерне для церкви Спаса в Галичі, яка згадується в літописі за 1152 р., для церкви Св. Пантелеймона, а також Успенського собору, храму Кирила і Мефодія та ін.

Отже, навіть з цих скупих відомостей є очевидним, що історична думка в Галицько-Волинській державі стала логічним продовженням і збагаченням знань, нагромаджених у Київській Русі. Дістала подальший розвиток літописна традиція, втілена у Галицько-Волинському літописі, епічних творах «давнини», в церковній літературі. Разом з тим на історіографічний процес в Галичині суттєво впливала візантійська, римська та західноєвропейська історична думка, адже Галицько-Волинська держава мала широкі зв'язки, в т. ч. й династичні, з Угорщиною, Польщею, Римом, Литвою, Чехією, Моравією тощо. Вона відігравала роль містка між західною і східною цивілізацією.

Галицькі і волинські князі за традицією, властивою Києву, були людьми освіченими і висококультурними. Як зазначає автор Волинського літопису, Володимир Василькович був таким книжником і філософом, «якого не було у всій землі й по ньому

не буде». Завдяки йому поширювались освіта, книжне навчання, створювались книги і бібліотеки, а при княжому дворі утримувалось багато книгописців. Літописець назвав 36 книжок, які фігурували серед дарів князя для церков і монастирів Володимира, Берестя, Бельська, Кам'янця, Любомля, Перемишля, Луцька та інших міст. При цьому підкреслювалось, що чимало книжок князь переписав власноручно. Окрім релігійних текстів були книги для читання з певним історичним забарвленням: «Пролог дванадцяти місяців», «Соборник», «Соборник великий» з очевидно повчально-виховними статтями.

Звичайно, збагачення історичних знань у княжій Україні-Русі стримувалось рядом об'єктивних чинників. Непоправної шкоди розвитку духовності та історичної думки завдали великі руйнування і нищення, людські і духовні втрати, яких зазнали землі Київської і Галицько-Волинської Русі в роки золотоординського татарського панування, яке тривало понад сто років. Воно істотно уповільнило економічний і культурний розвиток українських земель, насамперед Києва. Негативно позначилось на духовному житті, на розвитку історичної думки перенесення в 1354 р. митрополії з Києва до Володимира-на-Клязьмі, в чому були зацікавлені татари, прагнучи не допустити духовного відродження давньої столиці Русі. Переїзд київського митрополита Максима до Володимира і заснування Галицької митрополії для «Малої Русі» (1303) відіграли деструктивну роль в історії православ'я, заклали початок його розколу, підірвали історичні традиції та звичаї предків, негативно вплинули на історичну свідомість.

Не збереглися тогочасні київські та галицько-волинські архіви і бібліотеки, оскільки були понищені золотоординськими завойовниками, пограбовані угорцями та поляками.

Незважаючи на негативні наслідки руйнувань, можна зробити висновок, що розвиток історичних знань у Галицько-Волинській державі став логічним продовженням і збагаченням українсько-руської історичної думки Київської Русі, яка за умов більш як столітнього державного життя українського народу набула дедалі виразнішого етнічного забарвлення. Ідея державної самостійності, збереження і примноження київських княжих традицій, пошуки шляхів політичного, економічного і культурно-духовного порозуміння з сусідніми народами позначилися на змісті і характері української історичної думки. Між історичними і літературними творами XI – початку XIV ст. Київської і Галицько-Волинської Русі не можна провести якусь

межу, оскільки літописи набувають дедалі вираженішого літературного характеру, а літературні та релігійні твори носять відбиток історичного підходу. Сформувалася особлива галицько-волинська манера історико-літературного викладу подій, що мала багато спільного з київською літописною традицією.

IV.3. Історична думка українців литовсько-польської доби

Незважаючи на розпад Київської Русі на окремі князівства, занепад Галицько-Волинської держави, монголо-татарське панування, поступову колонізацію українських земель з боку Польщі, Угорщини, Литви, Туреччини, розвиток історичних знань на цих теренах не переривався, хоча й зазнав певного застою, деформацій. Численні літописні та інші тогочасні пам'ятки були понижені загарбниками. З 30-х років XIV ст. ослаблена міжусобицями та золотоординським ігом більшість українських земель опинилася в полі зору Литовського князівства. Литовська присутність в українських удільних князівствах на перших порах сприяла їх звільненню від монголо-татар, пожвавленню господарського і культурного розвитку, але зрештою призвела до включення більшості українських земель до складу Великого князівства Литовського. Це докорінно змінило його характер і статус, перетворило, за оцінкою багатьох істориків, у Литовсько-Руську державу, в якій руський (український і білоруський) елемент відігравав домінуючу роль. Ця роль зумовлювалась не тільки більшою територіально-етнічною присутністю, а й вищим рівнем культури, освіти, релігії, організації суспільного життя, історичних знань. Українська і білоруська мови мали державний статус, застосовувались у службовому діловодстві, ними писались літературні та історичні твори. Тут ще тривалий час діяли норми звичаєвого і писаного українського права. М. Грушевський переконливо довів, що Велике князівство Литовське зберегло традиції Київської Русі більшою мірою, ніж Московське царство. На думку М. Антоновича, епоха Гедиміновичів (династія литовських князів) була для України продовженням князівського періоду державності, але без відповідного національного забарвлення.

Важливо наголосити, що весь попередній розвиток історичної думки в Київській і Галицько-Волинській Русі служив в умовах Литовсько-Руської держави моральною підвалиною збереження і дальшого поглиблення етнічної ідентичності

українців південно-західних князівств: Київського, Переяславського, Чернігівського і Волинського.

Було б помилкою думати, що литовські часи – це втрачена доба для українців з огляду духовної культури, освіти, історичних знань. Звичайно, з цього періоду до нас дійшло вкрай мало літописних творів, літературних праць. Частина літописів розглядається як спільне надбання українців, білорусів і литовців. Добре відоме ім'я одного з київських літописців Скиргайла, оскільки він приклав руку до літописів Великого князівства Литовського.

Серед удільних українських князівств, які опинилися під Литвою, найширшу автономію у XIV–XV ст. мала Волинь, залишаючи за собою традицію української державності, збереження національної культури. Волинські князі чинили помітний спротив як пануванню татар, так і литовсько-польському зближенню, насторожено поставились до Кревської унії (1385), особливо у тій частині, де йшлося про прилучення руських земель до Корони та їх латинізацію. Сама ж унія означала початок ліквідації Великого князівства Литовського як окремої держави, і тільки тверда позиція Вітовта дозволила зберегти князівство, перетворити його на сильну державу з системою централізованої влади.

У політичному і духовному житті, яке найбільше підтримувало і живило історичну свідомість, провідну роль зберігали Київ, Чернігів, Києво-Печерський, Михайлівський Золотоверхий та Унівський монастирі, церкви Переяслава, Луцька та Володимир-Волинського. Поступово відновлювалися школи, в яких переважно дяки навчали читати і писати, давали деякі відомості з історії релігії, літератури. Паралельно зростала роль Латинської церкви, особливо в розвитку освіти, розповсюдження книжних знань, поширювалося протестантство.

Середньовічне сприйняття історії на українських землях мало чим відрізнялося від західноєвропейського і залишалося на досить посередньому рівні. Час вимірювався змінами пір року, дня і ночі, відзначенням церковних свят. Фіксовані години і календарі розглядалися як священні привілеї церкви. Переважна більшість людей жила в психологічній атмосфері страху, невпевненості, безпорадності перед силами природи, кровопролиттям воєн, масових епідемій. Все це створювало підґрунтя для ще більшого поширення релігії, ідеї величі Бога і слабкості людини. Історичні твори, представлені здебільшого літописцями та хроністами і створені ченцями, не виходили за

межі церковних схем і обмежувалися фіксацією, в кращому випадку описуванням подій, а не їх поясненням. За еталон оцінки подій бралися їх релігійна інтерпретація або погляди того чи іншого володаря.

У Києві, зокрема в Печерському монастирі, поширювалися ідеї *ісихазму* – офіційної доктрини візантійської православної церкви з елементами містичного вчення і заклик до аскетизму. Один із речників ісихазму, митрополит Григорій Цамблан, у своїх проповідях часто звертався до історії минувшини, шукаючи в ній аргументи.

Автономія українських земель у Великому князівстві Литовському була досить короткочасною. В 1474 р. припинило своє існування останнє з українських князівств – Київське, діставши статус одного з воеводств. В умовах польсько-литовського зближення Київ дедалі частіше сприймався в образі південно-східних «воріт» держави, що поступово народжувалася. Однак уявлення про нього літописців мало виходили за межі сформованих поглядів у XI–XIII ст. Суспільна свідомість не сприймала падіння політичного і духовного престижу Києва, масштабів руйнувань завойовників, утверджувала віру в його відродження.

Для розвитку української історичної думки важливе значення мало часткове збереження місцевої літописної традиції, шкільництва, налагодження тісніших контактів із західноєвропейським світом. Особливість місцевих літописів цієї доби у тому, що вони створювалися переважно у монастирях, а їх творці не обмежувалися фіксацією найважливіших церковних і світських подій, очевидцями яких були, але й зверталися до попередніх подій на підставі існуючих переказів і описів через призму свого бачення. Західноруські літописи і літописи Великого князівства Литовського пов'язані з давньоукраїнською літописною традицією і містять важливі відомості з історії України, Білорусі. Свідченням цього є ціла низка літописних пам'яток історичної думки, зокрема *Супрасльський літопис*, що дістав назву від однойменного монастиря біля Белостока. До нього входить «Короткий Київський літопис», який був створений в Україні. Цей літопис розвивав київську літописну традицію, поєднуючи фіксацію подій з літературно-мистецьким їх описуванням. Він включає записи попередніх років, компілятивно викладає старий літописний матеріал, а також через призму очевидців подає відомості про події рубежу XIV–XV ст., похвальні висловлювання на адресу литовських

князів. Близьким за стилем є *Баркулабівський літопис*, хоч створення його почалося наприкінці XVI ст., але він містить оповідання про більш ранні події, насамперед у релігійному житті, засвідчує гостроту протистояння між західною і східною гілками християнства, їх заполітизованість. Така увага до конфесійних проблем зумовлювалась тим, що його автором був священник Баркулабівської церкви Федір Филипович, відомий захисник православ'я. Водночас автор подав унікальні відомості про побут білорусів і українців, обряди, звичаї, про зародження шляхти.

Цінні відомості про господарське життя, політичні відносини на українських і білоруських землях містить «Літописець великих князів Литовських». У ньому в стилі київських і галицько-волинських літописів висвітлені історичні події останньої чверті XIV ст., в т. ч. і про утвердження Любарта Гедиміновича на Волині, боротьбу литовців з татарами. У протистоянні Ягайла і Вітовта після Кревської унії літописець був на боці останнього. Для автора литовські князі, які збирали і охороняли українські землі, видаються за продовжувачів справи Ярослава Мудрого. Про вищий рівень описування подій свідчать так звані білорусько-литовські літописи широкої редакції, що містять важливі відомості про литовське освоєння українських земель. Водночас для них характерна певна тенденційність, особливо щодо доведення історичних прав Литви на землі Волині, Київщини та Сіверщини. До створення цих літописів була причетна родина Гольшанських, чия історія перепліталась з Києвом, оскільки з кінця XIV ст. тут князував Іван Ольгимонтович Гольшанський, а після нього правили його сини – Андрій та Михайло. Засвоєння давньоукраїнської літописної традиції білорусько-литовськими літописцями дає підстави говорити про засвоєння ними української історичної думки, хоч і в дещо спотвореному вигляді.

Серед літературних творів XV ст. елементами історизму відзначались «Похвала Вітовту», «Сказання про перемогу Костянтина Острозького під Оршею» та ін. На думку дослідників, у XIV–XV ст. українські землі зазнали культурного впливу вихідців із Сербії та Болгарії, які емігрували під тиском турецьких загарбників і привезли з собою немало писемних пам'яток.

З кінця XV ст. вирізняється воєнно-ідеологічне протистояння Московської і Литовської держав, у епіцентрі якої опинилися українські землі. Не слід вважати випадковим ініційоване Іваном III пограбування Києва татарами (1482), що відкривало

шлях Москві після захоплення Новгородської землі (1478) на Україну, зокрема Сіверщину та Чернігівщину, а також новий титул царя як «государя и великого князя всея Руси», що уособлював претензії на всі «руские» землі як «отчини» московських володарів.

Лейтмотивом великодержавної ідеології Москви, яка згодом стане наріжним каменем імперського мислення, послужило «Послання про Мономахів вінець», яке лягло в основу «Сказання про князів володимирських». У ньому обґрунтовувалися «історичні права» Івана IV на статус володаря «всеї землі руской». Цілком зрозуміло, що нав'язування суспільній свідомості великодержавницької ідеї Москви, використання з цією метою потужних можливостей московської православної церкви вносило деструктивні впливи на розвиток історичних знань.

На розвитку історичної свідомості, духовної культури, книжної і бібліотечної справи в Києві, Чернігові, Володимирі-Волинському та інших княжих містах негативно відбилися не тільки монголо-татарська руйнація, але й перенесення митрополичого осередку до Володимира-на-Клязьмі, а згодом до Москви. Поширилась варварська практика вивезення з Києва та інших українських міст рукописних книг, ікон, творів живопису, інших цінностей, а також освічених людей.

Отже, навіть ці обмежені відомості про історичну думку в умовах Литовсько-Руської держави дозволяють зробити висновок, що після розпаду Київської Русі, занепаду Галицько-Волинського князівства, незважаючи на золотоординське панування, литовську колонізацію, геополітичні плани Москви і Польщі, вона продовжувала збагачуватися. До найвагоміших здобутків цієї доби можна віднести збереження літописної традиції, відображення у творах героїки боротьби українського народу проти поневолювачів, за незалежність своєї землі. У Литовсько-Руській державі з центром у Вільному «українськими» вважались не тільки Київ, Чернігів, Переяслав, але й Полоцьк та Вітебськ, а їх населення називали «українниками». За твердженням Г. Боряка, з XVI ст. назва «Україна» поширилась із традиційних «українських» Київського і Брацлавського воєводств на інші українські землі. У постанові сейму 1580 р. згадується «Україна Руська (тобто Галицька), Київська, Волинська, Подільська, Брацлавська». Однак вже починалася нова доба української історичної думки, пов'язана з Річчю Посполитою.

Загальні висновки

Розглянувши історичні погляди мислителів Київської Русі, розвиток історичних знань у Галицько-Волинській і Литовсько-Руській державах, можна зробити такі висновки:

а) основною формою історичної творчості і вираження поглядів на події, факти і явища у княжу добу були літописи, які створювали світські та церковні діячі. Найвидатнішими пам'ятками літописної історії України є Київський і Галицько-Волинський літописи, «Повість минулих літ» та ін.;

б) поряд з літописами носіями історичної думки виступали релігійно-проповідні, правничі та літературно-художні твори, більшість з яких, насичені конкретно-історичним матеріалом, використовували історичні факти для аргументації ідей єдності і незалежності Русі, захисту її цілісності, високих моральних якостей;

в) важливе місце у розвитку і поширенні історичних знань належало церкві та системі шкільництва. Християнська схема історичного процесу, просторово-часове трактування минулого, концепція провіденціалізму, якою було проникнуте і шкільництво, відіграли помітну роль у становленні історичної свідомості, розвитку історичної культури;

г) у княжу добу української історії у співвідношенні міфологічного, релігійного та філософського осягнення історії на перший план поряд із релігійним виходить спроба філософського осмислення історичних подій і фактів, ролі особи в історичному процесі, що заклало підвалини для розвитку наукових знань¹.

Запитання для самоконтролю

1. Перелічіть основні літописні твори Київської Русі, розкрийте їх спільні та специфічні риси.
2. Яке значення біблійно-християнських творів для розвитку та поширення історичних знань?
3. У чому особливості та відмінності історичного змісту «Слова о полку Ігоревім» від літописів?
4. Чому Галицько-Волинський літопис вважають спадкоємцем київської літописної традиції?
5. Назвіть основні твори з української історії литовсько-польської доби. Доведіть їх взаємозв'язок з попередньою літописною традицією.

¹ Див. докладніше: Бойченко І.В. Філософія історії: Підручник. – К., 2000.

Зародження українського козацтва та його вплив на розвиток історичних знань

V.1. Українська історична думка на тлі утвердження Речі Посполитої

V.2. Вплив українського козацтва на розвиток історичних знань

V.3. Історичне підґрунтя міжконфесійної конфронтації

І. Гізель

М. Смотрицький

П. Могила

І. Федоров
(І. Федорович)

Мета:

З'ясувати взаємозв'язок і взаємообумовленість зародження козацтва і зростання національної свідомості українців, розвитку історичних знань. Розглянути національні мотиви творчості мислителів XVI – початку XVII ст., монастирських літописів та історичні засади міжконфесійної конфронтації в контексті Берестейської унії.

Період XVI – початку XVII ст. займає важливе місце в історії України, в розвитку української історичної думки. Польсько-литовське зближення, утворення Речі Посполитої, її політика щодо України, геополітичні плани Московської держави наптовхнулися на зародження українського козацтва та його спротив, на зростання національної свідомості українського народу, осмислення ним своєї історичної окремішності. Рубіжним явищем стало утворення Запорозької Січі – державного осередку козацтва, форпосту розгортання національно-визвольного руху. Велику роль у цих процесах відігравали історичні знання. Водночас духовне, національно-культурне пробудження українців, оборона своєї самобутності стимулювали зростання інтересу до історії, пошук у минулому моральної підтримки для досягнення своєї мети.

Міжконфесійна конфронтація, Берестейська унія активізували історичну мотивацію православ'я, пошук компромісів між Сходом і Заходом, стимулювали церковну і світську історичну думку, діяльність братств, шкіл, книгодрукування.

V.1. Українська історична думка на тлі утвердження Речі Посполитої

На розвиток історичних знань, на формування історичної думки завжди помітно впливає суспільно-політична ситуація. Глибинні наслідки для історичної свідомості українців, як і їх долі в цілому, мали зародження на рубежі XV–XVI ст. українського козацтва – провідної верстви українського суспільства, а також Люблінська унія (1569) Литви і Польщі, за якою на політичній карті Європи в середині XVI ст. виникла нова держава – Річ Посполита. Тепер майже всі українські землі, окрім Буковини, Закарпаття, Причорномор'я, території майбутньої Слобожанщини, опинились під Польщею. Національне життя, національні традиції зазнали помітних втрат,

почалася масована полонізація українського населення, поширення католицизму.

Водночас слід мати на увазі, що українська шляхта зрівнювалася у правах з польською, що Польща в культурному відношенні перебувала на вищому рівні, вона тісніше була пов'язана із західною цивілізацією, зазнала впливу Ренесансу та Реформації. З цієї точки зору включення українських земель до Речі Посполитої означало прилучення їх населення, його передової верстви до західної культури і освіти, до здобутків польської і західноєвропейської історичної думки.

Українське поспільство, яке перебувало у складі Корони, так чи інакше опинилося в орбіті загальноєвропейських культурних процесів, пов'язаних з раннім Ренесансом, або Передвідродженням. Чимало вихідців із заможних українських сімей вчилися в університетах Кракова, Праги, Болоньї, де в цей період уже практикувалися лекції з історії та філософії, зокрема доби античності.

Особливо помітно на розвиток культури та історичних знань впливав Краків. Саме тут Швайпольт Фіоль у 1491 р. започаткував друкування українською мовою книг: «Октоїк» та «Часослов». Серед найдавніших авторів друкованих книг, зокрема астрологічного календаря «Прогностична оцінка 1483 р.», був відомий учений, виходець з Дрогобича Юрій Котермак, що навчався в Краківському та Болонському університетах, був доктором мистецтв і доктором медицини, учителем Міколи Коперника в Кракові, ректором Болонського університету. Гордістю і окрасою руських мужів вважався і Павло Русин з містечка Кросно, що недалеко від Перемишля. З їх іменами пов'язують і перші кроки українського гуманізму кінця XV – початку XVI ст.

Русинами, або роксоланами, називали себе такі діячі польсько-латинської культури, як Георгій Тичинський, Іван Туробинський, Станіслав Оріховський та ін. До речі, останній підтримував тісні творчі зв'язки з відомим польським істориком Мартіном Кромером.

У протестантських школах, гімназіях, що створювались під впливом Реформації в Дубні, Хмельнику, інших містах, охоче навчалися українці. Водночас поширювались єзуїтські школи – своєрідні колегіуми, де зразкова освіта поєднувалася з католицьким вихованням. Історія, географія, космографія вивчалися тут латинською мовою.

На тлі політики Речі Посполитої в Україні наростав рух супроти полонізації і чужинських впливів, насамперед католицизму.

Особливо відзначилась у цій царині діяльність князя Костянтина Острозького, що був володимиро-волинським старостою, волинським маршалком, київським воєводою і сенатором, послідовно захищав політичні, економічні, культурні та релігійні права українців, мав зв'язки з українським козацтвом, але не підтримав повстання під проводом К. Косинського та С. Наливайка. К. Острозький заснував школи на Волині, метою яких була підготовка православного духовенства.

У своїй резиденції в Острозі у 1576–1580 рр. він створив вищу школу – Академію, в якій історичні знання були компонентом філософії, богослов'я, риторики, а історичні тексти вивчалися церковнослов'янською, грецькою та латинською мовами. Її ректор Г. Смотрицький, викладачі – Д. Наливайко, Христофор Філалет, І. Лятос, К. Лукаріс та інші – значне місце у своїй науковій і педагогічній діяльності приділяли руській історії, історії християнства та православ'я. До викладання в академії залучалися зарубіжні, насамперед грецькі та польські вчені і богослови. Вона прийняла західні зразки університетської освіти. Зі стін Острозької академії вийшов ряд учених, релігійних, політичних і культурних діячів, зокрема гетьман П. Сагайдачний. Багато з них влилися у діяльність братств та братських шкіл, книгозбірень – бібліотек.

Яскравим проявом українського руху проти польсько-католицької експансії стала діяльність *братств* – релігійних та культурно-просвітницьких організацій благодійницького спрямування. Одне з найдавніших українських братств виникло у Львові (1453), а згодом вони діяли в Луцьку, Острозі, Перемишлі, Галичі, Тернополі, Рогатині, Володимирі, Києві та інших містах. Шляхтянка Г. Гулевичівна подарувала Київському братству свій маєток під школу, ректором якої став Іов Борецький, що переїхав зі Львова. Велику допомогу школі надавав гетьман Петро Сагайдачний як прихильник національно-освітнього руху. У ній, як і в інших братських школах, вивчали філософію, риторику, які спирались на історичні знання, класичні мови, античні джерела, твори Арістотеля, Овідія, Лукіяна та ін. Частина української молоді не обмежувалась місцевими школами. Діти з шляхетських родин і козацької старшини виїжджали на навчання до університетів Кракова, Праги, Падуї, Віттенберга, Галле, Парижа, що ставало одним з каналів засвоєння історичних знань європейських країн.

Із подвижницькою діяльністю Костянтина Острозького пов'язана ще одна важлива сторінка в історії історичної думки,

а саме – заснування у 1578 р. в Острозі друкарні. Тиражування книг друкарським способом стало другим за значенням після зародження писемності кроком на шляху продукування і розповсюдження історичних знань. У 1581 р. І. Федоров (Федорович) надрукував у Острозі «Хронологію» А. Рамші та Біблію¹ староукраїнською мовою, названу Острозькою. Повне видання Біблії відкривалося передмовою К. Острозького та віршами Г. Смотрицького. Ще до Острога з участю І. Федорова у Львові, а також у с. Дермані (нині – Рівненська обл.) світ побачили «Апостол» і найстаріший у Східній Європі друкований підручник «Буквар». Вагомий внесок у розвиток друкарства, у розмноження церковної літератури і шкільних підручників зробило Ставропігійське братство у Львові (1589). Статус ставропігії (безпосередня залежність від патріаршої влади) мали Києво-Печерська лавра, Київське богоявленське братство, Манявський скит, а згодом і Межигірський монастир. На рубежі XVI–XVII ст. друкарні створюються у Заблудові, Стрятині, Рогатині, Крилосі, а в 1616 р. – у Києво-Печерській лаврі, яку придбав архимандрит Єлисей Плетенецький. За 15 років у лаврській друкарні було видано 40 книг, деякі з них мали понад тисячу сторінок. Першою з них став «Часослов» – підручник для братської школи з передмовою Захарія Копистенського. Коли митрополитом став Петро Могила, почалося друкування книг латинською і польською мовами, зокрема «Paterikon» – «Печерський Патерик» (1635).

Безпосереднє відношення до розвитку і поширення історичних знань мали такі друковані твори, як «Візерунок цнот на честь Єлисея Плетенецького», «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного», «Слов'яно-руський лексикон – тлумач імен» Памви Беринди, що став згодом підручником і відіграв важливу роль у прилученні учнів і дорослих до історії.

Люблінська унія спричинила помітні зрушення в суспільній та історичній свідомості українства. З кінця XVI – початку XVII ст. Річ Посполита посилювала колонізацію українського населення, активізувала наступ католицизму на «руську» віру, що не могло не викликати спротиву, піднесення національної

¹ Одним із найстаріших рукописних варіантів перекладу Біблії з болгарської на руську народну мову з елементами церковнослов'янської та української, що зберігся, вважається Пересопницьке Євангеліє (1556–1561), на якому президенти України традиційно складають інавгураційну присягу.

самосвідомості, посилення інтересу до свого коріння, до власної історії.

Нерідко українська еліта в пошуках свого минулого, осмислення своєї історії напштовхувалася на проникнення польської, а згодом і московської історичної думки, які бачили в українцях лише гілку відповідних націй. В ряді компілятивних тогочасних літописів по суті не присутня власна, українська інтерпретація подій, а віддається перевага чужинським концепціям. Всіляко поширювалася ідея Сарматії як Праукраїни, зокрема у «Трактаті про дві Сарматії» Сфорца, у «Скіфській подорожі» італійського гуманіста Помпонія Лета, у «Трактаті» М. Мехновського, у «Хроніці...» М. Стрийковського, у памфлеті литовського автора трактату «Про норони татар, литовців та московитян» та ін. Однак на історичну арену вступала нова сила – українське козацтво, якому судилося захистити і утвердити національну самобутність та ідентичність українців.

Отже, після Люблінської унії різко змінився статус українських земель. Її наслідком стала поява на карті Європи нової держави – Речі Посполитої – федерації Литви і Польщі. За цією Унією тепер уже не тільки Галичина, але й Київщина, Волинь, Брацлавщина, інші землі опинилися під владою Польщі. Це стримувало розвиток національної самобутності, освіти і духовної культури українців, процес збагачення української історичної думки. Водночас Польща, будучи тісно зв'язаною із Західною Європою, виступала в ролі містка, за допомогою якого українська історіографія засвоювала набуток західноєвропейської історії.

V.2. Вплив українського козацтва на розвиток історичних знань

Останні десятиріччя XV ст. ознаменувалися зародженням в українському суспільстві нової сили – українського козацтва, якому судилося взяти на себе визвольну місію нації і справити помітний вплив на розвиток історичної думки. Його колискою стала Південна, або Степова, Україна, що виступала як буфер між Кримським ханством та володіннями литовських і польських правителів. Степ, або Дике поле, був місцем «уходництва» ще з княжих часів, а тепер в умовах чужинської експансії став притягальним місцем для осіб, що прагнули до вільного життя, тікали від рабства, від покарань. Перед небезпекою з боку

кримських татар, які здійснювали набіги і пограбування українських земель, козаки набували статусу вартових, оборонців, захисників. Це, в свою чергу, привнесло у козацьку стихію елементи військової організації і дисципліни, спричинило заснування Січі на острові Хортиця, до чого був причетний князь Дмитро Вишневецький (1552). Січ, як своєрідний орден, поєднала простих козаків з незаможною шляхтою, з гордими шукачами лицарської слави, оборонцями своєї землі.

Участь козаків у суспільному і культурному житті активізувалася після юридичного оформлення прав залучення їх у 70-х роках XVI ст. офіційними колами Польщі до прикордонної служби, запровадження інституту реєстрового козацтва. У козацтві знайшли собі місце і освічені люди з числа бояр-слуг Київщини та Брацлавщини, які добивалися своїх лицарських прав, водночас несли знання у козацькі маси. Завдяки освіченій верстві козацтво дедалі активніше виходило на арену соціально-політичного і культурного життя, брало на себе функції захисника нації і поборника української державності. Воно поступово переходило від стану «в собі» і «для себе» до стану «козацько-руського народу», української нації, відстоювання національних прав і вольностей.

Одним із аспектів феномену українського козацтва є те, що, з одного боку, воно виникло на ґрунті зрослої історичної свідомості народу, пошуку української ідентичності, а з другого боку, поява козацтва як провідної сили українського поспільства справила потужний вплив на розвиток історичних знань. Це був по суті суспільний виклик інтелектуалам з'ясувати історичні витоки українського народу, його минувшину і на підставі осмислених фактів довести історичне право українців на свою окремішність, волю, незалежність, на власну державу. Є всі підстави вважати, що козацтво, утворення Запорозької Січі, її гетьмани і отамани справляли дедалі більший вплив на національну та історичну свідомість українців. Варто нагадати, зокрема, подвижницьку діяльність одного з перших гетьманів – П. Сагайдачного, що належав до провідних культурно-просвітницьких діячів України. Він сприяв утворенню в Києві потужного культурного осередку, до якого входили І. Борецький, Є. Плетенецький, К. Сакович, М. Смотрицький та ін. Завдяки їхній діяльності помітно збагатилася українська історична думка. Дбаючи про піднесення національно-освітнього руху в Україні, П. Сагайдачний разом з усім Військом Запорозьким записався до Київського Богоявленського братства, на-

дав вагому матеріальну допомогу Київській братській школі, перед смертю заповів усі свої кошти цій та Львівській і Луцькій братським школам.

Характерними ознаками духовно-культурного життя Запорозької Січі були сповідування православного християнства і освіченості. Повсюдно разом із закладанням січей будувалися храми на честь Покрови Пресвятої Богородиці і створювалися січові школи. У таких школах навчалося від 30 до 80 школярів, які не тільки опановували письмо, читання, Закон Божий, а й черпали історичну мудрість з книг. На Запорожжі створювалися історичні пісні, думи, розвивалося мистецтво кобзарського співу. Кобзарі оспівували історію визвольного руху, героїв селянських повстань, розвивали національну і протестну свідомість.

Козацтво зі своїм державницьким центром на Запорожжі справляло дедалі більший вплив на суспільний розвиток всієї України, на визвольний і просвітницький рух, що особливо відчувалося у Києві, Чигирині, Каневі, Переяславі, Черкасах та інших містах. Ідеї козацької вольності сягали Галичини, зокрема Львова, Луцька і т. д.

Зупинимось докладніше на історичних поглядах деяких провідників київського культурного осередку, пов'язаного з козацтвом. Історичною спрямованістю відзначалися твори *Єлисея Плетенецького* (1554–1624) – архимандрита Києво-Печерського монастиря і засновника Лаврської друкарні. Писав він українською книжно-літературною, максимально наближеною до народної мовою, прославляв людину, яка добре дбає про самоствердження українського народу. Його вважали носієм такого самоствердження, ідеалом якого є суспільно корисна праця і друковане слово.

Цікавими є історичні погляди *Касіяна Саковича* (1578–1647) – українського церковного діяча, ректора Київської братської ніколи, які він концентровано виклав у «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного, гетмана Войска... Запорозкого». Ці вірші були виголошені учнями братської школи під час церемонії поховання славетного гетьмана. Згодом їх було доповнено описом герба Запорозького Війська. Автор, прославляючи ратні подвиги запорозьких козаків, їх хоробрість у боротьбі з ворогами, звертається до героїчних сторінок минулого, до традицій Київської Русі, видатних осіб з історії церкви, світських діячів Греції, Македонії, Єгипту.

Славно прислужилися українській культурі та історичній думці брати *Лаврентій* та *Стефан Зизаній*. «Грамати́ка» Л. Зизанія, до якої були залучені власні поетичні твори, утверджувала самобутність української мови, її відмінність від церковнослов'янської. Йому ж належить «Буквар – наука для читання» та «Лексис» – тлумачний словник церковнослов'янської та української мов, які давали досить широкі відомості й з історії. Стефан Зизаній був ректором міської української братської школи у Львові, активно виступав на захист національної культури, піддавався критиці за відступ від католицьких догм. Його теологічні твори близькі до ідей західноєвропейських реформаторів – М. Лютера, Ж. Кальвіна, У. Цвінглі та ін.

Окремої уваги заслуговують погляди на історію письменника-полеміста *Івана Вишенського* (приблизно 1550–1621). Його трактати і послання, об'єднані в рукописну «Книжку», хоч і мали антикатолицьку спрямованість, стосувалися історії людської цивілізації. На думку мислителя, до розколу християнства людські стосунки розвивалися гармонійно, а тому треба повернутися до попереднього стану розвитку, тобто до моральної чистоти і первісної освіченості. Ідеалом він вважав суспільство, сформоване з громад, подібних до ранньохристиянських спілок. У посланні «Тобі, котрий мешкає в землі, що зветься польська...» втілені антипольські настрої, що дедалі більше поширювались у козацькому середовищі. Автор називає Польщу країною грішною, а людей лихими, лютими і закликає їх покаятися.

Представляють інтерес історичні погляди нащадка українського шляхетського роду з Холмщини *Й. Верещинського*, який розглядав Україну та її населення як етнополітичні реалії. Його концепція базувалася на двох засадничих принципах: традиціоналістській схемі народу старозавітних часів (зафіксованій у Святому Письмі) і давньоруського – Київської доби. За цією концепцією, населення України – це історично сформований етнос, який має одвічну територію, державне життя в минулому і власну традицію духовної культури. Іншими словами, спадщина давньої Київської держави адресувалася законному правонаступнику – жителям України. *Й. Верещинському* належить також ідея Козацької держави Задніпров'я на чолі з князем та гетьманом Війська Запорозького.

Вагоме значення для історичної думки мали діяльність і твори *Петра Могили* (1586–1647) – церковного і культурно-освіт-

нього діяча першої половини XVII ст., вихованця Львівської братської школи і Празького університету, Київського митрополита, засновника Лаврської школи, що об'єдналася з братською школою і дістала назву Києво-Могилянська академія. Серед вихованців академії – ціла плеяда вчених, політиків, будівничих козацької державності, зокрема – *І. Виговський*, *П. Дорошенко*, *І. Мазепа*, *П. Орлик*, *П. Полуботок* та ін. Подвижницька діяльність *П. Могили* в галузі освіти сприяла поширенню історичних знань, піднесенню національної свідомості українців. Твори *П. Могили*, частина яких була написана разом з богословами лаври, «Требник», «Катехизис», «Літос», будучи церковними, мали глибокий історичний зміст, доводили цілісність і спільність українського народу, відкривали шанс для поєднання православної України із Заходом. У «Літосі» *П. Могила* представив досить великий пласт українських старожитностей, а саму Україну він розглядав як спадкоємицю Давньоруської держави із столицею в Києві. Українці змальовуються як окремий народ з власною історією, мовою, звичаями, церквою. У творі проводиться ідея такої держави на землях України, яка б не підлягала ні Польщі, ні Москві. Ці акценти дуже важливі для національної історіографії, оскільки московські автори, починаючи з XV ст., стали виводити родовід московських князів з київської доби, щоб довести їх право на землі, народ, культурну і духовну спадщину Київської Русі. Цілком обґрунтованою видається ухвала про те, що за заслуги перед Україною *П. Могила* канонізований Українською православною церквою (1996).

З появою козацтва деяких змін зазнало літописання. У літописах цієї доби, в т. ч. і в монастирських, дедалі частіше згадуються історія і подвиги козаків. Наприклад, *Густинський* монастирський літопис містить розділ «Про початок козацтва», згадку про діяльність *П. Сагайдачного*. Літопис проникнутий симпатією до козацтва як головної сили в боротьбі проти національного і релігійного пригнічення.

Новим явищем в українській історіографії XVI – початку XVII ст., пов'язаним безпосередньо з козацтвом, став розвиток мемуарної творчості. Мемуари цієї доби носили приватний характер, створювались свідками подій, переважно урядовими особами Литви і Польщі, дипломатичними посланниками. Устами зарубіжних мемуаристів, як, наприклад, *Е. Лясоти*, часто промовляють представники козацької старшини, зокрема гетьман Запорозької Січі *Б. Микошинський*. Сказане стосується і

мемуарного твору французького інженера Г. де Боплана «Опис України», в якому домінуюче місце займає тема українського козацтва, устрою Запорозької Січі. Зазначимо, що завдяки Боплану до нас дійшла частина складених ним географічних карт України XVII ст., зокрема Київського, Брацлавського, Чернігівського, Подільського, Волинського воєводств.

Кінець XVI – початок XVII ст. – це період потужних козацьких повстань, що засвідчили зростий вплив козацтва на суспільні процеси, визрівання його історико-державницької свідомості. Зазначимо, що в ході козацьких і селянських повстань, які дедалі частіше зливалися в єдиний визвольний рух, на історичному ґрунті княжої доби виникали проекти політичних реформ, проникнуті сепаратистськими ідеями. Северин Наливайко пропонував перенести політичний і воєнний центр українського козацтва із Запорозької Січі на землі між Північним Бугом і Дністром і автономно виділити цей регіон як військово-політичне та адміністративне утворення на чолі з гетьманом.

Носіями національно-державницької ідеї не випадково були отамани козаків, які здебільшого мали ґрунтовну освіту і певний рівень історичних знань. К. Скидан універсалом від 4 листопада 1637 р. титулував себе «опікуном всієї України». Ватажок селянського повстання П. Павлюк (Бут) мав намір проголосити себе «володарем» або «королем» в Україні, зайняти Київ і всю Сіверщину. Під потужним впливом козацтва на ґрунті знань з історії вибудовувалась політична культура українського суспільства, що фіксувалось у поширенні таких ключових понять, як «руський (український) народ», «Русь», «Україна», «держава», категорій «вольності», «свободи», «рівності». Українська шляхта дедалі чіткіше висловлювалась за утвердження окремого політико-правового статусу своїх етнічних земель, за рівноправність українських і польських воєводств Корони – польської частини Речі Посполитої. Зростання регіонального патріотизму української шляхти та протестний рух козацтва особливо характеризувалися відстоюванням прав руської (української) мови та православної церкви.

Подібним духом проникнутий літописний збірник, створений на початку XVII ст. в Києві і відомий під назвою «Літописці Волині і України». Київська тимчасова археографічна комісія при підготовці літопису до друку назвала його Київським. Цей літопис теж засвідчує новий етап історичної творчості, особливість якого у розширенні джерельної бази, що включала

записи на основі давніх літописів, а також відомості, запозичені з праць польських істориків – М. Стрийковського, А. Бельського, А. Гваньїні та ін.

У центрі уваги Київського літопису події в Україні в період з 1240 р. до початку XVII ст., а точніше до часів діяльності гетьмана П. Сагайдачного. Вважають, що цю заключну частину літопису написав Б. Балака – син київського вїйта. У літописі фігурує поява козацтва, спротив запорожців татарам і польській шляхті.

Таким чином, зародження українського козацтва, перетворення його у провідну верству українського визвольного руху, утворення Запорозької Січі мало прямий і опосередкований вплив на розвиток історичних знань, на підвищення інтересу українського поспільства до своєї історії. Поява козацтва стимулювала піднесення освіти, діяльність братств, розвиток друкарства, що супроводжувалось нарощуванням історичних знань, зростанням національної свідомості українців. В опорі на історію провідники козацтва вбачали моральну підтримку своїх змагань за волю і незалежність України. Поява на Січі освічених людей, створення січових шкіл дали поштовх веденню щоденників, складанню хронік і козацько-старшинських літописів, що є характерним для середини та другої половини XVII ст.

В.3. Історичне підґрунтя міжконфесійної конфронтації

Включення українських земель до складу Речі Посполитої загострило протистояння католицької та православної церков. Пошук компромісів привів до укладання в 1596 р. Берестейської унії, внаслідок чого утворилася Українська греко-католицька церква. Ідея унії мала своїх прихильників і противників як у Польщі, так і в Україні. Її укладення не поєднало церкви, не вирішило протиріч, а призвело до розширення міжконфесійної конфронтації, яка підігрівалась створеним у 1589 р. Московським патріархатом. У ході полеміки між представниками православної, католицької та греко-католицької (останню називали «уніатською»¹) церков усі сто-

¹ Офіційно назва «уніатська» проіснувала до 1774 р., коли вона була замінена на греко-католицьку. З 1960-х років Ватикан застосовує назву «Українська католицька церква східного обряду».

рони постійно апелювали до історії, що, в свою чергу, стимулювало розвиток не тільки релігійної, а й історичної думки. Кожна із сторін шукала історичного підтвердження своєї правоти.

Ось чому видається доцільним зупинитися на історичному підґрунті міжконфесійної конфронтації, яка почалася ще задовго до Берестейської унії, була пов'язана з протестантською течією у конфесійному русі і продовжується посліп понад чотири століття. До оборони православ'я було залучено частину громадсько-політичних діячів, зокрема князя К. Острозького, який на перших порах підтримував ідею унії, а згодом перейшов на бік її противників. На замовлення К. Острозького у відповідь на «Описанье й оборону Собору руского Берестейського» вийшов «Апокрисис», який розцінив унію як зазіхання на віру руського народу. Цю точку зору активно підтримувала Московська митрополія. Натомість уніати, в свою чергу, відчували деяку підтримку представників шляхти, польської влади та Риму. Конфлікт майже щороку розглядався в сеймі і сенаті Речі Посполитої. Частина української шляхти переходила на католицтво або в унію, в т. ч. й діти К. Острозького стали католиками. Водночас уніатська церква виступила на захист української нації, проти полонізації і приниження українців.

У ході полемічної боротьби дедалі чіткіше поставали національні почуття, висловлювання на захист української мови, народних традицій. Провідники українства шукали моральної підпори в національній історії, обстоювали нескореність українського народу. Серед полемічних творів найближче до історичних стоять такі: «Про єдність Божої Церкви» П. Скарги, «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького, «Казанье Святого Кирила...» Стефана Зизанія та ін. Після Собору 1596 р. словесна війна загострилась, розділивши Русь на уніатську і православну. Духовні батьки унії – П. Скарга та І. Потій – доводили канонічність і законність уніатського собору, а православні оцінили собор як сходку, спровоковану «єретиками» – кальвіністами та аріанами.

У 1598 р. Г. Балабан відкрито говорив про «ненависних ворогів і супостатів наших – ляхів, які пильно стараються, щоб руський народ-унівець повернути і зовсім викоринити». Поряд з поняттям «руський (у розумінні – український) народ» у творах дедалі частіше стали вживатися слова «Вітчизна», «рідна земля». Можна погодитись з думкою Н. Яковенко, що з 20-х років XVII ст. представники духівництва та інтелігенції по-

ширювали поняття «руський народ» на все населення етнічної території України, а не тільки на православних Речі Посполитої.

Політично-риторична література актуалізувала і продовжувала нагромаджувати знання з історії Київської держави, запровадження християнства, прищеплювала почуття причетності тогочасних політичних еліт українського суспільства: шляхти, князівських родів, козацької старшини до княжих традицій минулого, що мало важливе значення для утвердження національної ідентичності.

З огляду християнської парадигми, звернення полемістів до минулої історії давало підстави розглядати руський народ як такий, що має Богом дане право на самостійний розвиток на своїй землі, як такий, що повинен мати рівні права з поляками, литовцями і московитами, а значить неправомірним видавалося входження українських земель до Польщі. Оригінальне трактування поняття «руський народ» належить *Мелетію Смотрицькому* (1572–1633), яке він ув'язував не стільки з віросповіданням, скільки з історичною традицією, із спільністю мови, культури, обрядів і звичаїв, а також території українських земель, інкорпорованих за умовами Люблінської унії.

У творах інших тогочасних авторів українські землі ототожнювались з територією тієї держави, сакральним і політичним центром якої був Київ як етнічне ядро руського народу. Водночас дедалі активніше стало міфологізуватися українське козацтво як виразник помислів цього народу, його передова верства, продовжувач княжих традицій. Зокрема, Захарій Копистенський проводив думку про те, що руські князі за певними пактами приєдналися до Королівства Польського, а значить, є підстави для виокремлення українських земель. До речі, його «Книга оборони...» на захист українських православних християн (1619–1622), яка була відповіддю на книгу уніатського архімандрита Л. Кревзи «Оборона церковної єдності», містить різноманітні відомості з історії церкви і світського життя. З. Копистенський у «Палінодії» (1621–1622) розглядає населення «Малої Росії» і «Великої Росії»¹ як окремі гілки «Яфето-Руського покоління».

¹ Ці поняття мали літературно-церковне походження і були запроваджені до церковного словника константинопольським патріархом у середині XIV ст. за аналогією «Мала Греція» та «Велика Греція».

У більшості полемічних творів велику питому вагу займає історичний матеріал. У них досить рельєфно стала проводитися ідея спадкоємності і безперервності розвитку українського народу з часів княжої Русі зі столицею в Києві. *Гов Борецький* – викладач, а згодом ректор Львівської братської школи, один із засновників і ректор братської школи в Києві, Київський православний митрополит намагався примирити дві українські церкви – православну і греко-католицьку. У відомій «Протестації» (1621) він наголошував, що ми боремося за те, що мали раніше, що нам наші предки залишили. Обстоюючи права козаків, він підкреслював, що вони з того племені, яке за Володимира, святого монаха руського, воювали Грецію, Македонію, що їх предки разом із Володимиром хрестилися. Поряд з І. Борецьким активно обстоював православ'я М. Смотрицький, який у творі «Оборона виправдання» та інших обстоював право українців і білорусів на національно-релігійну свободу. Після тривалих роздумів він дійшов висновку, що вихід з конфронтації православних та католиків лежить у прийнятті міжконфесійної унії. Його «Міркування про шість розходжень» містять виклад основних розбіжностей між православною і католицькою гілками християнства. Трактату І. Борецького «Апологія моєї мандрівки до країв східних» православна церква оголосила анафему, оскільки в ньому був заклик до згоди і братерської любові, тобто до визнання унії. Нарешті, «Протестація» (1628) вийшла за межі чисто релігійні і була мемуарно-епістолярним твором. І. Борецький балансував між московською і польською орієнтаціями, а П. Могила і С. Косов виявляли більше лояльності до Польщі. Промосковська налаштованість більшою мірою характерна для І. Копинського, що був усунутий з митрополичої кафедри П. Могилою.

Пам'ято Беринда (1560–1632), вважаючи себе «русином», у знаменитій праці «Лексикон...» розрізняв великоросів, русинів, білорусів, болгар, вказував на різницю «словенської» (церковнослов'янської) мови від рідної – «слов'яноруської». Свою працю він побудував на різних джерелах, зокрема на Острозькій Біблії, на працях Фукидіда, Плутарха, Арістотеля, Флавія та ін.

Серед полемічних творів, що мають історичне забарвлення, слід виокремити «Перспективу» К. Саковича (1642), в якому він обґрунтував свій перехід від православ'я до греко-католиків, а далі до римо-католиків. Автор обстоював розвиток народної освіти і культури на українських землях як найважливі-

ший чинник збереження духовності та історичної пам'яті. Як уже зазначалося, в процесі міжконфесійної полеміки зріс інтерес до історії хрещення Русі, в якому вбачалася духовна першооснова русичів. У першій половині XVII ст. викристалізувалось виділення ряду етапів християнізації Русі. У творі Л. Кривзи «Оборона церковної єдності» (1617) виділялись три етапи: а) Кирила і Мефодія за імператора Михайла III; б) за часів імператора Василя I і патріарха Потія; в) за митрополита Миколи Хрисоверга.

Л. Зизаній у «Катехізисі» (1627) твердив, що перше хрещення Русі відбулося під час відвідання апостолом Андрієм Первозванним Київських пагорбів; друге – за князювання Аскольда і Діра; третє – у часи Ольги; четверте – при Володимирі. Ідея поетапності хрещення України-Русі віддзеркалена і в Густинському літописі.

Міжконфесійна конфронтація відбилася також на характері та змісті монастирських літописів. Показовим у цьому відношенні є Густинський літопис, виявлений в однойменному монастирі неподалік від Прилук на Полтавщині. Його створення відносять до 20-х років XVII ст. Існують припущення, що автором літопису міг бути історик церкви *Захарій Копистенський* (1585–1627) – письменник-полеміст, громадсько-культурний і церковний діяч. Той список Густинського літопису, який зберігся, переписаний 1670 р. ієромонахом монастиря Михайлом Лосицьким. Він має назву «Кройніка» і включає в себе уривки з давніх руських та польських писемних творів, охоплюючи період від Київської Русі до Берестейської унії включно. Автор літопису торкається здебільшого зовнішньої політики Київської та Галицько-Волинської Русі, її відносин з Литвою, Польщею, Кримським ханством, Туреччиною. Окремо виділені оповідання «Про початок козацтва», «Про застосування нового календаря». Нарешті, літописець подав своє бачення унії, описав, як вона творилася і що вона означала для руської землі. Автор негативно оцінював унію та її наслідки для України, а самому твору надав антикатолицького спрямування.

Для Густинського літопису, збірки «Літописці Волині й України», Острозького літопису характерне при збереженні княжої літописної традиції поширення прагматичного спрямування і тематичного висвітлення подій. Проглядаються спроби авторів виявити внутрішні причини подій, документалізувати виклад. Наводилися повні тексти документів або витяги з них, зароджувалась практика посилянь. До складу літописного збір-

ника «Літописці Волині й України» увійшла перша редакція «Кроніки Руської», створеної на початку XVII ст., в якій давала хронологічна схема історії давньої і «нової» Русі.

Стиль тогочасного історичного мислення – це подієво-констатаційний і подієво-описовий підхід до історичного процесу з елементами примітивної аналітики. Авторам не вдавалося уникнути фрагментарності викладу, неузгодженості з попередніми подіями. Помітним ставав і ретроспективний підхід, тобто екскурси у минуле аж до античних часів.

Як уже зазначалось, під впливом польських істориків у ряді творів XVII ст., зокрема у Густинському літописі, вмотивовувався сарматський корінь походження слов'ян, а термін «Русь» вживався як спільна назва слов'янських племен, що заселяли «європейську Сарматію». Автор літопису відмежував «Україну», «козаків» від населення Московського царства, ув'язавши походження козацтва від руського, тобто українського, народу.

Не дивлячись на міжконфесійну конфронтацію, протягом багатьох десятиріч після Берестейської унії налагоджувались контакти як православних, так і греко-католицьких церковних служителів з культурно-освітніми діячами, з проводом українського козацтва, що сприяло зростанню духовної і загальної культури, підвищенню історичної свідомості, але стримувало утвердження української ідентичності. У 1620 р. було відновлено православну ієрархію на Правобережжі, яка, хоч і не була визнана польським урядом, позитивно впливала на духовне і суспільне життя. Тільки у 1633 р. «Статті успокоєння руського народу» легалізували православну ієрархію.

Поділ Київської митрополії на православну та унійну по-різному оцінювався українським поспільством, але єдність обряду, спільність старокиївської церковної традиції, християнського календаря вберегли український народ, його культуру від розколу і повної денационалізації.

Підсумовуючи сказане про історичне підґрунтя міжконфесійної конфронтації в Україні в контексті Берестейської унії, слід ще раз наголосити, що кожна полемізуюча сторона шукала аргументи своєї правоти в історичній минувщині і в такий спосіб сприяла пошуку нових фактів з історії. Завдяки полемічним працям на рубежі XVI–XVII ст. дедалі ширше стала вживатися назва «Україна», хоча в церковній лексиці ще міцно тримався термін «Русь». Правда, польська література під поняттям «Україна» трактувала так звані «східні креси Речі

Посполитої», а термін «Русь» найчастіше вживався стосовно Галичини. Полемічна література збагачувала не тільки філософську, а й філософсько-історичну думку, і вона сама по собі служила добрим стимулом логічного мислення, що мало важливе значення для формування історичної свідомості, розвитку філософії історії.

Загальні висновки

У період XVI – початку XVII ст. українська історична думка продовжувала збагачуватись, хоча її розвиток наптовхнувся на ряд об'єктивних труднощів, що стримували його. Включення українських земель до складу Речі Посполитої означало, з одного боку, прилучення України до польської і західноєвропейського історіографічного процесу, а з другого боку, політика колонізації та насильницької католизації українського населення, що її проводили польські власті, вела до нищення його національної самобутності, історичної пам'яті. Порятунком від денационалізації українців стало зародження українського козацтва, перетворення його у провідну верству українського поспільства, утворення Запорозької Січі, наростання під впливом козацтва національно-визвольного руху і спротиву Речі Посполитій, кримським і турецьким набігам.

Під впливом козацтва підвищувалась національна свідомість українців, їх потреба глибше пізнати свою історію, зростав інтерес до освіти. Нарощуванню історичних знань сприяла діяльність братств, заснування братських шкіл, Острозької академії та Київського колегіуму. Важливе значення для тиражування церковної і світської літератури, шкільних підручників мали зародження і розвиток книгодрукування. Релігійна полеміка навколо Берестейської унії, подвижницька діяльність і творчість І. Борецького, Є. Плетенецького, К. Саковича, М. Смотрицького, П. Могили та інших помітно збагатили знання про окремішність українського народу, його історії, культури, мови, релігії, сприяла усвідомленню необхідності боротьби за національне визволення.

Запитання для самоконтролю

1. Як позначилися на розвитку української історичної думки Люблінська унія і включення України до складу Речі Посполитої?

2. У чому виявився вплив на розвиток історичних знань зародження українського козацтва і утворення Запорозької Січі?
3. Розкрийте значення книгодрукування для поширення знань і формування історичної свідомості українського поспільства.
4. Як проявилася роль братських шкіл та Острозької академії в розвитку історичних знань?
5. Назвіть імена церковних і громадсько-культурних діячів, чия творчість і подвижницька діяльність прислужилися українській історичній думці.
6. Чому в процесі міжконфесійної конфронтації на тлі Берестейської унії конфліктуючі сторони вдавалися до історії і який вплив мала полеміка на розвиток історичної думки?

Лекція VI

Українська історична думка в добу Хмельниччини та Гетьманщини

•
VI.1. Зародження козацького літописання як виклик на новий рівень історичних знань

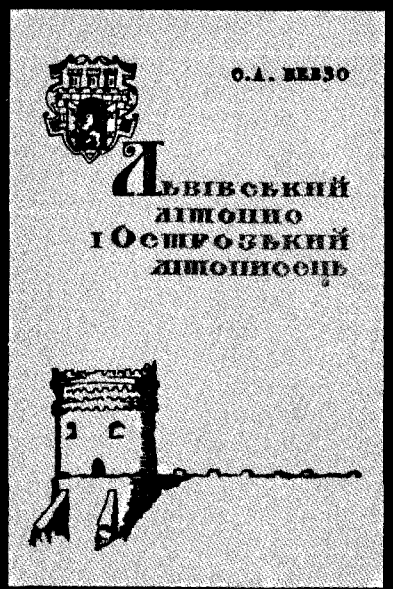
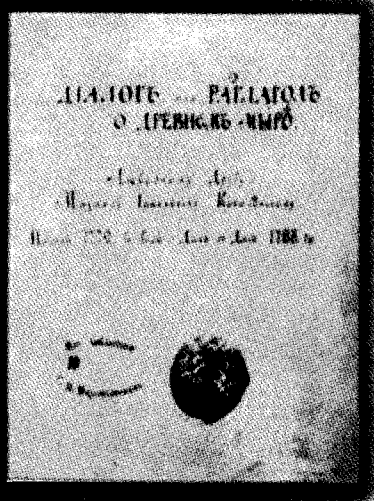
•
VI.2. Києво-Могилянська академія – потужний осередок розвитку історичних знань

•
VI.3. Автономістські та антиімперські мотиви історичної думки

•
VI.4. Протистояння ідеї тяглості української історії з часів Київської Русі та монархічно-імперської ідеї Москви

Ф. Прокопович

Мета:

Розкрити особливості та новий зміст української історичної думки в козацькі часи, зародження козацького літописання та його значення для збагачення історичних знань, роль Києво-Могилянської академії у розвитку історії та вихованні професійних істориків, з'ясувати вплив автономістських і антимосковських мотивів на світогляд та історичну свідомість українського суспільства.

Доба Хмельниччини та Гетьманщини – великий і винятково важливий період історії українського народу, його національної консолідації, утворення національної державності у формі козацько-гетьманської республіки, зародження просвітництва, раннього гуманізму.

Нова епоха висунула і сформувала нове покоління українських мислителів, філософів, істориків, письменників, художників, чия творчість збагатила духовний світ українців. З нею пов'язане зародження козацького історичного літописання, поступове виокремлення історичних знань у самостійний компонент суспільної свідомості. Потужним осередком історичної думки, своєрідною кузницею інтелектуалів, професійних істориків стала Києво-Могилянська академія, інші навчальні заклади. XVII – початок XVIII ст. – це період започаткування і розвитку автономістських, антипольських, антитурецьких і антимосковських мотивів української історичної думки.

VI.1. Зародження козацького літописання як виклик на новий рівень історичних знань

Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького набула характеру народної революції і увінчалась утворенням козацько-гетьманської держави, що справило колосальний вплив і на розвиток історичних знань. Саме в добу Хмельниччини під впливом національно-державницького руху активізується створення хронік, діаріушів, щоденників, історій, синопсисів, зароджується новий, завершальний етап історичного літописання, представлений так званими козацько-старшинськими і козацькими літописами. Це, з одного боку, була відповідь на потреби суспільства зафіксувати для майбутніх поколінь найважливіші сторінки козацької історії, а з іншого – ці літописи послужили прикладом нових форм історичної творчості, вищого рівня осмислення подій.

Козацькі літописи – це збірна назва літописних творів на історичну тематику, створених представниками козацького стану в період другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Усі вони присвячені козацько-гетьманській добі української історії, Визвольній війні українського народу, Руїні тощо. До них відносять «Літописець» (1673), авторами якого вважають київського полковника Василя Дворецького та його сина Івана, що був київським суддею. Літописний характер має «Коротке описання Малоросії» та ін. Однак найвагомішим внеском у збагачення історичних знань можна розглядати «Літопис Самовидця», «Літопис Г. Граб'янки», «Літопис С. Величка». Вони мають ряд спільних рис як принципово новий і водночас заключний акорд українського літописання, помітно відрізняються від попереднього періоду літописання і стали перехідним етапом до нових форм історичних творів. У цій лекції зупинимось докладніше лише на одному з найдавніших і найголовніших козацьких літописів XVII ст. – «Літопису Самовидця». Його назва, яка належить П. Куліш, є умовною, оскільки справжній автор не встановлений. Існують припущення, що автором літопису міг бути *Роман Ракушка-Романовський* (1623–1703) – козацький сотник, а згодом – генеральний підскарбій 60-х років XVII ст., а ще пізніше – стародубський священик. У всякому разі, автор був учасником і свідком багатьох подій, він добре знав ситуацію, мав хист аналізу подій. Очевидно, літопис створювався протягом тривалого часу на базі особистих щоденників, деяких документальних джерел, народних переказів і власних спостережень. Твір мав первинну назву «Про початок і причини війни Хмельницького» і побачив світ у 1846 р. завдяки О. Бодянському. Він видавався також Київською археографічною комісією в 1878 р. і супроводжувався джерелознавчою розвідкою О. Левицького. Літопис складається із вступу, що змальовує українське життя перед Національно-визвольною війною під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр., і двох частин: історичної та літописної. Перша описує воєнно-політичні події війни, битви на Жовтих Водах, під Корсунем, осмислює їх наслідки і окреслює послідовність наступних подій до 1676 р., тобто тих, які історична наука характеризує як Руїну. Йдеться і про вияви колонізаторської політики московського царизму в Україні.

Друга частина за характером викладу відомостей більше нагадує літопис або щоденник і висвітлює період 1670–1702 рр. Опис Визвольної війни наближений до аналізу, оскільки автор

намагається з'ясувати її причини, рушійні сили, хід воєнних подій. У розділі «Про початок війни Хмельницького» акцент зроблено на таких її чинниках, як обмеження прав і свобод козаків, насильницька панщина, гоніння на православ'я, посягання на вольності реєстрового козацтва. Автор досить поміркований в оцінках Б. Хмельницького, хоч не приховує симпатій до славетного гетьмана, підкреслюючи його воєнний і дипломатичний хист, державницьку діяльність, широкий кругозір. Водночас він не замовчує деяких негативних рис: гонор, зарозумілість, союз з Кримом. Літописець позитивно оцінює Я. Сомка, І. Сірка, І. Мазепу, зате критично ставиться до пропольської орієнтації І. Виговського, спроб Ю. Хмельницького та П. Дорошенка заручитися підтримкою з боку Туреччини. Не приховуючи прихильності до московської протекції, автор негативно ставиться до політики царського уряду Олексія Михайловича, до боярського титулу гетьмана І. Брюховецького. Ознак науковості надає літопису значно ширша, в порівнянні з іншими творами, його джерельна база. Як уже зазначалося, він ґрунтується на кількох групах унікальних джерел. Серед них, окрім власних спостережень автора, давні українські і польські літописи, документи і матеріали канцелярії, офіційні щоденники, журнали подій, українські народні оповідання, перекази, приказки, поетичні твори тощо.

Погляди літописця знала певної еволюції щодо зовнішніх орієнтирів козацької України. Спочатку він проводить досить чітку межу в орієнтирах гетьманів, негативно оцінюючи спроби І. Виговського до порозуміння з Польщею, протурецькі кроки Ю. Хмельницького та П. Дорошенка і прихильно ставиться до проросійської позиції. Однак чим далі, тим виразніше проглядається негативізм оцінок заходів російського уряду щодо Гетьманщини, які ущемляли інтереси українського козацтва.

Літопис вирізняється вдалою спробою викладати українську історію на тлі європейських подій, зокрема автор торкається війни Угорщини з Туреччиною 1683–1691 рр., ряду інших сюжетів з історії Польщі, Молдови, Австрії, Пруссії, Швеції. Він висвітлює деякі події в Московії, наприклад церковний розкол, селянську війну під проводом С. Разіна, повстання стрільців 1682 р., перші реформи Петра I тощо.

«Літопис Самовидця» склав новий важливий етап у розвитку української історичної думки козацько-гетьманської доби, започаткував козацьке літописання як перехідну форму до створення історичних праць.

Друга половина XVII ст. пов'язана також з розвитком козацької мемуаристики, щоденників, які відіграли важливу роль у примноженні історичних знань і створенні джерельної бази для наукових досліджень. Йдеться, зокрема, про Самійла Зорку, що був секретарем у Б. Хмельницького, вів щоденник, на який посилається С. Величко у своєму «Літописі». Цю традицію мемуаристики підхопили і розвинули Микола Ханенко, Яків Маркович та ін. Історико-джерельну цінність мали козацькі реєстри (компути), завдяки яким фіксувався не тільки персональний склад полків, а й відомості про адміністративно-полковий поділ та устрій України.

Отже, козацтво, перетворившись у провідну національно-визвольну і державобудівну силу українського суспільства середини і другої половини XVII ст., справило потужний вплив і на розвиток української історичної думки. Найважливішими її носіями стали козацькі та козацько-старшинські літописи, насамперед «Історія початку і причин війни Б. Хмельницького» з легкої руки П. Куліша названа «Літописом Самовидця». Провідна ідея літопису – самобутність і нескореність козацької України, її історичне право бути окремою державою в трикутнику: Річ Посполита, Туреччина, Московія. Ця ідея дістала подальшу конкретизацію у наступних літописно-історичних творах XVIII ст., які започатковували романтичний напрям української історіографії.

VI.2. Києво-Могилянська академія – потужний осередок розвитку історичних знань

Козацько-гетьманська держава дала могутній поштовх суспільно-політичному, господарському і культурному життю українського суспільства, розвитку національної історичної думки. Її потужним осередком стала Києво-Могилянська академія – провідний центр просвітництва в Україні. Створена в результаті злиття Лаврської школи з Братською (1632), вона набула обличчя університету європейського типу, хоча юридично назву академії отримала 1701 р. як Київська академія. Фактично у її стінах вперше почала викладатися історія як окремий навчальний предмет. Тут були започатковані наукові основи української філософії, літератури, мови. Чимало випускників академії стали відомими істориками, літераторами, носіями ідей просвітництва, гуманізму, барокового мислення.

Пріоритетне місце історії в навчальному процесі та наукових пошуках академії значною мірою зумовлювалось діяльністю її покровителя Петра Могили. Він – один із перших українських мислителів нового часу, хто пробудив інтерес молоді до історії України, утверджував культ освіти і знань. В академії навчалось в межах 500–1200 молодих спудеїв. Саме для них П. Могила написав унікальний посібник «Анфологон», який І. Франко назвав чудовою енциклопедією моральних і житейських повчань. До викладання філософії та історії були залучені І. Гізель, Д. Ростовський (Туптало), В. Ясинський, Ф. Прокопович, С. Яворський, Г. Кониський та ін. Академія мала філіали у Вінниці, Кременці, Гощі, а за її зразком колегіями були згодом створені в Чернігові, Харкові, Переяславі.

Про роль Києво-Могилянської академії в розвитку історичних знань і формуванні історичної свідомості можна говорити у двох аспектах: а) через аналіз творчого доробку її професорсько-викладацького складу; б) через огляд здобутків найвідоміших випускників академії.

Широким світоглядом і високим інтелектом вражав спудеїв академії *Інокентій Гізель* (1600–1683), поєднуючи наукову роботу з посадою ректора академії, вихованцем якої був, професора історії, а з часом і архімандрита Києво-Печерського монастиря та управителя Лаврської друкарні. Він причетний до редагування і видання «Києво-Печерського патерика» (1661), який вважається першим підручником з української історії. І. Гізеля розглядають як імовірного автора чи редактора «Синописа» (1674). Він вдавався до історичного обґрунтування ролі і прав Київської митрополії, спирався на історичний ґрунт у полеміці проти унії та єзуїтів.

Ряд дослідників відносять І. Гізеля до фундаторів гуманістичної течії в українській історико-філософській думці, морального призначення науки і релігії. Він намагався аналізувати з погляду історії сучасні йому політичні, соціальні, духовні і моральні проблеми суспільного розвитку. Показовим у цьому відношенні є твір «Мир з Богом людини» (1669), присвячений московському цареві Олексію Михайловичу. Змалювавши картину спустошення України чужоземними завойовниками і внутрішніми чварами, критично оцінивши прояви соціального зла, несправедливості і пригноблення простої людини, автор тим самим викликав невдоволення панівної верхівки і спровокував звинувачення у еретизмі. Твір проникнутий ідеєю гуманізму, обґрунтуванням раціональної моралі, а критерієм добра і зла розглядається совість людини.

Філософському осмисленню історичного минулого і сучасності присвячені деякі твори *Стефана Яворського* (1658–1722) – вихідця з Галичини, професора, префекта академії, а згодом – московського митрополита. Його лекційний курс «Філософські змагання...» мав важливе значення для філософії історії, оскільки в ньому обґрунтовувалася теорія суспільного розвитку, його чотири ступені: народження, ріст, зміна якості, загибель, й розглядалися теоретичні проблеми пізнання.

Оригінальну систему філософських поглядів на історію та історичний процес опрацював *Феофан Прокопович* (1677–1736) – уродженець Києва, вихованець Києво-Могилянської академії, а згодом – її ректор, учасник реформ Петра I у церковній сфері та освіті, створення Петербурзької академії наук. Навчаючись у Римській єзуїтській колегії, він ґрунтовно опанував класичні мови, ознайомився з працями античних та західноєвропейських істориків і філософів, ідеями Ренесансу та Реформації. Здобуті знання він творчо застосовував у лекціях з риторики, філософії, географії. Ф. Прокопович – автор ряду навчальних посібників, творів на історичну тематику, в т. ч. світської трагікомедії «Володимир». У цій першій в Україні історичній п'єсі, присвяченій історії прийняття християнства, в образі князя Володимира прославлялася державна та культурницька діяльність І. Мазепи, але після анафеми гетьману п'єса була перероблена і переприсвячена Петру I¹.

Історичну спрямованість мають поетичні твори Ф. Прокоповича «Похвала Борисфену», «Опис Києва», ода «Епінікіон», присвячена Полтавській битві, вірш «Каяття запорожця» та ін. Автор возвеличував Київ, називав його «другим Єрусалимом».

Особливий інтерес становить його праця «Про метод писання історії», у якій закони розвитку природи поширювалися на історичний процес. Розглядаючи людину як продукт природи, Ф. Прокопович вбачав її велич у творчій праці, оскільки саме завдяки їй створюються всі матеріальні та духовні цінності.

З іменем Ф. Прокоповича пов'язане релігійно-політичне вчення про просвітницько-абсолютистську державу. «Духовний регламент», «Слово про владу і честь царську» обґрунтовують співвідношення світської і церковної влади на користь першої. Народ, який з Божої волі вручив монарху владу, має йому коритися – такий лейтмотив творів. Ці та інші історичні

¹ Прислужництвом Петру I проникнуте «Слово перед прокляттям Мазепи», проголошене у Москві 1708 р., у якому він лайливо засуджував гетьмана за його союз з Карлом XII.

праці («Собрание от летописателей...», «Реестр государей российских...», «История императора Петра Великого...») відіграли важливу роль у становленні російської історіографії, сприяли утвердженню в ній монархістської концепції.

Помітний вплив на розвиток історичної думки справляла і Замойська академія – вищий навчальний заклад, заснований у м. Замості (Холмщина) 1594 р., в якій діяли факультети «вільних мистецтв», права, медицини, а згодом і теології. Тут у середині XVII ст. була створена кафедра історії канонічного права. Розташована на українсько-польському пограниччі, Академія готувала вихованців із числа молоді Львова, Кременця, Луцька, Холма, Олеська, Дрогобича, Сокаля.

До ролі Києво-Могилянської академії в розвитку української історичної думки будемо повертатись і в наступних лекціях¹. Однак уже на основі наведених тут відомостей можна зробити висновок про те, що її становлення було співзвучним новій, козацько-гетьманській добі української історії, що вона стала визначним освітнім осередком, головним центром розвитку науки, в т. ч. історико-філософської. З академією пов'язане статуювання історії як навчального предмета в національній вищій школі, створення української школи підготовки професійних істориків.

VI.3. Автономістські та антиімперські мотиви історичної думки

Перетворення козацтва у провідну верству українського суспільства, Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, утворення козацько-гетьманської держави – усе це внесло помітні корективи в національну та історичну свідомість українців, значно посилювало обґрунтування їх історичного права на незалежну національну державу, на свою окремішність. Аналіз літописних та літературно-історичних творів XVII ст. засвідчує наростання й утвердження в ній автономістських мотивів, антипольських, антитурецьких та антимосковських настроїв. Зміни в ставленні до політики московської влади, особливо після виступу гетьмана І. Брюховецького (1688), простежувалися і в «Літописі Самовидця», автор якого виступав на захист прав українського козацтва, дотримання Чигиринсько-московської угоди 1654 р.

¹ Докладніше див.: Києво-Могилянська академія в іменах. – К., 2002.

Автономістські ідеї характерні для Хмельницького літопису¹, що охоплює події 1636–1650 рр. Вміщені у ньому оповідання викривають діяльність польських урядовців на Поділлі, висвітлюють боротьбу козацтва проти політики Речі Посполитої, описують битви на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Збаражем, розгром М. Кривоносом військ Я. Вишневецького в Немирові, знищення маєтків у Тульчині. З літопису проглядаються авторські симпатії незалеженню козацької України від Польщі.

Подібні мотиви характерні і для Острозького літописця, написаного острозьким ченцем з оточення І. Бережанського. Літописець обстоює ідею історичної приналежності українців до православ'я і так доводить окремішність України.

Возвеличування автономістсько-патріотичних настроїв жителів Київщини, Поділля і Галичини на першому етапі війни під проводом Б. Хмельницького простежується у Львівському літописі, що охоплює події від 1498 до 1649 р. Його автором вважають секретаря генеральної канцелярії гетьмана М. Гунашевського – подолянина за походженням, настоятеля Межигірського монастиря під Києвом, дипломата, зятя І. Виговського. У центрі літопису козацькі війни з Польщею, селянське повстання на Київщині та Переяславщині 1630 р., взаємини України з Польщею, Московією, Кримським ханством. Завершальна частина літопису присвячена першому періоду Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького 1648–1649 рр. Вона містить ряд унікальних, маловідомих фактів, проникнута духом патріотизму, вірою в торжество прагнень українського народу до національного визволення.

Наростання автономістських настроїв в українському суспільстві не обминуло монастирські літописи XVII ст., серед яких виділяються Межигірський літопис та «Літописець...» Леонтія Боболинського. Вони містять досить великий пласт відомостей про світське життя, козацькі рухи. Зокрема, у літописі Спасо-Межигірського монастиря описані події на Київщині та Волині за період з 1393 по 1620 р., а в іншому його списку події доведені до 1700 р. Дослідники вважають, що його автором міг бути настоятель монастиря Ілля Кошаківський.

¹ Назва літопису зумовлена етнонімом Хмельника, що на Поділлі, навколо якого розгортаються головні події. Очевидно, автор твору теж походив із Хмельника.

Межигірський, як й інші монастирські літописи XVII ст. (Добромільський, Підгорецький, Густинський), літописці Петра Могили, Дмитра Ростовського (Туптала) обстоюють окремішність Київської митрополії від Московського патріархату.

Літопис Л. Боболинського створений у Видубецькому монастирі, де автор був ченцем, і є збіркою історичних повістей, яким передує вступне слово до читача. Воно проливає світло на світоглядні орієнтири літописця, засвідчує послідовне дотримання ним ідеології провіденціалізму. Цінність цього твору, в т. ч. джерельна, полягає в тому, що в ньому велика увага приділена боротьбі українського козацтва проти турецьких поневолювачів, набігів татар, його підтримці молдавського народу, розгрому турків у чигиринських походах. Літописець давав зрозуміти, що турецько-татарська експансія була однією з головних причин зародження і розгортання козацького руху, оскільки ставила під загрозу саме існування українців як окремого народу.

Антиімперські настрої посилювались і геополітикою Москви щодо України, яка набувала характеру відвертих зазіхань на інкорпорацію українських земель, особливо після березневих статей українсько-московської угоди 1654 р., а ще більше після Андрусівського перемир'я 1667 р. Це засвідчив «Літопис Самовидця» у тій частині, де йдеться про прибуття в Україну царських переписувачів у 1666 р. Автор обурюється намаганням Москви обкласти населення податками і митними зборами, розширити мережу царських залог.

Отже, ріст національної свідомості українського суспільства в умовах Визвольної війни і утворення козацько-гетьманської держави помітно позначився на розвитку історичної думки. В ній дедалі чіткіше стали простежуватись автономістські та антиімперські мотиви, утверджувалась ідея відновлення окремішності України, її цілісності.

VI.4. Протистояння ідеї тяглості української історії з часів Київської Русі та монархічно-імперської ідеї Москви

Одним з нових явищ у розвитку української історичної думки другої половини XVII ст. стало дедалі виразніше утвердження ідеї тяглості історії України від заснування Києва, утворення Київської держави до Гетьманщини. Ця ідея зіткнулася з промосковською монархічно-імперською ідеєю

«Москва – третій Рим», за якою Московія заявляла свої амбітні претензії на київську спадщину, на оборону православної віри в Україні. Ще Іван III після завоювання Новгороду прийняв у 1493 р. титул «государя всея Русі», а Іван IV запровадив назву «Московська держава» (1570), яка проіснувала до Петра I, і утвердив деспотичну модель державної влади. За його правління було встановлено державний контроль за написанням і переписуванням літописів, обґрунтовувалось римське походження московських князів.

Чим відрізнялася русько-українська історична ідея від московсько-російської? Ця різниця простежується насамперед у порівнянні політичної доктрини митрополита Іларіона, викладеної у «Слові про закон і благодать», та автора концепції «Москва – третій Рим» Філофея. Якщо Іларіон унікає поняття «богообраний народ», твердячи, що всі народи рівні за мірою Божої благодаті, то, на думку Філофея, Москва – «богообрана» і лише держава православної конфесії може бути об'єктом Божественного промислу. Московська держава трактувалася як священна, як захисниця православної віри, російським ідеалом оголошувався «новий (третій) Рим», а історичною місією Москви декларувалося світове панування, московський цар розглядався як прямий спадкоємець Риму й Києва. Церковнослов'янська мова як носій книжної культури Київської Русі лягла в основу не української (нею залишилась природна народна мова), а російської літературної мови. Звідси виводився аргумент московських істориків і церковнослужителів про виключне право Москви на київську культурну спадщину.

Наростання протистояння навколо київської спадщини засвідчує ряд тогочасних творів українських авторів, зокрема «Кройніка» Феодосія Софоновича – колишнього ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря, ректора Києво-Могилянської академії. Твір складався з трьох частин, мав компілятивний характер, ґрунтувався на давньоукраїнських літописах, польських хроніках, у т. ч. Матвія Стрийковського, і був завершений у 1672 р. Перша частина охоплювала різні за хронологією події, з одного боку, в Київському, Чернігівському та Галицько-Волинському князівствах, а з другого боку, в Північно-Східній Русі, розрізняючи їхню історію. У «Кройніці» ув'язувались стародавня, середньовічна і нова історія України, причому її найдавніші часи висвітлювались у єдності з Північною та Західною Руссю. Це, очевидно, мало засвідчити спільне коріння східнослов'янської людності.

Друга частина, що нагадує збірник історичних повістей про важливі події на землях України-Русі з кінця XIII до кінця XVII ст., логічно і хронологічно поєднана з княжими часами і утверджувала ідею безперервності і тяглості української історії. Водночас цю логіку історичного процесу можна було розглядати як аргументацію наступності влади Москви від Києва, насамперед, по церковній лінії.

Аналіз «Кройніки» Ф. Софоновича засвідчує, що він переслідував благородну мету: створити стислий нарис української історії і в такий спосіб допомогти кожному українцеві осмислити родовід свого народу, минувшину своєї Батьківщини. Твір проникнутий ідеєю цілісності і єдності України, національного патріотизму, адже всі відомості про Київщину, Волинь, Поділля і Галичину подаються як життя одного народу, а історія козацтва, козацького устрою оцінюється як національне надбання, як ознака його самобутності.

«Кройніка» Ф. Софоновича послужила основою для іншого історичного твору – «Синописа», що став важливим етапом у розвитку української історичної думки, перехідною ланкою від літописних до історичних праць. Він проникнутий ідеєю цілісності і органічної єдності історії України-Русі, написаний у Києво-Печерській лаврі і надрукований 1672 р. Це перший нарис української історії, автором якого вважають лаврського архимандрита Інокентія Гізеля, що на час Переяславської ради 1654 р. був ректором Києво-Могилянської академії і відмовився присягати на вірність цареві, але згодом переорієнтувався на співпрацю з царем Олексієм Михайловичем, який прийняв титул «государя всієї Великої, Малої і Білої Русі». Ряд дослідників ставлять під сумнів авторство «Синописа» І. Гізеля, мотивуючи це тим, що він був людиною високоосвіченою, добре обізнаною з історичними джерелами і літературою, адже за рекомендацією П. Могили навчався в Англії, де прослухав курси богослов'я, історії, юриспруденції, а отже, не міг припуститися грубих помилок і неточностей, якими обтяжений твір. Достеменно відомо, що І. Гізель дав благословення опублікуванню «Синописа» в Лаврській друкарні як архимандрит Лаври. Побутує думка, що автором міг бути Пантелеймон Козановський – ієромонах, економ Києво-Печерської лаври, що був причетний до видання розширеного варіанта «Синописа» в 1681–1682 рр. Не виключено, що твір мав замовний характер московської патріархії, адже на догоду романівській династії автор «Синописа» ввів поняття «слов'яно-руський народ», а

київського князя Володимира називає першим самодержцем «всєя Россїи», а до його спадкоємця відносить і «великого князя» Олексія Михайловича. Автор вдався до біблійних легенд, аби від племені «Мосоха» вивести назву Москви і московитів як прабатьківського племені всіх слов'ян.

Слід мати на увазі, що невдовзі після Андрусівського перемир'я Київ потрапив під владу Московської держави і, очевидно, історик намагався засвідчити лояльність новим володарям Москви своїми монархічними поглядами. Тогочасна московська історіографія обґрунтовувала споконвічність самодержавного ладу, успадкованість монархії Київської Русі Московською Руссю, а прийняття українських земель під високу руку московського монарха трактувала як повернення їх у лоно матері – Росії, доводила їй право на володіння Україною. Промосковська заангажованість твору проглядається у замовчуванні ряду важливих подій української історії, включаючи й Визвольну війну під проводом Б. Хмельницького як подію, що живила ідею українського автономізму. На свідоме замовчування ролі козацтва та Визвольної війни українського народу свого часу звертав увагу М. Грушевський, наголошуючи, що саме національна боротьба з Польщею склала епоху в історії, а пам'ять про неї переповнювала свідомість українського суспільства. Не виключено, що це могло стати наслідком «редагування» «Синописа» в процесі його московських перевидань 1678 і 1680 рр.

З огляду історіографії, цінність «Синописа» полягає в тому, що він став перехідним містком від літописання до створення історичних творів з елементами наукового осмислення подій. Твір умовно поділяється на три частини: а) основна, яка присвячена Київській Русі; б) оповідання про Куликовську битву; в) розповідь про чигиринські походи і правління царя Федора Олексійовича. Основні сюжетні лінії зосереджені на історії Києва і Києво-Печерської лаври. Особлива увага приділена періоду князювання Рюриковичів, зокрема Володимира Великого та Володимира Мономаха, згадується оборона святих київських місць спільними силами козаків і московського війська.

Попри ідеологічну упередженість твору він відбиває спадкоємність козацької і княжої історії, хоча й виклад цього процесу ув'язується з приєднанням України до Московії як «повернення» Києва у лоно московського царювання. «Синопис» був своєрідним політичним маніфестом Києво-Печерської

лаври, проповідуючи своє єднання з Московією при одночасному збереженні незалежності від Московської патріархії, автономії України, рівноправних відносин з Польщею як противаги московським зазіханням, протидія Туреччині та Криму. Набувши статусу підручника, «Синопис» відіграв важливу роль у формуванні історичної свідомості українського і російського суспільств, при цьому провідна верства, насамперед церковна, кожна по-своєму трактувала своє розуміння історії України і Московії. Книга була перекладена грецькою та латинською мовами і справила вплив на подальший розвиток історичних знань в Україні, Росії і Білорусі.

Таким чином, в історичній думці другої половини XVII – початку XVIII ст. складається дедалі глибший водорозділ між двома трактуваннями тяглості історії. З одного боку, козацька доба розглядається як логічне продовження історії Київської Русі, як надбання українського народу. З другого боку, суспільній свідомості нав'язується монархічно-імперська ідея Москви як спадкоємиці традицій Києва. Протистояння цих ідеологем надовго визначить світоглядні орієнтири наступних поколінь істориків.

Загальні висновки

Національно-визвольна війна, або революція, всього українського народу під проводом Б. Хмельницького та його наступників, ліквідація на звільненій території польсько-шляхетської влади і утворення козацько-гетьманської держави – усе це послужило викликом українській історичній думці для з'ясування історичних коренів української державності, обґрунтування історичних засад національної державницької ідеї. У суспільній свідомості українського народу, його передової верстви – козацтва утверджувалось розуміння того, що Українська козацька держава – спадкоємиця Київської Русі і має існувати в кордонах, які встановили «благочестиві великі князі».

Зростання національно-державницької свідомості українського суспільства спонукало істотні зрушення в розвитку історичної думки, сприяло появі нових форм історичної творчості, збагатило її зміст. Поворотне значення мало зародження козацько-старшинського літописання, яке, з одного боку, було продовженням княжої літописної традиції, а з іншого – перехідним етапом до створення історичних творів з елементами наукового мислення. «Літопис Самовидця», козацькі щоден-

ники, мемуари, історії і синопсиси засвідчили намагання їх авторів не тільки фіксувати й описувати історичні факти, а й пояснювати їх, з'ясовувати взаємообумовленість подій.

Генератором історико-філософського осмислення сучасності в органічному зв'язку з історичним минулим, створення історичних праць і підготовки професійних істориків стала Києво-Могилянська академія. Праці її професорів і вихованців – П. Могили, Ф. Прокоповича, І. Гізеля, С. Яворського та інших – окреслили нове розуміння історії, надовго визначили провідні напрями розвитку історичних знань, їх гуманізації. Однією з найпопулярніших історичних книг XVII ст. став «Синопис», який перекладався грецькою та латинською мовами і понад сто років слугував підручником з історії.

В історичній думці другої половини XVII – початку XVIII ст. дедалі рельєфніше заявили про себе автономістські та антиімперські мотиви, чітко простежуються антипольські, антитурецькі та антимосковські настрої, що віддзеркалювало особливості національно-визвольних змагань українського народу, імперських зазіхань на його землі. Історичні твори цієї доби проникнуті ідеями українського патріотизму, відновлення окремішності України, її соборності.

Запитання для самоконтролю

1. У чому проглядається взаємозв'язок Хмельниччини та розвитку української історичної думки?
2. Яка особливість козацького літописання у контексті української літописної традиції?
3. Розкрийте основні ідеї «Літопису Самовидця».
4. Окресліть роль Києво-Могилянської академії в розвитку української історичної думки, її філософської спрямованості.
5. Охарактеризуйте внесок провідних учених Києво-Могилянської академії у збагачення історичних знань про Україну.
6. У чому суть автономістських та антиімперських мотивів історичної думки?
7. Які причини протистояння ідеї тяглості української козацької історії з княжих часів та монархічно-імперської ідеї Москви?
8. Яку роль у формуванні суспільної історичної свідомості в Україні відіграв «Синопис»?

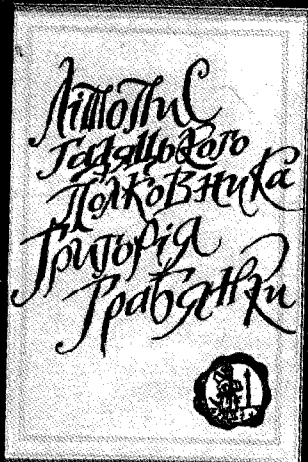
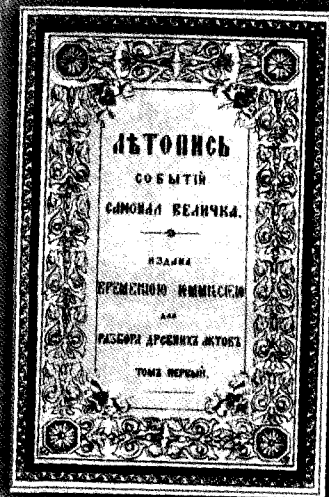
Лекція VII

Нові явища в розвитку історичних знань в Україні першої половини XVIII ст.

VII.1. Українська історіографія в контексті ідей просвітництва та раціоналізму

VII.2. Вплив виступу І. Мазепи на автономістську орієнтацію української історичної думки

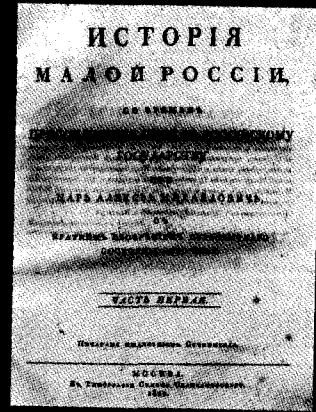
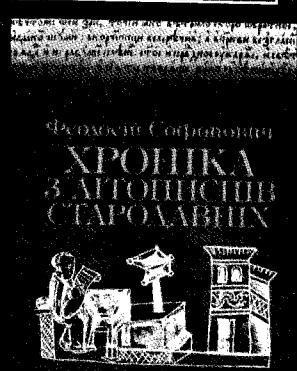
VII.3. Початок антикварної і археографічної діяльності та перші спроби документалізації української історії

Д. Бантш-Каменський

Г. Сковорода

Мета:

З'ясувати зародження нових ідей і явищ в українській історичній думці під впливом просвітництва та раціоналізму, розкрити посилення автономістських настроїв після виступу І. Мазепи, показати зародження антикварної та археографічної діяльності і її значення для української історії та її документалізації.

XVIII ст., зокрема його перша половина і середина, – дуже важливий період на шляху становлення української історичної науки. З одного боку – це гостра боротьба за збереження Гетьманщини – автономного державного утворення України у складі Московської імперії, початок його руйнування, розвиток Слобідської України, посилення русифікації і колонізації українського народу, піднесення національно-визвольного руху на Наддніпрянщині і в західноукраїнських землях. З іншого – це остаточне виокремлення історичної науки з літературно-наукової творчості в країнах Західної Європи, потужний розвиток просвітництва, зародження раціоналізму в історіософії, що прямо або опосередковано впливало на українську історичну думку. Вона збагатилася рядом нових літописно-історичних творів, які, продовжуючи княжо-козацьку літописну традицію, започаткували новий рубіж історичної творчості – перші кроки щодо застосування принципів науки до осмислення історичних подій і явищ. Помітними стають спроби документалізації історичних праць. Поспіль за літописами С. Величка, Г. Граб'янки з'являються твори істориків С. Лукомського, П. Симоновського, А. Чепа, В. Рубана, Я. Марковича та інших, виникають нові культурно-освітні центри, розгортається збирання старожитностей, джерел, зосереджується археографічна діяльність, зростає національна та історична свідомість українців. Під впливом просвітництва, діяльності Г. Сковороди та інших просвітників започатковується етикогуманістичний напрям української історико-філософської думки, поєднаний з автономізмом, як протестна орієнтація національного руху, розвитку історичних знань.

VII.1. Українська історіографія в контексті ідей просвітництва та раціоналізму

Перша половина XVIII ст. пов'язана із зародженням ідеології просвітництва як синтезу ідей гуманізму та реформації,

прихильники якої вважали, що рушієм суспільного прогресу виступають освіта, освічені особистості. На відміну від просвітителів, просвітники виступали прихильниками освіченого абсолютизму, ідеї цінності людини, її вдосконалення, вивільнення науки з-під опіки теології. Осередком просвітництва була Західна Європа, зокрема Франція, де з середини XVIII ст. історія стала самостійною навчальною дисципліною, була оприлюднена 30-томна історія Франції.

У Великій Британії активізувалась діяльність товариства антикварів, публікації старовини, в університетах Оксфорда і Кембриджа були відкриті кафедри нової історії, розгорнулись наукові дискурси. З просвітництвом тісно пов'язана концепція раціоналізму, за якою основою історичного розвитку є розум, а людина здатна за допомогою розуму осягнути закони природи і суспільства, встановити справедливі відносини, побудувати суспільство загального добробуту. Засобом до цього розглядався прогрес науки і освіти.

Ідеї просвітництва, раціоналізму не обминули Україну. Вони торкнулися усіх українських земель як тих, що були у складі Речі Посполитої, так і Гетьманщини, і Слобідської України, що були під Росією. Коли королем Польщі став Станіслав Понятовський, проблеми світської освіти і науки висунулися на перший план його державницької діяльності. Лібералізм польського керівництва наптовхнувся на спротив реакційної політики Росії, Пруссії та Австрії.

Польща стала своєрідним резервуаром, через який поширювались в Україні прогресивні західноєвропейські просвітницькі ідеї. Провідниками просвітництва були Станіслав Стапеч, Гучо Коллонтай, історик Адам Нарушевич та ін. Чимало вихідців з України навчалися в Кракові та Варшаві, не кажучи вже про Львівський університет, заснований 1661 р. з правом викладання всіх тогочасних дисциплін та присудження вчених ступенів бакалавра, ліценціата, магістра і доктора.

Розвитку просвітництва в Росії сприяли деякі реформи Петра I, діяльність М. Ломоносова, Д. Фонвізіна, М. Новікова та ін., а також сотні українців – вихованців Києво-Могилянської академії, діячів української церкви. Українська Гетьманщина продукувала і постачала високоосвічені кадри для Московщини. Ще при Петрі I майже всі єпископські кафедри в московських парафіях займали українці, а з часів Єлизавети вони призначалися канцлерами, магістрами, професорами університетів, директорами шкіл тощо. Відплив інтелектуальних

сил з України був втратою для неї, але за умов імперії для багатьох освічених українців це був чи не єдиний спосіб реалізувати свій талант.

Українське просвітництво ґрунтувалося як на власних традиціях гуманістів-просвітителів Київської Русі, так і на запозичених ідеях західноєвропейських енциклопедистів – Вольтера, Дідро, Монтеск'є, Віко та ін. Національні традиції просвітництва були закладені діячами братств і Києво-Могилянської академії. Її випускники справили помітний вплив на розвиток просвітництва в Росії в цілому. Зокрема, Р. Козицький (1725–1775), будучи професором університету у Петербурзі, очолив гурток «Зібрання», який опікувався перекладом на російську мову «Енциклопедії» Дідро, творів інших західних просвітників, виданням журналів. Плодотворну просвітницьку діяльність провадив інший вихованець Київської академії і Петербурзького університету, член малоросійської колегії Яків Козельський (1727–1793) – енциклопедист, філософ та цінитель старовини. Професійно займаючись математикою і фізикою, він перекладав і коментував філософські та історичні твори Гольберга, Верто, Шофіна та ін. Його праця «Філософські рішення», роздуми про людське пізнання, ідеї лібералізму і соціальної справедливості справляли помітний вплив на формування молодого покоління російських і українських просвітників.

Суспільний ідеал просвітники ув'язували з ідеями свободи особи, рівності, справедливості. За Я. Ковельським, суспільство має сповідувати розумний егоїзм, добротність, орієнтуватися на загальну вигоду. Просвітницький рух в Україні визначали, насамперед, представники української шляхти та вищої козацької старшини. Провідники просвітництва не могли не зважати на нову фазу наростання національно-визвольної боротьби проти політики Польщі, Московщини, Туреччини, Кримського ханства. Вже в першій половині XVIII ст. на українському Правобережжі розгорнувся гайдамацький рух, який поповнювався і очолювався вихідцями із запорозького козацтва. Згодом він переріс у велике визвольне повстання під назвою Коліївщина, для придушення якого об'єдналися польська шляхта і російський царизм. На Галичині активно діяли загони опришків. Вихід з важкого економічного і соціального становища, національне визволення України просвітники вбачали в піднесенні освітнього рівня населення, у відродженні національних традицій, розвитку шкільництва і науки. За таких

умов на чільне місце висувалась потреба подальшого розвитку знань з історії українського народу, українського козацтва, Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького і української державності.

Під впливом просвітництва змінювались характер, зміст і функції історичної думки, яка переглянула акценти щодо пріоритетів дослідження, висунувши на перший план особистість, проблеми духовності, побуту, звичаїв.

Особливість українського просвітництва зумовлювалась тим, що ні на Правобережжі, ні на Лівобережжі у XVIII ст. ще не існувало потужного середнього класу як основного носія ліберально-демократичних ідей просвітництва в Західній Європі. Тому цю функцію брала на себе освічена частина козацької старшини, яка вірила в силу освіти і розум, виступала на оборону національних традицій і окремішності українського народу, його культури, звичаїв, обрядів. Називаючи себе шляхетством, представники української козацької старшини у своїх маєтках створювали освітні гуртки, підтримували шкільництво при церквах, стимулювали розвиток і поширення історичних знань.

У середині XVIII ст. створюється ряд проектів щодо відкриття українського університету, зокрема за наказом К. Розумовського в 1760 р. було спроектовано заснування світського університету в Батурині з історико-філологічними, юридичними, медичними та природничо-математичними кафедрами. Обговорювались пропозиції про університети у Києві, Чернігові, Лубнах.

Однак усі ці проекти не знаходили підтримки царизму, який боявся, що ріст освіти українців посилить дух мазепинства і сепаратистські настрої Гетьманщини. Як живий струмок історичної пам'яті українців розвивалася усна історична творчість, самобутня пісенна і побутова культура, релігійна і світська обрядовість. Пошанування предків, знання родоводу, виховання любові до батьків, до рідного краю супроводжувалось нагромадженням родинних реліквій, документів, колекціонуванням старовини. Інтерес до історії свого роду, свого села, краю переростав у зацікавленість історією всього народу, України в цілому, її минулого і сучасності.

З високими ідеалами просвітництва співзвучні ідеї бароко як стилю не тільки мистецтва, але й мислення та поведінки людей перехідної епохи, епохи наукових відкриттів. Його зародження в Україні пов'язане з добою І. Мазепи, з утвердженням

національно-гуманістичних цінностей. Провідною рисою українського бароко стало звертання до національних традицій не тільки в літературі, мистецтві, архітектурі, а й у суспільній свідомості, в історичній думці. Осередком барокової культури, барокового філософського та історичного мислення була Києво-Могилянська академія, яка, на жаль, потрапивши під контроль царської влади, дедалі більше русифікувалася і відповідно впливала на українське суспільство. Однак гуманістичні, просвітницькі ідеї, що продукувались в академії, і самі носії цих ідей відігравали домінуючу роль у суспільному житті України.

З просвітництвом пов'язане зародження нових історико-філософських течій, зокрема *раціоналізму*, який досягнув помітного розвитку в середині XVIII ст. Прихильники цієї течії вважали розум основою будь-якого пізнання, в т. ч. й історичного. Для козацько-старшинських літописів, ряду інших історичних творів характерним стало возвеличування провідників національно-визвольного руху, українських гетьманів, полководців як людей освічених і наділених великою мудрістю. Елементи такого трактування історії простежувались і в давньоукраїнських літописах княжої доби.

Феномен барокового мислення українського просвітництва, його гуманістичної сутності найбільш яскраво відтворює просвітницька діяльність і творча спадщина *Григорія Сковороди* (1722–1794) – вихованця Київської академії, видатного філософа, талановитого поета і перекладача. Українська історіографія завдячує Г. Сковороді за возвеличування людини, за аргументацію її здатності пізнати світ, його минуле і сучасне, за переклади творів Цицерона, Плутарха, Горація, Овідія та ін. Філософія для Г. Сковороди – це любов до мудрості, яка скеровує людину до тієї мети, щоб дати життя духу, благородство серцю, світлість думкам. Якщо суспільство не створює людям умов для виявлення і розвитку їхніх природних здібностей, для опанування мудрістю, то воно є нерозумним і спотвореним. Як просвітник філософ вважав, що ідеальним може бути тільки таке суспільство, яке забезпечує людині реалізацію творчих здібностей, насамперед шляхом освіти і самопізнання. Найвищою і пріоритетною (за словами Г. Сковороди, «верховною» наукою) він вважав науку про людину. У цій науці відводилось важливе місце і знанням з історії людства, людських цивілізацій, суспільного устрою. Історія – шлях до мудрості. Філософ оспівує образ римської богині мудрості Мінерви, визнає уні-

версальність людського розуму. Вся його система поглядів, ґрунтуючись на теорії «трьох світів» та «двох натур», проникнута раціоналістичними засадами, ідеєю всесвітнього розуму, вбачала в ньому духовне підґрунтя науки і освіти, рушія людського життя. Людина може пізнати всесвітній розум, на його думку, тільки на шляху опанування Біблії як носія Закону Божого, що є категорією вічності. Всі людські перекази, в т. ч. й історичні, є лише «тінь» відображення Закону Божого, тобто «Премудрості». Головне філософське питання, яке він осмислював, це не тільки відношення Буття і Свідомості, а й проблема походження людини, її сутності, шляху до щастя. Орієнтація на філософію «серця», яке розглядалося джерелом добра, життя, істини і свободи, вирізняло погляди Г. Сковороди від багатьох його сучасників. У творах філософа прославляються високі морально-етичні ідеали, зокрема «отець вольності» Б. Хмельницький, розкривається значення історії для формування духовності особи.

Філософські погляди Г. Сковороди справляли помітний вплив на суспільну свідомість, на розвиток української історичної думки, оскільки він любив і навчав українців, був нерозривно зв'язаний з Україною та її історією, залишився взірцем служіння своєму народові. З іменем Г. Сковороди та його послідовників співвідноситься етико-гуманістичний напрям української історико-філософської думки, що ґрунтувався на усвідомленні передовою верствою українського суспільства необхідності автономного розвитку України, її відлучення від Польщі та Росії як неодмінної умови збереження національної самобутності українців. У такому руслі продуктивним міг бути і розвиток української національної історіографії.

Окремо слід зупинитися на історичних поглядах *Георгія (Григорія) Кониського* (1717–1795) – вихованця, викладача і ректора Київської академії (1751), активного просвітницького діяча, автора низки церковних, філософських, історичних і літературних творів. На його лекціях і творах помітно позначились тогочасні західноєвропейські філософські вчення гуманістичного і просвітницького спрямування. Універсальним проявом історичного процесу він вважав рух, першорухієм якого є Бог. Важливу роль в осмисленні історії вчений відводив філософії, значенню людини як творчому началу пізнання.

У своїх історичних працях «Записка... о том, что в России до конца XVI века не было уни с Римской церковью» (1747), «Prawa i wolności obywatelow Korony Polskiej i w ks.

Litewskiego» (1776) та інших виступав за повернення уніатів до православ'я, обстоював національні і релігійні права українців та білорусів, що проживали у складі Речі Посполитої, за суджував суспільні вади. З іменем Г. Кониського деякі дослідники пов'язують написання «Історії Русів», однак це науково не підтверджено.

Активну просвітницьку діяльність провадив учень Г. Кониського – *Василь Рубан* (1742–1795) – вихованець Київської академії та Московського університету, історик, перекладач, поет, видавець журналу в Петербурзі «Ни то, ни се», збірника «Старовина та новина». Він видав подорожні записки В. Григоровича-Барського – українського мандрівника і письменника про Угорщину, Австрію, Грецію, Італію та інші країни. За участю вихованця Київської академії, особистого секретаря Катерини II О. Безбородька опублікував «Короткі географічні, політичні та історичні відомості про Малу Росію» (1777), «Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770 рік» (1777). До їх розгляду ще повернемося, однак без цих відомостей про В. Рубана була б збіднена загальна картина українського просвітництва.

З просвітницькою діяльністю пов'язано чимало українсько-козацьких родин. Прикладом тут можуть бути *Полетики*: Андрій Павлович, Григорій та Іван Андрійовичі, Григорій Іванович, Василь Григорович та ін. Ряд істориків (О. Лазаревський, І. Борщак) серед можливих авторів «Історії Русів» називають *Григорія Полетику* (1725–1784) та його сина Василя. Григорій Андрійович після закінчення Київської академії працював перекладачем у Петербурзькій академії наук, головним інспектором шляхетського корпусу, був депутатом комісії зі складання «Нового уложения». Він активно обстоював автономний устрій Лівобережжя, написав ряд історико-правничих праць, зокрема «Сборник прав и привилегий малороссийского шляхетства», «Записка, как Малая Россия во время владения польского разделена была и о образе ее управления» та ін. Г. Полетика укладач унікального словника «Словарь на шести языках: на российском, греческом, латинском, французском, немецком и английском» (1763).

Ці та інші приклади переконливо засвідчують, що в умовах імперської політики Росії та Речі Посполитої чимало освічених українців були приречені служити інтересам інших держав, але їх просвітницька діяльність опосередковано мала важливе значення і для української справи, і для національної історичної думки.

Отже, українська історична думка першої половини і середини XVIII ст. розвивалася в руслі європейського цивілізаційного процесу, під потужним впливом ідей просвітництва, раціоналізму, барокового стилю мислення. Українське історичне письменство звернулося до національних традицій, утверджувало етико-гуманістичні цінності, любов до мудрості, високу духовність. З просвітництвом ув'язується початок трансформації історичних знань у наукову систему.

VII.2. Вплив виступу І. Мазепи на автономістську орієнтацію української історичної думки

Прагнення І. Мазепи об'єднати всі українські землі в соборний державний організм, визволити Правобережжя від польського панування, стримати російську експансію, побудувати державу західноєвропейського зразка, наростання протимосковських настроїв у козацькому середовищі викликало роздратування і невдоволення Петра І. Дізнавшись про українсько-шведський союз, Петро І видав універсал до українського народу, в якому І. Мазепа проголошувався зрадником і звинувачувався у спробах віддати Україну в польську неволю і нав'язати українцям католицьку віру. Після проголошення анафами І. Мазепі, нещадного знищення Батурина, драматичної Полтавської битви в суспільній свідомості не тільки не затухли, а ще більше розгорілися як автономістські, антимосковські, так і антипольські настрої. Ці настрої знайшли свій відбиток і в суспільно-політичній та історичній думці.

Передова козацька верства негативно реагувала на запровадження Малоросійської колегії, що було відвертим кроком до ліквідації Гетьманщини, на масові репресії російських військ, на обмеження у вживанні української мови, у виданні книг, особливо після 1721 р., коли Києво-Печерській і Чернігівській друкарням було заборонено друкувати україномовні книги, коли з Києва за кордон було вислано студентів Києво-Могилянської академії – уродженців українських земель. Обурення викликали дії Малоросійської колегії (1722) як органу петровської колоніальної адміністрації на Лівобережжі України, що мав замінити її гетьманський устрій. Попри зовнішню лояльність української козацької еліти до владних структур Російської імперії, українську історію вона не ототожнювала з російською, а сприймала як автономну частину, як окрему гілку. Твори козацької історіографії, що дійшли до нас, були написані старо-

українською мовою, наближеною до церковнослов'янської, а при їх виданні у XIX ст. вони русифікувалися. За змістом, за ідейною спрямованістю козацьке історичне писання утверджувало національно-визвольні ідеї, автономістські погляди, зверталось до героїчних сторінок української минушини, насамперед до доби Хмельниччини і Визвольної війни, намагалось ув'язати козацько-гетьманську добу з княжими часами.

У тій чи іншій формі автономістські погляди сповідують літописні твори, насамперед *Григорія Граб'янки* (друга половина XVII ст. – 1738) – українського козацького історика, гадяцького полкового судді, борця за скасування Малоросійської колегії і відновлення влади гетьмана, одного з авторів Коломацьких чолобитних статей, за які разом з П. Полуботком був ув'язнений у Петропавлівській фортеці. Загинув від ран у кримському поході козаків під час російської війни 1735–1739 рр. Його основний твір «Действия презельной брани Богдана Хмельницкого»¹, названий Археографічною комісією «Літопис Г. Граб'янки», висвітлює українську минушину від давніх часів до початку XVIII ст., судячи із назви, був завершений 1710 р., тобто тоді, коли антимазепинська істерія Петра І набрала свого апогею.

Літературно-художнє осмислення конкретних історичних подій і фактів здійснено під впливом національного героїчного епосу, в душі українського бароко, ідей романтизму, характерного для доби І. Мазепи, що зумовило деяку ідеалізацію та героїзацію історичних постатей. Тексту літопису як епіграф до історії козацької доби України передують два вірші: «Похвала віршами Хмельницькому от народа Малоросійського» та «Вірш на герб Малоросійський». За авторським задумом вони мали бути проілюстровані портретом гетьмана та гербом Війська Запорозького (козак з мушкетом).

¹ Одним з перших дослідників «Літопису Г. Граб'янки» був М. Максимович (1854). У 1992 р. у перекладі В. Шевчука опублікований «Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки», повна назва якого така: «Перебіг презельної і від початку поляків щонайкривавішої битви Богдана Хмельницького гетьмана запорізького, що точилася з поляками в час панування найясніших королів польських Владислава, а потім Казимира, і яка почалася в 1648 році та за літ десять після смерті Хмельницького так і не скінчилася; цей перебіг з писань різних літописців та з щоденника, на тій війні писаного, в місті Гадачі зусиллями Григорія Граб'янки зібраний та самотніми свідченнями старих жителів підтверджений року 1710».

Твір проникнутий ідеєю раціоналізму, починаючи від возвеличування таланту і мудрості Б. Хмельницького і завершуючи висвітленням усіх історичних подій, рушійною силою яких виступає людський розум, здібності, доля. Автор вдається до стилю бароко, аби подати образ гетьмана, гіперболізує та ідеалізує його риси, звертається до народної творчості, легенд, переказів, створених власноруч промов і діалогів. І хоч події доведені лише до 1708 р., тобто до виступу І. Мазепи, твір проникнутий симпатіями до борців за українську автономію і незалежність, до їхніх військових подвигів.

Науковості літопису надає його джерельна база, представлена офіційними актами, документами гетьманської канцелярії, записами свідків подій, творами польських істориків – М. Кромера, А. Бельського, А. Гваньїні, німецьких – С. Пуфендорфа, Й. Гібнера. Автор залучив відомості, які фігурують у козацьких щоденниках, «Літописі Самовидця», «Кройніці» Ф. Сафоновича, а також народні легенди, оповідання, думи, пісні, прислів'я. Він підкреслює, що пише історію не на розмірковуваннях, а на основі вірогідного матеріалу і фактів.

Головне місце у творі займають події Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького і постать самого гетьмана, якого він подає як взірць справжнього народного ватажка, борця за волю України. Ще у вступі Г. Граб'янка поставив за мету показати самотність українського народу в колі інших рівних народів, описаних у книгах римських, польських, німецьких істориків, його боротьбу за свою землю і волю.

Мазепинський дух присутній у тих частинах літопису, де автор викладає позицію козацької старшини щодо дотримання царським урядом статей Б. Хмельницького, за збереження гетьманського устрою, за відновлення цілісності України. Твір окреслює географічні межі проживання українців як єдиного народу, що з давніх часів заселяє територію від Дністра до верхів'їв Десни і від Чорного моря до верхів'їв Дніпра.

Г. Граб'янка застерігав від забуття героїки козацького українського народу, яка за своїм значенням нічим не менша від історії Давнього Єгипту, минувшини інших народів. Оцінка наступників Б. Хмельницького проводиться з позиції українського автономізму та лояльності: ідеалізується образ Я. Сомка як відважного і сміливого воїна, вірного слуги царської величності та виконавця його волі. Натомість гетьмани Ю. Хмельницький, І. Виговський, І. Брюховецький, П. Дорошенко подаються стримано або й негативно, як такі, що приховували свою ворожість до царя.

Якщо врахувати, що «Літопис Г. Граб'янки» з'явився в розпал боротьби з «мазепинством», коли українське суспільство гостро потребувало моральної підтримки і опори на героїчне минуле, то можна без перебільшення сказати, що він виконав свою роль, утверджуючи почуття нескореності, гідності, національної гордості. З його сторінок Україна постає як самотній державний організм зі своєю славою і багатою історією. Незаангажований читач міг виправдати виступ І. Мазепи як борця за збереження прав і вольностей Гетьманщини, відновлення цілісності та державної незалежності України. Про популярність і розповсюдженість літопису свідчить те, що його текст відомий більше як у 50 списках. Кожна освічена старшинська родина вважала за честь мати в домашній бібліотеці рукописну книгу Г. Граб'янки.

Логічним продовженням традицій княжого і козацького літописання став «Літопис Самуїла Величка» (1670–1728) – перше системне висвітлення історії української козацької держави, максимально наближене до наукового розуміння історичного процесу¹. Його автор з козацького роду на Полтавщині, вчився у Києво-Могилянській академії, займав важливу посаду в Генеральній військовій канцелярії при І. Мазепі, вчителював, збирав старожитності. Вивчивши документальні джерела, праці українських і зарубіжних літописців, С. Величко створив працю², яка складається з чотирьох частин:

¹ Найвірогідніше написаний у 20-х роках XVIII ст. Вперше виданий у 4-х т. Київською археографічною комісією у 1848–1864 рр. під назвою «Летопись событий в юго-западной России в XVII в.». Великий інтерес до «Літопису» виявляв Т. Шевченко. Найповніше двотомне видання твору здійснено у 1991 р. за редакцією В. Шевчука.

² Повна назва – «Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зиновія Богдана Хмельницького, гетьмана військ запорізьких, вісім літ точилася. А близько дванадцяти літ тяглася з іншими державами у поляків, якою він, Хмельницький, при весильній Божій помочі, козаками і татарами з тяжкого людського іга вибився і під великодержавне, пресвітлого монарха російського Олексія Михайловича володіння добровільно піддався. Від авторів: німецького Самуїла Пуфендорфія, козацького Самуїла Зорки і польського Самуїла Твардовського, який писав ту війну віршами у своїй книзі, «Війна домована» названій. Нині ж коротко, стилем історичним і наріччям малоросійським, справлено й написано стараннями Самуїла Величка, колись канцеляриста війська Запорозького, в селі Жулах, повіту Полтавського, року 1720».

перша присвячена козацькій війні Б. Хмельницького з поляками 1648–1659 рр., окремі епізоди охоплюють період до 1720 р.; друга і третя частини побудовані на канцелярських документах і матеріалах подій 1660–1686 та 1687–1700 рр. і висвітлюють життя Гетьманщини і Правобережжя цих років, хоча подаються окремі відомості і про події 1720–1723 рр. У четвертій частині, як додатки, вміщені безпосередньо документи або витяги з них.

Праця С. Величка не є літописом у його традиційному значенні. Це – радше хроніка, публіцистичний нарис і збірка документальних матеріалів (універсали, угоди, листи тощо). Оглядаючи використані джерела, С. Величко, згадавши відомі йому твори німецького історика С. Пуфендорфа, польського історика С. Твардовського, козацького літописця С. Зорки, реальність імені якого не доведена, на перше місце ставить документи і матеріали гетьманської канцелярії і власні спостереження. Зазначимо, що в ряді випадків автор сам творив документи, видаючи їх за автентичні. У рукописі були портретні зображення гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, П. Дорошенка, М. Ханенка, Д. Многогрішного, І. Самойловича і І. Мазепи. Її автор виступає як істинний син України, як щирий патріот української козацької держави, великий прихильник державницького чину Б. Хмельницького та інших гетьманів.

Свої погляди на історію він виклав у передмові до читача, підкресливши винятково важливе науково-пізнавальне значення історичних знань, їх корисність для кожної людини. Книжне знання минулого автор порівнює з медикаментами, з ліками, які духовно допомагають у скрутні хвилини. С. Величко подав один із перших зразків критичного ставлення до джерел, продемонстрував вміння доводити вірогідність і правдивість свідчень, хоча й не уникнув ряду недостовірностей.

Найбільший приріст нових знань С. Величко дав у царині історії Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. До пріоритетних заслуг гетьмана віднесено звільнення українського народу від польського ярма та перехід під руку російського царя. Автор не тільки ділиться особистими враженнями від руйнівного становища міст та сіл на Правобережжі, яке він побачив під час походу козацького війська на допомогу полякам проти шведів, але прагне знайти відповідь на питання, як могло так статися, що Україна перетворилася в пустку, які причини спустошення рідної землі. Відповіді на ці питання літопи-

сець шукав у свідченнях учасників подій, у роздумах попередніх дослідників. Водночас він виступає як український патріот, як оптиміст, що цілком відповідало бароковому стилю описування подій та їх пояснення.

Синтезуючи відомості про «Літопис С. Величка», варто наголосити ще на двох його аспектах, що мають пряме відношення до збагачення української історичної думки. По-перше, це цілісне трактування самих понять «Україна» та «український народ». Україну він розглядає як територію по обох боках Дніпра, заселену одним народом. До нього застосовуються як синоніми такі назви: найчастіше – український, рідше – малоросійський, а інколи – козацький. Українцями називає автор і населення князівства Руського (Львів, Галич та ін.), і Волині, звертаючи увагу на деякі етнографічні особливості цього краю. По-друге, українська історія постає у С. Величка в контексті європейської історії, у тісному зв'язку з подіями у Польщі, Угорщині, Молдові, Туреччині, Росії, Криму, деяких інших країнах. Намагання літописця поставити український народ у рівень з іншими народами, ув'язати з їх історією всеціло відповідало ідеї, яку сповідував І. Мазепа і яку успадкувала значна частина козацької старшини.

Ріст освітнього і культурного рівня козацько-старшинської верстви і української шляхти супроводжувався підвищенням інтересу до історії, об'єктивно диктував потребу в переході від козацького літописання до узагальнюючих історичних творів. Саме цим можна пояснити появу в середині та другій половині XVIII ст. низки компілятивних праць з метою створення повної історії України. Серед них варте уваги «*Коротке описання Малоросії*», що було видрукуване в 1878 р. як додаток до «Літопису Самовидця». Твір написаний у стилі козацького літописання в середині 30-х років XVIII ст. і охоплював події з княжих часів до 1734 р. Якщо домонгольський період Русі, захоплення її Ордою, а згодом Польщею і Литвою, подано схематично, то оповідання про козацьку Україну, Визвольну війну українського народу, виклад подій на рубежі XVII–XVIII ст. носить докладний характер. По суті це була стисла, систематизована історія України, в якій за хронологією висвітлювались події з X до XVIII ст. Автор описання не встановлений, але цілком очевидно є його приналежність до тієї частини козацької старшини, яка схвально ставилась до переходу України під руку Москви. Він бачив своє завдання в тому, аби показати, як гетьман Б. Хмельницький після виг-

нання поляків привів «під високодержавну руку государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всеросійського». Іншими словами, поява цього і подібних до нього творів переслідувала двояку мету: доводити тяглість української історії від княжої доби і формувати водночас суспільну думку про її спільність з російською історією.

Дослідники «Короткого описання Малоросії» дійшли висновку, що його автор, на відміну від Г. Граб'янки і С. Величка, не розшукував і не досліджував джерела, а скомпілював свій твір на основі готових свідчень, запозичених у попередників. Простота і доступність викладу матеріалу надали цьому твору досить широкої популярності, а його текст використовували автори наступних праць з історії України, в т. ч. й зарубіжні.

Серед інших творів літописного характеру цієї доби можна назвати Чернігівський літопис, що нагадує хроніку подій з 1587 до 1725 р., а також «Летописец, или Описание краткое, знайтнейших действ и случаев, что в котором году деялося в Украины малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетьманом был козацким». Цей «Летописец...» свого часу ґрунтовно досліджував, готуючи його до друку, В. Антонович. Він доводив, що автором твору міг бути *Яків Лизогуб* (1675–1749) – вихованець Києво-Могилянської академії, генеральний бунчужний, якого, за наказом Петра I, було ув'язнено у Петропавлівській фортеці, а після смерті імператора він став наказним гетьманом. З другої половини XIX ст. цей твір фігурує в історіографії як «Літопис Лизогуба». В його основу покладено різні козацькі хроніки, але в першу чергу «Літопис Самовидця», а також фамільні записи родини Лизогубів. Відомо, що ця родина була на боці І. Мазепи, хоча в «Літописі» він засуджується за перехід на бік Карла XII. Як аргумент на користь того, що автором «Літопису» був Я. Лизогуб, свідчать оповідання про подробиці російсько-турецької війни, в якій він був генеральним обозним козацького війська. Будучи прибічником українського автономізму, Я. Лизогуб негативно ставився до створення Малоросійської колегії, засуджував дії її представників в Україні.

Хоч козацьке літописання переживало кризу жанру (описування подій за роками), а його трансформація в наукові праці відбувалася повільно, воно продовжувало відігравати провідну роль у збагаченні історичної думки. Важливо підкреслити, що тому ролі козацького історичного літописання середини XVIII ст. у розвитку історичних знань завершують твори Сте-

фана Лукомського та Петра Симоновського, які заявили про себе саме як історики, а не літописці. Вони обидва вихідці з козацьких родин, вихованці Київської академії, службовці Генеральної військової канцелярії, українські патріоти і державники. Історичні твори кожного з них мають свою специфіку, а тому зупинимось конкретніше на їх поглядах.

Стефан Лукомський (1701–1779) – походив з Умані, був сотником і полковником, історик і перекладач, вихованець Київської академії. Ще будучи прилуцьким сотником, він переклав щоденник С. Окозького і написав до нього оповідання з історії України за десять років до Визвольної війни. Йому належить переклад записки польського історика Матвія Титлевського з власним доповненням про похід П. Сагайдачного на Кафу, про смерть С. Кішки, про Хотинську битву та ін. Основний твір С. Лукомського має назву «Зібрання історичне»¹, яке охоплює історію України від її захоплення Литвою до кінця XVII ст. На початок твору автор виніс питання «Що є козак?» і в такий спосіб дав зрозуміти, що весь цей період пов'язаний з козацтвом як новою суспільною і військовою силою. Зародження козацтва автор не виводить з історії сарматів чи хазар, а з подій XVI ст., і розглядає його як сугубо автохтонне українське явище. З козацтвом він ув'язував національно-визвольні повстання під проводом Д. Гуні та Я. Острянина, підкреслюючи цим його провідну роль у суспільному житті.

Вагомий внесок у розвиток української історичної думки середини XVIII ст. належить історикові *Петру Симоновському* (1717–1809). Він походив з ніжинських козаків, окрім Київської академії, навчався в університетах Кенігсберга, Галле, Віттенберга, Парижа, прилучившись до надбань західноєвропейської історичної науки. Був сотником, суддею в Острі, членом Генерального суду. Свою давню мрію створити історію козацької України він реалізував у праці «Коротке описання про козацький малоросійський народ та його військові справи» (1765). Вона написана з державницьких позицій і віддзеркалює вузлові події української історії від найдавніших часів до 1750 р., тобто до останнього відновлення гетьманства Кирила Розумовського.

Українська історіографія одержала з рук П. Симоновського працю справді історичного характеру, побудовану на українсь-

¹ Твір був опублікований Київською археографічною комісією в 1878 р. як додаток до «Літопису Самовидця».

ких і зарубіжних джерелах, з посиланнями на них у тексті. Автор дає своє трактування слова «козак», викладає погляд на розвиток козацтва, коріння якого відносить до скіфської доби, зокрема тих скіфів, що ототожнювалися з слов'янами. Сама Русь постає з уст П. Симоновського як держава скіфсько-слов'янського племені. Це була чи не перша спроба заглибитись у етногенез українців докняжих часів. Новелою в історичній думці можна вважати і те, що П. Симоновський розрізняє малоросів і великоросів у період ще до XIV ст. і ув'язує цей водорозділ з захопленням українських земель Польщею та Литвою.

Хоч у творі говориться про деякі спільні джерела формування українських, донських, уральських і терських козаків, але при цьому наголошується на найдавніше походження запорожців і поширення козацтва на весь південь України.

На відміну від інших тогочасних дослідників української історії, П. Симоновському властива цілісна ідейна концепція самобутності і старшинського автономізму України, головним мотивом якої є ідеалізація її гетьманського устрою. Не випадково скасування гетьманства він називає «некорисним» для України і оцінює його як ліквідацію її автономії.

Основна частина «Короткого описання...» присвячена Визвольній війні українського народу середини XVII ст., переможні битви якої ув'язуються з особистими заслугами Б. Хмельницького. Автор прихильно ставиться до приєднання України до Московії, вороже налаштований до політики І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Мазепи, демонструючи таким чином проросійську орієнтацію, але лише до того моменту, коли не почався відвертий наступ царизму на українську автономію. Принципове значення мала теза П. Симоновського про те, що не шаблею українців взяли, що вони приєдналися добровільно, а, значить, можуть і роз'єднатися.

Підсумовуючи сказане про козацьке літописання першої половини і середини XVIII ст., про історичні твори С. Лукомського, П. Симоновського та ін., можна стверджувати, що українська історична думка зазнала помітного впливу не тільки ідей просвітництва, барокового стилю, а й автономістських поглядів і дій І. Мазепи, що вона витворила більш-менш загальний погляд на цілісність і тяглість історії України, починаючи з давніх часів до кінця Гетьманщини. Українська історична думка, обстоюючи самобутність українського народу, автономний устрій його козацько-гетьманської державності,

наштовхувалась на дедалі сильніший спротив ідеології великодержавницької та шляхетської винятковості російської, польської історіографії.

VII.3. Початок антикварної і археографічної діяльності та перші спроби документалізації української історії

Антикварна діяльність як усвідомлене збирання старожитностей, сімейних реліквій, рукописних і друкованих книг, документів, творів образотворчого і прикладного мистецтва, записування усної народної творчості, обрядів була предтечею *археографічної* діяльності. Під археографічною діяльністю розуміють вивчення документальних та інших пам'яток з метою їх залучення до наукового і культурного обігу. Вона включає пошук, наукове опрацювання і публікацію документальних джерел. Початок археографічної діяльності в Україні, перші спроби видання джерел української історії відносять до середини і другої половини XVIII ст. Однак, за великим рахунком, осмислене створення писемних джерел в українській історіографії як передумова їх оприлюднення має значно давнішу історичну традицію. Достатньо нагадати про написання споминів, діаріушів, мемуарів ще в княжі часи. Створення такого роду джерел набуло якісно нового рівня в козацько-гетьманську добу і безпосередньо стимулювало їх публікацію. Збиральницька робота виступала і як захисна реакція на процес поглинання української старовини з боку Речі Посполитої та Росії.

Сам розвиток історичних знань, написання історичних творів спонукали їх авторів до пошуку джерел, до їх вивчення, встановлення достовірності¹. Цей об'єктивний процес підтверджують роздуми С. Величка, Г. Граб'янки, інших авторів літописно-історичних праць щодо значення джерел, необхідності їх виявлення, вивчення і залучення до творів. Виникла потреба виокремити цей комплекс творчої діяльності в умовно самостійну сферу. Власне це і стало одним із чинників становлення історичної науки.

¹ Зростання інтересу до пошуку і виявлення документальних джерел нерідко зумовлювалось особистими потребами козацької старшини і шляхти, представники яких намагалися довести право на дворянство або привілей. Цей прагматичний процес позитивно впливав на зростання у суспільній свідомості розуміння значення родинних (фамільних) архівів.

Ряд історіографів та джерелознавців до піонерів української археографії відносять С. Лукомського, який ще у 1738 р. опублікував перекладений ним з польської мови щоденник С. Окольського «О Остряниновой войнѣ зъ ляхами», що мав важливе значення для вивчення історії Визвольної війни українського народу.

Джерельні матеріали з історії України лягли в основу перших археографічних публікацій. Мова йде про видання «Краткой лѣтописи Малыя Россіи съ 1506 по 1776 г.», яке здійснив В. Рубан при підтримці О. Безбородька в 1777 р. Це був складений у 30-х роках XVIII ст. список з «Короткого описання Малоросії», у якому козацько-гетьманська доба і давньокиївський період розглядалися як єдине ціле надбання руського народу, що фігурує у творі як український.

Забігаючи наперед, треба виокремити внесок у закладання фундаменту української археографії *Миколи Бантиша-Каменського* (1737–1814) – українського і російського історика та археографа. Уродженець м. Ніжина, він здобував освіту у Київській і Московській академіях, Московському університеті, тривалий час працював у Московському архіві Колегії закордонних справ і в такий спосіб прилучився до археографічної роботи. Йому належить відбір, опрацювання і підготовка до публікації цілої низки документальних збірників з історії України, які побачили світ у першій половині XIX ст. Йдеться, насамперед, про «Історичні повідомлення про виниклу в Польщі унію», «Листування між Росією і Польщею по 1700 р. ...» та ін.

Інтерес в Україні до джерел, своєрідна «документалізація» історичного знання віддзеркалювали західноєвропейські тенденції розвитку історичної науки, зародження критичної історії, прихильники якої, спираючись на історичні пам'ятки, закликали критично ставитись до творів попередників, переглянути існуючі погляди, розвивати історичну критику, насамперед писемних джерел. Шлях до наукової історії передбачав перехід від збирання джерел, колекціонування антикваріїв до їх критичного вивчення та аналізу, а також до теоретичного осмислення подій і фактів.

Документалізм у російській і українській історіографіях певною мірою пов'язаний з діяльністю *Герхарда Фрідріха Міллера* (1705–1783), який прибув у Росію з Німеччини у 1725 р. і зібрав колекцію копій документів з російської та української історії. У 1762 р. він запросив до співпраці німецького історика *Августа Людвіга Шльоцера* (1735–1809) – автора ґрунтовних

джерелознавчих досліджень. Їх діяльність у Росії сприяла поверненню істориків обличчям до документів, поєднанню в їх творчості дослідження джерел і наукового осмислення історії. Ця тенденція безпосередньо торкнулася України, оскільки найважливіші джерела з української історії привернули увагу російських істориків, які силкувались розглядати їх як російські.

На думку М. Грушевського, в українознавстві на межі XVIII–XIX ст. поширився *антикварний* напрям, створення «історико-антикварної літератури», *збиральницька* діяльність. Справді, з другої половини XVIII ст. під впливом просвітництва набуває популярності приватне колекціонування пам'яток старовини, збирання рукописів і стародруків, формуються гуртки антикварів, що мало важливе значення для археографічної практики в майбутньому. Принагідно варто нагадати про діяльність *Андріяна Чепи* (приблизно 1760–1822) – одного з перших колекціонерів писемних старожитностей України. Використовуючи службу в канцелярії малоросійського генерал-губернатора П. Рум'янцева, він зібрав і систематизував винятково важливі рукописні матеріали і документи з історії України, насамперед доби Гетьманщини. Про захоплення цією діяльністю свідчить його листування з провідними на той час дослідниками української старовини – В. Полетикою, О. Рігельманом, Я. Марковичем, М. Берлінським та ін. На жаль, унікальні колекції старожитностей були втрачені під час пожежі у маєтку Я. Марковича, якому А. Чепа передав їх для написання історії України. У «Записках про Малоросію» Я. Маркович використав давньоукраїнські літописи княжої доби, «Синопис», «Давню російську історію» М. Ломоносова, рукопис І. Слагіна «Спроба повісткування про Росію», твори О. Манкієва «Ядро російської історії» (про Київську Русь), А. Лизлова «Скіфська історія», «Церковний словник» Алексеева, «Географічний словник» Полуніна та Г. Міллера, «Словник Російської академії», журнали «Академические известия», «Зеркало света» та ін. У його «Записках» згадуються античні історики Геродот і Плутарх, польські хроністи М. Стрийковський, В. Коховський, а також французькі, німецькі та голландські автори. Причому в передмові до «Записок» викладено критичне ставлення до джерел, зазначено, що автор самотужки провадив власні записи в журналі про найважливіші події, зіставляв свої міркування з думками інших авторів з того чи іншого питання. Не випадково ряд дослідни-

ків вважає, що праця Я. Марковича започаткувала в українській історіографії ідею *критичної історії*.

Зародження і розвиток антикварної та археографічної діяльності, колекціонування старожитностей і писемних пам'яток справляли помітний вплив на розвиток історичних знань і, в першу чергу, на їх документалізацію, на збагачення джерельної бази історичних праць. Порівняльний аналіз літописних та історичних творів XVIII ст. дає підстави говорити про тенденцію не тільки до розширення в них джерельних матеріалів, їх урізноманітнення, але й збільшення питомої ваги достовірних джерел. Отже, є підстави стверджувати про початок *документалізації* української історії. Сказане можна проілюструвати не тільки вже згадуваними працями С. Лукомського, П. Симоновського, В. Рубана, Я. Марковича, а й іншими творами останньої третини XVIII ст.

Візьмімо, для прикладу, праці *Олександра Рігельмана* (1720–1789) – історика німецького походження, військового інженера російської армії, який служив в Україні, провадив топографічні роботи на Запорожжі, а після відставки поселився у маєтку своєї дружини в с. Андріївці на Чернігівщині і займався написанням історичних творів, у т. ч. «Літописного повіствування про Малу Росію» у чотирьох частинах. Праця відкривається передмовою, в якій міститься стисла характеристика залучених джерел. Тут згадуються стародавні літописи про княжі часи історії руського народу, вказується на відомості, здобуті з «Четві-Мінеї», «Синописа», з польських літописів. У ній широко використані матеріали козацьких літописів, книги С. Митецького «Історія про козаків запорозьких», власні спостереження. Варто зазначити, що «документалізм» праці супроводжувався також ілюстраціями з зображеннями представників різних станів українського суспільства, починаючи від гетьмана Богдана Хмельницького, полковників, сотників, козаків, шляхтичів і закінчуючи простими селянками. У додатках було вміщено дві карти: а) роздробленість Русі; б) карта України і сусідніх земель на кінець XVIII ст.

Принагідно зазначимо, що, на відміну від творів попередників, автор приділив багато уваги побуту і звичаям українського народу, запорозьких козаків. Старосвітський побут українського посільства віддзеркалювався у родинних записках, щоденниках, в описах зарубіжних мандрівників, у мемуарах.

Особливість української мемуаристики XVIII ст., за визначенням І. Колесник, у тому, що вона набула антикварного характеру. Її представників поєднували спільність козацького походження, приналежність до козацької еліти, військова та державна служба, прагнення досягнути різні сторони громадського та родинного життя, політичні події, суспільні настрої, взаємини між різними верствами українського суспільства¹.

Серед піонерів української мемуаристики козацько-гетьманської доби можна виділити авторів щоденників, журналів-діаріюшів – М. Ханенка, Я. Марковича, П. Апостола та ін. Велику інформаційно-пізнавальну цінність має щоденник *Миколи Ханенка* (1691–1760) – вихідця з родини гетьмана Михайла Ханенка, вихованця Київської академії, старшого канцеляриста Генеральної канцелярії. З 1719 р. він вів щоденник, фіксуючи в ньому не лише родинні та господарські справи, але й суспільні військові і цивільні події, козацьку службу, настрої козаків та старшини. У 1884 р. О. Левицький опублікував цей щоденник і його відомості стали надбанням історичних знань.

У щоденнику *Якова Марковича*, який відкривається «Кроничкою» 1492–1715 рр., укладеною його тестем П. Полуботком, зафіксовані події 1717–1767 рр. Цей щоденник опублікував його онук, Олександр Маркович, у 1859 р. в Москві, а наприкінці 90-х XIX ст. років він вийшов друком у Києві завдяки старанням О. Лазаревського. До речі, О. Лазаревський оприлюднив у 1895 р. в «Киевской старине» переклад з французької щоденника *Петра Апостола* (р. н. невідомий – 1758) – лубенського полковника. Він охоплює короткий період: з травня 1725 до травня 1727 р., але насичений надзвичайно цінною інформацією.

З середини XVIII ст. започатковуються висліди з етнографії України. Йдеться про описи українських весіль, інших обрядів, записування українських пісень, народних дум, вірувань.

Завершуючи розгляд питання про початок антикварної та археографічної діяльності в галузі української історії, доцільно ще раз повернутися до видавничої справи. Важливість видання історичних пам'яток, козацьких літописів, рукописних документів зумовлювалась тим, що дослідники користувалися часом випадковими, неперевіреними списками, без встановлення авторів. Вихідці з України – О. Безбородько, В. Рубан,

¹ Див.: Колесник І.І. Українська історіографія... – С. 188.

Д. Трощинський, Ф. Туманський та ін., опинившись у Петербурзі на державній службі чи на науковій роботі, здійснили ряд практичних кроків щодо видання документів і матеріалів з української історії, що мало велике значення для збереження історичної пам'яті і для збагачення джерельної бази історичної науки. За ініціативою В. Рубана в 1771 р. видавався часопис «Трудолюбивий муравей», в 1772–1773 рр. виходив збірник «Старина и новизна», які публікували деякі джерельні матеріали і розвідки з історії України.

Активну видавничу діяльність провадив *Федір Туманський* (бл. 1750–1810) – виходець з козацько-старшинського роду, член-кореспондент Петербурзької академії наук, автор програми всебічного опису Малоросії, що передбачала роздільне вивчення міст і сіл. У 1792–1793 рр. він опублікував у журналі «Российский магазин», що видавався в Петербурзі, ряд документів, серед яких особливий інтерес представляв Білоцерківський маніфест Б. Хмельницького, «Літописець Малыя Росіи», «Літопис Г. Граб'янки» без вказування авторства та ін. Видавнича справа виокремлювалась в окрему сферу історичної науки, оскільки створювала їй археографічну та джерельну базу.

Загалом, започаткування антикварної та археографічної діяльності стало важливим чинником розвитку української історичної думки, її документалізації. Однак зосередження видавничої справи в Петербурзі заклало такий підхід до джерел з історії України, за яким вони трактувались як джерельна база так званої загальноросійської історії. І хоч більшість українських «антикварів», колекціонерів старовини, їх видавців вирізнялися місцевим патріотизмом, любов'ю до рідного краю, гордістю за його минуле, вони були поставлені в умови, за яких написання творів і видавнича справа провадилася російською мовою і супроводжувалися ідеологією лояльності. Незважаючи на це, видавнича діяльність сприяла нагромадженню документально-джерельних матеріалів і поширенню знань з української історії.

Загальні висновки

XVIII ст. – рубіжний етап у розвитку української історичної думки, найголовнішими ознаками якого були: а) поява нових філософських та політичних ідей і течій; б) поступова трансформація хронікально-описового козацького

літописання в історичне літописання з певними рисами наукового осмислення причин подій, їх характеру і наслідків; в) створення перших праць історичного характеру, підготовлених дослідниками, які кваліфікуються як історичні; г) зародження антикварної та археографічної діяльності в галузі української історії, початок колекціонування і видання окремих видів джерел, їх комплектування, документалізація історичних знань.

Визначальною тенденцією нового етапу розвитку української історичної думки стало утвердження в ній етико-гуманістичного напрямку, що значною мірою було пов'язане зі стилем бароко, з просвітництвом, яке дало потужний поштовх збагаченню знань взагалі та історичних зокрема. Суспільний ідеал, обстоюваний українськими просвітниками Г. Сковородою, Г. Кониським, В. Рубаном, Г. Полетиною та ін., – це возвеличування освіченої людини і любові до мудрості, благородство серця, реалізація здібностей шляхом освіти і самопізнання.

Потужним центром просвітництва залишалася Києво-Могилянська академія, яка продукувала інтелектуальні сили не тільки для України, а й для Росії та деяких слов'янських країн.

На розвиток історичних знань суттєво вплинуло наростання національно-визвольного руху як на Правобережжі, так і на Лівобережжі, поширення автономістських настроїв у добу І. Мазепи і після його виступу на боці Карла XII. Боротьба за збереження гетьманського устрою України, за її цілісність і соборність стає лейтмотивом історико-літописних творів Г. Граб'янки, С. Величка, В. Рубана, праць С. Лукомського, П. Симоновського та ін. Автономістська спрямованість української історичної думки наштовхувалася на рішучий спротив великодержавної ідеології російської історіографії, яка офіційно підтримувалася політикою Російської імперії. У процесі національно-визвольного руху на Правобережжі, гайдамацьких повстань і Коліївщини посилювались антипольські настрої в суспільній свідомості, приходило розуміння того, що ні Росія, ні Річ Посполита не можуть виражати національні інтереси України.

Козацькі історичні літописи та інші твори першої половини і середини XVIII ст. сприяли утвердженню у свідомості українського суспільства та науковому вжитку таких понять, як «Україна», «український народ», причому ці поняття застосовувались до всієї етнічної території України, до всього україн-

ського народу. В такий спосіб історична думка відгукувалася на об'єктивні потреби суспільного розвитку, на тенденції української соборності та незалежності.

Важливим чинником посилення науковості української історичної думки стало збирання старожитностей, книг, рідних реліквій, документів, зародження антикварної та археографічної діяльності, початок публікації документальних пам'яток, їх коментування, документалізація історичних знань про Україну і український народ. Особливою прикметою української історіографії XVIII ст. було те, що історіописання і антикварна діяльність поступово зливаються в органічне ціле, носіями якого виступають історики, знавці української історії. Підвищується роль особистості історика, збирачів антикваріату, усвідомлення ними суспільної значимості своєї діяльності і почуття відповідальності перед майбутніми поколіннями.

Запитання для самоконтролю

1. Що розуміють під просвітництвом та який його вплив на розвиток історичних знань?
2. Обґрунтуйте місце і роль філософії Григорія Сковороди в українській суспільній та історичній думці.
3. Якою мірою автономістська та державницька діяльність Івана Мазепи впливала на історичну свідомість українського суспільства?
4. Порівняйте літописи Г. Граб'янки та С. Величка з погляду історіографії.
5. Розкрийте значення творів С. Лукомського та П. Симоновського для становлення української історичної науки.
6. Що таке антикварна та археографічна діяльність і яка їх роль у «документалізації» історичних знань?

Лекція VIII

Формування наукових основ української історичної думки другої половини XVIII – першої третини XIX ст.

•
VIII.1. Ідеї українського відродження і визрівання національних засад української історичної думки

•
VIII.2. «Історія Русів» – нове явище української історіографії

•
VIII.3. Особливості розвитку історичних знань на західноукраїнських землях

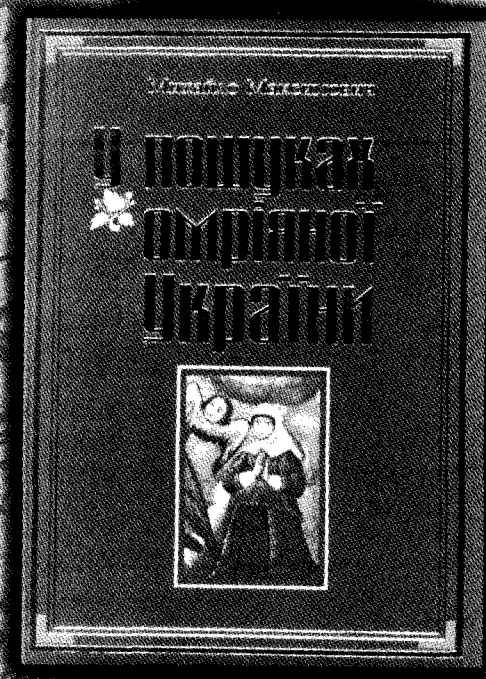
Мета:

З'ясувати історичну зумовленість українського відродження на межі XVIII–XIX ст., його особливості та вплив на виокремлення української історичної думки, її національне забарвлення; розкрити рубіжне значення «Історії Русів» для становлення національної історіографії і формування історичної свідомості українців; висвітлити особливості розвитку історичних знань на західноукраїнських землях.

Друга половина XVIII – перша третина XIX ст. займають винятково важливе місце в становленні української історичної науки. Йшов процес формування наукових основ історичних знань, виокремлення та незалежнення української історіографії від російської та польської історіографій. Дієвим чинником визрівання національних ознак української історичної науки став початок тривалого процесу відродження, нове піднесення національно-визвольного руху, формування нової генерації українських істориків. Цей процес відбувався суперечливо і непослідовно, оскільки співпав з імперською добою української історії, коли після поділів Польщі основні українські землі опинилися у складі двох імперій – Російської та Австрійської (згодом Австро-Угорської), які чинили жорстокий спротив будь-яким національним рухам, стримували розвиток культури «неісторичних» націй. Після ліквідації гетьманської влади (1764) і зруйнування Запорозької Січі (1775) скасовується козацько-полковий устрій і накладається російський адміністративний устрій. Це посилює український рух опору правлячим колам Росії, ідеям панрусизму, теорії «офіційної народності», русифікаторській політиці царизму. По обох берегах Дніпра розгорталось пробудження української нації. Потужний вплив на українське пробудження мала літературно-художня творчість Івана Котляревського (1769–1838) та Григорія Квітки-Основ'яненка (1778–1843) – зачинателів нової української літератури. «Енеїда» І. Котляревського – це художнє моделювання українських старожитностей, наповнення античного твору Вергілія українським національним матеріалом. У художніх образах «Енеїди», «Наталки Полтавки», «Москаля-чарівника» постають представники різних станів українського суспільства: шляхти, запорожців, російських чиновників. Написані народною українською мовою, ці твори були проникнуті духом козацької незалежності, волелюбності, на-

М. Шашкевич

ціональної самобутності. Творчість Г. Квітки-Основ'яненка започатковувала нову українську прозу і драматургію. Він чи не першим занурився у життя різних верств українського народу, в тому числі козацької старшини, показав їхні звичаї, родинні традиції, відхід від народної моралі, підносив ідеали гуманності, суспільної справедливості.

Зародження нової української літератури з чіткими рисами національної самобутності доповнилось появою «Історії Русів» з її концепцією окремішності українського народу, що справила колосальний вплив на розвиток історичних знань, на становлення національної історіографії. Свою специфіку мав розвиток історичних знань на західноукраїнських землях, які після поділів Польщі опинилися в складі імперії Габсбургів.

VIII. 1. Ідеї українського відродження і визрівання національних засад української історичної думки

У другій половині, особливо наприкінці XVIII ст. започатковується українське національне відродження, під яким розуміють такий етап національного руху, коли пробуджується національна свідомість, активізується національно-духовне життя, викристалізовується національна ідея. Особливість українського відродження полягала в тому, що після ліквідації Гетьманщини, знищення Запорозької Січі, козацько-полкового устрою Лівобережжя провідна верства українського суспільства – козацька старшина, її еліта виступили за повернення до гетьманських традицій, за відновлення автономного статусу України. Саме нащадки гетьманів і полковників, українські інтелектуали, в тому числі носії і творці історичних знань, збирачі та аматори старовини, антиквари, літератори, учителі, частина духовенства очолили рух за національне відродження. Усі ці процеси потужно впливали на розвиток історичної науки, робили їй соціальний виклик, а з другого боку – історична думка стимулювала ріст національної свідомості, прискорювала українське відродження.

Можна погодитися із запропонованим підходом І. Колесника до періодизації українського відродження в контексті історіографії, з виділенням початкового або так званого реставраційного періоду, що охоплює 80-ті роки XVIII ст. – першу чверть XIX ст.¹ Власне цей період помітно відбився на визріванні на-

ціональних засад української історичної науки і мав за мету «реставрувати», тобто відновити автономний устрій України у межах Російської імперії, а разом з тим повернути до життя культурну спадщину. До цих прагнень провідної верстви українського суспільства приєднувалася частина української шляхти Правобережжя, яке після поділів Польщі стало адміністративною одиницею в складі Росії. Надавши дворянські привілеї більшості заможної козацької старшини і частині шляхти, царизм розглядав їх як опору своєї політики в Україні, нав'язував їм свою великодержавницьку, шовіністичну ідеологію. Боротьба за збереження козацьких традицій, намагання частини шляхти довести свою причетність до козацьких родів стимулювали пошук документальних свідчень, захоплення родинною історією.

Ідея українського автономізму, що була панівною в козацькому літописанні, дістала подальший розвиток у творах історичного змісту кінця XVIII – початку XIX ст., які дедалі виразніше набувають наукового характеру і національного забарвлення.

Поспіль за творами С. Митецького, В. Рубана, О. Безбородька, О. Рігельмана, працями з географії та статистики постає необхідність створення повної історії України на наукових засадах. За реалізацію такого завдання взялися брати *Яків Михайлович* та *Олександр Михайлович Маркович* – онуки автора «Щоденника» Якова Андрійовича Марковича. Старший з них – *Яків (1776–1804)* – здобув освіту у пансіоні Московського університету, був добре обізнаний із західноєвропейською філософською та історичною літературою, з працями І. Гердера «Ідея філософії історії людства», Бюффона (Жоржа Луї Леклерка) «Натуральна історія» та ін. У 1798 р. в Петербурзі вийшла перша частина його «Записок про Малоросію, її жителів та виробництва» (рос. мовою). Це була по суті перша спроба викласти не стільки воєнно-політичні події, скільки громадсько-суспільні процеси, внутрішнє життя українського народу. Новиною було і те, що конкретно-історичний матеріал викладався не за хронологією, а за проблемно-тематичним принципом. Праця складається з шести розділів, кожен з яких присвячувався певній проблемі. Так, у *першому* розділі висвітлювалась найдавніша історія України¹. Автор вважав Мало-

¹ В офіційному вжитку панував термін «Малоросія», а не «Україна».

¹ Див.: Колесник І.І. Українська історіографія... – С. 217.

росію «колискою росів», а до їх предків відносив сарматів та скіфів. Події він довів до часів Ярослава, назвавши його першим, і мав намір продовжити висвітлення історії в наступній частині. *Другий* розділ присвячений історії суспільного устрою Малоросії – України. Київська княжа доба трактується як давній період «малоросійської історії», як часи «від Олега до Володи-мира» єдиної області, що називається тепер «Малоросія». В XI ст. вона була поділена на три князівства: Київське, Чернігівське та Сіверське. Назву «Мала Росія» автор ув'язував з Литовською добою, аби в такий спосіб відрізнити її від Великої Росії. У часи польського короля Казимира були утворені воєводства, повіти. Назву «Україна» він застосовував до земель на берегах Дніпра, які С. Баторій закріпив за козаками і які були українськими, прикордонними. Далі, вказує Я. Маркович, в часи Петра I Малоросія була поділена на 10 полків і на 20 повітів, але цей устрій був скасований за Катерини II з утворенням 3-х намісництв. Він ділить населення на дворян, міщан, козаків та мужиків і дає характеристику кожному «класу», підкреслюючи, що життя міщан регламентувалося магдебурзьким правом. Зупинившись на існуючих поглядах щодо походження козаків, автор ув'язував їх появу з початком XVI ст., з необхідністю чинити збройний опір кримським татарам. Слово «козак» він вважав татарським і перекладав його як «легкоозброєний вартувий». Українці, на його думку, походять від козаків.

У *третьому* розділі Я. Маркович подав географічний опис України, її клімату, землі, промислів, річок, лісів. Головним заняттям українців він вважав землеробство. Всю територію Малоросії автор поділив на три смуги: північну, південну і середню, визначив їх межі. Південну частину між Острогом, Дніпром і Ворсклою він називає Україна, або Степ, Поле, а її мешканців називає українцями, чи степовиками.

Найбільший інтерес становить *четвертий* розділ, що містить етнографічну характеристику українців. Виходячи з ідей просвітництва, з концепцій Монтеस्क'є, Бюффона, Гердера та ін., про вплив середовища на характер народу, посилаючись на свідчення іноземців, історик наділяє українців такими рисами і епітетами, як поважність, відкритість, мужність, хоробрість, сміливість, великодушність, безкорисливість, моторність, лагідність і доброта. Навіть у мові українців він побачив прикмети душі її творців і вплив щасливого клімату. Українська мова, за його словами, – це мова любові, ніжна, приємна, сповнена патетичних висловлювань.

Описавши обряди і звичаї українців, їх одяг, Я. Маркович уперше в історико-етнографічній науці визначив основні три типи українського характеру в залежності від географічних і природно-кліматичних умов, ув'язуючи їх також з особливостями трудової діяльності.

У *п'ятому* розділі міститься перелік річок і назв основних поселень та селищ вздовж них, а в *шостому* розділі вказуються мінерали, знайдені в Україні, в т. ч. самим автором.

Отже, «Записки про Малоросію» – це якісно новий етап у розвитку історичних та етнографічних знань про Україну і українців. Для них, поряд з описовістю, характерні науковий підхід, виділення проблем, аргументація положень, акцент на громадянські аспекти. Праця була написана в дусі критичної історії, критичного ставлення до джерел. На «Записках...» відбився український патріотичний дух початків національного відродження, зростання національної свідомості, любові до батьківщини. Важко утриматись, аби не процитувати слова Я. Марковича з посвяти Д. Трощинському, які свого часу навів О. Лазаревський: «Я наслідився зобразити її (Україну. – Я. К.) не пензлем історика чи фізика, а як юний син, що присвячує перший досвід своїх пізнань і почуттів матері-країні своїй»¹.

Залучення до історичних творів природничо-географічних, етнографічних та інших матеріалів – ознака зародження *українознавства*, яке інтегрувало різні галузеві знання про Україну і українців. Прикладом українознавчого підходу може служити праця *Опанаса Шафонського (1740–1811)* – українського лікаря та історика, уродженця Чернігівщини, вихованця університетів у Галле і Ляйпцигу, голови кримінальної палати Чернігівського намісництва, генерального судді – «Чернігівського намісництва топографічний опис з коротким географічним та історичним описом Малої Росії, з частин якої це намісництво складено». Вона складається з двох частин: перша містить цінні відомості про географію та історію України, а друга – про правову систему, звичаї, побут, населення, розвиток господарства на Лівобережжі, насамперед на Чернігівщині. Якщо не брати до уваги маловірогідну думку О. Шафонського, що ґрунтувалася на поглядах російського історика В. Татіщева про кавказьке походження українського козацтва

¹ Див.: Лазаревский А. Прежние изыскания малорусской старины // Киевская старина. – 1884. – № 12. – С. 362.

(українські «черкеси»), то фактичний матеріал про антропологічний тип українців, побут, одяг, звичаї суттєво збагатив відомості з історії України.

Протягом останнього п'ятнадцятиріччя XVIII ст. були опубліковані топографічні описання інших намісництв: Київського, Новгород-Сіверського та Харківського, цінність яких полягає у стислих нарисах історії краю, в офіційних відомостях про склад населення, продуктивні сили, ґрунти, ріки, ставки, про міста і великі поселення.

Слід також згадати подвижницьку діяльність *Василя Ломиковського* (1778–1845) – етнографа, історика та агронома, нащадка гетьмана Д. Апостола. Після виходу з військової служби він жив на своєму хуторі Трудолюб у Миргородському повіті, колекціонував старожитності, вивчав народну творчість, уклав збірник українських дум (1806), опрацював рідкісні матеріали і факти для створення повної історії України, які наприкінці XIX ст. О. Лазаревський опублікував під назвою «Словарь малороссийской старины». Історіографічну вартість мають «Історія запорозьких козаків» та мемуари історика *Олексія Мартоса* (1790–1842).

Перша третина XIX ст. дала українській історичній науці ряд інших імен, серед яких заслуговують окремого розгляду принаймні три: Д. Бантиш-Каменський, Максим Берлінський та *Олександр Маркович* (1790–1865) – молодший брат Якова Марковича. Він належить до першого покоління студентів Харківського університету, був повітовим суддею в Глухові, предводителем дворянства, активним поборником скасування кріпацтва. Його проект звільнення селян з правом викупу землі був надісланий ще в 1852 р., але відхилений міністром внутрішніх справ. На думку М. Марченка, проект О. Марковича був близьким до аграрної програми декабристів¹.

Свої історичні студії О. Маркович розпочав з вивчення родинного архіву свого діда Якова, Лубенського наказного полковника, генерального підскарбія. Він упорядкував і видав у двох томах «Щоденні записки генерального підскарбія Я. Марковича»². Основною працею О. Марковича є «Описание Малороссии», яка, на жаль, не була завершена й неопублікована. Автор задумав її як продовження братової праці «Записки про Мало-

росію». Дотримуючись тієї ж історичної схеми, він описав географічне розташування України, її природу, шляхи, навів цікаві статистичні відомості. Багато уваги було приділено етнографічній характеристиці українського народу. Як додаток до цієї праці О. Маркович написав історико-літературний твір «Малоросійське весілля», опублікований в «Киевской старине».

Історіографи спадщини О. Марковича цілком закономірно звертають увагу на його дослідження історії українського дворянства XVIII – початку XIX ст. Він на основі історичного та статистичного матеріалу розкрив процес закріпачення селянства й незаконне збагачення дворянства, становлення великого поміщицького землеволодіння. Ці висліди історика, очевидно, і підвели його до закономірного висновку про необхідність ліквідації кріпосництва.

Другою не менш важливою постаттю в українській історіографії був *Дмитро Бантиш-Каменський* (1788–1850), син Миколи Бантиша-Каменського. Він народився в Москві, учився там в університеті, служив у Колегії закордонних справ. Поворотним рубежем у його становленні як дослідника української історії стала майже десятирічна праця в Києві на посаді управителя канцелярії військового губернатора князя М. Репніна. Як відомо, генерал-губернатор співчував українському автономістському руху, обстоював майнові інтереси козацтва. Власне, за його дорученням Д. Бантиш-Каменський приступив до створення праці з історії Малої Росії. Він зібрав і систематизував документальні та інші джерела, підготував джерельне дослідження, яке побачило світ уже після його смерті під назвою «Джерела малоросійської історії» (1858–1859). Основна його праця «Історія Малої Росії з часів приєднання її до Російської держави за Олексія Михайловича до відміни гетьманства» вийшла 1822 р., а згодом перевидавалась у 1830 та 1842 рр. Кожне з видань було кращим від попереднього як за змістом і джерельною базою, так і за формою. Вона складалася з 4-х частин і хронологічно була ширшою, ніж про це говорилося в її назві. У ній давався виклад української історії від найдавніших часів до ліквідації полково-сотенного устрою України. Правда, доба висвітлювалася дуже стисло, навіть схематично.

Автор зробив спробу дати періодизацію історії України, що відбилося на розподілі матеріалу за частинами (книгами). Перший період охоплює події від найдавніших часів до Переяславської ради 1654 р. Другий період доводився до обрання гетьманом І. Мазепи. Нарешті, третій період – від І. Мазепи до ліквідації Гетьманщини.

¹ Див.: Марченко М.І. Українська історіографія... – С. 133–134.

² З XIX ст. прилуцька лінія Марковичів стала називатися Маркевичами, до якої належав історик Микола Маркевич (1804–1860).

Ряд дослідників спадщини Д. Бантиша-Каменського схильні вважати, що «Історія Малої Росії» була своєрідною реакцією на появу перших томів «Истории государства Российского» М. Карамзіна, адже офіційний російський історик фактично проігнорував Україну як окремішність, її історія привласнювалась імперією. Не є випадковою компромісна формула автора, викладена у вступі першого видання, за якою первісна історія Малоросії тісно поєднана з вітчизняною, тобто російською, а потім, після відторгнення Литвою і Польщею вона існує окремо. Фактично цією формулою він визнавав автономізм української історії від XIII ст. до ліквідації Гетьманщини. Однак уже у другому виданні книги, що присвячувалась Миколі I, історія Малоросії представлялась як частина загальноросійської історії. Це свідчило про еволюцію його поглядів у бік методології монархічного абсолютизму М. Карамзіна, а сам автор стверджував, що в Малоросії завжди процвітала любов до монархії. Вірнопідданість особливо простежується у висвітленні подій після Переяславської ради, хоча її коріння він виводив з доби Рюрика, із запровадження єдиновладдя у північних слов'ян, тобто у новгородців. Д. Бантиш-Каменський пішов на пряме запозичення оцінок і трактувань подій і осіб, особливо княжої доби, що давались в «Истории государства Российского» з посиланнями на неї, а Київську Русь розглядав як спільну сторінку Великої Росії та Малоросії.

Суперечливими були погляди історика на українське козацтво. Провідне місце він відводив реєстровим козакам, а до запорожців ставився вороже, розглядав їх як розбійників. Визвольну війну під проводом Б. Хмельницького, героїзм повстанців автор пов'язував, насамперед, з намаганням українців звільнитися від католицького поневолення. Угоду України з Московською державою 1654 р. Д. Бантиш-Каменський оцінив як «повернення» цієї землі Російській державі, якій вона, мовляв, колись належала, як повернення вірнопідданих малоросів під високу руку російських монархів. Ідеєю вірнопідданства проникнуті майже всі сторінки української історії XVIII ст., навіть образ І. Мазепи подано як вірного помічника Петра I, особливо у військових справах, але різко засуджується виступ гетьмана на боці Карла XII. Автор вважав за справедливе жорстокий і кривавий погром Батурина, знищення населення Лебедина, зруйнування Запорозької Січі. Суперечливість і неповільність поглядів Д. Бантиша-Каменського виявилась і в його оцінках після мазепинської доби. З одного боку, він ви-

правдовував обмеження прав Гетьманщини, створення Малоросійської колегії, а з другого боку – виявляв симпатії автономістським прагненням козацької старшини, зокрема діяльності П. Полуботка.

Підсумовуючи сказане про історичні погляди Д. Бантиша-Каменського, слід наголосити, що вони об'єктивно зумовлювалися суспільно-політичною атмосферою Російської імперії першої половини і середини XIX ст., віддзеркалювали ідеологію російської дворянської історіографії. Разом з тим, він був носієм завуальованих автономістських ідей української історичної думки, що особливо характерна для «Історії Русів». Заслуга історика в тому, що він виявив і систематизував чималу кількість нових історичних джерел, архівних документів, вбудував скелет цілісної історії України, хоча й в контексті російської історії. Його «Історія Малої Росії» справила помітний вплив не тільки на розвиток української історичної думки, а й на формування історичної свідомості тогочасного суспільства.

Нарешті, ще одне ім'я: *Максим Берлінський* (1764–1848) – український археолог, історик, один з перших і безпосередніх дослідників історії Києва. Після закінчення Київської академії викладав в Учительській семінарії в Петербурзі, а з 1788 р. працював у Києві в Головному народному училищі. Молодому педагогу судилося стати піонером *української археології*. Він ретельно вивчав старожитності київського дитинця (Кремля), руїни Десятинної церкви, князівських палаців, Федорівського, Дмитрівського та Андріївського монастирів. Окрім того, він опрацював давньоукраїнські літописи і польські хроніки, деякі архівні документи, подав власні свідчення. Все це й послужило фундаментом його «Історії міста Києва» (1800)¹, яка подається в контексті всієї української, частково польської та російської історії. Вона складається з двох частин: перша присвячена історії Києва, а друга містить археологічний опис міста. Ідеалом для М. Берлінського було козацьке самоврядування, традиції магдебурзького права, гетьманської автономії. Його погляди можна віднести до консервативно-ліберального напрямку.

До наукових засад «Історії міста Києва», окрім порівняно широкої джерельної бази, можна віднести періодизацію історії Києва. Він виділив вісім періодів: 1) від найдавніших часів до

¹ Берлінський М.Ф. Історія міста Києва. – К., 1991. Книга вийшла на основі цензурського примірника, виявленого в 1970 р. у Бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна в Петербурзі.

882 р.; 2) 882–1093 рр.; 3) 1093–1157 рр.; 4) 1157–1240 рр.; 5) 1240–1320 рр.; 6) 1320–1471 рр.; 7) 1471–1654 рр.; 8) 1654 р. – до початку XIX ст. Сьомий і восьмий періоди поділялись на «відділи», або етапи.

Цінність твору М. Берлінського і в тому, що в ньому Київ постає як державницький і духовний центр України не тільки в княжу добу, а й у XVII–XVIII ст. Тут варто зауважити, що термін «Україна» у книзі використовується рідко, частіше «Малоросія», найчастіше «Росія», під яким автор розуміє і Великоросію, і Україну, і Білорусь. Росія – це і Київська держава, і Україна у складі Великого князівства Литовського. Великоросів, малоросів та білоросів він називає росіянами. Для нього всі східні слов'яни – одна нація – росіяни. Додамо, що М. Берлінському належить «Короткий опис Києва», опублікований 1820 р., та підручник «История российская для употребления юношеству» (1800).

Започатковану М. Берлінським традицію киевознавства підтримав у першій половині XIX ст. *Микола Закревський* (1805–1871) – історик, фольклорист, етнограф, археолог, вихованець Київської вищої гімназії і Дерптського університету. Він автор «Нарису історії міста Києва» (1836) та «Літопису і опису м. Києва» (1858). Остання у 1868 р. була опублікована в Москві під назвою «Описание Киева», відзначена Уваровською премією. Історичні погляди М. Закревського мало чим відрізнялися від концептуальних засад тогочасної російської історіографії.

Не дивлячись на ряд неточностей і фактичних помилок, зокрема щодо часу заснування Києва, оголошення його столицею Росії, твердження про «перенесення» столиці з Києва до Володимира-на-Клязьмі та ін., праці М. Берлінського та М. Закревського не втратили історіографічної та джерельної цінності.

Отже, кінець XVIII – перша третина XIX ст. в історії української історичної думки характеризується дедалі виразнішим науковим підходом до висвітлення і аналізу подій та фактів. Праці Якова та Олександра Марковичів, Опанаса Шафонського, Василя Ломиковського, Дмитра Бантиша-Каменського, Максима Берлінського та інших значно збагатили джерельну базу української історії, розширили її проблематику, викристалізували народознавчий характер досліджень, сприяли утвердженню самобутності українського народу, особливості його етнографії, заклали основи українознавства. На ідейній спрямованості історичних праць відбилися як ідеї романтизму,

українського відродження, визрівання її національної забарвленості, так і потужний вплив великодержавницьких концепцій монархічної російської історіографії. І все ж дедалі виразніше заявляла про себе ідея окремішності історії українського народу, про що засвідчила «Історія Русів».

VIII.2. «Історія Русів» – нове явище української історіографії

Поворотним рубежем розвитку української історичної думки, принципово новим явищем в утвердженні національної історіографії стало створення «Історії Русів» – найвищого значіння історично-літературного твору кінця XVIII – початку XIX ст. Досі історіографам не вдалося встановити його автору і дату створення. Існує багато припущень і гіпотез щодо цього. Називаються прізвища Г. Кониського¹, Г. Полетики, О. Безбородька, М. Решніна, А. Худорби та інших, тобто найбільш відомих осіб, причетних до написання творів з історії України з національним забарвленням.

«Історії Русів» судилося стати найпопулярнішим твором з української історії на ціле століття, справити найглибший вплив на формування історичної свідомості українського суспільства, виховання кількох поколінь професійних істориків. Кілька десятиріч твір поширювався в рукописних варіантах, один із його списків під назвою «История Русов, или Малой России» був виявлений у 1828 р. при інвентаризації бібліотеки в м. Гриневі на Стародубщині і активно став копіюватися та розповсюджуватися. Завдяки старанням А. Ханенка та видавцеві О. Бодянському в 1846 р. «Історія Русів» була опублікована в «Чтениях Общества истории и древностей российских», а згодом вийшла окремою книгою². Переважна більшість історіографів трактують цей твір як проміжний між історико-політичним трактатом і літературно-науковим твором.

Книга структурована лише логікою і хронологією викладу подій. За хронологією її можна поділити умовно на два періоди

¹ На виданій у Москві 1846 р. «Истории Русов, или Малой России» зазначалося, що це твір Георгія Кониського – архієпископа Білоруського. Цю приписку про авторство зробив О. Бодянський як видавець.

² У 1991р. «Історія Русів» вийшла у перекладі І. Драча з передмовою В. Шевчука. Цитати подаються за цим виданням. До цього, в 1956 р. твір був виданий у перекладі Б. Давиденка в Нью-Йорку з вступною статтею О. Оглоблина.

до татарської навали і післяординська доба, в якій, у свою чергу, простежуються етапи литовського панування і козацько-гетьманського розвитку. Праця відкривається короткою передмовою, а далі йде суцільний текст «Історії Русів, або Малої Росії». Відсутнє і підсумкове її завершення. Автор відсилає читача до початку 1769 р., коли почалася справжня війна з Туреччиною, і завершує фразою, що тільки Бог відає, чим вона скінчиться.

Не вдаючись до розкриття змісту твору, зупинимось на його основних ідеях і нових підходах до вузлових проблем української історії. Червоною ниткою проходить у ньому ідея безперервного процесу розвитку русів, тобто українців, історичного, природно-морального і культурного права кожного народу, в т. ч. й українського, на окремішній державно-політичній і національній розвиток. Ця ідея виводиться з конкретно-історичного матеріалу України від найдавніших часів до 1769 р. При цьому наголошується на автономності русів (українців). Назву руси (роси) автор виводить від імені князя Роса – Афетового внука. Тут він використав одну з літописних легенд про походження слов'янського народу від племені Афета, названого слов'янами князем Словеном.

В «Історії Русів» не акцентується увага на полеміці з норманістами, але однозначно обстоюється думка, що слов'янські племена з найдавніших часів проживали на своїх землях від Дунаю до Західної Двіни і від Чорного моря до рік Стирі, Случі, Дінця. Всю руську землю автор розглядав як велике Київське князівство, до складу якого входили Галицька, Переяславська, Чернігівська, Сіверська, Древлянська області. З другої половини XII ст. почався його поділ. Спочатку на Галицьке і Володимирське-на-Клязьмі князівства, а пізніше виділилось Московське князівство, яке Іван IV (Грозний) перейменував у царство, або Велику Русь. Початок самостійної української держави ототожнюється з княжою державою в Києві. Автор наголошує, що Русь – це Україна¹, а не Росія. Втрату Україною

¹ У самому творі фігурують назви «Малоросія», «Русь». Автор під цими поняттями однозначно розумів Україну, а під русами – українців – споконвічних жителів українських земель. Він вважав, що назва «Русь» була вкрадена Московією, яка накинута назву «Мала Русь». Очевидно, він не знав, що назва «Україна» вживалася у Київському літописі. У творі помилково стверджується, ніби назву «Україна» придумали поляки, ототожнюючи її з країною Польщі.

своєї державності він пояснює як внутрішніми чварами, так і татарською навалою. Вхідження до Литви і Польщі зумовлювалось, на його думку, необхідністю спільними силами боротися з татарами, однак Польща вдалася до насилля, відібрала права та вольності українського народу, замахнулася на православу церкву, що й викликало могутній спротив і війну.

В уніях Литви з Польщею автор «Історії Русів» вважав кінець вільних прав України і початок руху за автономію і відокремлення, провідну роль у якому відводиться козацтву. Саме зародження козацтва і зростання його ролі подається як відповідь на зазіхання на Україну з боку Туреччини, Криму і Польщі. Під знаком героїчних подвигів козацтва в душі українського історичного епосу і фольклору викладаються події XVI–XVII ст., змальовуються козацькі ватажки повстанського руху: Косинський, Наливайко, Трясило, Гуня, Острияниця та ін. З теплотою і симпатією подано образ гетьмана Петра Сагайдачного, підкреслено його видатну роль у боротьбі з Кримом і Туреччиною.

У творі як головна подія XVII ст. виділена Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Вона оцінюється як справедлива і всенародна, як національно-визвольна, що мала за мету захистити буття, свободу і відновити вольності українського народу. Центральною постаттю всенародної війни виступає «муж великого розуму і мистецтва» Богдан Хмельницький, якого автор називає досконалим політиком. В одну з промов гетьмана, звернутій до козаків, вкладено такі слова: «Всі народи, що живуть на світі, завжди боронили і боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність...» Нагадавши про героїчні подвиги предків та їх страждання, він наголосив, що вони вимагають від потомків «відомщення і викликають вас на оборону самих себе і отчизни своєї»¹.

Зі сторінок твору постає героїчна картина реальних битв на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Збаражем і Зборовим. Саме в Зборові, вважав автор, було закладено камінь для звільнення українського народу від польського ярма і відновлення незалежності. Наводячи текст Зборівського трактату 1649 р., автор акцентує увагу на статті про те, що народ руський «має бути ні від кого, крім себе самого і уряду свого, незалежним, а уряд той вибирається і встановлюється загальною

¹ Історія Русів. – К., 1991. – С. 104–105.

радою, добровільно од усіх станів, і присудом старшини і товариства, за стародавніми правами і звичаями Руськими...»¹.

Ідеї усамотійнення України від Польщі розвиваються в оповіданнях про прийняття Б. Хмельницьким у Чигирині посланників від іноземних держав, про Сейм у козацькій столиці. У творі досить рельєфно проглядається республіканська та антикріпосницька концепція його автора, неприйняття спадковості гетьманської влади, а сам Б. Хмельницький оцінюється як видатний політик і дипломат, який повернув Україні незалежність.

У висвітленні конкретних подій періоду Визвольної війни, як і деяких інших, автору не вдалося уникнути багатьох помилок і неточностей, вільного поводження з фактами і джерелами, часткового вигадування текстів промов та універсалів, ідеалізації дійсності.

Продовжуючи традицію козацьких літописів, зокрема Самовидця і Григорія Граб'янки, «Історія Русів», на відміну від них, містить нове трактування Переяславської ради і угоди 1654 р. Вони оцінюються як пошук протекції, реальної допомоги і захисту, як рівноправний союз двох близьких за походженням і вірою народів, а його мета зумовлюється необхідністю гарантувати безпеку обох держав від агресії Туреччини та Польщі. При цьому наголошується на суперечливому ставленні українського суспільства до союзу з Москвою. Старі козаки хотіли протекції від народу одновірного, а молоді і частина духовенства заперечували, вважали, що «з'єднатися з таким неключимим народом все одно, що кинутися з вогню у полум'я». Автор вважає, що московські самодержці згодом порушили укладені статті, використали договір для експансії і поглинання українських земель Московською державою. Він розглядає події, започатковані 1654 р., як небезпечне порушення системи міждержавної рівноваги в Європі, оскільки внаслідок приєднання України надмірно зміцніло абсолютне російське самодержавство. До винуватців заколотів в Україні, братовбивчого протистояння він відносить московських воєводів, військові залоги і запроваджені нові порядки. З уст гетьманів козацької держави читач дізнавався, що їхній сотенно-полковий устрій і демократичний лад не вписувався в монархічну систему імперії, що й послужило однією з причин наступу на автономію Гетьманщини.

¹ Історія Русів. – К., 1991. – С. 138.

Нові акценти простежуються і в оцінках інших гетьманів. При цьому допускаються деякі неточності, зокрема Ю. Хмельницькому приписується ідея «неутральства» (самостійності), хоч насправді цю ідею сповідував П. Дорошенко. Велику увагу приділено постаті Івана Мазепи. Автор стриманий в характеристиці гетьмана, але з-поміж рядків проглядаються симпатії до його діяльності та політики. Тут без коментарів подано текст промови І. Мазепи, в якій зазначалося, що «ми не повинні воювати зі Шведами, ані з Поляками, ані з Великоросіянами, а повинні, зібравшись з військовими силами нашими, стояти в належних місцях і боронити власну Отчизну свою, відбиваючи того, хто нападе на неї війною... При майбутньому замиренні всіх воюючих держав вирішено поставити країну нашу в той стан держав, у якому вона була перед володінням Польським, зі своїми природними Князями та з усіма колишніми правами і привілеями, що вільну націю визначають...»¹. В уста І. Мазепи вкладена і така фраза: «Відомо ж бо, що колись були ми те, що тепер московці: уряд, первинність і сама назва од нас до них перейшло»².

На фоні образу Петра I і, особливо, Меншикова, звірств московських військ у знищенні Батурина, мордування мазепинців у Лебедині та Ромні, каторжних робіт на каналах північної столиці постать І. Мазепи постає досить привабливою. Як український патріот змальований Павло Полуботок. Автор навів його славнозвісну промову на оборону автономії України, в якій козацький гуманізм, готовність до самопожертви борців за незалежність України протиставляється насильству і свавіллю російського самодержавного деспотизму. Устами гетьмана автор промовляє: «Поневолювати народи і володіти рабами та невольниками є справа Азіатського тирана, а не Християнського монарха, який мусить славитися і назавжди бути верховним батьком народу»³. Як «громовий удар» розцінив автор указ Петра I про заснування Малоросійської колегії, на яку покладався контроль за діяльністю гетьмана і українського народу.

Протиставленням Петру I служить характеристика його наступників. Період Петра II оцінюється як «блаженство Малоросії після довголітніх гонінь», царювання Єлизавети Петрівни – як час великих добродійностей. На думку автора, «імпе-

¹ Історія Русів... – С. 259.

² Там само.

³ Історія Русів... – С. 287–288.

ратриця Єлизавета закінчила собою знатний вік для Малоросії», оскільки Катерина II знищила гетьманство, запровадила нову Малоросійську колегію.

«Історія Русів» відбивала зародження ліберально-демократичних настроїв прогресивної частини молодого українського дворянства, яке ставало в опозицію до тиранії, насильства, кріпацтва і деспотизму, будь-яких зловживань чиновників. Доречним буде згадати тут декабристський рух, який знайшов багатьох прибічників в Україні, діяльність Товариства з'єднаних слов'ян та інших громадянських об'єднань. Автор міг бути знайомий з їх поглядами, він щиро співчуває долі свого пригнобленого народу, виступає як оборонець прав людини, різко критикує покріпачення селян. Словами Івана Богуна він засуджує кріпацтво і тиранію в Московській імперії. Антикріпосницька та антимонархічна спрямованість твору простежується і в тих місцях, в яких викривається політика Петра I і його придворних щодо України, описуються «двірцеві перевороти» в Росії XVIII ст.

Елементи науковості твору простежуються не тільки в широкій джерельній базі, в залученні деяких архівних документів XVIII ст., а й у критичному ставленні до джерел. Водночас тогочасні цензурні умови змушували автора приховувати свої справжні погляди, прикриватися фразами з легендарних промов, листів, роздумів.

Звичайно, у творі було чимало фактичних помилок і неточностей, інколи інспірованих свідомо. Частину фактологічних виправлень здійснив у 1830 р. Д. Бантиш-Каменський, коли рукопис готувався до друку. В уже згадуваній «Історії Малої Росії» він близько 100 разів посилається в тексті або примітках на «Історію Русів». Надалі до неї звертатимуться М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов, О. Лазаревський, В. Антонович, М. Грушевський та інші історики і етнографи. Вона відіграла колосальну роль у формуванні поглядів Тараса Шевченка на українську історію. Отже, «Історія Русів» – одна з найвидатніших пам'яток української історіографії, духовної спадщини українських просвітителів кінця XVIII – початку XIX ст. Поряд з «Енеїдою» І. Котляревського вона справила значний вплив на українське відродження, на ріст національної свідомості. Це принципово нове явище в українській історичній думці, яке відіграло рубіжну роль у переході від висвітлення окремих питань української історії до створення узагальнюючої праці з історії України. І хоч твір не

є в класичному розумінні історичним (він радше літературно-історичний), йому судилося започаткувати новий підхід до розуміння української історії з позицій національної окремішності, розгляду її в контексті європейської історії. Він, за образним порівнянням Валерія Шевчука, прорубував вікно українцям у їх темниці, відкрив очі, аби побачити світло правди, відчути себе нацією.

VIII.3. Особливості розвитку історичних знань на західноукраїнських землях

Поділи Польщі, припинення її державного існування змінили статус західноукраїнських земель, більшість яких відійшли до Австрійської монархії. Вони утворили на цій території Королівство Галичини і Лодомерії, яке складалося з двох частин: української і польської. Під владою Габсбургів опинилися також Північна Буковина з центром у Чернівцях та Закарпаття. Багатовікова роз'єднаність цих земель, відірваність від Наддніпрянської України та Лівобережжя, національний гніт, полонізація, румунізація та мадяризація українців стали серйозним гальмом не тільки економічного, а й духовного розвитку українців, негативно відбилися на поступі історичної думки.

Розглядаючи західноукраїнські землі як джерело поповнення державної казни та війська, австрійські правителі були змушені хоч трохи подбати про розвиток культури і освіти, урівняти громадян у правах. Австрійська імператриця Марія-Тереза та її син, Йосиф II, були прихильниками політики просвітництва, розглядаючи його як засіб зміцнення імперії. Аграрна, церковна та освітня реформи 70–80-х років XVIII ст. відбивали ідеологію «освіченого абсолютизму», зрівнювали в правах католицьку, протестантську й греко-католицьку церкви, відкривали можливості їх віруючим для вступу до університетів і державної служби, заборонялося вживати термін «уніат» як образливий.

На базі езуїтської колегії у 1784 р. відновлюється Львівський університет¹ західноєвропейського зразка, при якому з 1787 по 1809 р. діяв Руський (український) інститут, де на філософському та богословському факультетах навчалися русини-

¹ Статус академії Львівська колегія одержала в 1661 р., який вважають роком заснування університету.

українці. Запроваджувалося навчання рідною мовою в початкових школах, розширювалася мережа середніх шкіл, а також греко-католицьких семінарій для підготовки українського духовенства. Все це на деякий час послабило соціальну й національну напругу в суспільстві й дало поштовх національному відродженню, примноженню історичних знань.

Львівський університет був провідним осередком розвитку історичних знань, йому в 1817 р. присвоєно ім'я імператора Франца I, а в 1848 р. тут відкрилася кафедра української мови та літератури, яку очолив Я. Головацький. На факультетах університету викладалися історія античності та Європи, деякі професори торкалися й історії Польщі та Галичини. Значення університету для історичної науки зумовлювалося тим, що багато його вихованців прилучалися до народознавчих дискурсів, впливали на формування історичної свідомості західноукраїнського суспільства. Цьому сприяла діяльність газет і часописів, які в другій половині XVIII ст. стають популярними.

Питання історії та краєзнавства знаходили відображення на сторінках преси. З 1776 по 1787 р. у Львові виходила французькою мовою перша в Україні газета «Gazette de Leopold» («Львівська газета»)¹. У цьому інформаційному органі подавалися вісті з усієї Європи, існувала окрема рубрика про місцеві події у Львові та на Східній Україні. Перша українська газета «Зоря Галицька» була започаткована 1848 р.

Доречно зазначити, що в західному регіоні України та на Закарпатті порівняно добре була поставлена архівна справа. У приватних, монастирських та державних архівах зберігався великий пласт різноманітних документів, які очікували на дослідників. Наростання інтересу до історії, поява наукових історичних праць у західноєвропейських країнах, в університетах, де навчалася чимало вихідців з Галичини, Буковини і Закарпаття, позитивно впливало на розвиток тут української історичної думки. Ідеї романтизму знайшли сприятливий ґрунт для проростання в польському та українському середовищі на Галичині. Частина представників польської творчої інтелігенції стала захоплюватися українським життям, місцевою історією і етнографією. В історичних розвідках *Михайла Грабовського*, *Едуарда Дуліковського*, *Юрія Стецького* та інших висвітлювалися важливі аспекти історії, побуту і обрядів українців.

¹ Інколи за першу газету видають «Kurjer Lwowski» (1749), однак встановлено, що це не було періодичне видання, а одноденка.

Праці історичного характеру в Галичині почали з'являтися ще з середини XVIII ст. В числі авторів переважали польсько-шляхетські історики, які здебільшого негативно ставилися до українського руху. Серед них Ян Юзефович – львівський римо-католицький канонік, автор літопису, в якому головна увага була привернута до подій Визвольної війни середини XVII ст., селянських та козацьких повстань. Його ідейна заангажованість виявилася у негативній характеристиці Богдана Хмельницького та інших ватажків народних рухів. Подібні погляди обстоювали й інші польські історики. Водночас стали створюватися праці українських авторів, насамперед служителів Української греко-католицької церкви, зокрема луцького єпископа С. Рудницького. Започатковується так званий монастирський напрям історіографії, представлений численними розвідками з історії монастирів. Джерельну вартість мали літописні нариси *Варлаама Компанієвича* (1777–1858) про історію Святогорського та Онуфріївського монастирів. Ряд дискурсів з історії Галицької митрополії, церковного і світського життя краю підготував *Михайло Герасевич* (1763–1836). На чільне місце він ставив завдання впорядкувати справи львівських єпископів і на джерельній основі довести законність відновлення Галицької митрополії.

Провідним істориком, етнографом та архівістом Галичини початку XIX ст. був *Денис Зубрицький* (1777–1862). Здобувши гімназійну освіту у Львові, він працював у Перемишлі секретарем повітового управління, а згодом – судовим перекладачем. З 1829 р. став директором друкарні Ставропігійського інституту, навколо якого групувалася українська інтелігенція греко-католицького обряду. Тут друкувалася не тільки релігійна література, а й світська: підручники для народних і середніх шкіл, праці українських істориків. До речі, в ній з 1837 р. став використовуватись громадянський шрифт. Пізніше Д. Зубрицький став віце-сеньйором інституту, завідував бібліотекою і архівом. У 1838 р. був запрошений на роботу в архів Львова, що дозволяло йому не тільки впорядковувати його фонди, а й використати їхні документи для своїх наукових вислідів. Він був обраний членом-кореспондентом Петербурзької академії наук, почесним членом Київської археографічної комісії, Московського товариства історії і старожитностей.

Д. Зубрицький спочатку заявив про себе як дослідник пісень галицького народу, історії русько-слов'янських друкарень, літописів Львівського Ставропігійського братства, а в

1840–1850-х роках він створює «Хроніку міста Львова», «Історію древнього Галицько-Руського князівства», «Кордони між польським і українським народом у Галичині» та ін.

Найбільшу цінність, з точки зору джерелознавства, має «Хроніка міста Львова»¹. Справа в тому, що вчений, виявивши унікальні документи, критично підійшов до їх аналізу, до здобуття джерельної інформації, що дозволило значно збагатити відомості про заснування міста і його розвиток у контексті історії Галичини і Волині.

До узагальнюючих праць Д. Зубрицького, що мають водночас підсумковий характер всієї його творчості, відносять «Історію древнього Галицько-Руського князівства», яка була опублікована 1852 р. і присвячувалась так званому тисячоліттю Русі. Праця складалася з чотирьох книг. Перші дві книги присвячувалися формуванню Русі Північної та Південної. Виходячи з ідеї «єдинства русского народа», автор дотримувався теорії, за якою засновниками Київської Русі були нормани («північні люди»), а київських князів виводив із роду Рюриковичів. У третій книзі висвітлювалась здебільшого політична історія Галицько-Волинського князівства. До четвертої книги увійшли в російському перекладі уривки з різних джерел, що охоплювали період 1337–1387 рр., які стосувалися переважно історії Галичини і Волині. Ця книга мала посвяту російському імператору Миколі I, який помер 1855 р.

Праці Д. Зубрицького спростовували інсинуації польської історіографії щодо польськості Галичини. У них переконливо доводилось, що Галицька і Волинська земля з найдавніших часів була невід'ємною частиною давньої Русі, яка, на його думку, ділилася на Південну, Північну та Західну. Погляди історика приваблювали москвофілів, оскільки в них були відсутні самі поняття «Україна» та «український народ» як окрема нація. Варто зазначити, що в працях, які виходили німецькою мовою, домінували проавстрійські настрої, а в російськомовних – проросійські. Спільним було те, що в тих та інших Д. Зубрицький поставав як прибічник монархізму, при цьому більше симпатій виявляв до російської монархії, до її ідейних засад: православ'я, самодержавства і офіційної народності. Його приваблювали панславістські ідеї зовнішньої політики Росії.

¹ У 2002 р. у Львові опубліковано український переклад «Хроніки міста Львова» з науковим апаратом і коментарями, що має велике джерельне та історіографічне значення.

Історик був прихильником москвофільства на Галичині, підтримував творчі зв'язки з московським істориком М. Погодіним, поділяв його схему давньоруської історії. Він на замовлення свого кумира скуповував і пересилав у Росію документи, стародруки, давньоцерковні пам'ятки. Водночас слід зазначити, що це не заважало Д. Зубрицькому налагодити добрі стосунки з І. Срезневським, М. Максимовичем, О. Бодянським, П. Лукашевичем та ін. Під час революції 1848–1849 рр. він став членом Головної Руської (Української) Ради у Львові.

Заслуговує уваги археографічна діяльність Д. Зубрицького. Він підтримував і надсилав до Археографічної комісії Петербурзької академії наук копії низки унікальних документів для публікації у збірниках «Акты Западной России», «Памятники издаваемые временной Комиссией для разбора древних актов». У «Памятниках Киевской временной комиссии для разбора древних актов» учений опублікував Акти Львівського Ставропігійського братства.

Назагал, ім'я Д. Зубрицького в українській історіографії ув'язується, насамперед, з критичним опрацюванням джерел, підготовкою їх до друку і публікацією, зі створенням наукових праць регіонального значення.

На рубежі XVIII–XIX ст. у Галичині, за образним висловлюванням Івана Франка, формується *перше покоління будителів*, яке головним чином було представлене греко-католицьким духовенством. Центром першої хвилі їхньої діяльності в ім'я відродження став Перемишль. Тут навколо єпископа *Михайла Левицького* (1774–1858) – професора Львівського університету, а згодом першого кардинала Української греко-католицької церкви, згуртувався осередок національно-свідомої інтелігенції, серед яких провідну просвітницьку роль відігравали І. Могильницький, Й. Левицький, Й. Лозинський, А. Добрянський, І. Лаврінський, І. Снігурський та ін. На першому місці їх культурно-подвижницької діяльності були питання української історії, розвитку шкільництва, мови і усної творчості свого народу, написання і видання підручників.

Зразком подвижницької діяльності щодо захисту української мови, дослідження її історії як мови окремого народу можна розглядати *Івана Могильницького* (1777–1831) – ученого-філолога, історика, духовного будителя західних українців. Вихованець богословського факультету Львівського університету, парафіяльний священник, діяч Перемишльської греко-католицької єпархії, в т. ч. інспектор шкільництва, він заснував

велику кількість народних (парафіяльних) шкіл, дяко-вчительський інститут, підготував низку підручників, активно впроваджував українську мову і дбав про національне виховання українців. У його науковій праці «Відомість про руськім язичі» (1829) обґрунтовувалась окремішність українського народу, спростовувались поширювані фальшиві твердження, буцімто українська мова – діалект польської або російської мови, доводилось, що це мова окремого, реально існуючого східнослов'янського народу.

Г Як вершину руху будителів у Галичині у першій третині XIX ст. розглядають заснування та діяльність «Руської трійці» – громадсько-культурного угруповання діячів української інтелігенції національно-демократичного спрямування та студентської молоді Львівського університету. Його очолили *Маркіян Пашкевич* (1811–1843), *Іван Вагилевич* (1811–1866) та *Яків Головацький* (1814–1888). Збираючи і досліджуючи багату старовинну усну і пісенну творчість свого народу, оцінюючи її з позицій західноєвропейського просвітництва та романтизму, діячі «Руської трійці» брали за приклад ідеологів слов'янського відродження Наддніпрянської України, прагнули шляхом піднесення освітнього рівня, історичної та національної свідомості західних українців підготувати їх до входження в коло вільних та культурних націй Європи.

З діяльністю «Руської трійці» пов'язані такі напрями досліджень, як історичне народознавство та етнографія. Праці Я. Головацького «Велика Хорватія, або Галицько-Карпатська Русь», «Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі», статті І. Вагилевича про гуцулів, бойків та лемків розширили історичні уявлення українського народу про свою розмаїтість. Досліджуючи його історичне минуле, вони особливу увагу звертали на княжі традиції, на організацію політичного життя в Київській та Галицько-Волинській державах, на козацько-гетьманські часи. Їхні твори проникнуті гордістю за державну могутність і славу Київської Русі, пам'ятки її культури. Вони залучили багато унікальних джерел, зокрема статuti Володимира Великого та Ярослава Мудрого, грамоти, листи, здійснили переклад польською мовою «Літопису Нестора», україномовне видання «Слова о полку Ігоревім». У середині 50-х років XIX ст. Я. Головацький опублікував «Хрестоматію церковнослов'янську і давньоруську» (1854).

Найбільший інтерес діячі «Руської трійці» виявили до Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

М. Пашкевич підготував для альманаху «Зоря» життєпис гетьмана, а Я. Головацький опрацював «Львівський літопис» як важливе джерело до історії козацько-гетьманської доби. Ряд творів на історико-етнографічну тематику був оприлюднений в альманахах «Русалка Дністрова» та «Вінок русинам на обжинки». В опорі на історичну минушину українського народу провідники «Руської трійці» виробили програмні засади українського національного руху з врахуванням революційних подій в Європі 40-х років XIX ст. Особливий інтерес з цієї точки зору представляє стаття Я. Головацького «Становище русинів у Галичині» (1846). Велику історико-етнографічну цінність має його праця «Народні пісні Галицької і Угорської Русі» у чотирьох книгах, яку він завершив у Вільно, де працював у Археографічній комісії¹.

Загалом з «Руською трійцею», діячі якої підтримували особисті і творчі контакти з подвижниками української історичної науки О. Бодянським, М. Максимовичем, І. Срезневським, з російськими, чеськими, словацькими, сербськими, хорватськими, польськими ученими, пов'язаний важливий етап розвитку історичної думки не тільки в Галичині, а й в Україні в цілому. Її діяльність високо цінували М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка, Б. Лепкий, М. Грушевський та ін.

Помітний внесок у становлення української історіографії зробили історики Закарпаття, насамперед *Іоанкій Базилович* (1742–1821), автор «Короткого нарису фундації Федора Корятовича», історики-слависти *Іван Орлай* (1771–1829) та *Юрій Гуца-Венелін* (1802–1839), а відтак *Михайло Лучкай* (1789–1843) і *Олександр Духнович* (1803–1865), які залишили нащадкам рукописні праці: «Історії карпатських русинів» та «Истинная История Карпато-Россов».

Таким чином, розвиток української думки на західноукраїнських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. відбивав загальні тенденції посилення в ній наукових засад, романтично-патріотичного спрямування. Вона зазнавала помітних впливів, насамперед культурно-просвітницької діяльності і слов'янської орієнтації побратимів – наддніпрянців, а також західноєвропейських та російських учених і діячів культури. Однією з особливостей західноукраїнської історичної думки було те, що її провідниками були здебільшого діячі

¹ Під впливом М. Погодіна Я. Головацький перейшов на москвофільські позиції, що й зумовило його виїзд зі Львова.

Української греко-католицької церкви, які, виходячи з конкретно-історичних умов, взяли на себе місію не тільки духовних пасторів, а й будителів національного руху, захисників української мови і культурної самобутності. Зрослий інтерес до історико-народознавчих та етнографічних досліджень яскраво продемонструвала діяльність «Руської трійці», її літературно-публіцистичні та наукові альманахи. Варто підкреслити, що в історичних дискурсах галичан поряд з домінуванням місцевої проблематики широке відображення діставали загальноукраїнські теми: Київська Русь і козацько-гетьманська доба.

Загальні висновки

Процес трансформації історичних знань в українську історичну науку набув окреслених контурів на рубежі XVIII–XIX ст., коли українська історична думка виокремлюється та незалежнюється від російської і польської історіографії. Особливість цього періоду української історіографії зумовлювалася, з одного боку, потужним зростанням ролі історичної науки в суспільному житті країн Західної Європи і Російської імперії, а з другого боку – українським пробудженням, початком національного відродження. У відповідь на ліквідацію Гетьманщини, зруйнування Запорозької Січі, скасування сотенно-полкового устрою на Лівобережжі, накидання російської політичної і адміністративної системи розгорнувся рух українського спротиву, що, в свою чергу, стимулювало інтерес до минувшини, розвиток історичних знань. Інтелектуально-старшинська верства українського суспільства шукала в історичному минулому підтримку в своїх домаганнях відновити Гетьманщину, автономні права і козацькі вольності.

Під впливом українського відродження, ідеології романтизму і козацького автономізму посилювався процес визрівання національних засад української історичної думки. Праці Якова та Олександра Марковичів, Дмитра Бантиша-Каменського та інших з історії України розвивали ідею тяглості української історії, за якою козацько-гетьманська доба розглядалась як спадкоємиця традицій княжого Києва. Ставши на шлях критичного ставлення до джерел і творів попередників, вони започаткували в українській історіографії напрям критичної історії, що був провідним у цей час у західноєвропейській історіографії. Історичні твори дедалі ширше залучають статистичні, етнографічні, природничо-географічні, антропологічні

матеріали, що закладали основи народознавчих та українознавчих досліджень.

Принципово новим, рубіжним явищем у розвитку української історичної думки, утвердженні її наукових засад та національного забарвлення, у формуванні суспільної історичної свідомості стало створення, поширення та публікація «Історії Русів». У цьому творі доводилася ідея безперервного процесу розвитку русів-українців від княжих часів до 80-х років XVIII ст., обстоювалося їхнє природне право на окремішній суспільно-політичний і національно-культурний розвиток, на відновлення автономної Гетьманщини.

Поряд з підросійською Україною історична думка збагачувалася на теренах західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії. Провідну роль у її розвитку відіграло українське греко-католицьке духовенство, навколо якого гуртувалися світські інтелектуали, що виявляли інтерес пересічно до місцевої, регіональної історії. Вагомий внесок у примноження історичних знань, заснування національної течії в західноукраїнській історичній думці зробили праці Дениса Зубрицького, Івана Могильницького та діячів «Руської трійці» – Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича, Якова Головацького. Поряд з домінуванням регіональної проблематики утверджувалась загальноукраїнська тема органічної єдності історії Київської і Галицько-Волинської Русі та козацько-гетьманської доби.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте діалектику процесу українського відродження і визрівання національних засад української історичної думки.
2. Якою мірою простежується ідея українського автономізму у працях Якова та Олександра Марковичів? Порівняйте їхню схему історії України.
3. Висвітліть значення історико-етнографічних досліджень для збагачення історичної думки і становлення українознавства.
4. Дайте характеристику історіографічного значення «Історії Малої Росії» Дмитра Бантиша-Каменського.
5. Чому появу «Історії Русів» вважають рубіжним явищем української історіографії?
6. Зробіть порівняльний аналіз поглядів автора «Іс-

торії Русів» на історію України та авторів попередніх творів з української історії.

7. Якими факторами визначалися особливості розвитку історичних знань на західноукраїнських землях?
8. Охарактеризуйте історичні погляди Дениса Зубрицького і розкрийте значення його праць для української історичної науки.

Лекція IX

Становлення і розвиток української історичної науки в середині та другій половині XIX ст.

IX.1. Формування університетських осередків української історичної науки
В. Антонович

IX.2. Діяльність Київської археографічної комісії та історичних товариств

IX.3. Вплив творчості Т. Шевченка на розвиток національної історіографії

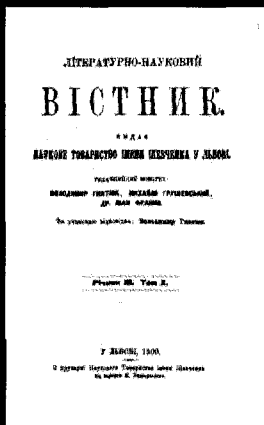
IX.4. Західноукраїнська історична думка

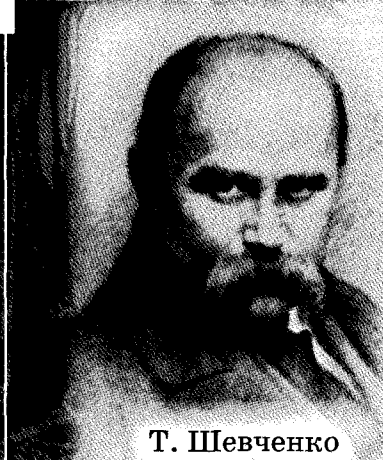
П. Куліш

В. Антонович

М. Максимович

Т. Шевченко

Мета:

Розкрити роль університетів, насамперед Харківського та Київського, у розвитку української історичної науки і освіти, створення історичних гуртків, товариств, археографічних комісій, підготовку професійних істориків, з'ясувати значення творчості Т. Шевченка, його світогляду для формування історичної свідомості українського суспільства; висвітлити нові явища в розвитку історичної думки в Галичині.

Середина та друга половина XIX ст. пов'язані з подальшим утвердженням наукових засад української історичної думки, трансформацією її в науку, формуванням її національних традицій. Вирішальну роль у становленні української історичної науки відіграло заснування та діяльність університетів: Львівського, Харківського, Київського, Новоросійського (Одеського), а згодом і Чернівецького, які виступали потужними осередками розвитку історичних знань, проведення археографічних та історичних досліджень, підготовки професійних істориків. Створення історичних товариств, археографічних комісій, заснування науково-популярних часописів – усе це позитивно впливало на прирощування і поширення історичних знань, зростання національної свідомості українського народу. У відповідь на реакційну політику царизму, його антиукраїнські циркуляри наростав національно-визвольний рух, який помітно стимулював розвиток національної історіографії.

Могутній вплив на національно-визвольний рух, на формування історичної свідомості справляли творчість Т. Шевченка, його народно-демократична історіософія, діяльність кирило-мефодіївців та громад. Це сприяло утвердженню в українській історіографії народницького напрямку. Його прихильники вважали, що рушієм історичного процесу є народ, насамперед селянські маси, а тому наука має досліджувати соціальну та побутову історію народу як головного носія національних цінностей, національної культури, мови, звичаїв і традицій. Представники цього напрямку сповідували ідею окремішності української історії. Народницький напрям, продовжуючи традиції романтизму, виявився максимально готовим до сприйняття історіософії лібералізму та позитивізму. Серед провідних постатей романтизму і зародження народницької історіографії слід назвати М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша,

П. Чубинського, В. Антоновича, Ф. Вовка, П. Житецького, М. Драгоманова та ін.

У 60–80-х роках XIX ст. зміцнюються контакти істориків і громадських діячів Наддніпрянської України та Галичини, яка починає відігравати дедалі більшу роль у загальноукраїнському русі. Утворення Літературного товариства імені Тараса Шевченка, його трансформація в Наукове, діяльність «Просвіти» – усе це дало новий імпульс розвитку історичної науки у межах українських земель.

IX.1. Формування університетських осередків української історичної науки В. Антонович

Від появи перших університетів (XII–XIII ст.) в Італії, Іспанії, Франції, Англії започатковується їхня унікальна роль у розвитку історичних знань як центрів науки і культури. Піонерами університетської освіти в Україні були вже згадувані Острозька та Києво-Могилянська академії. Першим класичним університетом на українських землях став *Львівський університет* (1661), створений на базі колегії, в якому викладалися всі університетські предмети, включаючи філософію й історію, присуджувались ступені бакалавра, магістра і доктора. У попередній лекції зазначалося, що після входження західноукраїнських земель до Австрійської імперії була відновлена діяльність Львівського університету (1784), підвищено його статус, а в 1817 р. йому присвоїли ім'я імператора Франца I. З 1848 р. в університеті допускалося викладання українською мовою і створювалася кафедра української мови та літератури. Найбільше уваги розвитку і поширенню історичних знань приділялося на філософському і юридичному факультетах, де сформувався ряд українських істориків.

У 1870 р. в університеті утворилося українське студентське товариство «Академічна бесіда», учасники якого виявляли щире зацікавлення історією України. Спадкоємець товариства, «Академічний гурток», започаткував видання журналу «Друг». У ньому співпрацювали І. Франко, М. Павлик, публікувалися листи М. Драгоманова, в яких обстоювалася ідея цілісності українського руху, його єдності у межах Галичини та Наддніпрянщини.

На підросійських землях України перший університет було засновано в *Харкові* (1805) з ініціативи відомого українського вченого і громадського діяча В. Каразіна, якого сучасники на-

зивають «українським Ломоносовим». У складі університету поряд з іншими функціонував історико-філологічний факультет, з яким пов'язані імена багатьох істориків, зокрема А. Бекетова, Л. Боровиковського, П. Гулака-Артемівського, М. Костомарова, І. Срезневського, М. Луніна, Д. Багалія, М. Дринова, А. Ковалевського та ін.

Визначна роль у розвитку історичної думки та її поширенні належала історико-філологічному гуртку, який утворився на початку 30-х років XIX ст. навколо професора *Ізміла Срезневського* (1812–1880). Росіянин за походженням, він сформувався в культурному середовищі Слобідської України, щиро захоплювався історією і побутом українського народу, козацтва, збираючи унікальні етнографічні матеріали на Харківщині, Катеринославщині, Полтавщині, спілкуючись з ученими-славістами, з істориками Галичини і Закарпаття Я. Головацьким, І. Вагилевичем, О. Духновичем та ін. Гуртківці сповідували ідеї романтизму, свідченням чого стало видання «Українського альманаха», на сторінках якого публікувалися історичні та етнографічні розвідки, народні пісні, історичні думи.

Особливу роль у публікації джерельних матеріалів та аналітичних оглядів з історії українського козацтва відіграв історико-літературний збірник «*Запорожская старина*», який видавав І. Срезневський. На сторінках 6 випусків збірки (1833–1838) вперше побачили світ наукові розвідки про героїчне минуле українського народу, уривки з козацьких літописів, з «Історії Русів», твори про гетьманів, повстання Косинського, Наливайка, Остряниці та ін.

І. Срезневському належить цінне дослідження з історії Слобожанщини від її заселення до перетворення у Харківську губернію. Однак після переїзду до Петербурга, де він очолив університетську кафедру славистики, його інтерес до української історії згас.

Історики Харківського університету оприлюднили ряд важливих наукових дискурсів з історії України на сторінках періодики – «Харьковского еженедельника», «Українського вестника», «Українського журналу» та ін.

Особливу роль у розвитку української історичної науки судилося відіграти *Київському (Імператорському) університету Св. Володимира*, заснованому 1834 р. Символічно, що його першим ректором був *Михайло Максимович* (1804–1873) – визначний український учений, історик, фольклорист і етно-

граф. Уродженець Золотоніщини, вихованець Новгород-Сіверської гімназії і Московського університету, він унікально поєднав у своїй творчості природо-, мово- і українознавство. Незважаючи на те, що за українофільські погляди царизм всіляко усував його від академічно-наукової діяльності, він багато зробив на ниві української історіографії. Як прихильник романтизму і народницького напрямку в історичній науці, М. Максимович чільне місце надавав проблемам формування українського народу, його самобутності. Він відкинув твердження М. Погодіна про «великоруське населення» Києва, переконливо довів, що суспільно-політичне і духовне життя Київщини не припинялося і в часи монголо-татарського панування, вказав на спадкоємність княжої і козацько-гетьманської доби в українській історії. Праці М. Максимовича «Нарис Києва», «Листи про Б. Хмельницького», «Дослідження про гетьмана Конашевича-Сагайдачного», «Розповідь про Коліївщину» та інші відіграли важливу роль у розвитку історичних знань, у становленні української національної історіографії. Вченому належить ряд археологічних досліджень: «Українські стріли найдавніших часів», «Археологічні записи про Київ та околиці», унікальних дискурсів з української фольклористики. Велика заслуга М. Максимовича в започаткуванні української археографії, як видавця «Руської правди», «Повісті минулих літ», багатьох інших унікальних історичних пам'яток: грамот, універсалів, актових документів. Він автор першого віршованого перекладу «Слова о полку Ігоревім» українською і російською мовами, засновник літературно-публіцистичних альманахів «Денниця», «Києвлянин», «Украинец». Своїм інтелектом і творчістю М. Максимович справив колосальний вплив на виховання кількох поколінь українських істориків, на започаткування історичної науки в Київському університеті та в Україні взагалі.

У 1840-х роках в університеті працював видатний український історик *Микола Костомаров* (1817–1885) – вихованець Харківського університету, один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, автор знаменитої «Книги буття українського народу». У 1864 р. вчена рада Київського університету присвоїла йому ступінь доктора російської історії, а в 1876 р. він став членом-кореспондентом Російської академії наук. Монографічні дослідження М. Костомарова «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа», «Мазепинці», наукові розвідки про гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького, тритомник «Русская

история в жизнеописаниях ее важнейших деятелей» – це великий і вагомий масив знань з української та російської історій, побудований на фундаменті документальних джерел.

Заслуга М. Костомарова насамперед у тому, що дослідження української історії він намагався поставити на тверду наукову основу, обґрунтувати ідею окремішності української нації, її права на власну державу, самобутності українського історичного процесу. Будучи представником романтичного напрямку історіографії, вчений під впливом репресій супроти українського руху поступово переходив від ідеї українського автономізму до ідеї слов'янської єдності, слов'янського федералізму, а після повернення із заслання став відверто сповідувати лояльність до політики царизму щодо України, залишаючись противником монархії.

І все ж в українській історіографії постать М. Костомарова знакова, вона невіддільна від становлення українознавства. Його перу належить понад 200 праць з історії України і Росії. Історизмом проникнута більшість художніх і публіцистичних творів історика.

У Київському університеті працював ряд інших визначних істориків, серед яких особливо рельєфно вирізняється постать професора *Володимира Антоновича* (1830–1908) – вихованця історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира, видатного вченого і громадського діяча. До його особи і творчості ще не раз будемо звертатися, оскільки саме В. Антоновичу судилося стати фундатором української *національної історіографії*, одним з творців наукової школи *істориків-документалістів*. Київську громаду, одним із засновників і провідників якої був В. Антонович, справедливо називають двигуном *народницького руху*, що суттєво впливав на розвиток історичної науки, українознавство взагалі, на утвердження народницького напрямку в українській історіографії, на формування історичної і національної свідомості українського суспільства. В. Антонович був головним редактором Київської Тимчасової комісії для розбору давніх актів, очолював Історичне товариство Нестора Літописця, заснував архів і ряд музеїв університету, започаткував лекційний курс з історичного джерелознавства в Київському університеті. Його докторська дисертація була присвячена історії Великого князівства Литовського та місцю в ньому України.

У мозаїці праць видатного історика домінуюче місце займають дослідження з української історії. Серед них: «Про по-

ходження козацтва», «Про гайдамацтво», «Уманський сотник Іван Гонта», «Київ та його доля і значення з XIV до XVI ст.», «Археологічна карта Київської губернії» та багато інших. Червоною ниткою через праці історика проходить ідея самобутності українського народу, її споконвічності. Він був у числі перших, хто науково застосував поняття «Україна-Русь», порушив питання про українськість Київської Русі, виклав своє бачення історії українсько-польських та українсько-російських взаємин. В. Антонович у своїй знаменитій «Сповіді», в наукових працях виклав концепцію української історії як історії народних мас, простих людей. Ця концепція чітко простежується в лекційному курсі з історії українського козацтва, який він читав неофіційно.

Вагомий сегмент творчої спадщини В. Антоновича становлять джерелознавчі праці, зокрема «Исследования о казачестве по актам с 1500 по 1648 год», «Последние времена казачества на правой стороне Днепра: по актам с 1679 по 1716 год», «Исследования о городах Юго-Западной России по актам 1432–1798 гг.», «Исследования о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700–1798 гг.», «Археологические находки и раскопки в Киеве и Киевской губернии в течение 1876 г.» та ін. Особлива заслуга В. Антоновича в збиранні, дослідженні і виданні документів з української історії. Він видавець 8 тт. «Архіву Південно-Західної Росії», «Сборника летописей, относящихся к истории Юго-Западной России», «Сборника материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей», «Мемуаров, относящихся к истории Южной Руси».

Наукова школа В. Антоновича дала українській історіографії цілу плеяду відомих істориків – М. Грушевського, Д. Багалія, О. Левицького, П. Голубовського, І. Линниченка, Д. Дашкевича, О. Оглобина та ін.

Із В. Антоновичем у Київському університеті деякий час співпрацював його випускник – *Михайло Драгоманов* (1841–1895) – визначний український громадський діяч, історик, етнограф, філософ. Виходець з козацького роду з Полтавщини, він з молодих років захоплювався історією, народною творчістю, після закінчення історико-філологічного факультету залишився працювати на кафедрі античної історії Університету Св. Володимира. Брав активну участь у діяльності Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, у громадівському русі. За свої демократичні погляди, симпатії до українофілів у 1875 р. був звільнений з роботи

в університеті і емігрував за кордон, де заснував часопис «Громада» і гурток соціал-демократичного спрямування. Разом з В. Антоновичем він опублікував «Исторические песни малорусского народа» (тт. 1–2, 1874–1875) від княжих часів до Б. Хмельницького.

Перу М. Драгоманова належить ряд ґрунтовних праць, прямо або опосередковано присвячених історії та етнографії України і українській літературі, які сприяли європеїзації української історіографії. Застосовуючи порівняльно-історичний метод дослідження, вчений обґрунтував місце національно-естетичних і культурних цінностей українського народу в контексті європейської цивілізації («Чудацькі думки про українську національну справу»), його право на самостійний суспільно-політичний і культурний розвиток («Про українських козаків, татар та турок», «Пропащий час: українці під Московським царатом», «Що таке українофільство?», «Шевченко, українофіли і соціалізм» та ін.). Історію українського національного руху М. Драгоманов ув'язував з російським національним рухом, протиставляв український націоналізм західноєвропейському лібералізму.

Винятково важливі роздуми про окремішність українського народу, самобутність його історії і культури містить полеміка М. Драгоманова з Б. Грінченком¹ у вигляді «Листів на Наддніпрянську Україну». Визнаючи ідею політичної та національної автономії України, він водночас не підтримував українського державного сепаратизму, звертався до прикладів так званого позитиву в українсько-російських взаєминах.

Повчальною для українських істориків була наукова лабораторія М. Драгоманова як прихильника позитивізму О. Конта. Його пильна увага до усіх різновидів історичних джерел, до фольклору як безсмертного носія історичної пам'яті народу, орієнтація на багатофакторність історичного процесу, на історичний прогрес – усе це віддзеркалювало тісний зв'язок методології вченого із західноєвропейською історіософією.

Серед провідних істориків Університету Св. Володимира важливе місце посів *Іван Луцицький* (1845–1918) – учений із світовим іменем, фундатор досліджень аграрних відносин у Франції, автор низки праць із соціально-економічної історії України. Він справив благодійний вплив на формування нау-

¹ Див. докладніше: Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994.

кових інтересів Є. Тарле, Д. Петрушевського, В. Піскорського, М. Василенка, Н. Молчановського та ін.

Важливим осередком історичної науки на Півдні України став *Новоросійський (Одеський) університет*, відкритий у 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею. У його складі був історико-філологічний факультет, учені якого співпрацювали з міським музеєм старожитностей, досліджуючи історію Північного Причорномор'я, античні міста, скіфсько-сарматську добу, розселення слов'ян в умовах Київської Русі. Нагромаджений спільними зусиллями фактичний і джерельний матеріал слугував базою для вивчення історії Південної України. Незважаючи на сильні проросійські й монархічні настрої, що насаджувались у стінах Одеського університету, тут формувалося нове покоління істориків, археологів, краєзнавців, яке ув'язувало своє покликання з українською історією, підтримувало тісні зв'язки з ученими Києва, Харкова, Львова.

Таким чином, заснування поряд із Львівським університетів у Харкові, Києві, Одесі, а згодом і в Чернівцях справило помітний вплив на розвиток усіх галузей науки, у тому числі й історичної. Вони стали провідними центрами наукового, культурного й духовного життя, відіграли важливу роль у підготовці професійних істориків, у формуванні суспільної історичної свідомості.

ІХ.2. Діяльність Київської археографічної комісії та історичних товариств

Важливим чинником розвитку української історичної науки стала археографічна діяльність: пошук, виявлення, збирання, опрацювання та публікація джерел з історії України. На перших порах пошук пам'яток, колекціонування старожитностей провадилися на аматорському рівні, а з середини ХІХ ст. почали створюватися для цих цілей спеціальні археографічні інституції.

Ідея створення такої інституції в Києві належала М. Максимовичу, але після його усунення з посади ректора Університету Св. Володимира її реалізація зволікалася. Тільки у 1843 р. була заснована *Тимчасова комісія для розбору давніх актів при Київському, Волинському і Подільському генерал-губернаторові*. Офіційний С.-Петербург ставив завдання зібрати документальні свідчення «російськості» українських земель, названих Південно-Західна Росія, довести їх «спокоєвічну» приналеж-

ність Росії. Першим головою Комісії був управитель канцелярії генерал-губернатора Н. Писарев, а згодом – новгород-сіверський поміщик, щирий прихильник української старовини М. Судієнко (до 1857). Пізніше комісію очолив М. Юзефович (до 1889), якого підозрюють у підготовці проекту зловісного Емського указу. Серед членів комісії і її співробітників були М. Максимович, П. Павлов, В. Домбровський, М. Іванишев, П. Куліш, Н. Рігельман, Т. Шевченко, В. Іконников, В. Антонович (секретар комісії), М. Володимирський-Буданов, О. Левицький, пізніше – І. Каманін, А. Стороженко, М. Довнар-Запольський, М. Грушевський та ін.

Комісія мала головний друкований орган – «Архів Південно-Західної Росії», який видавався серійно: акти з історії церкви; акти з історії шляхти; історія козаччини і гайдамаччини; походження шляхетських родів та ін. Крім того, комісія видавала літописи, збірники з історичної топографії, картографії, палеографії тощо. Завдяки діяльності комісії було опрацьовано принципи публікації різних видів джерел, які лягли в основу української археографії, побачили світ десятки томів архівних джерел, козацькі літописи, писемні джерела, виявлені в державних канцеляріях, монастирських архівах, у бібліотечних, музейних і приватних колекціях Правобережжя, Волині і Східної Галичини.

Концентрованим підсумком діяльності комісії стали 15 томів «Актов, относящихся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией» (1846–1853). До цієї серії увійшли документи і матеріали з історії України за період з 1340–1699 рр.

Видавнича діяльність комісії стимулювала наукові дослідження з історії України, створювала для них ґрунтовну джерельну базу. Окрім того, вона сприяла розширенню археологічних розкопок, розвитку спеціальних історичних дисциплін: палеографії, генеалогії, картографії, топоніміки. Навколо комісії сформувалася досить численна група дослідників, які склали ядро наукової школи істориків-документалістів та археографів на чолі з В. Антоновичем.

Київська археографічна комісія справляла помітний вплив на евристичну діяльність місцевих історичних товариств, архівів, музеїв, виступала неофіційним координатором збирання і публікації джерел з історії українських регіонів.

Плодотворну пошукову, публікаторську і культурно-просвітницьку діяльність у галузі історичної науки провадили

наукові товариства, створені в кількох містах України: Товариство Нестора Літописця в Києві, Одеське товариство історії та старожитностей, історичні та історико-філологічні товариства в Харкові, Чернігові, Ніжині, Полтаві. З одного боку, вони закладали джерельну базу історичних праць, утверджували документалізм місцевих досліджень, а з другого – сприяли формуванню загальної та історичної культури населення, піднесенню рівня національної свідомості українського суспільства.

Історичне *Товариство Нестора Літописця* було засноване в Києві 1873 р. з ініціативи М. Максимовича. Серед активних його членів особливо виділялися В. Антонович, В. Іконников, М. Дашкевич, П. Житецький, О. Кістяківський та ін. Основні набутки Товариства публікувалися в «Чтениях», які засвідчують, що його члени приділяли чільну увагу теорії історичної науки, її методології, правдивому висвітленню історичних подій, дотримувалися позитивістських підходів до розуміння історичного процесу. Тематика досліджень членів Товариства охоплювала усі найважливіші періоди української історії, але домінуюче місце в ній відводилося політико-правовим питанням історії козаччини та Гетьманщини, Визвольної війни українського народу середини XVII ст., діяльності Б. Хмельницького.

Водночас з 1873 р. у Києві розпочав діяльність *Південно-Західний відділ Імператорського російського географічного товариства*, головою якого став Григорій Галаган, відомий як меценат української культури. Якщо проаналізувати науковий доробок цього відділу, діапазон наукових інтересів його членів, то можна дійти висновку, що це був один із зародків майбутньої української академії наук. Поряд з В. Антоновичем, М. Драгомановим у роботі відділу брали участь етнограф-антрополог Ф. Вовк, дослідники права П. Чубинський та О. Кістяківський, філологи П. Житецький та К. Михальчук та ін. Під керівництвом П. Чубинського на початку 1870-х років була проведена етнографічно-статистична експедиція по території Київщини, Волині, Поділля і Холмщині, за результатами якої її керівник підготував статтю «Коротка характеристика українців», що доводила самобутність українського народу. Важливо зазначити, що Товариство мало свої філії в Катеринославі, Полтаві, Херсоні, Чернігові, в Криму, що дозволило значно розширити географію осередків історичних досліджень.

Діячі Товариства Нестора Літописця та Відділу географічного товариства ініціювали заснування часопису «Киевская ста-

рина» (1882–1906), який, на думку М. Грушевського, став енциклопедією українознавства, регулярно публікуючи статті з української історії, археології, етнографії, географії, літератури. На сторінках журналу, який редагували Ф. Лебединцев, О. Лашкевич, Є. Кивлицький, В. Науменко, публікувалися не тільки наукові статті, бібліографічні огляди, але й документальні матеріали (законодавчі акти, гетьманські універсали, грамоти митрополитів тощо), мемуари, щоденники, листи видатних українських діячів, фольклорні та етнографічні пам'ятки. З історичними та етнографічними розвідками на сторінках часопису виступали В. Антонович, О. Лазаревський, О. Левицький, Б. Грінченко, І. Франко, О. Русов, П. Житецький, Я. Шульгін та ін.

Заслугує уваги діяльність *Одеського товариства історії та старожитностей*, створеного в 1839 р. Вона будувалась навколо збирання й узагальнення археологічних, етнографічних, географічних та інших відомостей про Південну Україну, яку царизм розглядав як Новоросію. Влада ставила перед членами товариства завдання довести історичну закономірність включення півдня України й Криму до складу імперії, обґрунтувати правомірність ліквідації Запорозької Січі та козацьких вольностей. Між тим товариство нагромадило великий джерельний матеріал з української історії, частина якого була опублікована в «Записках имп. Одесского общества истории и древностей». Пам'ятки й дискурси групувалися за трьома розділами: а) археологія, історія, статистика і географія; б) доповіді, повідомлення, наукові записки; в) питання хронології, персоналій, джерелознавчі висліди. Серед членів товариства були також науковці з Петербурга, Києва, Львова, Західної Європи.

Товариство видало «Историю о казаках Запорожских, соч. князя Мишецкого», зібрання стародавніх грамот і договорів Молдово-Валаських господарів, сприяло заснуванню історичного музею у Феодосії. Вагомий внесок в українознавчі дослідження належить одному з активістів Одеського товариства *Аполлону Скальковському* (1808–1898) – уродженцю Житомира, вихованцю Віленського й Московського університетів. Завдяки йому вдалося врятувати від знищення значну кількість унікальних документів канцелярії Війська Запорозького, впорядкувати й оприлюднити частину з них. Він автор таких праць, як «Хронологічний огляд історії новоросійського краю», «Історія Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького», «Зносини Запорожжя з Кримом в 1749 р.» та ін. Ставлячись часом нега-

тивно до козацтва, гайдамацького руху, А. Скальковський все ж визнавав його провідну роль у суспільному житті, своїми вислідами сприяв поширенню історичних знань, збагаченню і збереженню джерельної бази української історії.

У другій половині XIX ст. поряд з Києвом, Харковом, Одесою сформувались осередки історичної науки на Лівобережжі, зокрема в Чернігові та Ніжині. Тут плідну дослідницьку та археографічну роботу проводив *Олександр Лазаревський* (1834–1902) – виходець з Конотопщини, з родини, яка підтримувала дружні відносини з Т. Шевченком, вихованець Петербурзького університету. Працюючи в судах Чернігова, Ніжина, Полтави, він зосередився водночас і на вивченні унікальних документів з фондів Гетьманської канцелярії і Малоросійської колегії, полків Лівобережжя, матеріалів місцевої казенної палати. Історик опублікував «Отрывки из нежинских магистратских книг 1657–1674 гг.», «Акты по истории землевладения в Малороссии (1630–1690 гг.)», «Отрывки из дневника гетманской канцелярии. 1722–1723 гг.», «Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии – 1636–1730 гг.», «Малороссийские переписные книги 1666 г.», «Цеховые акты Левобережной Малороссии (1622–1645 гг.)» та ін.

О. Лазаревський – автор понад 400 наукових праць, що охоплюють досить обширну проблематику, домінуюче місце в якій займають джерелознавчі дискурси та археографічні публікації. Ще будучи студентом, він опрацював і видав «Указатель источников для изучения малороссийского края» (1858). Велику цінність має «Обозрение Румянцевской описи» (Чернігівський, Ніжинський та Київський полки). Історик заклав наукові засади публікації архівних документів, спогадів, мемуарів, щоденників, листів. Він оприлюднив щоденники Миколи Ханенка, Якова Марковича, Павла Апостола, листи Андріяна Чепи та ін. Найбільшу цінність має тритомник «Описание Старой Малороссии» (1888–1902), завдяки якому помітно збагатилася джерельна база української історії.

З постаттю О. Лазаревського пов'язаний розвиток архівознавчих досліджень, зокрема його ґрунтовні коментарі до видання Сулимівського та Мотижинського архівів, статті в «Чтениях в Историческом обществе Нестора Летописца».

Від української історіографії невіддільна діяльність *Олександри Єфименко* (Ставровської) (1848–1918) – визначного історика, етнографа, дружини Петра Єфименка, теж історика й громадського діяча. Росіянка за походженням, вона полюбила

український народ, його історію, пройнялася духом оборони й розвитку української справи. Після звільнення чоловіка із заслання подружжя поселилося спочатку в Чернігові, а потім у Харкові, де й долучилося до активної науково-дослідної праці. З ініціативи Єфименків у Харкові зорганізувався історичний гурток, учасники якого захоплювалися українською тематикою. Під впливом праць В. Антоновича О. Єфименко опрацюює унікальні архівні документи й оприлюднює в «Киевской старине» ряд цінних досліджень з історії українського Правобережжя та Слобожанщини, зокрема «Двенадцать пунктов Вельяминова», «Турбаевская катастрофа», «Очерки по истории Правобережной Украины» та ін.

Нагромаджений і творчо осмислений джерельний матеріал ліг в основу фундаментальної за тогочасними мірками праці «История украинского народа», написаної на рубежі XIX–XX ст. Докладніше цієї книги торкнемося в наступній лекції, але принагідно зазначимо, що це була одна з перших узагальнюючих праць, у якій викладалась самотутня історія українського народу від найдавніших часів до XIX ст.

Отже, друга половина XIX ст. для української історіографії характеризується утвердженням у ній документалізму, активізацією археографічної діяльності, виданням документальних збірників, створенням наукових історичних товариств, розширенням географії, осередків історичної науки. Провідну роль у розвитку історичних знань, їх документалізації поряд з університетами відігравали Київська археографічна комісія, Історичне товариство Нестора Літописця, історико-філологічні та історичні товариства в Харкові, Одесі, Чернігові та інших містах.

ІХ.3. Вплив творчості Т. Шевченка на розвиток національної історіографії

Однією з особливостей української історичної думки (і не лише української) є те, що її розвитку й поширенню плідно сприяли поряд з професійними істориками провідні письменники, художники, композитори. Йдеться не тільки про Т. Шевченка, але й про І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка, П. Куліша, І. Франка, Лесю Українку, І. Нечуя-Левицького та ін. Ця традиція підтримується і багатьма сучасними літераторами (П. Загребельний, В. Шевчук, Р. Іванченко, Ю. Мушкетик, В. Шкляр, Р. Іванчук, Д. Павличко, Л. Костенко та ін.).

І все ж найбільший вплив на утвердження національних заasad української історіографії справила творчість *Тараса Шевченка* (1814–1861) – великого українського поета, прозаїка, драматурга, художника, мислителя, громадсько-політичного діяча. Нащадок козацького роду, він з дитинства закарбував у своїй пам'яті свідчення ще живих учасників і очевидців гайдамацького руху, потомків українського козацтва, захопився історією рідної землі. Цей інтерес до історії ніколи не згасав, він ще більше посилювався в процесі навчання в Академії мистецтв, під час роботи в Київській археографічній комісії і участі в Кирило-Мефодіївському братстві. Про виняткову зацікавленість як молодого, так і зрілого Тараса українською історією засвідчують його листи, в яких він захоплено відгукується про «Старину» («Запорожскую Старину») І. Срезневського, просить надіслати йому історію М. Маркевича¹. Ностальгічно-живим інтересом до української історії проникнуті листи поета із заслання. У листі до О. Бодяньського він просить надіслати праці Г. Кониського («Історію Русів»), С. Величка. У Козачковського він просить твори М. Максимовича, пропонує перекласти «Слово о полку Ігоревім» на нашу «задушевну, прекрасну мову». Великий вплив на історіософські погляди Т. Шевченка мала західноєвропейська історіографія, особисті контакти і знайомства з працями М. Максимовича, М. Костомарова, М. Іванишева, П. Куліша, з виданнями О. Бодяньського, з «Історією Русів» та ін. Водночас сам поет своїм інтелектом, високою національною свідомістю потужно впливав на різні генерації української інтелігенції, в т. ч. й на істориків. У документах слідства і судового процесу над учасниками Кирило-Мефодіївського братства фігурувало звинувачення, що Шевченко, вихований на «Історії Русів», формував людей, які ненавиділи москалів і всіх, що були винні у біді України. Саме Т. Шевченко заклав основи демократизму, рівності прав і свобод як пріоритетних цінностей української національної ідеї.

Не будучи професійним істориком, Т. Шевченко виробив свій власний погляд на історію України, її самобутність. У цілому ряді художніх, публіцистичних творів, у щоденнику та

¹ Йдеться про досить ґрунтовну працю Миколи Маркевича (1804–1860) «Історія Малоросії» в 5-ти тт. (1842–1843), в якій була викладена українська історія з найдавніших часів до кінця XVIII ст., побудованій здебільшого на «Історії Русів».

автобіографії, численних листах він виклав своє бачення найважливіших подій і явищ української та європейської історії, шляхів збереження і воскресіння самобутності України, розвитку рідної мови, освіти і національної культури.

Уже вихід у 1840 р. «Кобзаря» став унікальною, переломною подією в суспільно-політичному й культурному житті, яка справила глибинний вплив і на історичну думку. Це був виклик тогочасній офіційній придворній історіографії. Звертаючись до історичних подій минувшини свого пригнобленого народу, до міфологізованих постатей Петра I, Катерини II, поет проголосив:

Тепер же я знаю:
Це той Первий, що розпинав
нашу Україну,
А Вторая доконала
Вдову сиротину.
Кати! Кати! Людоїди!

«Кобзар» блискавично поширювався по всій Україні, включаючи Галичину, Буковину й Закарпаття, переписувався і передавався з рук до рук. Він став другою Біблією, яку українці вивчали як молитви.

З огляду історичної спрямованості, йдеться насамперед про такі твори, як «Гайдамаки», «Чернець», «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам...», «Сон», «Кавказ», «Тризна», «Гамалія», «Розрита могила», «Холодний Яр», «Великий льох», «Москалева криниця», «Плач Ярославни» та ін.

Викладені в них погляди Кобзаря на Київську й Галицько-Волинську держави, на Козаччину, Б. Хмельницького, І. Мазепу, на гайдамацький рух і Коліївщину, на політику царизму щодо України дають підстави стверджувати, що він йшов далі автора «Історії Русів», праць М. Маркевича, М. Костомарова. Т. Шевченко відновив на базі свідчень народної пам'яті історичну правду, розбудив понищену, приспану, перервану державницьку ідею українського народу. Він очищав історію від псевдогероїчних міфів, великодержавницьких фальсифікацій, різного роду спотворень, доводив безперервність етногенезу українців від найдавніших часів. На його думку, українці й мертві, і живі, і ненароджені є єдиним організмом, історично цілісним явищем, нацією. За переконаннями поета, майбутнє українства – це своя хата, своя держава, національно-культурна незалежність. «Своя хата, – за Т. Шевченком, – ліпша чужих палат».

Особливий інтерес виявляв Т. Шевченко до рубіжних подій української історії, визначних провідників українського руху. Високо оцінюючи національно-визвольні й державницькі поуги Б. Хмельницького, називаючи його «мудрим гетьманом», «геніальним бунтарем» як провідника Визвольної війни українського народу, він водночас співчутливо поставився до його недалекоглядних дій після Переяслава:

Ой Богдане, нерозумний сину,
Ой Богдане, Богданчику,
Якби була знала
У колись задумала,
Під серцем приспала...

Особливо вражає сміливість Кобзаря, який усупереч офіційній владі, що обливала брудом гетьмана І. Мазепу, називала його зрадником і запродавцем, не тільки взяв під захист українського патріота, але й возвеличив його. У Т. Шевченка немає поеми про І. Мазепу, але він, на відміну від М. Костомарова і О. Пушкіна, схилився до оцінок Вольтера і К. Рилеєва, за словами якого, І. Мазепа – «відважний, мудрий і палкий патріот», символ «політичного опору». Поет згадує гетьмана в ряді творів, тепло і поважно ставлячись до його мудрості і патріотичних почуттів. У поемі «Чернець» він порівнює сивого гетьмана з совою – символом мудрості. У повісті «Близнята» згадується соборний храм у Переяславі, побудований в 1690 р., що «знаменитий анатемою Івана Мазепи». Зберігся ескіз картини Т. Шевченка «Вмираючий Мазепа», біля якого стоїть Карл XII. На картині «Марія» за поемою О. Пушкіна «Полтава» на першому плані красуня-українка, на стіні портрет гетьмана Б. Хмельницького, а поряд половина портрета І. Мазепи.

У творах Т. Шевченка фігурують й інші гетьмани, зокрема П. Дорошенко, П. Полуботок, а також провідники селянських повстань і гайдамацького руху: Іван Підкова, Тарас Трясило, Устим Кармалюк, Іван Гонта, Максим Залізняк та ін.

Твори історичного спрямування проникнуті ідеєю національного і соціального визволення українського народу, гострою критикою кріпосництва. Царська Росія постає у нього як «Великий лях». Поезія «Юродивий» – це відверта сатира на антиукраїнську політику Миколи І. Т. Шевченко першим з українських інтелектуалів рішуче засудив і відкинув конформістську модель «малоросійства», яка ґрунтувалася на ідеї нероздільності Малої і Великої Русі та лояльного ставлення до імперії.

Окремого розгляду заслуговують образотворчі роботи Т. Шевченка-художника, особливо ті, що виконувались на замовлення Археографічної комісії, частина з яких вміщена в альбомі «Мальовнича Україна», зокрема «Аскольдова могила», «Почаївська лавра», «Видубицький монастир», «Дари в Чигирині», «Богданова церква у Суботіві» та ін. При всій документальності у них відбите не ремісниче, а мистецько-філософське бачення історичних пам'яток, їх художнє сприйняття.

Історична тематика представлена образотворчими творами «Смерть Сократа», «Смерть Олега, князя древлянського», «Арешт Пугачова», ілюстрації до поеми О. Пушкіна «Полтава», повісті М. Гоголя «Тарас Бульба» та ін. Т. Шевченку належать унікальні портрети українських істориків – М. Максимовича, П. Куліша.

Загальнонаціональне значення творчості Т. Шевченка у тому, що його ім'я стало символом боротьби не тільки за національне визволення України, а й за правдиве висвітлення її історії.

На завершення зазначимо, що літературна і художня спадщина Т. Шевченка, його щоденник, автобіографія, листи є важливим і унікальним історичним та історіографічним джерелом, особливо для дослідження середини ХІХ ст., оскільки саме ця доба відбилася в усьому: в політичних орієнтирах, культурно-духовних цінностях, у трактуванні історичного минулого, в оцінках національних та соціально-економічних проблем України. Сам Т. Шевченко в автобіографії записав: «Історія мого життя складає частину історії моєї Батьківщини» (лютий 1861).

Говорячи про глибинний вплив творчості Т. Шевченка на національну спрямованість української історіографії, не можна обминути таку яскраву і колоритну постать, як *Пантелеймон Куліш* (1819–1897) – видатний український письменник, історик, фольклорист та етнограф. Нащадок козацько-старшинського роду, знавець української народної творчості, творець нового правопису – «кулішівки» і «Граматики», видавець альманаху «Хата», він плідно прислужився історичній науці. Відбувши покарання за участь у Кирило-Мефодіївському братстві, П. Куліш разом з Т. Шевченком, М. Білозерським і М. Костомаровим зорганізував у Петербурзі журнал «Основа» (1861–1862), у якому порушувались актуальні питання національного і соціального розвитку українського народу, його історії. Після Валуєвського указу він виїхав за кордон, пере-

бував у Варшаві, налагодив тісні зв'язки з українськими інтелектуалами в Галичині, зокрема з О. Барвінським та І. Пулюєм. У «Зазивному листі до української інтелігенції» (1881) закликав розвивати культурно-національний рух у Галичині, шукаючи порозуміння з прогресивною польською інтелігенцією.

П. Куліш – автор низки історичних романів, повістей і поетичних творів («Чорна рада. Хроніка 1663 року», «Україна», «Маруся Богуславка», «Байда, князь Вишневецький», «Петро Сагайдачний», «Цар Наливай» та ін.). Його перу належить ряд історичних дискурсів, зокрема популярні «Повести об украинском народе» (1846), двотомник «Записки о Южной Руси» (1856–1857), в якому подав зібрані ним легенди і перекази про Золоті ворота в Києві, запорожців і гайдамаків, про Б. Хмельницького і С. Палія, а також декілька документальних матеріалів про Гетьманщину і гетьмана П. Полуботка. Найбільшу цінність має «Історія України від найдавніших часів», перший розділ якої був оприлюднений в журналі «Основа» (1861). Тут автор відстоював родовід українців від Київської держави. Популярний характер мали нариси «Хмельниччина» та «Виговщина», тритомна праця «Отпадение Малороссии от Польши» (1888–1890) та ін.

Незважаючи на те, що П. Куліш суперечливо, часто надто суб'єктивно оцінював українську політику Москви, історію козащини, гайдамацький рух, нігілістично ставився до державобудівної спроможності українського народу, перебільшував культурегерську місію польської шляхти, його історичний доробок відіграв важливу роль у примноженні історичних знань. Особлива заслуга історика в тому, що він виявив цінні документальні матеріали з української історії в архівах та бібліотеках Варшави і Петербурга, частину з яких оприлюднив. Зрештою, творча спадщина П. Куліша посіла гідне місце серед найцінніших здобутків української історичної думки, вона сприяла піднесенню національної свідомості українців і в кінцевому підсумку була проникнута духом оптимізму. У вірші «Святиня» він писав:

Святе слово – *рідна мати*;
Єсть іще святиня

Вища, богами милійша –
Рідная Вкраїна.

Таким чином, поряд з професійними працями істориків, формуванню української історичної думки і суспільної свідомості сприяла літературна і художня творчість Тараса Шевченка, публіцистика і наукові розвідки Пантелеймона Куліша, інших діячів української літератури та мистецтва.

IX.4. Західноукраїнська історична думка

Особливість розвитку української історичної думки другої половини XIX ст. полягала в тому, що відбувалося зближення поглядів на українську минувшину істориків Наддніпрянщини і західноукраїнських земель. На зміну домінуванню місцевої тематики історики Галичини дедалі частіше вдаються до загальноукраїнських проблем, пов'язаних з княжою і козацько-гетьманською добою. З огляду на це заслуговує уваги подвижницька діяльність *Олександра Барвінського* (1846–1926), який після консультацій з В. Антоновичем розгорнув видання «Руської історичної бібліотеки», у 24-х томах якої викладалась українська історія від найдавніших часів і охоплювала всі етнічні землі України. На думку укладача, історія української державності бере свій початок від Київської Русі, продовжувачем якої стала Галицько-Волинська держава. О. Барвінський виокремлював внесок українського народу у розвиток Польської і Литовської держав. Він гостро критикував прояви русофільства і став одним з творців програми Нової ідеї (1890), яка передбачала співпрацю української інтелігенції з галицькими поляками та австрійцями, лояльне ставлення до імперії Габсбургів. Як й інші галицькі народовці, він підтримував ідею перетворення Галичини в потужний осередок загальноукраїнського національного руху.

Слід зазначити, що західноукраїнська історична думка, розвиваючись на порубіжжі із Західною Європою, всмоктувала в себе ідеї і впливи зарубіжних наукових та суспільно-політичних течій. У 1888 р. польський історик К. Ліске заснував у Львові Історичне товариство, метою якого було сприяння розвитку історичної науки, висвітленню історії Червоної Русі. І хоч товариство об'єднувало головним чином польських істориків, воно сприяло проведенню досліджень з історії України, зокрема Галичини і Волині. Товариство мало друкований орган «Kwartalnik historyczny», на сторінках якого публікувались дискурси й деяких українських істориків, оприлюднювались джерельні матеріали.

Західноукраїнська історична думка другої половини XIX ст. зазнавала впливу різних громадсько-політичних течій: старорусинства – москвофільства та народовства. Прихильники першої обстоювали ідею національно-культурної, а згодом і державно-політичної єдності з Росією. На цій основі в ряді історичних праць обстоювалась спільність української і російської

історії, простежувались проросійські настрої, які всіляко заохочувались російською владою, яка надавала матеріальну підтримку Ставропігійському інституту, Народному дому у Львові, Галицько-Руській матиці, деяким газетно-журнальним виданням. В історико-етнографічних публікаціях з'явилися такі поняття, як Русь Київська, Галицька, Угорська, Московська, Тобольська та ін., декларувалися близькість, а то й спільність мови і звичаїв галицьких українців та росіян. Водночас слід мати на увазі, що діяльність москвофілів стримувала політизацію та згуртування українців.

Народовці, на протигагу москвофілам, продовжували розвивати ідею національного відродження, започатковану «Руською трійцею», Кирило-Мефодіївським братством, Київською громадою, творчістю Тараса Шевченка. Діяльність громад у Галичині, на Буковині та Закарпатті сприяла вивченню окремих частин та самотності історії українського народу, його національно-культурної цілісності. Розвитку і поширенню історичних знань сприяла діяльність осередків «Просвіти» (1868), Літературно-наукового товариства імені Тараса Шевченка (1873), створеного з участю наддніпрянських громадських діячів та меценатів. У 1892 р. воно було трансформоване у Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТШ), поставивши на чільне місце завдання розвитку української науки, збирання і зберігання старожитностей України-Русі. «Записки НТШ» публікували численні дискурси з української історії.

Поряд з О. Барвінським плідну працю у НТШ провадили Ю. Целевич, І. Франко, В. Гнатюк, а згодом і М. Грушевський. Юліан Целевич (1843–1892) – відомий український історик і педагог, вихованець Львівського та Віденського університетів, доктор філософії, перший голова НТШ, упорядник першого тому «Записок НТШ». Він автор ряду історичних досліджень з історії козацької доби («Історичний причинок до нашої мартирології і лицарської слави» (1880), «Облога міста Львова в році 1772» (1883), «Перехід козаків через Покуття до Молдавії в році 1739» (1885)), циклу дискурсів з історії опришківського руху на Прикарпатті («Опришки»), збирач джерельних матеріалів про О. Довбуша. Він плідно працював над створенням шкільного підручника з історії України, але завершити цю роботу не вдалося.

Потужний вплив на розвиток української історичної думки справляли діяльність і творчість Івана Франка (1856–1916) – видатного українського письменника, вченого і громадсько-

політичного діяча, вихованця Львівського, Чернівецького та Віденського університетів, доктора філософії, почесного доктора Харківського університету. Його історіософські погляди співпадали або й випереджали тогочасні філософські течії Західної Європи, насамперед раціоналістичні та позитивістські.

Іван Франко був головним ідеологом і лідером Української радикальної партії (1890), у своїх політичних поглядах він еволюціонував від народовства до українського самостійництва (рецензія на книгу Ю. Бачинського «Ukraina irredenta», стаття «Поза межами можливого»). Вершиною ідейно-філософських поглядів мислителя, його політичним кредо стала поема «Мойсей» (1905). Він залишив винятково цінну і багату творчу спадщину, в якій велика питома вага історичних та історико-етнографічних досліджень. Праці «Мислі о еволюції в історії людськості», «Що таке поступ?», «Повний образ історії України-Руси», «Святослав», «Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах», «Матеріали до історії Коліївщини», «Наш погляд на польське питання», «Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині», «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.» та інші охоплюють широкий діапазон проблем української та європейської історії. Найбільше уваги приділено в них історії України. Розглядаючи етнічні землі українського народу як єдине ціле від найдавніших часів до початку ХХ ст., а його етногенез як багатовіковий і поступальний процес, учений висвітлює сліди впливів скіфів, слов'янську природу антів, історію Полянсько-Київської держави, початок якої відносив до VII ст. Історію Галицького і Волинського князівств, їх об'єднання І. Франко розглядав у загальному контексті української державності, трактував як продовження традицій Києва, наголошуючи, що до XIV ст. українська держава розвивалася самостійно.

Включення українських земель до складу Польщі і Литви оцінювалося як початок поневолення українського народу, а Люблінську унію як сигнал до національно-визвольної боротьби, рушієм якої виступило українське козацтво, що утворило «Запорозьке братство».

В історії козацько-гетьманської доби особливо виділялась роль гетьманів П. Конашевича-Сагайдачного та Богдана Хмельницького, значення Визвольної війни для утворення козацької держави, що привнесло глибокі зміни в життя України, оживило національну свідомість українців. Варто підкреслити, що вся українська історія постає в І. Франка на тлі

культурного і духовного життя, висвітлюється на основі широкого використання народної творчості, насамперед пісенної.

Учений різко засуджував наступ російського царизму на Україну у XVIII ст., підкреслюючи, що ослаблення козацького елементу, закріпачення селян, обмеження автономії завершилось повною ліквідацією української окремішності. У праці «Причинки до оцінення поезії Тараса Шевченка» І. Франко нагадав, як Петро I заслав козаків на будівництво Петербурга, замучив голодом Павла Полуботка, як Катерина II доконала свободу України, зруйнувала Запорозьку Січ і остаточно ліквідувала українську автономію.

Як новий спалах національної непокори українства розглядав І. Франко селянсько-гайдамацьку Коліївщину. Проаналізувавши причини, рушійні сили, збройний характер боротьби проти поневолювачів, він дійшов висновку, що Коліївщина брала свій початок від часів Хмельниччини і демонструвала нескореність українського народу.

Чи не найбільше наукових дискурсів І. Франка присвячено історії Галичини в умовах Речі Посполитої, Австрійської та Австро-Угорської імперій, опришківському та селянським рухам, реформі 1848 р. Можна без перебільшення стверджувати, що в особі І. Франка українська історіографія дістала першого дослідника економічної історії.

Оцінюючи внесок Івана Франка в розвиток української історичної науки, слід наголосити, що будучи добре обізнаним з античною і європейською історіографією, особливо німецькою і польською, він створив власний стиль дослідника, творчий діапазон якого охопив не тільки українську проблематику, але й зарубіжну. Він велику увагу приділив революційним подіям 1848–1849 рр. у Європі, першим оцінив масштаби і особливості національно-визвольного руху в Східній Галичині.

Іван Франко стежив за розвитком української історіографії, пропагував її здобутки, в т. ч. літописи княжої і козацько-гетьманської доби, «Історію Русів», праці Д. Бантиша-Каменського, М. Максимовича, М. Маркевича, М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, В. Антоновича, Ф. Вовка, М. Грушевського та ін. Історичну спрямованість мають і більшість літературно-художніх творів Великого Каменяра, які теж відіграли важливу роль у формуванні історичної свідомості українського суспільства.

Нарешті, І. Франко – не тільки дослідник історії, а й блискучий пошуковець, знавець і видавець джерел з історії

України. Він один із засновників збірника «Українсько-руський архів», ініціатор ряду цінних археографічних видань, створення фонду документів у бібліотеці НТШ, збирач першодруків і громадянських актів, народних пісень, казок, прислів'їв тощо.

Іван Франко – явище загальноукраїнське і світове, яскрава і неповторна сторінка вітчизняної і світової історіографії. Його дослідження засвідчили остаточний поворот західноукраїнських істориків до загальноукраїнських проблем. У цьому полягає основний висновок про особливості розвитку історичних знань у Галичині, на Буковині та Закарпатті в другій половині XIX ст. Галичина стає П'ємонтм українського національного відродження, чому сприяли діяльність осередків «Просвіти», Наукового товариства ім. Т. Шевченка, приїзд до Львова М. Грушевського, інших діячів українського руху.

Загальні висновки

У середині та другій половині XIX ст. остаточно утверджуються наукові засади в українській історичній думці, вкорінюються її національні традиції. Домінуючу роль у становленні і розвитку української історичної науки відіграли Львівський, Харківський, Київський, а згодом Одеський та Чернівецький університети, в яких сформувалися потужні осередки історичної думки. Наукові дослідження та педагогічна і громадська діяльність М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова та ін. сприяли обґрунтуванню самобутності історії українського народу, її тяглоті, підготовці нових генерацій українських істориків, формуванню історичної і національної свідомості українського суспільства. Історичні знання ставали моральною і духовною опорою та стимулом наростання національно-визвольного руху українців.

Велику роль у створенні джерельної бази української історії, її документалізації відіграли київська Тимчасова комісія для розбору давніх актів, Архів давніх актів, Історичне товариство Нестора Літописця, історичні товариства у Харкові, Одесі, Чернігові та ін. Навколо В. Антоновича, В. Іконникова, О. Левицького сформувалася наукова школа істориків-документалістів, яка утверджувала пріоритетне значення джерел в історичних дослідженнях.

Зрослий інтерес до української історії виявився і в літературно-художньому житті України, що особливо засвідчила

творчість П. Куліша, Т. Шевченка, П. Чубинського та ін. Могутній вплив на національно-демократичну спрямованість української історіографії справили твори Т. Шевченка, проникнуті визвольною національною ідеєю і глибоким історизмом.

Помітних змін зазнала і західноукраїнська історична думка. Прироцуванню історичних знань сприяла діяльність осередків «Просвіти», Наукового товариства імені Т. Шевченка. Вагомий внесок у розвиток історичної науки зробив І. Франко, чия творчість засвідчила поворот західноукраїнських учених до загальноукраїнських проблем.

Запитання для самоконтролю

1. Поясніть, чому провідними осередками української історичної науки в середині та другій половині XIX ст. стали університети.
2. З'ясуйте внесок істориків Київського університету Св. Володимира в розвиток української історіографії.
3. Чому Володимира Антоновича вважають фундатором української національної історіографії?
4. Розкрийте мотиви створення і значення Київської археографічної комісії для розвитку української історичної науки.
5. Перелічіть основні документальні видання з української історії, підготовлені Київською археографічною комісією.
6. Обґрунтуйте правомірність віднесення творчості Т. Шевченка до української історичної думки.
7. Розкрийте погляди і оцінки Т. Шевченка на вузлові події, явища та особливості української історії.
8. Назвіть основні особливості західноукраїнської історичної думки другої половини XIX ст.
9. Охарактеризуйте роль НТШ у розвитку історичної науки.
10. Висвітліть внесок І. Франка в збагачення знань і джерельної бази української історії.

Лекція X

Утвердження української національної історіографії на рубежі XIX–XX ст.

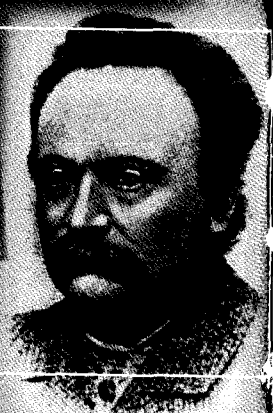
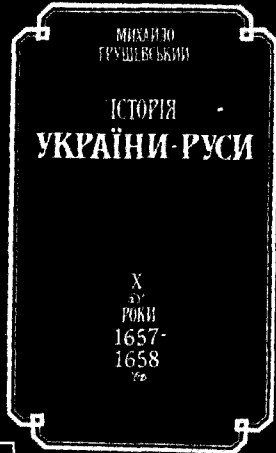
•
X.1. Історична школа М. Грушевського у Львові. Наукова схема історії України

•
X.2. «Історія України-Руси» М. Грушевського – науковий синтез української історії на ґрунті позитивізму і національної ідеї

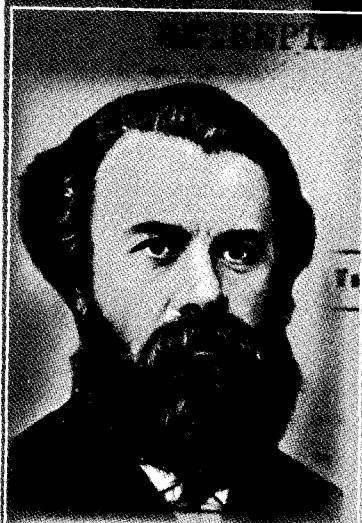
•
X.3. Українське наукове товариство в Києві та його внесок в утвердження національної історіографії

М. Грушевський

І. Франко

М. Драгоманов

У ЛЬВОВІ 190

О. Барвінський

Мета:

З'ясувати поворотне значення для української історіографії наукової схеми історії України, опрацьованої М. Грушевським, його історичної школи у Львові, роль багатотомної «Історії України-Руси» як наукового синтезу історії українського народу на базі історіософії позитивізму і національної ідеї, розкрити внесок Українського наукового товариства в Києві в подальше утвердження національної історіографії.

90-ті роки XIX ст. – початок XX ст. – апогей колоніальної політики Російської та Австро-Угорської імперій щодо України, національної дискримінації українців. Водночас – це і новий етап наростання українського національно-визвольного руху, його радикалізації, утворення перших українських політичних партій, період революційних потрясінь і світової війни. Нові явища в громадсько-політичному, соціально-економічному та культурному житті помітно вплинули на розвиток української історичної думки, яка, в свою чергу, стимулювала зростання національної свідомості українців і їх рух спротиву шовіністичній політиці. Поряд з інтелігенцією старшого покоління до антиімперського руху прилучається молода генерація українців, об'єднаних у «Братство тарасівців», в Українсько-руській радикальній партії (1890), в Революційній українській партії (1900), в Українській демократичній партії (1904), в Товаристві українських поступовців (1908), в партіях соціалістичного спрямування. В політичному житті і революційному русі, особливо в період 1905–1907 рр., активну участь брали й українські історики.

Кінець XIX ст. характеризується перенесенням центру українського руху в Галичину, якій судилося стати П'ємонтою не тільки національно-культурного відродження, але й потужним осередком розвитку національної історичної думки. Вирішальне значення мав переїзд до Львова *Михайла Грушевського*, наукова, політична і культурно-освітня діяльність якого стала однією з єдналих ланок «двох Україн» – підавстрійської та підросійської, утверджуючи у своїй науковій концепції спільність історичного походження всього українства.

М. Грушевський створив наукову схему і періодизацію української історії, дав її науковий синтез, концентровано віддзеркалений у багатотомній «Історії України-Руси». Сформована навколо М. Грушевського історична школа у Львові стала

ядром першого національного осередку української історичної науки академічного характеру, що розвивалася на спільному векторі європейської історіографії. Згодом на традиціях цієї школи М. Грушевський утворив у Києві Українське наукове товариство, яке заклало фундамент майбутньої національної академії наук.

На рубежі століть українська історична наука остаточно утверджується як національна за спрямуванням і європейська за історіософією.

Х.1. Історична школа М. Грушевського у Львові.

Наукова схема історії України

Рубіжний етап у розвитку української історичної науки, утвердженні її національного обличчя пов'язаний з життям і науковою діяльністю *Михайла Грушевського* (1866–1934) – видатного українського історика, археолога, соціолога, літературознавця, організатора української науки, громадсько-політичного і державного діяча, засновника Української Народної Республіки, академіка ВУАН та академіка АН СРСР. Вихованець Університету Св. Володимира, учень В. Антоновича він ще із студентських років розгорнув дослідницьку роботу в царині української історії («История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XVI века»). Його магістерська дисертація, присвячена Барському староству, була побудована на великому і оригінальному джерельному матеріалі.

У 1894 р. М. Грушевський переїхав до Львова, де був призначений професором кафедри всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Східної Європи. Тут історик розгорнув велику науково-організаційну і громадську діяльність, насамперед у Науковому товаристві ім. Т. Шевченка, яке він очолював з 1897 по 1913 рік, редагував його «Записки», спрямовував діяльність історико-філологічної секції. Він доклав багато зусиль для поступової трансформації НТШ в академічну установу європейського рівня.

На час приїзду М. Грушевського до Львова тут під впливом ліберального просвітництва і романтизму західноєвропейських історіософських течій, насамперед позитивізму, при активній участі духівництва склалася принципово нова ситуація в історико-філологічних дослідженнях, провідною ознакою якої був поворот до національних проблем. Прихильники романтизму вбачали суспільні ідеали у самотності національної історії,

минувшини кожного народу, утверджували народність історії, розвивали інтерес до народної творчості. Праці галицьких істориків А. Петрушевича, С. Шараневича, Ю. Целевича, творчість І. Франка, М. Павлика, О. Барвінського та ін. були присвячені вузловим питанням української історії та етнографії на місцеву проблематику. Галичина перетворювалася у всеукраїнське культурне, літературне і наукове вогнище, в потужний осередок історичної науки, у П'ємонт національного відродження. Ось чому приїзд вже знаного історика з Києва був сприйнятий у Львові з великим ентузіазмом, зацікавленістю та надією. Ці сподівання співпадали з особистими планами М. Грушевського, що мав за мету якомога більше зробити для української історії, синтезувати її. Уже в інавгураційній промові у Львівському університеті М. Грушевський сформулював своє наукове кредо дослідника, яке ґрунтувалося на традиціях київської школи істориків-документалістів В. Антоновича. «Завжди шукати і ніколи не задовольнятися, не сподіватися, що посів цілком усю істину», – закликав учений¹. На його думку, не можна замикатися лише на пошуку джерел, потрібна скрупульозна критична робота з ними. Нічого не приймати на віру, перевіряти факти, навіть до джерел ставитися з обережним скептицизмом, аналізувати їх, знаходити зерно правди.

Титанічна діяльність ученого у Львові включала широкий спектр наукових, культурних і громадсько-політичних проблем. Це розбудова Наукового товариства імені Т. Шевченка, розширення його видавничої діяльності, створення фундаментальної історії України на широкій документально-джерельній базі, підготовка і виховання нової генерації українських істориків.

Насамперед М. Грушевський взявся за підвищення ролі НТШ у розвитку історичної науки, за його реформування, намагаючись надати йому справді наукового, академічного і всеукраїнського характеру. Засадничими підвалинами цього реформування стали ідеї української національно-культурної самостійності, соборності українських земель, українського демократичного просвітництва на шляхах відродження і розвитку науки та культури як важливої передумови національного визволення.

¹ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси // Записки НТШ. – Т. 4. – Львів, 1894. – С. 150.

Водночас М. Грушевський на чільне місце у своїй науково-організаційній діяльності поставив підготовку з числа студентської молоді фахівців з української історії. Навколо нього гуртувалися патріотично налаштовані юнаки, відвідуючи академічні лекції і неофіційні зібрання з участю професора, на яких жваво обговорювались гострі питання історії і майбутнього України. Найздібніші учасники цих зустрічей згодом стали ядром історичної школи М. Грушевського. Серед її вихованців були такі талановиті дослідники, як О. Терлецький, М. Жордуба, С. Томашівський, О. Целевич, В. Герасимчук, С. Рудницький, І. Джиджора, І. Кривецький, І. Крип'якевич та ін.

Головною об'єднуючою ідеєю цієї школи стала принципово нова схема/ наукова концепція української історії, опрацьована М. Грушевським, яка обґрунтовувала самобутність, окремішність і безперервність історичного буття українського народу. Ця концепція лягла в основу фундаментальної «Історії України-Руси», про що засвідчив її перший том, оприлюднений у Львові в 1898 р.

Запропонована концепція похитнула пануючу у великодержавницькій історіографії офіційну схему історії «загально-російської народності», висунуту М. Карамзіним, М. Погодіним, С. Соловйовим та ін. На думку М. Грушевського, Київська держава, право, культура були творінням однієї народності – українсько-руської, а Владимиро-Московську державу творила інша великоруська народність. Київський період історії перейшов не у владимиро-московський, а в галицько-московський, а потім у литовсько-польський період. «Владимиро-московська держава не була ані спадкоємицею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені»¹. Оскільки в Росії концепція М. Грушевського замовчувалася, він вирішив поширити її у країнах Західної Європи. Читаючи курс історії України в Парижі (1903), він домовився про видання своєї схеми французькою, а пізніше – німецькою мовами. У 1904 р. М. Грушевський опублікував українською мовою на сторінках збірника Петербурзької академії наук «Статті по славяноведенню» дискурс під назвою «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Оригінальність запропонованої нової моделі

¹ Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Любомир Винар. Силуети епох. – Дрогобич, 1992. – С. 168–175.

історичного розвитку східнослов'янських народів полягала в тому, що вона орієнтувала дослідників на вивчення історії кожного слов'янського народу окремо, на перенесення акценту з історії Російської держави на історію народів. Згодом головні ідеї цієї схеми були викладені у передмові до другого видання «Очерка истории украинского народа», а також у третьому виданні першого тому «Історії України-Руси».

Ця схема, як і концепція окремішності українського історичного процесу, стала поворотним рубежем у розвитку української історіографії, сприяла утвердженню її національної самобутності. Власне на ґрунті цієї схеми формувалися новітня українська історична думка, нове покоління українських істориків, творилася і діяла наукова історична школа М. Грушевського у Львові.

Основним осередком історичної школи М. Грушевського у Львові були історичний семінар в університеті та історико-філософська секція НТШ. На засіданнях семінару особлива увага приділялася методології історичного дослідження, практичному пошуку і опрацюванню джерел, їх порівняльному аналізу. Домінуючою історіософською течією, яку сповідували як керівник, так і більшість учнів школи, був позитивізм. Ось чому особлива увага зверталася на аналіз джерел, факторів, що впливають на історичний процес, на об'єктивність дослідження. Помітний вплив на фахову підготовку молоді генерації істориків справило ознайомлення з підручником з методології історії Е. Бернгейма – професора Грейсвальдського університету, оволодіння методами наукових дискусій, диспутів.

М. Грушевський навчав початкуючих істориків опрацьовувати літературу, реферувати її бібліографію, готувати рецензії, зокрема на зарубіжні видання, прищеплював любов до історії та наукової праці, почуття національної гордості. На практичних заняттях проводились так звані історичні вправи, що включали вибір способів історичного дослідження, аналізу джерел, використання методів дипломатики, хронології, палеографії, сфрагістики, геральдики, іконографії, історичної географії та інших дисциплін.

Чимало учнів М. Грушевського згодом стали дійсними членами НТШ, що було визнанням їх наукового доробку. Більшість наукових дискурсів членів історико-філософської секції НТШ присвячувалась вузловим проблемам історії України, Козаччини, Гетьманщини, Галичини.

Примітною рисою діяльності М. Грушевського і його історичної школи у Львові була особлива увага до збирання і ви-

дання історичних джерел. Учений став ініціатором утворення Археографічної комісії, разом з І. Франком та С. Томашівським очолив її діяльність, спрямовану на підготовку корпусу документів з історії України-Руси. Зусиллями членів комісії були опрацьовані джерельні матеріали в архівах Варшави, Кракова, Києва, Петербурга, Москви, Харкова, Чернігова, бібліотечні та приватні колекції історичних пам'яток. Великий пласт виявлених і досліджених джерел за період до 1914 р. було опубліковано в «Українсько-руському архіві» (14 томів) та у спеціальному виданні «Джерела до історії України-Руси» (11 томів).

Історична школа М. Грушевського у Львові на рубежі ХІХ–ХХ ст. стала, по суті, головним репрезентантом української національної історіографії. Наукові видання НТШ – «Записки», «Збірники», «Студії», «Хроніки», часописи – за своїм рівнем не поступалися аналогічним виданням зарубіжних академії наук. Вони засвідчували перед науковим світом появу у Львові потужного українського академічного осередку. Завдяки діяльності цієї школи утверджувалася професіоналізація української історичної науки.

До наукового доробку учнів Михайла Грушевського будемо звертатися в наступних лекціях, тут зупинимось лише на тих його аспектах, що пов'язані з рубезем ХІХ–ХХ ст. Йдеться насамперед про перші дослідження *Мирона Кордуби* (1876–1947) – вихованця Львівського та Віденського університетів, відомого дослідника давньої і середньовічної історії України, історії слов'ян, історичної географії. Особливий інтерес учений виявляв до історії державності слов'янських народів, оприлюднивши у «Записках НТШ» розвідки «Перша держава слов'янська» (1896), «Суспільні верстви та політичні партії в Галицькому князівстві до пол. ХІІІ ст.» (1899). Осередок першої слов'янської держави він визначав у кордонах тодішньої Чехії, а історію Галицько-Волинської держави розглядав за аналогією із західноєвропейським державотворчим процесом, що стало темою його докторської дисертації, захищеної у Відні (1898). На основі джерел, почерпнутих у Віденському державному архіві, М. Кордуба підготував ґрунтовний дискурс «Венецьке посольство до Хмельницького» (1907). Вивчивши звіти австрійських послів, автор дійшов висновку про плани Венеції схилити Б. Хмельницького до спільних воєнних дій проти Туреччини. По суті, М. Кордуба став піонером серед українських істориків, що досліджували дипломатичні зноси-

ни Б. Хмельницького («Акти до Хмельниччини» та ін.). Він започаткував створення підручників з історії Буковини (1906), зібрав матеріали до молдавсько-буковинської історії, до історико-географічного словника Галичини.

Серед учнів М. Грушевського підвищеним інтересом до пошуку і опрацювання джерел виділявся *Іван Крип'якевич* (1886–1967) – згодом дійсний член НТШ, видатний історик, академік АН УРСР. У 1905 р. він дебютував своїми першими науковими дослідженнями минувшини Львова, його місця у розвитку торгівлі з Заходом і Сходом, з історії Галицько-Волинського князівства («Матеріали до історії торгівлі Львова», «Львівська Русь у першій половині ХVІ ст.»). Особливо плідною була праця молодого історика в діяльності Археографічної комісії НТШ, за дорученням якої він опрацював цінні джерельні матеріали в архівах Кракова, Варшави та Москви. Наслідком цієї евристичної праці став окремий том «Жерел до історії України-Руси», до якого увійшли 233 документи з історії Козаччини. Він підготував ґрунтовну вступну статтю до цієї збірки «Матеріали до історії української козацчини», що помітно збагатила знання про генезу українського козацтва, його вольностей. Цій проблемі була присвячена його докторська дисертація, захищена в 1911 р. Вражає широкий діапазон проблематики досліджень І. Крип'якевича, яка охоплює історію судочинства і права, релігійного життя, краєзнавства, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін: сфрагістики, історичної географії, топоніміки, геральдики, дипломатики тощо. Унікальність наукової творчості історика полягала в тому, що в ній, з одного боку, органічно поєднувалися пошук, виявлення, публікація джерел і їх науковий аналіз, а з другого – реконструкція історичного процесу з позицій ролі державності в історії України на тлі європейської і світової історії.

Історії гетьманської України присвятив свої перші наукові розвідки ще один талановитий учень М. Грушевського – *Іван Джиджора* (1880–1919) – український історик, громадський діяч і публіцист. Ще будучи студентом філософського факультету Львівського університету, він прилучився до діяльності товариства «Академічна громада» і семінару М. Грушевського, до роботи Археографічної комісії. Опрацювавши унікальні документи в архівах Києва, Харкова, Петербурга, Москви, у т. ч. архів Міністерства юстиції, він один із перших українських істориків проаналізував статус і устрій Гетьманщини у Російській імперії, політику царизму щодо України, історію Гене-

ральної Військової канцелярії, довів економічну окремішність Гетьманщини, її місце в міжнародній торгівлі, показав поступове обмеження і поглинання російською владою економіки України, що й призвело до втрати нею автономії («Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720–1730-х рр.» (1904), «Матеріали Московського «Архива Министерства юстиции» до історії Гетьманщини» (1908), «Економічна політика російського правительства супроти України» (1910), «Реформи Малоросійської колегії на Україні в 1722–1723 рр.» та ін.).

Варто зазначити, що І. Джиджора максимально перейняв від свого вчителя інтерес до методології історичного дослідження, синтезу історичних знань, розуміння самотності українського історичного та історіографічного процесів.

Соціальні проблеми і психологічні аспекти української історії, військової історії та історії Галичини середини XIX ст. плідно досліджував *Іван Кривецький* (1883–1940) – вихованець Львівського університету, учень М. Грушевського, згодом – один із провідників державницького напрямку української історіографії. Йому належать перші розвідки з історії аграрних страйків і бойкотів, про створення загонів самооборони і національної гвардії українців у Східній Галичині, історії виборчого руху. В полі зору дослідника були і проблеми культурно-наукового розвитку Галичини, діяльності «Руського інституту», релігійного життя, ролі Греко-католицької церкви.

В. Кривецький піддав гострій критиці політику царського уряду щодо заборони української мови, аналізував ставлення деяких діячів російської культури до України («Не было, нет и быть не может» (1904), «Дещо про панславизм» (1905), «М. Добролюбов і Україна» (1907) та ін.).

До спадщини цих та інших учнів школи М. Грушевського, зокрема В. Герасимчука, О. Терлецького, С. Рудницького, М. Чубатого та ін., ще повернемось у наступних лекціях, оскільки ця наукова школа заклала солідні підвалини розвитку української національної історіографії. Вона сприяла підготовці нової генерації українських істориків, оволодінню ними модерною методологією історичного дослідження. Не маючи реальної державної підтримки, наукова школа у Львові опиралася на невичерпний ентузіазм її засновника, на діяльність Наукового товариства імені Шевченка, на його історико-філософську секцію, зуміла створити академічне підґрунтя для наукового дослідження історії України, збагачення її джерель-

ної бази, для науково-критичного переосмислення національної історіографії.

Підсумовуючи сказане про історичну школу М. Грушевського у Львові та його наукову схему української історії, можна дійти висновку, що це був винятково важливий етап у розвитку української історичної науки. Були обґрунтовані і почала реалізовуватися наукова схема і концепція безперервного історичного розвитку українського народу, його самотності та окремішності. М. Грушевський та його учні продовжили справу попередніх поколінь українських істориків, започаткували науковий синтез історії України з позицій позитивізму та національної ідеї.

Х.2. «Історія України-Руси» М. Грушевського – науковий синтез української історії на ґрунті позитивізму і національної ідеї

Найвидатнішою подією в українському історіографічному процесі кінця XIX – початку XX ст. було створення і вихід у світ перших томів фундаментальної праці з української історії – «Історії України-Руси» М. Грушевського. Видавалася вона у Львові та Києві в період 1896–1936 рр. і складається з 10 томів у 13 книгах. Багатотомник містить систематичний виклад української історії від найдавніших, доісторичних часів до середини XVII ст.

Дослідження побудоване за хронологічно-проблемним та тематичним принципами. Перші три томи висвітлюють початок людського життя, історію епох палеоліту, неоліту, бронзи і заліза на українських землях, етногенез українського народу. Особлива увага приділена слов'янській добі, утворенню Київської держави як держави українського народу, його долі у складі Великого князівства Литовського та Польщі. У п'ятому і шостому томах простежуються нові явища в українській історії після Люблінської унії і утворення Речі Посполитої. Сьомий та восьмий томи містять аналіз факторів, що призвели до зародження українського козацтва, утворення Запорозької Січі, розгортання національно-визвольної боротьби українського народу. У третій частині восьмого та двох частинах дев'ятого томів М. Грушевський виклав свою концепцію Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Десятий том, що побачив світ уже після смерті його автора, присвячений історії України 1657–1658 рр. Через відомі причини історик не вда-

лося завершити цю фундаментальну працю. Своє бачення наступних подій української історії до початку ХХ ст. він частково виклав у таких працях, як «Очерк истории украинского народа», «Ілюстрована історія України» та ін.

І все ж «Історія України-Руси» була першою класичною працею узагальнюючого характеру, яка представила собою *науковий синтез* історичних знань про Україну і українство.

Що розуміється у даному випадку під синтезом історичних знань? До М. Грушевського українська історіографія вже мала у своєму активі чимало праць наукового характеру. Як відомо, спроби викласти самобутність історії українського народу робили Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, М. Максимович, М. Костомаров та ін. Однак майже всі їх дослідження носили фрагментарний характер: охоплювали окремі періоди історії України (княжі часи, Литовська доба, Козаччина), окремі її регіони (Наддніпрянина, Слобожанщина, Галичина, Закарпаття, Буковина) або окремі сфери суспільного розвитку (культура і етнографія, політичні та військові аспекти). Заслуга М. Грушевського в тому, що він зумів інтегрувати наявні знання, значно збагатити їх новими відомостями і аналізом, дати синтез історичних знань про всю Україну, про «весь український народ», в межах його етнічної території, простежити тяглість і самобутність історичного українського процесу, охопити всі сфери розвитку українського суспільства: економіку, культуру, політику, релігію, побут.

Систематичний і узагальнюючий курс української історії, її синтез постав на науковому фундаменті принципово нової схеми, опрацьованої і обґрунтованої М. Грушевським, наріжним каменем якої були ідеї окремішності, самобутності і безперервності українського історичного процесу. Нова концепція української історії зародилася в автора ще в студентські роки під впливом його вчителя В. Антоновича, вона була апробована в процесі читання лекцій у Львівському університеті, на зібраннях НТШ. М. Грушевський був глибоко обізнаним із західноєвропейськими історичними школами та філософськими течіями, ідеями романтизму, лібералізму, прудонізму, методологією позитивізму та соціологічної історії, досвідом створення національних історій Австрії, Великої Британії, Німеччини, Франції, Польщі, Чехії. Водночас, опинившись у Львові, він скористався сприятливими умовами Австро-Угорщини, яка, на відміну від імперської Росії, не чинила прямого спротиву розвитку українських історичних студій.

Червоною ниткою через всі томи «Історії України-Руси» проходить ідея «народ-нація» як головного рушія історичного процесу, двигуна соціального, економічного, культурного, політичного і релігійного життя суспільства. Водночас історик високо поцінував державницьке життя народу, політику київських і галицько-волинських князів, Б. Хмельницького, наголошуючи, що Київська держава була першою формою української державності, а її історія належить українцям. Історик намагався з'ясувати, наскільки державно-політичний устрій країни відповідав потребам народу і яке значення та вплив він мав на народну масу. На думку О. Оглоблина, періодизація «Історії України-Руси» ґрунтувалася на поєднанні двох ідей: народності та державності.

Концептуальне значення мали положення «Історії України-Руси» про антів як безпосередніх пращурів українців, про етногенез українського народу, його автохтонність, про зародження, піднесення, розквіт і згасання Київської держави, про Галицько-Волинську державу як спадкоємицю традицій Києва, про домінуючу роль руського елемента і київських традицій у Великому князівстві Литовському, про українське козацтво як силу, що проросла з насіння, посіяного в княжі часи, про національний характер визвольної боротьби українського народу в ХVІІ ст. і провідну роль козацької верстви.

Сама назва праці символізувала тяглість історії старої Русі ІХ–ХІ ст. та модерної України, успадкування і збагачення давніх звичаїв і традицій, мови і культури українського народу. Авторське трактування Київської держави, критика поглядів норманістів на її походження носять науковий характер. Велику увагу він приділив християнізації Русі-України, яку розглядав як тривалий процес, що змінив усі сторони життя давньоукраїнського суспільства, позитивно вплинув на його міжнародні зв'язки. Разом з християнством Україна прийняла від Візантії і деякі риси її державного устрою.

Фундаментальність «Історії України-Руси» забезпечувалась її винятково багатою, широкою і різноманітною джерельною базою. Вона побудована на архівних документах, почерпнутих у Варшаві, Кракові, Києві, Харкові, Львові, Петербурзі, Москві, на літописах і хроніках, на працях античних авторів, зарубіжних і вітчизняних істориків, матеріалах археологічних, лінгвістичних, етнографічних пам'яток. Важливо зазначити, що М. Грушевський критично опрацьовував джерела, встановлював достовірність джерельної інформації, осмислював її в

тісному зв'язку з логікою історичного процесу й на цій основі реконструював події і явища, їх взаємообумовленість, причинно-наслідкові зв'язки.

Синтез знань про минувшину України дав змогу вченому предствити всі сфери її розвитку: соціальну, господарську, культурну, релігійну, політичну, демографічну, викласти українську історію на тлі європейської і світової цивілізації.

Знайомлячись з «Історією України-Руси», неважко помітити, як з кожним новим томом зростає науковий рівень дослідника, змінювались історіософські погляди під впливом паризької соціології, методології позитивізму, теорії факторів. В основу історіософії дослідження лягли три основних чинники: *народ, територія і держава*. Початки українського етносу історик виводив з IV ст., із згадок візантійських авторів про антів, яких він ідентифікував із предками українців. Під *етнографічною територією* України М. Грушевський розумів усі її землі, на яких з найдавніших часів відбувався етногенез українського народу. Самостійним *державним життям* український народ, на думку вченого, жив у княжій добі своєї історії і частково в козацько-гетьманські часи.

Ідеям позитивізму відповідав ще один компонент історіософії пізніших томів, написаних із позицій антропології, – «герой в історії». Вважаючи єдиним героєм історії народ, М. Грушевський водночас велику увагу приділяв діяльності видатних українських політичних діячів: Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Данила Галицького, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького та ін., розглядаючи кожного з них як продукт конкретно-історичної епохи й тогочасного середовища. Персоніфікуючи історичний процес, історик у такий спосіб демонстрував свою відданість високим ідеалам гуманізму, возвеличував або критикував реальних учасників історичних подій, торкався їхньої психології, емоцій, інтелектуального рівня. Державні діячі й політики, представники духівництва виступають у нього як носії та спадкоємці традицій, як виразники суспільних цінностей або особи, що їх ігнорували.

Нарешті, слід підкреслити, що «Історія України-Руси» започаткувала модерну національну українську історіографію на рівні стандартів європейської історичної науки. Переклад першого тому німецькою мовою дав змогу західній громадськості ознайомитись з новою концепцією української історії. Численні рецензії, що з'явилися в європейській пресі, зокрема чеського

історика К. Кадлеца, польських істориків А. Брюкнера, Л. Колянковського та ін., давали досить високу оцінку новаторській праці М. Грушевського.

Своїм дослідженням історик заявив про себе як провідник української національної ідеї, переконливо виводячи з історичної минувшини законне право українського народу стати вільним і рівним у колі цивілізованих народів Європи, незалежитися від імперій, об'єднати свої землі і утворити соборну державу. Очевидно не безпідставним є віднесення імені М. Грушевського до Великих Українців, до батьків нації, порівняння його постаті з Т. Шевченком, адже «Історія України-Руси», наступні праці вченого, його громадсько-політична і державобудівна діяльність невіддільні від формування української етнічної і політичної нації. Без «Історії України-Руси» світу було б важко пізнати і усвідомити українську націю не як гілку великоруського народу, а як окремий і самобутній народ з власним корінням, з власною історією, культурою, традиціями і ментальністю. Викладена у праці нова концепція української історії заклала наукові засади під національну ідею українського народу, зміцнила його моральний дух і стала інтелектуальною силою кількох поколінь борців за волю і незалежність України.

«Історія України-Руси» проникнута українською національною ідеєю, яка науково простежується спочатку як самоусвідомлення етнічної окремішності українців з часів Київської та Галицько-Волинської держав, як вияв національної нескореності в литовсько-польську і московську добу, як потужна сила духовної консолідації козацько-української нації в період Хмельниччини і побудови козацько-гетьманської державності. Як неодмінну умову реалізації історичної місії українського народу М. Грушевський розглядав ідею його єднання, соборності, цілісності. Він не раз образно порівнював Східну і Західну Україну з двома крилами птаха, які тільки разом здатні надати йому сил і піднятися на висоту. Аналізуючи через призму історії регіональні, міжконфесійні, соціальні протистояння, різного роду чвари, усобиці, вчений наголошував, що вони роз'єднували і послаблювали українські сили, були на руку ворогам соборності і могутності України, її державності.

Своєю «Історією України-Руси», іншими працями М. Грушевський репрезентував себе не тільки як прихильник народницького напрямку української історіографії, а й як виразник глибокого розуміння ролі державницького чинника в історич-

ному процесі. На його думку, не слід протиставляти історичну місію народу і держави, оскільки найдавніші державні утворення на теренах України: Антський союз, Київська Русь, Галицько-Волинське князівство, Литовсько-Руська держава – це важливі віхи закономірного і об'єктивного процесу історичного розвитку українського народу.

Державницький аспект української історії присутній і в тих томах «Історії України-Руси», які присвячені зародженню козацтва, перетворенню його в провідну верству суспільства, в основну рушійну силу Визвольної війни українського народу, утворення Запорозької Січі і козацько-гетьманської держави. З національно-державницьких позицій підійшов учений до оцінки ролі Б. Хмельницького і наслідків для України Переяславської ради та Березневих статей українсько-московської угоди 1654 р. Саме з іменем Б. Хмельницького М. Грушевський пов'язував початок нового українського життя, а самого гетьмана називав «героєм української історії». Козацько-гетьманська держава оцінюється як «велике творіння» українського народу, а з 1654 р. ув'язується поява українського питання в Московській державі, оскільки царизм по-своєму трактував Березневі статті, поступово перетворюючи Україну в одну з московських провінцій, знищуючи її автономію і русифікуючи українство.

Деякий негативізм у ставленні М. Грушевського до держави зумовлювався її персоніфікацією саме з централістично-бюрократичною абсолютистською Російською імперією, до якої він ставився однозначно негативно. На відміну від автономізму М. Драгоманова, що базувався на ідеях історично-економічного регіоналізму і федералізму, автономія, за М. Грушевським, опиралася на етнічний принцип.

Забігаючи наперед, доцільно підкреслити, що державницька спрямованість наукової творчості та громадсько-політичної діяльності М. Грушевського динамічно посилювалась з кожним роком його наукової і громадсько-політичної роботи. Сам він кваліфікував себе як історика, що є сторожем «наших державних, національних і соціальних традицій»¹.

Отже, «Історія України-Руси» – перше фундаментальне дослідження в українській історіографії, створене М. Грушевським на основі наукового синтезу й узагальнення історичних

¹ Грушевський М. На порозі нової України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. – С.153.

знань. Історія українського народу викладена в цій підсумковій праці системно, з позицій позитивізму, на базі принципово нової схеми й авторської концепції, обґрунтованої періодизації. Вона проникнута національною ідеєю, народністю, справила величезний вплив на розвиток української історичної думки, на формування історичної свідомості, на піднесення національно-визвольного руху.

Х.3. Українське наукове товариство в Києві та його внесок в утвердження національної історіографії

Початок ХХ ст. завдяки подвижницькій діяльності М. Грушевського та інших учених позначився подальшим розширенням географії наукових осередків української історичної науки. Деяке послаблення реакційно-цензурного тиску царизму на український рух, що стало наслідком революційних виступів 1905 р., дало змогу М. Грушевському перенести в 1906 р. видання «Літературно-наукового вісника» НТШ до Києва, а в 1907 р. заснувати тут Українське наукове товариство (УНТ) із структурою і завданнями, подібними до НТШ у Львові.

Метою Українського наукового товариства був розвиток української науки, у т. ч. й історичної, пропаганда її здобутків серед найширших кіл населення. Його очолив М. Грушевський, а секретарем став *Іван Стешенко* (1873–1918) – вихованець історико-філологічного факультету Київського університету, активний діяч Київської громади, дослідник історії української літератури, творчості Т. Шевченка, генеральний секретар у справах освіти в добу Української Центральної Ради.

УНТ мало три секції: історичну, філологічну й математично-природничу. Його внесок у розвиток історичної науки вимірюється вагомим доробком таких відомих учених, як В. Антонович, М. Грушевський, Ф. Вовк, М. Василенко, Б. Грінченко, О. Грушевський, І. Джиджора, В. Дурдуківський, П. Житецький, І. Каманін та інших його членів. Товариство влаштовувало публічні засідання з актуальних проблем історичної науки, наукові доповіді, опублікувало 18 томів «Записок УНТ» (редактор – М. Грушевський), у яких переважали праці історичного, етнографічного та філологічного спрямування.

На розгортання діяльності Українського наукового товариства благотворно впливав авторитет *Володимира Антоновича*

як вже добре відомого історика, обраного в 1902 р. членом-кореспондентом Російської імператорської академії наук. Незважаючи на літній вік і важку хворобу, він щедро ділився своїм досвідом науково-дослідної роботи, опрацювання джерел, у т. ч. археологічних, продовжував опис археологічних пам'яток, монет і медалей, що збереглися в Нумізматичному музеї університету, оформив і оприлюднив щоденники розкопок, проведених у Чернігівській губернії, підготував до друку автобіографічні записки. Однак у березні 1908 р. його життя обірвалося. Хоч поліція заборонила будь-які урочистості, учні і колеги В. Антоновича поклялися в церкві на панахиді продовжити його благородну справу на ниві українського відродження і створення наукової історії України. За визначенням М. Грушевського, наукові інтереси В. Антоновича тісно перепліталися з інтересами громадянськими, національними та політичними.

Подвижницьку справу В. Антоновича гідно продовжив М. Грушевський, спрямовуючи діяльність Українського наукового товариства на дослідження українознавчих проблем, на згуртування наукових сил Наддніпрянщини і Галичини, на підготовку наукового поповнення з числа здібної молоді, на створення організаційного фундаменту майбутньої Української академії наук. Водночас він був одним із засновників часопису «Український вісник» у Петербурзі як органу Української парламентської громади І Державної Думи (1906), опублікував російською мовою «Очерки истории украинского народа» (1904), збірник «Освобождение России и украинский вопрос», «Про старі часи на Україні» (1907), а згодом «Ілюстровану історію України» (1911).

Користуючись умовами деякої лібералізації суспільного життя в революційний період 1905–1907 рр., М. Грушевський відвідав ряд міст Лівобережжя, Слобожанщини та Півдня України, намагаючись налагодити якомога тісніші наукові контакти з науковцями і аматорами вивчення старожитностей у регіонах. З поверненням М. Грушевського до Києва не згасає його наукова школа у Львові, натомість закладаються основи майбутньої історичної школи в Києві, зміцнюються зв'язки істориків Наддніпрянщини і Галичини.

Зупинимось, принаймні коротко, на дослідженнях з історії, археології, антропології деяких членів УНТ. У 1905 р. повернувся з еміграції і прилучився до діяльності Наукового товариства *Федір Вовк* (1847–1918) – видатний український антро-

полог, археолог і етнограф. Ще будучи студентом Одеського, а згодом Київського університету, захопився археологічними розкопками, етнографічними дослідженнями. Брав участь у роботі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, а перебуваючи в еміграції у Франції, ґрунтовно опанував теоретичні засади антропології, методику антропометричних досліджень, що й дозволило йому провести високпрофесійні дискурси з української антропології. Він автор понад 200 праць, у т. ч. таких як «Антропометричні досліді українського населення Галичини, Буковини й Угорщини», «Антропологические особенности украинского народа», «Студії з української етнографії та антропології» та ін. Антропологічні та етнографічні дослідження Ф. Вовка заклали основи української антропології, яку активно розвивали його учні – І. Раковський, С. Руденко, Б. Крижановський, Л. Чикаленко та ін. Учений науково обґрунтував, що українська територія була залюднена в найдавніші часи, що людське життя тут ніколи не переривалося, що українці – автохтони на своїй землі, а за своїми антропологічними вимірами, звичаями, обрядами становлять окремий тип і помітно відрізняються від інших слов'янських етносів, у т. ч. від росіян.

Світове визнання дістала праця Ф. Вовка «Шлюбний ритуал і обряди на Україні», видана французькою та українською мовами. Він був одним з ініціаторів видання першої української енциклопедії, два томи якої вийшли в Петербурзі під назвою «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1916).

Активну участь у діяльності УНТ брав *Микола Василенко* (1867–1935) – визначний український історик держави і права, громадський, політичний і державний діяч. Він співробітничав у часописі «Киевская старина», редагував газету «Киевские отклики», був співредактором «Записок УНТ». Йому належить одна з перших праць з української історіографії («До історії малоросійської історіографії і малоросійського суспільного устрою» (1894). Він досліджував політичні погляди М. Драгоманова, оприлюднив «Нариси з історії Західної Русі і України» (1916) та інші дослідження.

Істотним був внесок у розвиток історичних та етнографічних знань члена УНТ *Павла Житецького* (1836–1911) – визначного українського філолога, етнографа, історика, громадського діяча, співробітника «Киевской старины». Він належав до того покоління українознавців, яке наприкінці ХІХ ст. опікувалося виданням і пропагандою творів Т. Шевченка, яке активно

включилося в дискусію з М. Погодіним, рішуче виступило проти його теорії про нібито російське походження княжого Києва. П. Житецький на конкретному історичному, етнографічному і лексичному матеріалі доводив українськість Київської держави, неперервність традицій, культури, побуту і мови українського народу. Він першим дослідив Пересопницьке Євангеліє, проаналізував україномовні переклади Біблії, створив нарис звукової історії української мови XVII–XVIII ст., розкрив джерельне значення українських народних дум. Не втратив свого значення ґрунтовний «Нарис історії української мови в XVII в.» (1914), в якому простежено розвиток і функціонування двох різновидів староукраїнської літературної мови – слов'яно-руського і княжо-українського. У монографії «Енеїда», І. Когляревського» розкрито значення народної мови для становлення української літературної мови. П. Житецький – автор кількох підручників з теорії літератури, наукової розвідки «В. Гумбольдт в історії філософського мовознавства», в якій підтримав погляди німецького вченого на мову як на діяльність, а не продукт діяльності, на основні функції мови.

Помітний вплив на діяльність Українського наукового товариства мала участь у ньому *Бориса Грінченка* (1863–1910) – видатного українського письменника, фольклориста, мовознавця, педагога, видавця, громадсько-політичного діяча, редактора «Нової громади», засновника і лідера київської «Прогресу», організатора і керівника Всеукраїнської учительської спілки, укладача «Словаря української мови» в чотирьох томах (1907–1909).

Національному пробудженню і самовизначенню українців сприяли його публіцистичні та популярні історичні праці, зокрема брошура «Нарід в неволі» (1895) про утиски українства з боку російського царизму, яка, крім української, вийшла кількома європейськими мовами, розвідки «Київська держава і татарське лихоліття», «Де ми і скільки нас», «Чого нам треба» (1906), «Братства і просвітня справа на Вкраїні за польського панування до Б. Хмельницького» (1907), у яких у науково-популярній формі викладались вузлові події самобутньої української історії. Велике джерельне значення для історико-етнографічних досліджень мали тритомне видання етнографічних матеріалів Чернігівської і сусідніх губерній, збірки «Думи кобзарські», «Література українського фольклора», українських оповідань і казок. Як добрий знавець української історії і активний борець за українську справу, Б. Грінченко виклав свої

політичні погляди на перспективи українського руху в написаній ним програмі Української демократично-радикальної партії, а також у вже згадуваних у попередній лекції «Листах з Наддніпрянської України» (1892–1893), які лягли в основу полеміки з М. Драгомановим.

Навіть такий стислий виклад відомостей про Українське наукове товариство дає підстави для висновку про те, що воно стало важливим осередком розвитку знань про Україну і українство, в тому числі й історичних. Очолюване видатним істориком М. Грушевським, воно зосередилось на дослідженні маловідомих сторінок української історії, культури, мови, народної творчості, науковому обґрунтуванні самобутності та окремішності українського народу. Участь у Товаристві В. Антоновича, Ф. Вовка, М. Василенка, Б. Грінченка, П. Житецького та інших авторитетних учених і громадських діячів, широка видавнича діяльність надавала йому характеру академічної установи українознавчого спрямування, їх науковий доробок сприяв подальшому розвитку і утвердженню української національної історіографії. Товариство підготувало ґрунт для створення Української академії наук, Українського університету.

Загальні висновки

Кінець XIX – початок XX ст. – переломний рубіж у розвитку української національної історіографії, зумовлений головним чином науковою діяльністю М. Грушевського. Його переїзд до Львова, викладання історії України у Львівському університеті, участь у діяльності Наукового товариства імені Шевченка, створення наукової історичної школи започаткували новий етап у розвитку української історичної думки, утвердженні її науковості і національного характеру.

Принципове значення мала опрацьована М. Грушевським наукова схема і нова концепція української історії як історії окремого, самобутнього народу із своєю культурою, мовою, традиціями. Вона була покладена в основу наукового синтезу знань про український народ, у створення фундаментальної багатотомної «Історії України-Руси», яка вперше дала системний виклад української історії, її безперервність і тяглість від найдавніших до новітніх часів. М. Грушевський створив «Історію України-Руси» на рівні тогочасних стандартів європейської історичної науки, на засадничих принципах позитивістської і

народницької історіософії, виклав історичний процес з позицій української національної ідеї.

Важливим осередком розвитку української історичної науки стало Українське наукове товариство в Києві, створене і очолюване М. Грушевським. Праці його членів і видавнича діяльність збагатили українську історіографію рядом ґрунтовних досліджень з різних галузей історичних знань, сприяли утвердженню української національної історіографії. На рубежі XIX–XX ст. українська історіографія остаточно заявила про себе як національна.

Запитання для самоконтролю

1. Чим зумовлюється особливе місце рубежу XIX–XX ст. в українській історіографії?
2. Розкрийте значення історичної школи М. Грушевського у Львові для розвитку української історіографії.
3. Охарактеризуйте наукову схему української історії, опрацьовану М. Грушевським.
4. Чим відрізнялася наукова концепція української історії М. Грушевського від офіційної схеми російської історії?
5. Чому багатотомна «Історія України-Руси» М. Грушевського стала першим науковим синтезом української історії?
6. Назвіть основні історіософські засади «Історії України-Руси».
7. Які фактори вплинули на створення Українського наукового товариства в Києві?
8. Окресліть внесок Українського наукового товариства в розвиток історичної науки.
9. Якими посталями історичної науки представлене УНТ?
10. Що розуміють під національною історіографією України і яка роль в її становленні наукових шкіл М. Грушевського?

Лекція XI

Українська історіографія на чолі національно-державного відродження України

• XI.1. Державницький напрям в українській історіографії

• XI.2. Вплив Української революції на розвиток історичної науки

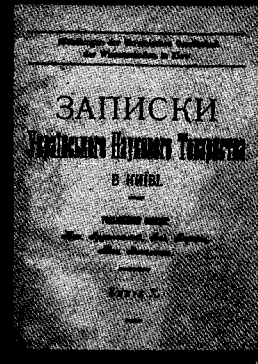
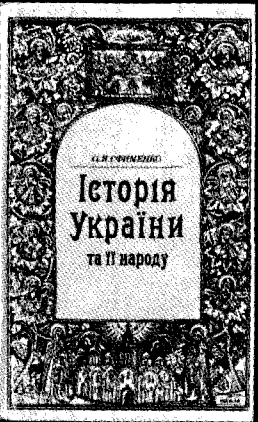
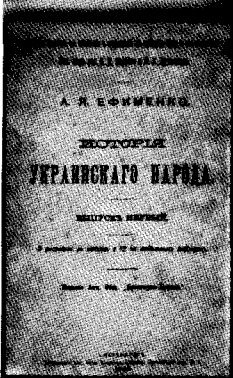
• XI.3. Історична наука в системі УНТ та УАН

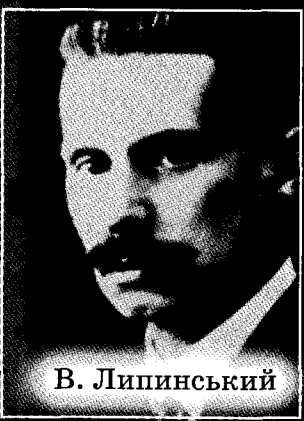
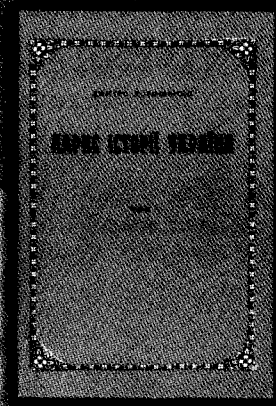
О. Єфименко

Д. Дорошенко

Д. Яворницький

В. Липинський

Мета:

З'ясувати роль історичних знань у новому піднесенні національно-визвольного руху, Української революції та відновленні національної державності України, простежити зародження державницького напрямку в українській історіографії, показати вплив державотворчих процесів на розвиток історичної науки, висвітлити початок нового етапу розгортання історичних досліджень, пов'язаного з діяльністю Історичної секції УНТ та утворенням УАН.

Утвердження української національної історіографії на ґрунті розробленої М. Грушевським наукової схеми історії України, вихід у світ перших томів його «Історії України-Руси», діяльність НТШ, історичної школи М. Грушевського у Львові, утворення Українського наукового товариства в Києві, зародження державницького напрямку в українській історіографії, ріст історичної і національної свідомості українства – усе це підготувало початок нового етапу в розвитку історичної науки, дало потужний поштовх піднесенню національно-визвольного руху, розгортанню Української національно-демократичної революції та відновленню державності України.

Важливим компонентом історичної і національної свідомості українського суспільства стало наростання самостійницького і націоналістичного руху. Ідеологом самостійництва й українського націоналізму вважають вихованця Київського університету *Миколу Міхновського* (1873–1924) – визначного громадсько-політичного діяча, одного з організаторів «*Братства тарасівців*», «*Молодої України*», *Революційної української партії*, для якої він написав програму під назвою «*Самостійна Україна*» (1900). Вона передбачала повалення імперії і створення самостійної Української держави. Помітний вплив на формування ідеології українського націоналізму справили творчість і громадсько-політична діяльність *Дмитра Донцова* (1883–1973), лідера Союзу визволення України. У праці «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» (1913) він виклав системне бачення шляхів побудови Української національної самостійної держави. Дедалі більшу популярність у громадсько-політичному і науковому житті українського суспільства діставали публіцистичні твори *Симона Петлюри* (1879–1926), *Володимира Винниченка* (1880–1951) – визначних діячів Українського національно-визвольного руху і державотворчого процесу. Отже, вже напередодні і в роки Першої світової війни

на засадах національної ідеї і самостійності зародився рух за знищення імперій, за відновлення національних держав, у т. ч. за Українську соборну державу.

Повалення царизму в лютому 1917 р., утворення Української Центральної Ради, а згодом і проголошення Української Народної Республіки, її усамостійнення справили позитивний вплив на розвиток історичної науки, яка мала дати ясні відповіді на питання, поставлені новим етапом української історії. Примітним став той факт, що ряд визначних істориків, зокрема М. Грушевський, відіграли роль лідерів українського державобудівного процесу.

Відновлення національної держави – УНР, утворення Західноукраїнської Народної Республіки, Акт Злуки з УНР заклали основи для державної підтримки розвитку української історичної науки. Цьому сприяли заснування Української академії наук, діяльність Історичної секції Українського наукового товариства. Побачив світ ряд ґрунтовних праць М. Грушевського, Д. Яворницького, Д. Багалія, О. Єфименко, А. Кримського, В. Липинського, І. Огієнка, Д. Дорошенка, С. Томахівського, І. Джиджори, В. Гнатюка, С. Єфремова та ін., які збагатили знання з основних розділів національної історії України. Гостро постали проблеми викладання української історії в усіх ланках освіти, підготовки фахівців з історії, формування суспільної історичної свідомості.

Однак під натиском більшовицьких сил, підтримуваних озброєними червоноармійцями Росії, Українська революція згасла, УНР була повалена, зазнала поразки і Західноукраїнська Народна Республіка, що негативно позначилося і на розвитку національної історичної науки.

XI. 1. Державницький напрям в українській історіографії

Початок ХХ ст. характеризується остаточним інституюванням української національної історіографії, у рамках якої викристалізувались декілька напрямів: народницький, або народно-демократичний, державницький та соціально-економічний. Звичайно, виокремлення цих напрямів є умовним і, як зазначалося у попередній лекції, ніякої стіни між ними не було, хоча між їх виразниками часом точилися дискусії. Різниця між цими напрямками полягала лише в

пріоритетах, які надавали історики у своїх дослідженнях. Якщо представники народницького напрямку на чільне місце ставили народ, розглядаючи його головною силою, двигуном історичного процесу, а прибічники соціально-економічного напрямку зосереджувались насамперед на питаннях господарського життя суспільства, то прихильники державницького напрямку віддавали пріоритет державі. Цей напрям на початку ХХ ст. набував особливої привабливості й актуальності, оскільки в суспільно-політичному житті і українському визвольному русі гостро постала проблема відновлення національної державності, вона висунулася на передній план суспільного розвитку. Україна впритул підійшла до політичного, національного і соціального вибуху.

Вже говорилося, що М. Грушевський, піднявшись на вершину народницького напрямку, водночас дедалі більше схилився до необхідності дослідження ролі держави, виявлення і аналізу державницьких традицій українського народу. Це завдання усвідомили його учні: С. Томахівський, О. Терлецький, І. Крип'якевич, М. Андрусак, Б. Крупницький та ін. Чітку державницьку позицію у своїх наукових дослідженнях проводили В. Липинський, Д. Дорошенко, І. Огієнко, М. Василенко, М. Біляшівський та інші історики.

Зупинимось докладніше на становленні державницького напрямку української історіографії, характеристиці праць його чільних представників. Визнаним лідером цього напрямку, який найповніше віддзеркалював ідеї національної революції і відновлення української державності, вважають *В'ячеслава Липинського* (1882–1931) – видатного українського історика, члена НТШ, активного громадсько-політичного діяча, лідера українського консерватизму. Закінчивши гімназію в Києві, вчився у Ягеллонському (Краків) та Женевському університетах, а після повернення в Україну зосередився на науковій роботі. Вже в перших працях – «Данило Братковський», «Генерал артилерії Великого князівства Литовського», «Шляхта на Україні» (1909) – історик дослідив місце провідної верстви, зокрема шляхти і козацтва, в історії української державності, обґрунтував її роль у боротьбі за відновлення української держави.

У 1910–1912 рр. В. Липинський на основі опрацьованих у Кракові джерел підготував декілька дискурсів, зокрема «Назва Русь і Україна та їх історичне значення», «Станіслав-Михайло Кричевський», «Богдановим шляхом», «Документи Руїни»,

які об'єднані спільною назвою «Z dziejw Ukrainy». У цих працях акцентувалася увага, з одного боку, на ролі державного чинника в українській історії, а з другого – вказувалося на державотворчу вартість українського народу як силу, поєднану спільною кров'ю, традицією, вихованням і працею.

Згодом, уже в добу Української революції, В. Липинський, перебуваючи в Австрії як посол Української держави і УНР, оприлюднив монографію «Україна на переломі. 1657–1659», яка безпосередньо присвячувалася історії створення Української держави в добу Козаччини, аналізу причин її кризи і занепаду. Під переломом історик розумів зміну орієнтирів козацько-гетьманської держави після смерті Б. Хмельницького, спробу її провідників одірватися від Москви і незалежитись.

Доба Хмельниччини в очах В. Липинського – це період козацько-гетьманського державобудування, зростання національної свідомості українського суспільства, але це і початок спланованого Московією процесу поглинання України після Переяславської ради. Возвеличуючи особу Б. Хмельницького як борця і будівничого української державності, історик наголошував, що ідея власної держави виникла у гетьмана вже з перших днів Визвольної війни і наростала в процесі утвердження козацького правління. Хмельниччина, на думку вченого, була процесом творення держави і нації, а провідну роль у цьому процесі відігравала національна аристократія (еліта).

Цікавими є погляди В. Липинського на Переяславську раду і Березневі статті 1654 р. Він однозначно відкидав спроби деяких істориків і політиків оцінювати Переяслав як добровільне «возз'єднання» Русі, підкреслюючи абсурдність думки, ніби Б. Хмельницький підняв повстання проти Польщі в ім'я прилучення України до Москви. Тактичну мету гетьмана він ув'язував з пошуком союзника для спільних дій і визволення з-під Польщі. Тобто йшлося про міждержавний союз із Московією, аби відірватися від Польщі і незалежитись. Однак Москва ще з 1649 р. очікувала знесилена обох сторін, а коли стало очевидним, що козаки самі справляться, то надіслала грізні ноти Польщі. Участь російських військ у воєнних діях 1654–1655 рр. історик вважав малоефективною.

В. Липинський, будучи прихильником монархічно-гетьманської форми державного устрою України, виводив його витоки з доби Хмельниччини. Гетьман, як спадковий монарх, репрезентує державу на міжнародному рівні, забезпечує її авторитет, правопорядок, дисципліну. Ідеальною формою державного

правління історик вбачав у дуалістичній конституційній монархії, при якій гетьман як суверен української нації, голова кабінету міністрів виступає носієм виконавчої влади, а законодавчу владу представлятимуть дві палати: територіальна (нижня) і трудова (вища), до якої делегують своїх представників професійні спілки усіх класів і соціальних верств.

У серії «Листів до братів-хліборобів» В. Липинський виклав своє політологічне бачення шляхів відновлення української державності. Він визначив п'ять засадничих підвалів, на яких може відбутися цей процес: 1) аристократія; 2) класократія; 3) територіальний патріотизм; 4) український консерватизм; 5) релігійний етос. Під аристократією він розумів кращих представників усіх класів і станів: промислового (фабриканти, інженери, робітники); хліборобського (поміщики, селяни, сільські робітники); фінансового і купецького (всі, хто живе з обміну продуктами); комунікаційного (залізничники, шофери); інтелігенції. Такий підхід до формування аристократії учений називав класократією. Принцип класократії видавався йому досконалішим від західного парламентаризму, який роз'єднує нації за партійною приналежністю, від постулатів соціалізму, який сповідує класові пріоритети, від націоналізму, що віддає пріоритет етнічним ознакам. Поняття нації В. Липинський ув'язував з територіальним патріотизмом. «Українець, – писав він, – є всякий, хто хоче, щоб Україна перестала бути колонією, щоб з різних її племен, рас, вір постала одна держава Українська, а творцем України той, хто в святе діло незалежнення української колонії приносить все найкраще, що єсть у ньому і в тій культурі, з якої він до українства прийшов»¹. Історичні знання, на думку історика, сприяють солідаризації всіх жителів України на ґрунті любові до рідної землі, незалежно від їх етнічного походження, соціально-класової належності, віросповідання.

Модель майбутньої держави В. Липинського передбачала чітке розмежування і врівноваження трьох незалежних гілок влади: законодавчої, виконавчої та судової. За своєю суттю така влада мала б бути надпартійною, тобто загальнонаціональною. Важливо наголосити, що вчений однозначно обстоював ідею соборності всіх українських земель, повернення до традицій козацько-гетьманської державності України.

¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Відень, 1926. – С. XX.

Нарешті, з іменем В. Липинського ув'язують концепцію «повнокласовості» українського суспільства. На його думку, українську націю, а значить і українську державу творить весь народ, усі його класи і соціальні групи на чолі з передовою верствою, її елітою.

Державницькою ідеєю проникнута наукова спадщина *Степана Томашівського* (1875–1930) – визначного українського історика, дійсного члена НТШ, громадського і політичного діяча, випускника Львівського університету, вихованця історичної школи М. Грушевського. Досліджуючи історію України від витоків Київської держави до ХХ ст., він особливу увагу звернув на домінуючу роль державного життя. У праці «Українська історія. Старинні і середні віки» (1919) навіть найпростіші форми державності розглядаються як чинник освоєння території, як фактор формування української нації і відокремлення українських земель після розпаду Київської Русі. Особливу увагу він приділяв утворенню Галицько-Волинської держави, трактуючи її як результат становлення нації, дистанціювання від Владимиро-Суздальської держави. Історик оцінював її як першу національну українську державу.

На відміну від М. Грушевського, С. Томашівський дещо поіншому трактував поняття «українська земля». Твердячи, що це не просто етнічна територія, а географічна цілісність, він відводив географічному фактору, територіальному патріотизму чільну роль у творенні української нації.

С. Томашівський один із перших, хто дослідив відгомін Хмельниччини у Галичині («Між Пілявцями і Замостями» (1913), «Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину» (1914), «Галичина. Політико-історичний нарис з приводу світової війни» (1915)) та ін. Аналізуючи похід Б. Хмельницького на Захід, історик бачив його мету не в здобутті Галичини чи знищенні Польщі, а в тактичних міркуваннях, щоб не дати польським військам ослабити позицію гетьмана над Дніпром. Він зробив висновок, що національно-державницька свідомість Б. Хмельницького ясно визначилася під мурами Львова, а не після його повернення до Києва.

Як здібний учень М. Грушевського, С. Томашівський дуже відповідально ставився до роботи з джерелами, розглядаючи її як головну передумову будь-якого історичного дослідження. У 1913 р. він підготував досить солідну збірку документів з історії Хмельниччини, яка склала окремий том «Жерел до історії України-Руси». Ці джерельні свідчення дозволили ученому

критично переглянути погляди польських істориків на постать Б. Хмельницького і характер повстанського руху, оцінку воєнної кампанії.

Державницький світогляд С. Томашівського простежується в його дослідженнях величі і трагедії І. Мазепи («Незвісний лист Мазепи до м. Львова» (1900), «Причинки до історії Мазепинщини» (1908)) та ін. Добре володіючи німецькою і шведською мовами, дослідник уперше використав зарубіжні джерела про події 1708–1709 рр., що дозволило йому розкрити наміри І. Мазепи не тільки утвердитись на Правобережжі, а й об'єднати і унезалежити всю Україну.

Найповніше державницька концепція історії України викладена в праці С. Томашівського «Українська історія» (1919), події в якій доведені до 1569 р. У центрі уваги був аналіз впливу таких чинників на історичний розвиток України, як набіги кочівників і боротьба зі Степом; суперництво з Польщею, в центрі якого було протистояння Сходу і Заходу; опір Московщині на ґрунті контрасту Півдня і Півночі. Водночас історик перебільшував регіональні відмінності Галичини і Наддніпрянської України, ставив під сумнів реальність її соборності, можливість єдиної національної ідеї для всієї України, гіперболізував роль церкви в державотворчому процесі.

До дослідників української історії, що зробили державницький вибір уже з перших наукових дискурсів, відноситься вже згадуваний *Мирон Кордуба* – один із талановитих учнів М. Грушевського, автор ряду історіографічних досліджень. У працях «Перша держава слов'янська», «Суспільні верстви та політичні партії в Галицькому князівстві до половини XIII ст.» він переконливо доводив українськість княжих держав у Києві та Галичі, аналізував їх устрій і систему влади. Державницька спрямованість пронизує історико-географічні та історико-демографічні розвідки історика («Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та Долішнім Сяном в XIII ст.», «Територія й населення України» та ін.). Особливу увагу М. Кордуба приділяв історії українсько-польських відносин XVI–XVII ст., ролі Б. Хмельницького у Визвольній війні. Він був піонером дослідження дипломатичного хисту українського гетьмана.

До спадщини істориків державницького напрямку, зокрема до праць Д. Дорошенка, ще повернемось у наступних лекціях, оскільки він стане домінуючим в історіографії української діаспори, в розвитку сучасної історичної науки в Україні.

Державницький разом з іншими напрямками української історіографії сприяв піднесенню історичної, політичної, національної і державницької свідомості українського народу, консолідації української нації навколо державницької ідеї, служив науковою базою суспільного прогнозу і обґрунтуванню шляхів відновлення державної незалежності України.

Отже, українські історики державницького спрямування В. Липинський, С. Томашівський, Д. Дорошенко та ін., осмислюючи минуле українського народу, його потуги до власної національної держави з часів Київської Русі, створювали моральну підтримку новому етапу загальноукраїнського національно-визвольного руху, який радикалізувався в роки Першої світової війни як на Наддніпрянщині, Слобожанщині, так і в Західній Україні. Звернення вчених до тих сторінок історії українського народу, коли він мав свою державу, з'ясування історичної тягlosti української державності, аналіз здобутків і прорахунків вітчизняних державотворців дозволяли винести повчальні уроки з історичного минулого, застерегти від повторення помилок. Спираючись на осмислений наукою історичний досвід і уроки минулого, провідники українського руху окреслили конкретну програму відновлення національної держави в ході Української революції 1917–1921 рр.

ХІ.2. Вплив Української революції на розвиток історичної науки

Увесь попередній розвиток української історіографії переконливо засвідчував її взаємообумовленість і взаємозв'язок із суспільно-політичними та духовно-культурними процесами. Це підтвердила і доба Української революції, і відновлення української державності, серед чинників якої важливу роль відіграли розвиток історичних знань, ріст історичної свідомості, участь провідних істориків, зокрема М. Грушевського, М. Василенка, Д. Дорошенка, І. Огієнка та інших, у політичному житті, революційному русі й державотворенні. Водночас утворення Української Народної Республіки, а згодом і Західноукраїнської Народної Республіки, відкрило сприятливі умови для розвитку історичної науки, започаткувало їй державницьку підтримку. Державне усамостійнення України заклало реальні підвалини для подальшого унезаможження української історичної науки. Вчені-історики за умов власної держави могли розраховувати на державну під-

тримку історичних досліджень, зміцнення видавничої бази, підготовку кадрів. Зрештою, в документах Української Центральної Ради, урядів Української держави гетьмана П. Скоропадського, УНР доби Директорії, Західноукраїнської Народної Республіки всі ці питання були задекларовані, однак через політичну ситуацію, яка склалася в зв'язку з агресією більшовицької Росії та Польщі, не вдалося їх реалізувати.

Революційні і державотворчі процеси поставили перед істориками завдання створення нових праць з історії українського народу, з історії державності України. Дослідження і вивчення національної історії, поширення історичних знань висувалися на рівень важливих державних справ. Брак наукової і навчальної літератури з української історії, науково-популярних праць спричинив, з одного боку, поширення вже наявних досліджень В. Антоновича, О. Єфименко, Д. Яворницького, М. Аркаса, М. Грушевського та ін., а з другого – створення нових праць, зокрема Д. Багалія, В. Пархоменка, М. Слабченка та ін.

Масовими тиражами перевидавалися історичні оповідання А. Кащенко. Великою популярністю користувалася «Історія України-Руси» Миколи Аркаса (1853–1909) – відомого культурно-освітнього діяча, автора опери «Катерина» на сюжет поеми Т. Шевченка. Написана українською мовою популярна історія була відредагована В. Доманицьким¹ і вийшла у 1908 р. у Петербурзі, а потім перевидавалася у 1912 та 1922 рр. Вихід книги підтримали Є. Чикаленко, Б. Грінченко, Г. Хоткевич та інші діячі. Незважаючи на ряд неточностей, відсутність єдиної концепції, праця М. Аркаса відіграла важливу роль у поширенні історичних знань про Україну.

Значно зріс інтерес громадськості до історії українського козацтва. Як зазначав І. Лисяк-Рудницький, у 1917 р. в Україні знову ожив з великою силою козацький рух, «стихийно відроджувались козацькі традиції»². Енциклопедією козацтва на той час вважалася тритомна «Історія запорозьких козаків» Дмитра Яворницького (1855–1940) – видатного українського історика, археолога, етнографа, згодом академіка АН УРСР, директора

¹ Доманицький Василь (1877–1910) – український історик, літературознавець, учасник українського руху, активний дописувач до «Українського вестника», «Киевської старини», «Записок НТШ», автор кількох праць з історії Галичини і Буковини, редактор першого повного видання «Кобзаря» Т. Шевченка.

² Див.: Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації // Історичні есе. – У 2-х т. – Т. 1. – К., 1994. – С. 22.

Катеринославського історико-краєзнавчого музею, вихованця Харківського університету. Його подвижницька діяльність щодо пошуку, виявлення, колекціонування і дослідження старожитностей козацького краю була захоплюючим прикладом для молодшої генерації українських істориків. Історик високо оцінював значення українського козацтва, висвітлив його походження, склад, збройні сили, показав роль Запорозької Січі як форпосту України в боротьбі за волю і незалежність. В умовах революції Д. Яворницький спеціально підготував і оприлюднив науково-популярні праці «Як жило славне запорізьке низове військо», «Українсько-руське козацтво перед судом історії», в яких акцентувалася увага на провідній ролі козацтва в національно-визвольній боротьбі.

Особистий приклад створення і популяризації історичних знань показував голова Української Центральної Ради *Михайло Грушевський*. Ще в 1914 р. він дав визначення концепції українознавства як дослідження минулого й сучасного українського народу, його властивостей і особистостей, його території і різноманітних умов, які впливають на життя і розвиток суспільства. Тематику праць історика періоду Української революції, особливо 1917–1918 рр., досить повно віддзеркалює ідея українознавства. М. Грушевський ще в квітні 1917 р. започаткував серію статей під загальною рубрикою «На порозі нової України», присвячених українському національному відродженню і державному будівництву. Ці статті друкувалися в «Новій Раді», завдяки чому дістали велике поширення, а в 1918 р. вийшли окремою збіркою. Вона починалася із статті «На переломі», в якій давалася характеристика унікального моменту в історії українського народу, коли впали кайдани рабства і з'явилася можливість відновити свою державну самостійність, творити нове життя. Далі йшли три статті про вибір орієнтирів відновленої Української Народної Республіки. Вони мали такі назви: «Кінець московської орієнтації», «Наша західна орієнтація», «Орієнтація чорноморська». Їх історіографічне значення в тому, що аргументи на вибір напрямів зовнішньої політики УНР базувалися на історичних та географічних чинниках, на ретроспективному аналізі зв'язків України зі своїми сусідами, насамперед західними. У статті «Нові перспективи» історик наголошував, що український народ належить до західноєвропейського кола і що його західна орієнтація ґрунтується не тільки на історичних традиціях, а й на тому, що протягом століть українське життя було зв'язане із західним, а також на самому складі народного характеру.

Велику увагу історик приділив підставам Великої України, маючи на гадці Україну велику соціально-моральними, економічними та культурно-інтелектуальними вартостями. Серед підстав реалізації цього плану були виокремлені село, місто, державність, армія, нація. Головною підставою Великої України ще довго, коли не завжди, – писав історик, – буде селянство. Що ж до ситуації в містах, особливо великих, то він наголошував, що часто вони виступають вогнищами протиукраїнських настроїв, підривають нашу державність, тому необхідно не повертатися до них спиною, а пов'язати їх з українським життям. Акцентувалася увага й на ролі освіти, шкільництва, науки, бібліотек, музеїв, архівів, підготовки фахівців для народного господарства, виховання дітей, розвитку мистецтва.

Друга частина збірки мала назву «Самостійна Україна», в якій чільне місце відводилося мотивам прийняття і змісту ІV Універсалу Української Центральної Ради, що проголошував повну незалежність і самостійність Української Республіки. Усамостійнення України розглядалося як «історична неминучість українського життя» і головна умова збереження української держави.

Історичну спрямованість мали публіцистичні статті «Український герб», «Про монетну українську одиницю», про перехід на середньоєвропейський час, про територіальний устрій УНР, а також ті, що не увійшли до збірки «На порозі Нової України», але стосувалися історичного минулого українського народу. Особливе значення мали дискурси «Хто такі українці і чого вони хочуть?», «Чи Україна тільки для українців?», «Велика хвиля» та ін.

Незважаючи на велику зайнятість державними справами, публіцистикою, М. Грушевський залишався вченим-істориком. Він написав ґрунтовну статтю «Історія і її соціально-виховуюче значення», в якій виклав систему поглядів на роль історичної науки в суспільному житті, її вивчення у школах. На його думку, історична наука повинна вивчати історію людства, не залишаючи поза увагою історію рідного краю. Необхідно шукати оптимальне співвідношення історії свого народу та історії людства, уникати егоцентризму й національного егоїзму. Головне покликання історії вчений вбачав у вихованні високої моралі й формуванні гуманістичних цінностей, у сприянні, аби формула «людина людині – річ свята» восторжествувала.

У 1918 р. побачило світ нове видання «Ілюстрованої історії України», яке було доповнене розділом «Як творилась Українська Держава». М. Грушевський включив такі підрозділи: «Російська революція і визволення України», «Боротьба за автономність України і федеративний лад», «Українська Народна Республіка», «Україна самостійна» та ін. З властивою для вченого скрупульозністю простежувалася еволюція УНР від автономії до повної державної незалежності. У такий спосіб М. Грушевський показав повчальний зразок історичного дослідження державницького спрямування.

Наукову й державницьку роботу вдало поєднував *Дмитро Дорошенко* (1882–1951) – видатний український історик, вихованець Варшавського, Петербурзького й Київського університетів, громадсько-політичний і державний діяч, член Української Центральної Ради, Міністр закордонних справ в уряді П. Скоропадського. Революцію він зустрічав як уже сформований історик, джерелознавець, видавець, член НТШ. Д. Дорошенко, виходячи з конкретної ситуації, зумовленої відновленням національної держави, адаптував до потреб робітничої, селянської і молодіжної аудиторії свої праці: «Коротенька історія Чернігівщини», «П.О. Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність», «Про минулі часи на Поділлі» (1918–1919). Поряд із вивченням регіональної історії, історії рідного краю Д. Дорошенко усвідомлював необхідність підготовки узагальнюючих праць на основі цілісного підходу до української історії. Як історик, він твердо стояв на позиціях наукового синтезу знань з історії України, послідовно обстоював державницьку ідею. Д. Дорошенко належав до піонерів створення наукових навчальних посібників. Його підручник «Історія України», який охоплював період від найдавніших часів до революції 1917 р., тривалий час використовувався в українських школах Наддніпрянської і Західної України. У підручнику давалася наукова інтерпретація назв «Русь» і «Україна», характеристика політичного і суспільного устрою Русі-України, Козаччини, Хмельниччини і Гетьманщини. Він апробував свій курс у лекціях з історії України, прочитаних у Кам'янець-Подільському університеті. Опинившись в еміграції, вчений створив фундаментальний «Нарис історії України», підготував ґрунтовний «Огляд української історіографії». Цей його доробок розглянемо в наступних лекціях. Велике значення для розуміння суспільно-політичних процесів періоду революції, у т. ч. і в сфері історичних дослі-

джень, мають його спогади («Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918)»).

Новими українознавчими дослідженнями відгукнувся на відновлення української державності *Дмитро Багалій* (1857–1932) – видатний український історик, архівознавець, громадський діяч, ректор Харківського університету (1906–1911), один із перших академіків Української академії наук (1918). Його основна праця «Історія Слобідської України», завершена в 1917 р., побачила світ у Харкові у 1918 р. Уже у передмові автор наголошував, що народ творить свою історію і державний устрій, його національні форми, що цю історію треба вивчати з дитинства, намагатися зрозуміти її, цінувати і любити. Праця мала принципове значення для утвердження в історіографії концепції цілісності України, оскільки автор на великому і достовірному джерельному матеріалі доводив українськість Слобожанщини, всебічно проаналізував причини її зросійщення, а соціально-економічний, політичний, культурний, релігійний розвиток і побут населення розглядав у контексті української історії, хоча й не замовчував українсько-російські взаємини. Написана українською мовою книга тривалий час слугувала навчальним посібником з історії України, хоч за структурою складалася з окремих нарисів. Символічним був її останній розділ під назвою «Харків яко українське місто». У цьому розділі історик висвітлив українське національне відродження у місті в ХІХ ст., що було реакцією на русифікаторську політику царизму, показав прихильність Харківського університету, частини його професорів, зокрема П. Гулака-Артемовського, М. Костомарова, І. Срезневського та ін., до українознавства. Праця пронизана концепцією невинного прогресу людського суспільства, основу якого, на думку автора, становить соціально-економічний розвиток, а головним рушієм виступають народні маси. Не є випадковим, що з іменем Д. Багалія пов'язують соціально-економічний напрям в українській історіографії. Як вихованець київської школи істориків-документалістів В. Антоновича, Д. Багалій намагався всі принципові висновки вивести з джерельних свідчень: літописів, актових документів, народної творчості. У багатьох місцях дослідження автор звертається до читача із закликом вивчати, опановувати, знати і поважати українську історію, культуру і мову.

Принагідно зазначимо, що наукові дискурси з української історії Д. Багалій започаткував ще у 80-х роках ХІХ ст. У та-

ких працях, як «История Северной земли до половины XIV в.» (1882), «Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства» (1887), «Колонизация Новороссийского края и его первые шаги по пути культуры» (1889), «Магдебургское право в Левобережной Малороссии» (1892), «Украинская старина» (1895) та ін. простежується еволюція поглядів ученого, його поступовий перехід від офіційної російської історіографії до осмислення окремішності та самобутності української історіографії, що остаточно підтвердила «Історія Слобідської України» і, особливо, «Нарис української історіографії» (1923–1925) у двох книгах.

Слід також зазначити, що після відновлення української державності Д. Багалій активно прилучився до реалізації наукових і культурно-просвітницьких програм. Він був членом комітету для заснування Української академії наук, очолив Харківське наукове товариство, плідно працював на ниві архівної справи. Коли восени 1917 р. при Харківському комерційному інституті відкрилися постійно діючі курси з українознавства для вчителів, Д. Багалій разом з іншими ученими – Г. Хоткевичем, М. Сумцовим, В. Барвінським – забезпечував викладання базових дисциплін. Він активно включився в розвиток українознавства, української культури взагалі. «Історію Слобідської України» учений закінчив своєрідним заповітом про те, що не може бути зневажений на своїй рідній землі (як це було раніше) український народ, котрий заселив її, захистив од ворогів і довгі часи поливав своїм трудовим потом¹.

До творчості та організаційної діяльності Д. Багалія на ниві історичної науки ще повернемося, але принагідно зауважимо, що він завжди віддавав пріоритет фактам, історичним джерелам. Для написання історії Харкова, яку він видав у 2-х т. разом із своїм учнем Д. Міллером («История г. Харькова за 250 лет его существования»), було виявлено й залучено величезний документальний масив джерел з матеріалів міської думи, архівів Москви й Петербурга, опрацьовано анкетні відомості цілого ряду державних і громадських установ. Джерелознавчу спрямованість мав «Нарис української історіографії» (1923), присвячений літописам. Д. Багалій дбайливо виховував молодих істориків, згуртував навколо себе наукову школу дослідників переважно з соціально-економічної проблематики.

¹ Див.: Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1995. – С. 230.

Під потужним впливом Української революції і державотворчих процесів стрімко прискорювався процес національної ідентифікації українців, змінювалася парадигма історичної свідомості. Перед українською історичною наукою постали нові завдання, виникла гостра потреба в таких наукових і науково-популярних працях, які давали б відповідь на болючі питання історії. У 1918–1919 рр. побачила світ українською мовою «Коротка історія України» І. Крип'якевича, «Історія України та її народу» О. Єфименко, «Оповідання з української історії: для початкових шкіл» Г. Коваленка, «Коротка історія України» Б. Грінченка, «Історія українського народу (Короткий нарис)» Т. Ганька, «Наше минуле і сучасне» Т. Верхоли, «Історія України в думках і піснях» Н. Григорієва, «П'ятнадцять лекцій з історії України» П. Клепатського, «Як Москва нищила Україну» В. Будзиновського та ін. З цього переліку авторів видно, що поряд з істориками до написання популярних праць і підручників з української історії були долучені письменники, журналісти.

Особлива увага зверталася на поширення правдивих знань про видатних діячів української історії – борців за державність: київських і галицько-волинських князів, гетьманів П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи, П. Полуботка, кошових отаманів К. Гордієнка, І. Сірка, полковника С. Палія. Історичні приклади чесного й самовідданого служіння Україні, боротьбі за її незалежність набували великої актуальності в умовах будівництва української державності.

Зростає інтерес до історії правових засад української державності. З огляду на цей аспект велике значення мали історико-правові дослідження М. Возняка, М. Василенка, Р. Лащенка, О. Малиновського, О. Терлецького, В. Пархоменка та ін.

Отже, Українська революція, відновлення державності України стали потужним чинником активізації історичних досліджень, підвищення їх ролі в суспільному житті та державних процесах. Праці М. Грушевського, Д. Дорошенка, Д. Багалія та ін. стали прикладом наукового осмислення подій і явищ як минувшини, так і тогочасності. Перед історичною наукою відкривався реальний шанс реалізації її головної місії – правдиво і об'єктивно висвітлювати історичний процес, сприяти вихованню молоді.

ХІ.3. Історична наука в системі УНТ та УАН

Центральна Рада підтримала ініціативу вчених і громадськості, насамперед Українського наукового товариства щодо створення Національної академії наук і розгорнула відповідну підготовчу роботу, однак її офіційне заснування відбулося лише 14 листопада 1918 р. на підставі закону Української держави, підписаного гетьманом П. Скоропадським. Серед її фундаторів були й визнані історики: Д. Багалій, О. Левицький, М. Засиченко, сходознавець А. Кримський, мовознавець С. Смаль-Стоцький та ін. Після відмови М. Грушевського очолити академію, її першим президентом став *Володимир Вернадський* (1863–1945) – видатний український природознавець, основоположник учення про ноосферу і біосферу. В складі УАН було сформовано три відділи, зокрема історично-філологічний, який взяв на себе функцію координації досліджень у галузі історії. Принципове значення мало положення Статуту академії, внесене в часи Директорії, про обов'язковий статус української мови для всіх академічних видань та діловодства.

Історично-філологічний відділ УАН забезпечив видання «Записок», перша книга яких побачила світ у 1919 р. У рамках відділу сформувалося Відділення історії українського народу, а згодом Історична секція, яка започаткувала вихід «Наукового збірника» (1919). У межах секції були створені три комісії: по складанню Біографічного словника, археографічна та архівна. Провідну роль у діяльності Історичної секції відігравали Д. Багалій, В. Щербина, О. Гермайзе, Є. Тимченко, М. Ткаченко, В. Ігнатенко та ін.

З утворенням УАН та його історико-філологічного відділу закладалися міцні основи для розвитку української історичної науки, для офіційної підтримки дослідницької діяльності істориків і видання їх праць, відбулася зміна соціального статусу української історіографії.

Багато зробив для розвитку в УАН історичної науки *Микола Василенко* (1867–1935) – визначний український історик держави і права, громадсько-політичний і державний діяч, міністр освіти в уряді П. Скоропадського, президент ВУАН в 1921 р. Йому належить ряд праць з української історії, зокрема «Нариси з історії Західної Русі і України», «До історії малоросійської історіографії і малоросійського суспільного устрою», «Політичні погляди М. Драгоманова» та ін. Ще в період створення УАН М. Василенко наполягав, щоб вона неминуче була національною, з обов'язковою українською мовою.

До червня 1921 р. паралельно з УАН продовжувало діяти Українське наукове товариство, його Історична секція, видавництво і музей. Це пояснюється тим, що провідники УНТ вважали, що УАН мала постати на його базі і на його досвіді як виключно національна інституція, а творці академії ігнорували ці вимоги. Тоді загальні збори УНТ вирішили зберегти свою структуру як незалежну від УАН. З числа членів УНТ активну участь у створенні УАН брали лише М. Василенко та А. Кримський. Нарешті, підходи М. Грушевського та В. Вернадського до створення УАН відрізнялися концептуально. На думку М. Грушевського, ядром української культури є гуманітарні знання, а значить вони мають посісти домінуюче місце в академії. Натомість В. Вернадський віддавав пріоритет природничим і технічним наукам, недооцінюючи роль українського національного чинника в організації академічної науки. Збереження організаційної незалежності виправдало себе за умов згасання Української революції, адже коли Директорія покинула Київ, М. Грушевський не поривав зв'язків з УНТ. Виїхавши до Праги, він створив Український соціологічний інститут і продовжував опікуватися Українським науковим товариством як основним осередком українознавства в Києві.

Члени товариства займали провідне місце в продукуванні нових знань не тільки з історії, але й з українознавства в цілому. Завдяки підтримці з боку української влади товариство відновило діяльність наукових видань: «Літературно-наукового вісника» та журналу «Україна», який виходив під загальною редакцією М. Грушевського. У трьох спарених томах, які вийшли в 1917–1918 рр., були оприлюднені і актуальні дискурси з історії України, в т. ч. самого М. Грушевського: «Сполучення України з Московщиною в новітній літературі», «Велика, Мала і Біла Русь». Редагування «Літературно-наукового вісника» було покладене на *Олександра Грушевського* (1877–1943) – відомого українського літературознавця, історика, архівіста, керівника Бібліотечно-архівного відділу при Департаменті мистецтв УНР, автора праць з української історіографії, історії міст Великого князівства Литовського тощо.

У «Літературно-науковому віснику» за грудень 1918 р. була опублікована публіцистична стаття М. Грушевського «По шкоді», в якій викладалася авторська оцінка державного перевороту П. Скоропадського, повалення УНР, повстання під проводом Директорії. Історик застерігав від штучного насадження козакофільських гасел і декорацій, рішуче відкидав спроби

паплюжити Центральну Раду, звинувачувати її в буржуазності, наполягав на її відновленні.

Спільним для діяльності Історичної секції УНТ та історико-філологічного відділу УАН було те, що їхні зусилля зосереджувалися на створенні узагальнюючих праць з історії, підготовку навчальної і науково-популярної літератури з української і зарубіжної освіти та підготовці професійних істориків. Поряд з існуючими університетами велику роль у підготовці істориків мали відігравати українські державні університети у Києві та Кам'янці-Подільському, Українська педагогічна академія.

Провідники українського державотворення, добре розуміючи суспільне значення національної історичної освіти, опрацювали програму поступової трансформації російських університетів у Харкові, Києві та Одесі в центри української науки і освіти. Подібні проекти розглядалися в уряді ЗУНР щодо Львівського та Чернівецького університетів. На позиції українського руху поступово переходила частина професорів і доцентів. Зокрема, в Київському університеті активно долучалися до опрацювання українознавчих проблем В. Іконников, М. Петров, В. Данилевич, О. Гермайзе та ін.

У період Української революції почалося реформування всієї системи освіти, заснування українських гімназій, запровадження української мови і викладання української історії в усіх типах шкіл. На осінь 1918 р. в межах Української держави функціонувало близько 150 українських гімназій, в яких історія України почала викладатися як окремий предмет.

Помітний вплив на розвиток історичної науки і поширення її здобутків мало заснування Національного архіву, Національної бібліотеки, Національного музею тощо.

Під впливом Української революції розширювалася географія історичних досліджень. Поряд з Києвом, Харковом активізували свою діяльність осередки історичної науки в Одесі, Чернігові, Полтаві, Ніжині, Катеринославі, а також на Волині та в Галичині. У Полтаві, зокрема, в 1918 р. було засноване «Українське наукове товариство дослідження і охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині», що мало свій науковий збірник. Започатковуються лекційні курси з української історії: в Києві – Є. Сташевський, в Одесі – О. Грушевський, в Петербурзі – О. Єфіменко. З січня 1921 р. розгорнула діяльність науково-дослідна кафедра історії України в Катеринославі. Велику роботу щодо збирання, вивчення, систематизації та публікації джерел провадили губернські архівні комісії в Полтаві,

Чернігові, Катеринославі, організували видання своїх «Праць» та «Літописів». Товариства дослідників з історії розгорнули роботу у Кам'янці-Подільському, Житомирі та інших містах.

Плодотворною на ниві історичної науки в Катеринославі була праця *Василя Біднова* (1874–1935) – відомого українського історика, публіциста, громадського діяча, дослідника історії православної церкви. Він редагував у Катеринославі «Вісник» товариства «Просвіта», український відділ газети «Наше життя», очолював філію Всеукраїнської учительської спілки, в травні 1917 р. був обраний головою губернського українського національного з'їзду, а згодом – членом Української Центральної Ради. Особливу увагу історик приділяв виявленню, вивченню та дослідженню архівних документів з історії церкви та українського козацтва («Документи, относящиеся к истории Екатеринославской духовной семинарии», «Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений» та ін.). Згодом, перебуваючи в еміграції, В. Біднов очолив Українське історико-філологічне товариство в Празі, став одним із фундаторів Музею визвольної боротьби України.

Аналізуючи розвиток історичних досліджень у добу Української революції, слід звернути увагу й на негативні явища. Частина українських істориків залишилася в полоні великоросійської парадигми історії України, вороже поставилася до відновлення української державності. Це стосується, зокрема, Андрія Стороженка – вихованця Київського університету, фахівця в галузі слов'янознавства. Він активно співробітничав у Київській археографічній комісії, у діяльності Товариства Нестора Літописця, часопису «Киевская старина». Історик оприлюднив ряд українознавчих праць: «Князь Д.И. Вишневецкий. По народному прозвищу Байда», «К истории Киева и его окрестностей в XV и XVI вв.», «Киев триста лет назад», «Очерки Переяславщины» та ін. Однак згодом він долучився до лідерів київського клубу російських націоналістів, що й штовхнуло його на створення публіцистики антиукраїнського спрямування: «Происхождение и сущность украинофильства», «Малая Россия или Украина» та ін. Коріння української ідеології він ув'язував не з українським рухом, а з польським ґрунтом. Антиукраїнські погляди проповідував збірник «Малая Русь» (1918), редактований В. Шульгіним.

Не сприйняв українського національно-державницького руху Іван Линниченко, вихованець Київського університету, один із учнів В. Антоновича, завідувач кафедри в Одеському

університеті. Його наукові студії присвячувалися здебільшого історії Галичини і мали історіографічну цінність. Однак в період революційних подій 1917 р. він досить відкрито виступив проти української самостійності та національного відродження. У тому ж році в Одесі була оприлюднена його брошура «Малорусский вопрос и автономия Малороссии», в якій піддавалася критиці схема української історії М. Грушевського, заперечувалася будь-яка українська автономія, обстоювалося гасло збереження єдиної держави. Запереченням українськості проникнута брошура І. Линниченка «Малорусская культура» (1919).

Були й інші історики України, що висвітлювали її минуле і сучасне з проросійських позицій. Це засвідчує, що процес національної самоідентифікації істориків старшого покоління був складним і суперечливим. Революція висвітлила і загострила ці суперечності. Водночас вона стала пробним каменем для національного самовизначення українських істориків.

Отже, історичні дослідження, що провадилися Українським науковим товариством та історико-філологічним відділом УАН в добу Української революції, охоплювали актуальні проблеми української історії і служили морально-інтелектуальною підтримкою державотворчих процесів. Вони сприяли особистій ідентифікації українських істориків, історико-політологічному та духовному осмисленню історичної місії українського народу. Цим самим закладалися підвалини для майбутнього опору української національної історіографії насадженню ідеологічних схем більшовицького тоталітаризму.

Загальні висновки

Розгортання національно-визвольного руху, його переростання в Українську революцію 1917–1921 рр., відновлення національної державності України стали рубіжним етапом остаточного утвердження української національної історіографії. Історична наука, справляючи великий вплив на формування історичної, національної і державницької свідомості українців, стимулювала національне відродження і відновлення Української держави. Віддзеркаленням нових явищ у суспільно-політичному розвитку України стало виокремлення в українській історіографії державницького напрямку, тісно пов'язаного з іншими напрямами, як логічного продовження історіософії М. Грушевського.

Наукові праці В. Липинського, Д. Дорошенка, С. Томашівського, М. Кордуби та ін. утверджували концепцію давності, історичної тягlosti української державності, ролі княжої і козацько-гетьманської доби в становленні національних державницьких традицій. На ґрунті історичного досвіду моделювалися варіанти державного устрою майбутньої Української держави, виводилися повчальні уроки. Державницький напрям історіографії набув особливої актуальності в умовах утворення УНР та ЗУНР, їх Злуки.

Українська революція справила глибинний вплив на розвиток історичної науки, висвітлила актуальні і недосліджені проблеми, започаткувала державну підтримку історичних досліджень, створення нових осередків історичної науки, підготовки професійних істориків, вивчення історії в системі освіти. Особистий приклад у реалізації нових завдань, що постали перед історичною наукою, показували М. Грушевський, а також Д. Багалій, Д. Дорошенко та ін.

Велике значення для утвердження і подальшого розвитку національної історіографії мало заснування Української академії наук і виділення в її структурі історико-філологічного відділу. Продовжували збагачувати історичні знання члени Українського наукового товариства, його Історичної секції, вчені університетів.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте характеристику державницького напрямку української історіографії.
2. У чому полягає взаємозв'язок і наступність розвитку народницького й державницького напрямків в українській історіографії?
3. Чому до лідерів державницького напрямку відносять В. Липинського та учнів наукової школи М. Грушевського у Львові?
4. Як історична наука стимулювала розгортання Української революції і відновлення державності України?
5. Висвітліть вплив державотворчих процесів 1917–1921 рр. на розвиток української історичної науки.
6. Розкрийте особливість наукових праць і публіцистики М. Грушевського 1917–1918 рр.

7. Охарактеризуйте науковий доробок Д. Дорошенка.
8. Чому з іменем Д. Багалія ув'язують розвиток соціально-економічного напрямку в українській історіографії?
9. Висвітліть рубіжне значення для розвитку історичної науки заснування Української академії наук.
10. Що нового з'явилося в діяльності Українського наукового товариства в період Української революції?

Лекція XII

Радянізація української історичної науки та формування її зарубіжних центрів

•

XII.1. Ідеологічна переорієнтація істориків в умовах утвердження влади більшовиків

•

XII.2. Повернення з еміграції М. Грушевського та його історична школа в Києві

•

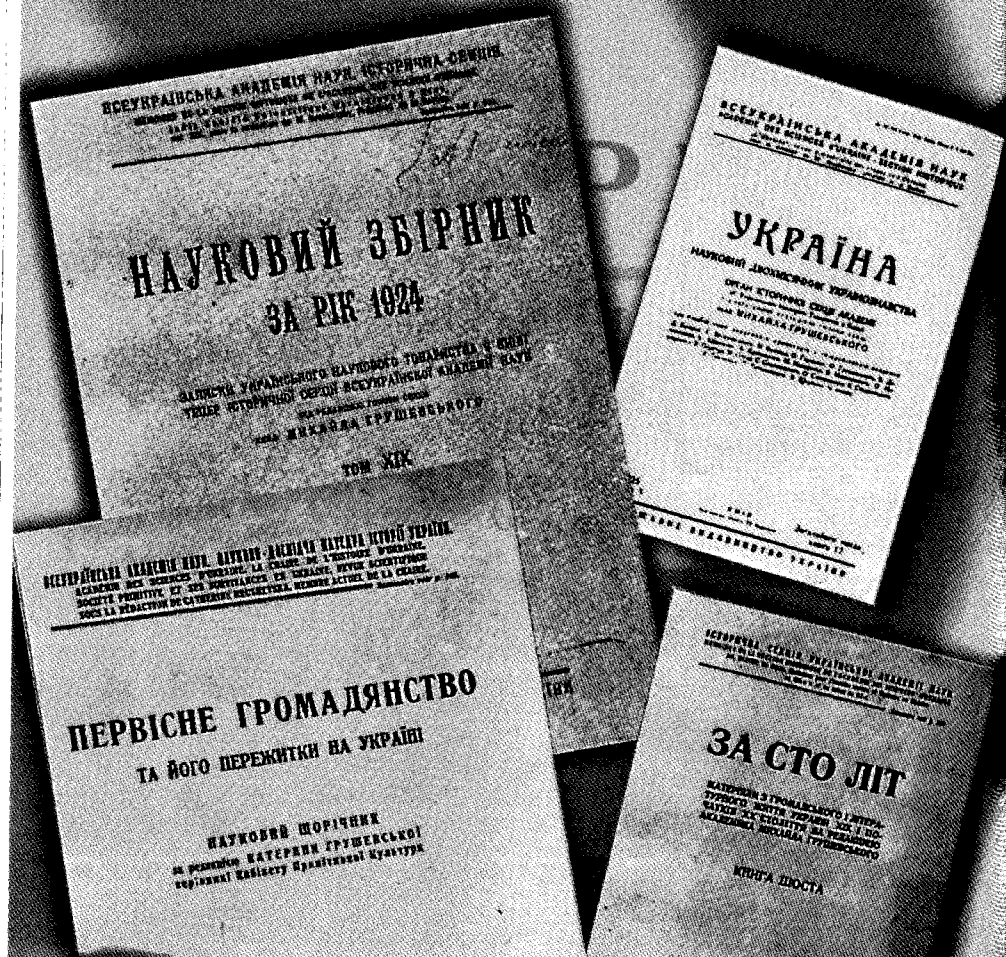
XII.3. Українознавчі осередки історичної науки в Західній Україні та в еміграції

Мета:

Висвітлити дуалізм мережі та світоглядних орієнтирів історичної науки в умовах утвердження більшовицького режиму, втягування України до складу СРСР, мотиви і роль політики українізації, повернення М. Грушевського в УСРР у збереженні традицій національної історіографії, розкрити значення для української історичної науки діяльності її осередків у Західній Україні та діаспорі.

По мірі згасання Української революції, повалення УНР та ЗУНР, експорту більшовицького режиму з Росії, його насадження в Україні, анексії західноукраїнських земель Польщею, Румунією та Чехословаччиною українська історична наука знову опинилася перед загрозою нищення її національних заasad. Включення УСРР до складу СРСР тягло за собою периферійність української історичної науки, нівелювання її національної самобутності. Однак потужний спротив українських сил, особливо національно свідомої інтелігенції та молоді, повстанський рух на селі змусили більшовиків змінити тактику в царині національних відносин, запровадити так звану політику «коренізації», яка в УСРР набрала форми «українізації». Часткова лібералізація національної політики, розширення сфери вживання української мови, розвиток національної освіти, українізація преси та видання книг, часткова дерусифікація великих міст та інші заходи створили умови, за яких за інерцією ще деякий час продовжувався започаткований Українською революцією історіографічний процес.

Рубіжне значення для розвитку української історичної науки мало повернення в 1924 р. з еміграції М. Грушевського, створення й очолення ним системи історичних установ у структурі ВУАН, формування наукової школи в Києві. Однак діяльність цих установ, праця національно свідомих істориків наптовхувались на безпринципність конформістів, на спротив з боку зросійщених ідеологів більшовицької партії, яка розглядала історичну науку лише як засіб ідеологічного впливу на народні маси і обґрунтування своєї політики. Відстоюючи гасла пролетарського інтернаціоналізму, партійність історичної науки, класовий підхід до оцінки подій і явищ історії і радянізуючи історичну науку, більшовики поступово згорнули політику українізації, вдалися до масових репресій проти діячів української науки, літератури й мистецтва, свідченням чого став процес по справі «Спілки визволення України».

Д. Гермайзе Д. Багалій М. Слабченко М. Яворський

Шляхом репресій, шантажу і підкупу більшовикам частково вдалося розколоти українських істориків, накинути частини з них свої ідеологічні орієнтири, утвердити дуалізм наукових установ, загострити ідейне протистояння.

Одна з особливостей розвитку української історичної науки в 1920-ті роки полягала в тому, що досить велика група істориків, уникаючи переслідувань з боку більшовиків, емігрувала за межі УСРР. У Західній Україні, на Буковині та Закарпатті, а також у ряді західноєвропейських держав сформувалися українознавчі науково-дослідні осередки, навчальні заклади, завдяки яким не були перервані національні традиції української історіографії. Історики української діаспори всупереч спробам радянських істориків подати спотворений виклад української історії, особливо революції 1917–1920 рр., відстоювали правдиве і об'єктивне висвітлення подій.

ХІІ. 1. Ідеологічна переорієнтація істориків в умовах утвердження влади більшовиків

Здійснивши збройний переворот у Росії в листопаді 1917 р., більшовики розгорнули експорт радянської влади і на Україну, переслідуючи мету знищити Українську Народну Республіку, заборонити не тільки рух за самостійність України, а й саму самостійницьку ідею. З проголошенням Харкова столицею УСРР влада всіляко протиставляла «пролетарський Харків» «буржуазно-націоналістичному Києву». Наступ на національну ідею і самостійницький напрям й стосувався української історичної науки, її національної схеми, опрацьованої М. Грушевським і розвинутої іншими істориками, оскільки вона науково обґрунтовувала історичне право українського народу на власну державу. Керуючись настановами В. Леніна про партійність літератури і класовий підхід до історії, абсолютизуючи марксистські догми, більшовики вже з перших кроків узурпації влади стали нав'язувати історикам комуністичні ідеали, відповідні ідеологічні схеми й орієнтири. Шляхом спотвореного трактування вузлових проблем українського історичного процесу, національно-визвольного руху, замовчування наукової спадщини української історіографії ідеологи більшовизму прагнули деформувати історичну свідомість українців.

Курс більшовиків на відлучення «старих буржуазних спеціалістів», у т. ч. й істориків, від науково-педагогічної роботи, їх перевірка на лояльність до радянської влади призвели до

збільшення числа науковців, які були змушені емігрувати за кордон або втратили роботу взагалі. В еміграції опинилися М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, І. Огієнко, В. Винниченко, В. Біднов та ін.

Були відведені кандидатури В. Базилевича, О. Гермайзе, О. Оглоблина, Б. Курца, Н. Полонської при комплектуванні науково-дослідної кафедри історії України в Київському університеті, який реформувався в Інститут народної освіти.

Національно-свідома частина української інтелігенції, у т. ч. й чимало істориків, опинилася в опозиції до утворення Союзу РСР, насильницької політики більшовиків, що послужило виправданням репресивно-каральних заходів влади – арештів, політичних показових судилищ. Одним із перших став процес над учасниками Київської організації «Центр дій» (липень 1923 р.), по якому проходило 18 осіб, зокрема ряд членів і співробітників ВУАН: М. Василенко, П. Смирнов, Б. Язловський, Л. Чолганський та ін. Їх звинувачували у шпигунстві на користь Франції та Польщі, у зв'язках з еміграцією, у «буржуазній пропаганді»¹.

У боротьбі проти «старої інтелігенції та інакомислячих», для переслідування істориків режим використав так звану «шахтинську справу», яка супроводжувалася масовими арештами і репресіями спеціалістів за звинуваченнями в шкідництві та контрреволюційній діяльності. На тлі репресій і переслідувань особливо виділяється політика войовничого атеїзму, яку більшовики спрямували для зміни парадигми про місце релігії в історії людства. Уже з 1921 р. були згорнуті дослідження з історії церкви, що їх проводили Ф. Міщенко, К. Харламович та ін. Емігрували за кордон такі провідні історики церкви, як В. Біднов, О. Лотоцький та ін. Натомість всіляко заохочувалися публікації антирелігійного спрямування.

І все ж під натиском антибільшовицького повстанського руху, опору української інтелігенції Москва була змушена змінити тактику в царині національної політики, вдатися до «українізації», що була різновидом курсу на «коренізацію» (1923). Вона офіційно декларувалася як сприяння розвитку культури

¹ Історика Миколу Василенка було засуджено до розстрілу, але вирок замінили на 10 років ув'язнення, а його дружину, Н. Полонську-Василенку, звільнили з роботи у Всеукраїнському археологічному комітеті. На клопотання ВУАН в 1925 р. М. Василенка було амністовано.

і мов корінних національностей, залучення їх до будівництва соціалізму. Насправді головна мета політики «українізації» полягала в тому, щоб добитися підтримки з боку мас, особливо селянства, ослабити його спротив режиму, перехопити ініціативу національної інтелігенції. Слід підкреслити, що політику «українізації» стимулювала інерція, започаткована Українською революцією. Її підштовхували історики, які аналізували причини зросійщення українців, трагічні наслідки реалізації зловісних циркуляру Валужева та Емського указу. Ця критика на перших порах була співзвучною з ідеологічними гаслами більшовиків, які в деяких питаннях намагалися дистанціюватися від національної політики царизму.

Розгортання «українізації» благотворно впливало на розвиток історичної науки, оскільки національне відродження створювало сприятливий ґрунт для дослідження української історії. Українізація сприяла виокремленню історії України як самостійної і обов'язкової навчальної дисципліни в усіх ланках загальної освіти, викладанню її українською мовою. Водночас слід мати на увазі, що більшовики прагнули, щоб українська мова, за словами одного із соратників В. Леніна, Л. Троцького, стала мовою комуністичної освіти українських трудящих мас.

Як показали наступні події, політика «українізація» була лише прикриттям для комунізації та радянзації українського суспільства. Вона супроводжувалася ідеологізацією історичної науки, зміною її орієнтирів. На чільне місце політики у сфері історичної науки більшовики поставили вивчення історії класової боротьби і жовтневої революції. Вже в 1921 р. було утворено в Харкові Всеукраїнську комісію з історії української (читай – соціалістичної) революції і комуністичної партії (Іспарт ЦК КП (б)У). Водночас засновувалися науково-дослідні кафедри історії України, історії української культури. Зокрема, при Харківському інституті народної освіти кафедру історії України очолив Д. Багалій. Вона мала чотири секції: історії України, історії Росії, історії українського права, етнології та краєзнавства. Тут працювали В. Барвінський, А. Ковалевський, В. Романовський, О. Татаринова-Багалій та ін. Подібні кафедри були створені в Ніжині, Одесі, Катеринославі, Чернігові, Полтаві, а згодом в інших містах. Влада намагалася контролювати їх роботу, впливати на тематику досліджень.

Перед кафедрами історії України ставилося завдання дати марксистське трактування подій та явищ минулого з позиції класової боротьби. Рух за створення національної історичної ос-

віти за умов політики «українізації» напштовхувався на спротив проросійсько-більшовицьких сил і представників офіційної влади в Харкові. Сам зміст історичних знань у програмах шкіл та вузів підпорядковувався союзній схемі. З 1924/25 навчального року за прикладом РСФРР почалася ліквідація предметного викладання історії як окремої дисципліни, натомість запроваджувалися комплексні програми марксистської освіти. За цими програмами вивчення української історії в основному зводилося до краєзнавства. Центральною темою була визначена «Жовтнева революція», в якій акцент мав бути зроблений на боротьбу з Денікіним, Петлюрою та Польцею. До цього треба додати, що насадження марксизму супроводжувалося масовими чистками учителів шкіл, викладачів технікумів і вузів, вилученням з їхнього складу національно свідомих професіоналів.

Водночас у Києві продовжували діяти УАН та УНТ, але під тиском більшовицького режиму в червні 1921 р. в адміністративному порядку вони були об'єднані у Всеукраїнську академію наук, яка проголошувалася найвищою державною науковою установою. До неї було включено також Історичне товариство Нестора Літописця. Хоч президентом ВУАН після від'їзду В. Вернадського було обрано М. Василенка, Наркомат освіти не затвердив його. У 1922 р. президентами обиралися О. Левицький, а потім В. Липський, однак більшість учених не хотіли коритися партійному диктату. Своєю працею вони намагалися зберегти і примножити традиції української історичної науки, українознавства загалом. Ці зусилля напштовхувалися на адміністративне втручання в діяльність академії з боку функціонерів Раднаркому та ЦК КП (б)У, на групівщину в самій академії, на запровадження цензури.

У структурі ВУАН продовжував функціонувати історико-філологічний відділ (керівник – Д. Багалій), у рамках якого стала формуватися кафедра української історії з секціями методології, філософії, історії, археології, історії давнього, литовського, козацького періодів, Гетьманщини, Нового часу, історії революції, історії Росії. До керівництва секціями планувалося залучити М. Василенка, О. Покровського, О. Гілярова, М. Біляшівського, В. Пархоменка, О. Грушевського, В. Романовського, О. Гермайзе, О. Оглоблина, П. Смирнова та ін. Однак зреалізувати цей план не вдалося, оскільки багатьом з цих істориків були висловлені політичне недовір'я, звинувачення у співпраці з Центральною Радою, урядами П. Скоропадського та Директорії.

Тактика більшовицького уряду щодо історичної науки полягала в тому, щоб розколоти істориків національно-демократичного спрямування, посяяти ворожнечу між ними, утвердити дуалізм організаційних структур. На противагу історичним установам ВУАН, що діяли в Києві, створювалися ідеологізовані осередки історико-партійної науки в Харкові. У 1921–1922 рр. почали функціонувати Інститут червоної професури, Український інститут марксизму-ленінізму, Комуністичний університет ім. Артема, став виходити «Літопис революції» як орган Істпарту. В 1928 р. тут було засноване Українське товариство істориків-марксистів. У Статуті товариства істориків-марксистів як першочергове завдання ставилася розробка марксистської методології історії, ознайомлення мас з досягненнями марксистів у галузі історії. Історик розглядався як ідеологічний «боєць партії», «пропагандист її політики», марксизм закладався в основу професійної підготовки науковців. Усі ці інституції, їхні кадри мали стати ідеологічним знаряддям партії більшовиків.

Історична наука в Україні вже в першому десятиріччі радянської влади зазнала помітного партійно-ідеологічного забарвлення. Особливо це стосується соціально-економічного напрямку, очолюваного Д. Багалієм. Його представники одними з перших сприйняли ідеологію класової боротьби, марксистську термінологію, хоча вже на початку 1930-х років багато з них були піддані остракізму, включаючи й самого Д. Багалія, який посідав важливі посади: керівник Центрального архівного управління УСРР, директор НДІ ім. Т. Шевченка. Йому згадали дорадянське минуле, «ідейні збочення». Серед найвагоміших праць Д. Багалія, підготовлених у 1923–1928 рр., можна виділити «Нарис української історіографії», «Український мандрований філософ Г. Сковорода» та «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті». Остання була максимально наближена до марксистської методології спробою розглянути українську історію через призму класів і класової боротьби. В дослідженнях істориків соціально-економічного спрямування обстоювався формаційний підхід до історії, негативно оцінювалися всі досоціалістичні економічні системи, ринкові відносини, конкуренція. Поняття «соціальний рух» трактувалося як «класова боротьба», а її вищою формою називалася «соціалістична революція». Спільними для усіх напрямів і течій історичної науки були заходи щодо розвитку джерельної бази, архівної справи, видання історичних пам'яток, документів.

Але для кожної з них окреслювалися свої пріоритети. Так Інститут марксизму-ленінізму при державній підтримці видавав твори В. Леніна, К. Маркса, Ф. Енгельса, частково й українською мовою. Істпарт публікував документи більшовицької партії, її керівників. Тільки у 1925–1926 рр. було опубліковано 143 збірники документів з історії України періоду «соціалістичної революції». На сторінках «Літопису революції» оприлюднювалися джерельні матеріали з історії революційного руху, листівки, спогади учасників революції.

Прихильники соціально-економічного напрямку розгорнули пошук і систематизацію матеріалів з історії робітничого класу, селянства, фабрик і заводів. Однак вся архівна та археографічна діяльність централізувалася і підпорядковувалася політико-ідеологічним завданням режиму, ідеологічній боротьбі. Сказане стосується музейної та бібліотечної справи, пам'яткознавства, організаційні структури яких були зорієнтовані на нищення національних цінностей українського народу, нав'язування марксистської, а точніше сталінської схеми історичного процесу, особливо після 1929 р. Новою течією стала історико-партійна галузь історичних знань, лідером якої було висунуто *Матвія Яворського* (1884–1937) – відомого українського історика, члена ВУАН (1929), вихованця Львівського та Віденського університетів. Він учасник Української революції на Наддніпрянщині та в Галичині, але після її згасання перейшов на позиції більшовиків, став начальником політшколи підготовки червоних старшин у Києві, а згодом перебував у Москві та Казані, вступив до партії більшовиків. Повернувшись в Україну, викладав марксизм у харківських вузах, а в 1922 р. почав працювати в Українському інституті марксизму і марксознавства, очолив Українське товариство істориків-марксистів, був головою Наукового комітету Наркомату освіти.

М. Яворський – автор першої праці з історії України на методології марксизму, марксистських підручників: «Нарис історії України» (1923–1924), «Коротка історія України» (1927), «Історія України у стислому нарисі» (1928) та ін. У цих працях історик обґрунтовував так звану «марксистську схему українського історичного процесу». Доречно зазначити, що підручник «Коротка історія України», перше видання якого в 1923 р. вийшло з передмовою тодішнього голови уряду УСРР Х. Раковського, був спробою штучно підігнати національну історію України під марксистську схему соціально-економічних формацій, теорію класів і класової боротьби. Він написав

ряд праць із суспільно-політичної історії та історії революційного руху в Україні: «История революционного движения на Украине» (1922), «Революция на Украине в її головніших етапах» (1923), «Нариси з історії революційної боротьби на Україні» (1927–1928).

Критерієм приналежності до української історії М. Яворський вважав територіальний, тобто український, і класовий принципи. Він акцентував на своєрідності історії України новітнього часу, Української революції, яку ув'язував з Центральною Радою, Гетьманатом та Директорією, наголошував на її відмінностях від революції російської. Парадокс М. Яворського в тому, що, з одного боку, він сприйняв марксизм і розгорнув ідейну боротьбу проти «українських буржуазних істориків», насамперед проти М. Грушевського, а з іншого – став об'єктом критики російських істориків-марксистів (М. Покровський та ін.) за «націоналістичні перекручення». Йому інкримінували підміну класового підходу «формально-націоналістичним», заперечення існування великої української буржуазії, теорію «двокорінності» КП(б)У, за що був виключений з партії (1930), а згодом репресований¹.

Серед прихильників і водночас критиків М. Яворського був і *Микола Попов* (1891–1940) – громадський і державний діяч, історик марксистського спрямування, автор «Нарису історії ВКП(б)».

Вузлові питання історії більшовицьких організацій і революційного руху в Україні досліджували М. Волін, М. Рубач, Д. Фрід та ін. Особливість їх праць полягала в тому, що в них обґрунтовувалася концепція єдиного (спільного для України і Росії) революційного процесу, цілісності більшовицького руху, доводилося «історичне коріння» більшовизму в Україні. З цією метою в УСРР поширювалися праці, підготовлені в Москві та Ленінграді, союзні журнали. Помітний вплив на ідейну спрямованість частини історичних праць мали погляди ідеологів українських націонал-комуністів (О. Шумський, М. Скрипник, М. Хвильовий та ін.). Поступово історико-партійні дослідження висувалися на лідируюче місце в структурі історичної науки в СРСР та УСРР.]

Меншою мірою вплив комуністичної ідеології торкнувся історичної школи М. Грушевського, яка значно активізувалася після повернення свого лідера з еміграції. Завдяки ученим

національно-демократичного напрямку вдалося ще на певний час зберігати традиції української історіографії, стримувати потуги більшовицьких ідеологів переписати історію України на свій лад. На цьому питанні зупинимось окремо.

Отже, з встановленням радянської влади, насадженням тоталітаризму, більшовики перетворюють історичну науку у свою ідеологічну служницю, міфологізують історію українського визвольного руху як вияв класової боротьби, а Української революції як революції соціалістичної, створюють систему наукових установ марксистського спрямування. Політика «українізації» виявилася добре спланованим маневром для протидії і ослаблення українського руху опору, хоча і справила позитивний вплив на продовження національного відродження, започаткованого в 1917–1920 рр., на розвиток української історіографії. Вона супроводжувалася ідеологізацією науки, її централізацією і одержавленням, насадженням марксистської методології, формуванням офіційної більшовицької історіографії.

XII.2. Повернення з еміграції М. Грушевського та його історична школа в Києві

Як говорилося у попередніх лекціях, на час встановлення більшовицького режиму в Україні М. Грушевський перебував у Празі та Відні, де він продовжував займатися науковою роботою, працював над багатомною «Історією української літератури», створював Український соціологічний інститут, що мав стати осередком української соціології, без якої був неможливий розвиток модерної історіографії. У праці «Початки громадянства. Генетична соціологія» (1921) він висунув концепцію української національної держави як республіки з безкласовим соціальним ладом. Водночас його не покидав план повернутися в Україну, аби завершити свою заповітну мрію – багатомну «Історію України-Руси». Не вдаючись у деталі мотивів повернення історика і задумів партійно-державних органів УСРР, зазначимо лише, що з боку історика це був свідомий крок, зумовлений внутрішньою потребою, ностальгією за рідною землею. Натомість партійно-урядові кола УСРР мали свої політико-ідеологічні плани: а) вилучення М. Грушевського з табору української еміграції, підризу наукового осередку в діаспорі зсередини; б) прискорення переходу національної інтелігенції на бік радянської влади; в) ви-

¹ М. Яворського реабілітовано радянською владою в 1989 р.

користання авторитета вченого у справі зміни керівництва ВУАН. Отже, тактика більшовиків щодо повернення М. Грушевського була лицемірною і кон'юнктурно-ідеологічною, вона зумовлювалась не турботою про розвиток історичної науки, а радше бажанням скомпрометувати її визначного метра.

Ще у грудні 1923 р. М. Грушевського було обрано заочно академіком ВУАН по кафедрі історії українського народу, а в березні 1924 р. він прибув до Києва і одразу поринув у велику науково-організаційну і дослідницьку роботу. Його план полягав у тому, щоб створити єдиний координаційний центр, можливо окремий інститут історичної науки, і об'єднати зусилля представників різних напрямів, течій і наукових шкіл для проведення фундаментальних історичних досліджень. Реалізацію цього плану він почав із заснування науково-дослідної кафедри історії України. Вже наприкінці березня історик звернувся з листом до Наукового комітету Наркомосу УСРР з обґрунтуванням розміщення кафедри не в Харкові, а в Києві, який здавна мав живу традицію історичних студій, а його роль як традиційного центру української культури була особливо життєвою як з огляду завдань українізації, так і культурних потреб Західної України, котра всіма силами тягнулася до Києва як до свого національного центра і до якого хотіла б приєднатися. Окрім кафедри передбачалося створення низки академічних комісій ВУАН з історії Києва, Правобережної, Полудневої, Західної і Лівобережної України, історії козаччини, комітету для описування українських стародруків. Не випадково, що після смерті В. Іконнікова М. Грушевський особисто очолив Археографічну комісію ВУАН, яка поставила за мету оприлюднити Зведений корпус документальних та інших джерел з різних розділів української історії. З цією метою були розгорнуті археографічні експедиції і розвідки в Україні, Москві, Ленінграді, Варшаві, Кракові, Берліні, Львові та інших містах. Це дозволило започаткувати серійні видання «Пам'ятники українського письменства», «Український архів», «Український археографічний збірник», опублікувати ряд тематичних документальних видань, унікальних збірок української народної пісенної творчості.

За короткий час М. Грушевський сформував цілу корпорацію істориків, що складалася з 18 наукових установ і об'єднавала більше сотні співробітників. Він докладав багато зусиль, аби створити Український історичний інститут, Інститут досліджень пережитків примітивної культури і народної творчості

України, намагався перевести Український соціологічний інститут з Відня до Києва. І все ж центральне місце вчений відводив завершенню головної праці життя – багатотомної «Історії України-Руси». У 1928 р. читач отримав 9-й том цієї праці, присвячений добі Хмельниччини, паралельно продовжувалася робота над 10-м томом. І це при тому, що ідеологи більшовизму і спецслужби всіма засобами чинили спротив реалізації цього проекту. Ще влітку 1925 р. органи ДПУ розіслали циркуляр, в якому говорилося: «Історія України-Руси ідеолога українського націоналізму проф. М. Грушевського визнана ворожою і шкідливою для радянської влади лженауковою історією. Питання про заборону цієї книги у даний час розглядається Урядом СРСР і ОДПУ в Москві». Районним резидентам пропонувалося фіксувати всіх, хто виявляв інтерес до цієї книги, і встановити нагляд за такими особами¹.

Пріоритетного значення вчений надав налагодженню видавничої діяльності історичних установ ВУАН. Загальноукраїнським історичним органом УНТ, часописом наукового українознавства став відновлений журнал «Україна» (1924–1930). М. Грушевський заснував і взяв на себе редагування видань Історичної секції ВУАН: «За сто літ», «Науковий збірник», «Студії з історії України», «Первісне громадянство та його пережитки на Україні».

Всі ці видання, особливо «Україна», контрастували з марксистською пропагандистською періодикою. Всі матеріали, що вміщувалися в «Україні» за 1924–1930-ті роки, групувалися за чотирма основними рубриками: а) наукові статті, повідомлення з історії, археології, етнографії, краєзнавства; б) матеріали з громадського й літературного життя; в) рецензії, огляди, інформація про наукове життя; г) хроніка. В останньому були вміщені й некрологи про Ф. Вовка, О. Єфименко, А. Кащенко, О. Левицького, Я. Новицького, І. Степенка, Є. Чикаленка, Д. Щербаківського та інших провідних істориків.

Окремі книги «України» цілком присвячувалися спадщині видатних діячів української культури та історичної науки: Т. Шевченка, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Франка, П. Куліша, О. Лазаревського та ін. Публікації «України» були дисонансом тодішній комуністичній пропаганді, що й стало причиною закриття часопису наприкінці

¹ Див.: Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 41.

1930-х років. За підрахунками Р. Пирога, М. Грушевський опублікував на сторінках журналу 10 своїх ґрунтовних статей, близько 50 рецензій та оглядів, десятки заміток.

На традиціях НТШ і наукової школи у Львові, УНТ в Києві М. Грушевський сформував Київську історичну школу на базі науково-дослідної кафедри історії України. Серед вихованців цієї школи були такі талановиті історики, як О. Баранович, К. Грушевська, Л. Окіншевич, М. Ткаченко, С. Шамрай, В. Юркевич та ін. У рамках цієї школи виховувалися фахівці не тільки з історії України, а й із соціології, етнографії і фольклору. Частина аспірантів М. Грушевського стали викладачами історії у вузах. Однією з рис київської школи було те, що вона сповідувала кращі традиції школи істориків-документалістів В. Антоновича, вихованцем якої був і сам М. Грушевський. Її учні сприйняли не тільки історичну схему свого учителя, а й принцип документалізму, історико-соціологічний метод дослідження.

Було б помилкою стверджувати, що вплив теоретико-методологічних поглядів М. Грушевського на його учнів був однобічним. Працюючи у середовищі нової генерації науковців, учений сам чимало почерпнув від своїх колег, змінив деякі підходи і акценти. Не відрікаючись від своєї схеми наукової історії України, залишаючись на традиціях народницького напрямку, він повніше став досліджувати роль державного чинника в історичному процесі, активніше долучився до соціально-економічної проблематики української історії, до аналізу політичних процесів. У науковій лабораторії і спадщині вченого цього періоду багато повчального для молоді, що обрала собі професію історика.

Зупинимося докладніше на ролі М. Грушевського та очолюваних ним історичних установ у розвитку історичної науки у період 1924–1929 рр. Проведені дослідження носили як історико-хронологічний, так і проблемно-тематичний характер. Перша група досліджень стосувалася доісторичної доби. М. Грушевський, К. Грушевська, В. Денисенко, Д. Зеленін та інші науковці значно повніше з'ясували організацію первісного суспільства, господарське життя, побут, що знайшло відображення у матеріалах збірників «Первісне громадянство та його пережитки на Україні». Велика увага приділялася українському середньовіччю: дослідженню київського літописання (С. Гаєвський), колонізації земель (О. Андріяшев), формування Київської держави (В. Новицький), зв'язків між Схо-

дом і Заходом у Київській і Галицькій Русі (В. Пархоменко), окупації Західної України у XII–XIV ст. (М. Карачківський) та ін.

Пильна увага приділялася вивченню нової та новітньої історії України. З цією метою кафедра історії українського народу була реорганізована в кафедру історії українського народу нової доби і створена окрема комісія новітньої історії України (1926) під головуванням М. Грушевського. Було досліджено корпус актів з політичної історії козаччини, українсько-московських взаємин після 1678 р., актів з історії Гетьманщини, Коліївщини, продовжувалася праця над наступними томами «Історії України-Руси».

У шести книгах збірника історичної секції ВУАН «За століття. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX ст.» (1927–1930) були опубліковані важливі для науки розвідки про суспільно-політичне життя, українське національне відродження і визвольний рух у новітні часи.

З огляду тематичного спрямування досліджень науковців Історичної секції можна виділити такі проблеми: а) *Україна у міжнародних відносинах*, що включала наукове осмислення місця України в світі, в Європі, серед слов'янства, відносини з сусідніми народами. Було досліджено історію україно-молдовських відносин, створено українсько-мадярську комісію, розпочато підготовку до створення комісій з історії взаємозв'язків українського народу з великоруським, білоруським, польським, турецьким та іншими етносами. Однак через відсутність коштів і еволюцію національної політики більшовиків ці комісії фактично залишилися на стадії проектів;

б) *Економічні проблеми історії України*. Для їх дослідження була створена історично-економічна підсекція, члени якої О. Грушевський, І. Бойко, аспіранти М. Ткаченко, С. Шамрай, І. Пустовийт опрацювали архівні матеріали в Дніпропетровську, Одесі, Полтаві, Житомирі, Харкові, Рум'янцевський опис Малоросії, що дозволило окреслити підходи до висвітлення соціально-економічного розвитку України в період XVIII–XIX ст., особливостей аграрних відносин після реформи 1861–1863 рр.;

в) *Історія освіти і книгодрукування*. Ці проблеми, хоч і тісно пов'язані між собою, досліджувалися окремо: існували комісія історії освіти і комітет описування українських стародруків. За час роботи комітету його співробітники описали понад 3700 українських стародруків.

Навіть такий схематичний перелік основних періодів і проблем української історії, які досліджували історичні установи під орудою М. Грушевського, дає підстави стверджувати, що була вироблена і почала реалізовуватися концепція системного, комплексного підходу до історії України. До цього треба додати широкий спектр історико-регіональних досліджень, які завдяки методології М. Грушевського будувалися навколо спільного стрижня і загальної схеми, що уособлювала його концепцію цілісності, незалежності і безперервності історичного процесу на всіх землях України і у всі періоди її історії¹. Ще до повернення М. Грушевського до Києва у складі ВУАН була створена краєзнавча комісія, яка взяла на себе координацію регіональних досліджень, пошукової діяльності відповідних гуртків. З його ініціативи створювалися порайонні комісії, в роботі яких брали участь місцеві краєзнавці. Найбільш продуктивною була діяльність чотирьох порайонних комісій: Києва і Правобережжя (В. Щербина), Західної України (Ф. Савченко), Східної і Полудневої України, Лівобережної України і Слобожанщини (О. Гермайзе). Усі вони працювали до 1929 р., видавали наукові збірники, а комісія Києва і Правобережної України опублікувала збірник наукових праць В. Щербини «Нові студії з історії Києва».

Заслуга порайонних комісій також у тому, що вони виховали десятки місцевих істориків, які своїми розвідками збагачували знання з місцевої історії, пропагували традиції українського народу.

Нарешті, необхідно зазначити, що М. Грушевський приділяв велику увагу історіографії, постійно наголошував на значення наукового доробку попередників з тієї чи іншої проблеми. Більшість публікацій, наукових конференцій присвячувалися ювілейним датам провідних істориків (М. Костомаров, М. Максимович, І. Франко, П. Куліш) або виходу важливих праць. Низка історіографічних праць була приурочена 60-річчю М. Грушевського. У 1927 р. була створена комісія для дослідження нової української історіографії, однак вона проіснувала недовго.

У січні 1929 р. М. Грушевського було обрано академіком АН СРСР, а в квітні того ж року він порушив питання про створення в її складі Інституту української історії. Однак ця пропози-

¹ Див.: Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). – Мюнхен, 1986. – С. 75.

ція залишилася без реагування, натомість розпочався широкомасштабний наступ на українську науку взагалі і на історичну зокрема, дискредитації її визначного лідера. Припинилося фінансування наукових установ, які він очолював, була ліквідована частина комісії. Арешти і процес над «Спілкою визволення України» (1929–1930), який перетворився на цькування, фізичне і моральне нищення національної еліти, так чи інакше торкнувся особи М. Грушевського, оскільки по ньому проходили вчені, з якими він співпрацював (С. Єфремов, М. Слабченко, В. Дурдуківський, О. Гермайзе, А. Ніковський та ін.). Невдовзі будуть заарештовані його учні і аспіранти, закрито науково-дослідну кафедру історії України (1930), розпочнеться ідеологічна боротьба з поглядами М. Грушевського, критика і шельмування його праць. У 1931 р. його було примусово вислано до Москви під приводом того, що він академік АН СРСР, і встановлено ще жорсткіший нагляд за ним, членами його сім'ї та учнями. Про це мова йтиме в наступній лекції.

Підсумовуючи сказане про значення повернення М. Грушевського до України і внесок очолюваних ним наукових установ для розвитку української історіографії, слід наголосити, що йому вдалося, з одного боку, перенести на український ґрунт ті методи дослідження соціальної, культурної історії, які використовували історики Західної Європи й Америки, а з другого боку, вдосконалити власну лабораторію наукового пізнання. Разом із своїми співробітниками та учнями вчений суттєво збагатив знання з історії України, значно розширив їх джерельну базу. Однак треба мати на увазі, що М. Грушевський, за планом партійно-радянських функціонерів, був потрібен в УСРР не стільки для розвитку української історичної науки, скільки для того, щоб бути під пильним оком влади, її спецслужб, звести нанівець його контакти з істориками Західної України та діаспори.

XII.3. Українознавчі осередки історичної науки в Західній Україні та в еміграції

У 1920-ті роки не менш драматично склалася доля українців західних регіонів: у 1918 р. Румунія окупувала Буковину, у 1919 р. Закарпаття опинилося у складі Чехословаччини, Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина й Підляшшя в 1921 р. були приєднані до Польщі, а в 1923 р. усі західноукраїнські землі, включаючи Східну Галичину, за

рішенням Ради послів були визнані частиною Польщі. Українці не погодилися з цим рішенням, розглядали польську владу окупаційною і перейшли в опозицію до неї. Моральною підтримкою опозиційного руху була українська історична думка. Не дивлячись на антиукраїнську політику, особливо польського та румунського режимів, ліквідацію українських кафедр у Львівському й Чернівецькому університетах, продовжувалося дослідження української історії, поширювалися історичні знання серед населення через громадські об'єднання, політичні партії, товариства «Просвіта», «Союз українок», «Рідна школа», «Пласт», освітні заклади.

У 1921–1925 рр. у Львові діяли Український таємний університет (ректор – В. Щурат), Українська таємна висока політехнічна школа, Богословська академія. Лекції з історії у них читали І. Крип'якевич, І. Кривецький та ін. Продовжувало свою діяльність Наукове товариство імені Шевченка (голова – К. Студинський), яке утримувало бібліотеку, три музеї, два дослідницькі інститути. Побачили світ нові книги багатомника «Джерела до історії України-Руси», «Етнографічного збірника», «Студії з поля суспільних наук і статистики». Завдяки К. Студинському та М. Грушевському вдалося налагодити творчі зв'язки і співпрацю НТШ та відділів ВУАН. Представники НТШ брали участь у опрацюванні так званого харківського правопису української мови, норми якого впроваджувалися у виданнях НТШ та ВУАН.

Особливо плідотною була діяльність істориків І. Крип'якевича, С. Томашівського, І. Кривецького та інших вихованців історичної школи М. Грушевського. Зокрема, І. Крип'якевич створював навчальну літературу з історії України («Оповідання з історії України», «Коротка історія України для початкових шкіл», «Огляд історії України – репетиторій для вищих клас середніх шкіл та вчительських курсів»). Він продовжував досліджувати історію українського козацтва, опублікував «Студії над державою Б. Хмельницького» (1925–1931), підтвердивши свою приналежність до державницького напрямку української історіографії.

У 1923 р. І. Крип'якевич опублікував «Українську історіографію», що була однією з перших спроб систематизації джерельних і дослідницьких матеріалів з історії України. Водночас він проводив археологічні дослідження, вивчав сфрагістичні та геральдичні пам'ятки, історію української культури.

Ряд оригінальних праць у 1920-ті роки створив інший представник державницького напрямку – С. Томашівський, який у 1921–1925 рр. жив у Берліні, а в 1925 р. повернувся до Львова і очолив редакцію часопису «Політика», а з 1928 р. був доцентом історії України Краківського університету. Після публікації праці «Українська історія: нарис І. Стародавні і середні віки», «Бісмарк і Україна» С. Томашівський зосереджується на історії Української церкви, вважаючи, що церква підтримувала і живила не тільки християнські цінності українців, а й їх національну і державницьку свідомість. Він опублікував «Вступ до історії церкви на Україні», у якому виклав свою концепцію українського церковного життя на межі між Польщею і Москвою, їх політичного і воєнного протистояння, склав церковну карту Східної Європи IX–XIII ст. Цінні відомості подав історик у праці «Петро – перший уніатський митрополит» (1928) та в ін.

Новий погляд на українсько-московські взаємини в добу Б. Хмельницького оприлюднив В. Герасимчук у праці «Березневі статті» (1930). Наголошуючи на мілітарному характері угоди, історик доводив, що вона передбачала спільні військові дії, спрямовані на повне відлучення України від Польщі, але стала однією з ланок геополітичних планів Москви.

На спрямованість історичних праць істориків та історичну свідомість населення Західної України помітний вплив справиляли націоналістичні організації, праці ідеологів українського націоналізму, зокрема Д. Донцова: «Історія розвитку української державницької ідеї» (1917), «Підстави нашої політики» (1921), «Націоналізм» (1926). Звертаючись до історичного минулого, автор висунув гасло: «Україна для українців», обґрунтовував значення націоналістичного руху для виборювання політичної незалежності України.

Основним каналом поширення історичних знань про Україну виступала українська періодика Західної України, Буковини та Закарпаття. Особливу увагу преса приділяла історико-краєзнавчій проблематиці, історії місцевих звичаїв, обрядів, усній народній творчості. Поступово зростав інтерес до історії суспільно-політичних рухів та національного відродження. Цікаві відомості з історії українців Буковини оприлюднювала газета «Буковина під австрійською зверхністю» (1929–1930), а на Закарпатті в 1931 р. вийшов «Карпаторусский сборник», присвячений історико-культурній минувшині краю. Історіографія міжвоєнних років тут була представлена іменами

Василя Гаджеги (1864–1938), Іриня Кіндратовича (1878–1957), Івана Данькевича (1887–1958), Юліана Яворського (1873–1937) та ін. У ній простежувались як русофільські концепції «Общества им. А.В. Духновича», за якими закарпатські русини – «маленька гілка “руського народу”», так і українофільські погляди, зокрема журналу «Підкарпатська Русь», про карпатських русинів як частку українського народу. Історики Західної України, Буковини та Закарпаття насторожено ставилися до політики більшовиків у сфері культури, насадження марксистської методології історичній науці в УСРР. Вони шукали контактів з істориками української діаспори у країнах Західної та Центральної Європи.

У роки Першої світової війни, в умовах згасання Української революції та експорту більшовицького режиму на Україну розгорнулася *друга хвиля української еміграції*, особливість якої полягала в тому, що, на відміну від першої хвилі, названої трудовою, вона носила переважно політичний характер, серед емігрантів був досить великий прошарок інтелектуалів, у т. ч. істориків. Уже на початку 1921 р. кількість українських емігрантів тільки у країнах Західної Європи сягнула майже 100 тис. чол.¹ Найбільші анклавні українців зосередилися у Чехословаччині, Польщі, Болгарії, Німеччині, Франції, Великій Британії, Австрії та інших країнах. На розвиток історичної думки позитивно впливали такі відомі політичні діячі, як Є. Пеглюра, В. Винниченко, П. Скоропадський, А. Волошин, Є. Петрушевич, Є. Коновалець, А. Мельник, Н. Махно, М. Шаповал, Є. Прокопович, О. Шульгін, Є. Онацький, М. Капустянський, літератори – М. Ірчан, Є. Маланюк, митці – В. Авраменко, О. Архипенко та ін.

У Празі, а потім Відні до 1924 р. перебував М. Грушевський. Тут історик створив Український соціологічний інститут, продовжував нагромаджувати джерельні матеріали для наступних томів «Історії України-Руси», всесвітньої історії, намагався консолідувати наукові сили зарубіжного українознавства.

У Відні у 1921 р. було засновано Український вільний університет (УВУ), переведений у тому ж році до Праги, де перебувала найбільша колонія українських студентів. У Відні плідно працював В. Липинський, за редакцією якого видавався збір-

¹ Лановик Б.Д., Траф'як М.В., Матейко Р.М., Матисякевич З.М. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення. – Тернопіль, 1999. – С. 264.

ник «Хліборобська Україна», де й були опубліковані його «Листи до братів-хліборобів». Найбільше число українських наукових і навчальних закладів функціонувало в Чехословаччині. В УВУ працювали такі відомі історики, як Д. Антонович, Д. Дорошенко, В. Біднов, В. Липинський, історик церкви О. Лотоцький, економіст і соціолог Ф. Щербина, правознавці – О. Андрієвський, С. Дністрянський, А. Яковлів, філолог С. Смаль-Стоцький та ін. Зі стін УВУ у 1920-ті роки вийшло чимало істориків, філософів, публіцистів. Серед його вихованців і *Симон Наріжний* (1898–1983) – український історик, музеєзнавець, з 1922 р. в еміграції. Його докторська дисертація «Гетьманування Виговського, Хмельниченка та Тетері» (1927) стала важливою подією у науковому житті української еміграції у Празі. Вона помітно збагатила відомості про складний процес українсько-козацького державотворчого життя після смерті Б. Хмельницького. Положення дисертації були розвинуті у працях «Гетьман Іван Виговський» (1929), «Гадацька умова в світлі української історіографії» (1930) та ін. Лекції С. Наріжного з історії України у Празі в Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова (1928–1932) відзначалися високим рівнем узагальнень та аргументації. Протягом багатьох років він був ученим секретарем Історико-філософського товариства в Празі, очолював Музей визвольної боротьби України.

У Празі працював Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, лекції в якому, окрім Д. Дорошенка, читали археолог В. Щербаківський, філолог-славист, філософ Д. Чижевський. У Подєбрадах була створена Українська господарська академія (1922), реформована згодом в Український технологічно-господарський інститут. Тут працювали історики С. Бородієвський, О. Бочковський, ряд правознавців та економістів. В Українському інституті громадознавства (пізніше – Український соціологічний інститут) основна увага приділялася дослідженню суспільних рухів, включаючи громадівський. Органом інституту був часопис «Нова Україна», який видавав *Микита Шаповал* (1882–1932) – український громадський діяч, член Центральної Ради, з 1920 р. в еміграції, публіцист, соціолог, дослідник політичної історії та революційного руху. Його праці «Інтелігенція і пролетаріят» (1920), «Революційний соціалізм на Україні» (1921), «Шлях визволення: Суспільно-політичні нариси» (1923), «Велика революція і українська визвольна програма» (1927) та інші мали

важливе значення для з'ясування новітніх суспільно-політичних процесів в Україні.

Зупинимося стисло на характеристиці наукового доробку провідних українських істориків західної діаспори. Винятково плідотно працював *Дмитро Дорошенко* – професор кафедри історії УВУ, керівник Українського наукового інституту в Берліні. Він один з перших створив аналітичні спомини про події періоду Першої світової війни та Української революції («Мої спогади про недавнє минуле. 1914–20»), у яких виклав своє бачення історії цих років.

У 1923 р. Д. Дорошенко оприлюднив конспект свого лекційного курсу, прочитаного в УВУ, під назвою «Огляд української історіографії». По суті, вперше українська історіографія виокремлювалася з контексту російської та польської історичної науки, давалася наукова періодизація її розвитку від найдавніших часів до початку ХХ ст. Великий резонанс викликала «Історія України» у двох частинах та «Нарис історії України», що побачили світ на початку 1930-х років Ці праці Д. Дорошенка історик О. Оглоблин оцінив як першу спробу викласти наукову історію процесу зародження і розвитку української державності. Особливість цієї праці полягала в тому, що вона була максимально наближеною за стилем і структурою викладу матеріалу до тогочасних праць західних істориків. Кожен розділ розпочинався з короткої історіографії та огляду джерел до відповідної теми.

Продовжував дискурси з історії України *В'ячеслав Липинський*. У попередніх лекціях уже говорилося про його працю «Україна на переломі. 1657–1659», в якій вперше було проаналізовано історію створення української державності, згадувалися і його «Листи до братів-хліборобів», опубліковані в збірнику «Хліборобська Україна». В період 1926–1927 рр. він очолював кафедру історії української державності в Українському науковому інституті.

Ряд цінних праць з історії української культури створив *Дмитро Антонович* (1877–1945) – український громадський діяч та історик мистецтва, син В. Антоновича. Він був членом і заступником голови Української Центральної Ради, а за Директорії – міністр мистецтва, голова дипломатичної місії УНР у Римі та Празі. Перебуваючи в еміграції, був ректором УВУ, опублікував праці «Українське мистецтво» (1923), «Триста років українського театру 1619–1919» (1925) та ін.

Плідотною була праця на ниві історії української лінгвістики, літературознавства, церкви *Івана Огієнка* (1882–

1972) – визначного громадського й церковного діяча, історика культури й церкви, вихованця Київського університету. Він був засновником і ректором Кам'янець-Подільського українського державного університету, міністром освіти в уряді Директорії. З 1920 по 1924 р. проживав у Львові, потім переїхав до Варшави. Йому належить створення «Історії української мови», «Історії українського друкарства» (1925), дослідження історії української культури, історії церкви. Велику цінність мали джерелознавчі дискурси («Загублена українська грамота половини XV віку. Палеографічно-лінгвістичний нарис» (1935) та ін.).

У 1920–1930-ті роки в діаспорі сформувався ряд осередків історичної науки, зокрема Українське історично-філологічне товариство, Український науковий інститут у Берліні (створений за підтримки П. Скоропадського), Музей визвольної боротьби України. Домінуюче місце в тематиці досліджень Українського наукового інституту займала історія відносин України з європейськими державами і народами, насамперед українсько-німецькі взаємини, поширення знань про Україну в країнах Центральної і Західної Європи. За період з 1927 по 1931 р. опубліковано три томи «Записок Українського наукового інституту», в яких уміщені цінні дискурси з різних проблем українознавства.

Помітний внесок у поширення історичних знань у діаспорі належав періодичним виданням. У Парижі, наприклад, у 1920-х роках виходило вісім українських періодичних видань, головним з яких був журнал «Тризуб». Тут працював *Ілько Борщак* (1892–1959) – український історик і публіцист, дипломат, секретар делегації УНР на Паризькій мирній конференції, автор праць «Україна в літературі Західної Європи», «Вольтер і Україна», «Іван Мазепа. Життя і пориви великого гетьмана» та ін.

Багато зробив для популяризації знань з історії України український щомісячник у Празі «Нова Україна», який у 1925–1926 рр. редагував Н. Григоріїв. Журнал і його редактор обстоювали ідею національно-державної незалежності України, про що свідчили праці Н. Григорієва «Підстави української національно-державної політики» (1923), «Українська боротьба за державу в роках 1917–1920. Чому українці не вдержали своєї держави?» (1934) та ін.

Отже, історики Західної України та української діаспори в 1920-ті роки продовжували збагачувати українську історичну

думку. Вони створили ряд українознавчих центрів та осередків, навчальних закладів, підготували низку праць з актуальних проблем історичної науки, примножуючи традиції національної історіографії.

Загальні висновки

Головним підсумком розвитку української історіографії у 20-х роках ХХ ст. стало завершення її трансформації, започаткованої в добу Української революції, з «речі в собі», тобто із справи невеликої групи професіоналів, у «річ для себе», тобто в явище суспільно визнане, у компонент українського державного життя.

Разом з тим уже з перших років радянської влади, особливо після включення УСРР до Союзу РСР і утвердження тоталітаризму та централізму, історична наука ідеологізується, перетворюється в служанку режиму, відбувається монополізація історіографії під контролем більшовиків.

У 1920-х роках досить рельєфно простежується два умовних етапи розвитку історичної думки в УСРР: перший охоплює 1921–1925 рр., коли поряд із старими стали формуватися нові осередки під контролем органів влади, коли існував ще певний плюралізм у науковому і суспільному житті. Шанс для збереження національних традицій української історіографії відкривала політика українізації та повернення в Україну М. Грушевського. Другий етап пов'язаний з 1926–1930 рр., який характеризується посиленням командно-адміністративного та ідеологічного наступу на українську історіографію, її переводом на рейки марксистської методології, перетворенням у провінційну. На перше місце в історичній науці висувуються історико-партійні дослідження марксистського спрямування, тотально запроваджується методологія партійно-класового трактування історичного процесу¹.

Потужний спротив радянській та ідеологізації історичної науки справляв М. Грушевський, очолювані ним історичні установи та видання ВУАН, його київська історична школа. Наукові праці істориків національно-демократичного спрямування продовжували збагачувати знання з історії України,

¹ Див.: Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). – Київ; Черкаси, 2001. – С. 182.

розвивати традиції української історіографії. Новелою досліджень цього напрямку стало посилення інтересу до соціально-економічних аспектів історії українського народу, його культури. Велику роль відіграли порайонні комісії у розвитку регіональних досліджень та українського історичного краєзнавства.

За умов наступу тоталітарного режиму на українську історіографію, тотальної цензури, розгортання репресій єдиними острівцями збереження її національних традицій, протидії марксистському перелицюванню історії України залишалися історики Західної України й ті, що опинилися в еміграції. Українські навчальні та наукові осередки в країнах Центральної і Західної Європи не тільки задовольняли освітньо-культурні та наукові потреби західної української діаспори, а й продовжували розвивати модерну національну історіографію, знайомити з її набутками європейську громадськість. З 1920-х років започатковується «двоколісний розвиток» української історичної науки: а) марксистської під контролем тоталітарного режиму в УСРР; б) національно-демократичної на західноукраїнських землях та в діаспорі.

Запитання для самоконтролю

1. Які цілі ставилися у процесі радянської історичної науки?
2. Що розуміють під дуалізмом організаційних структур історичної науки УСРР у 1920-ті роки?
3. Розкрийте взаємовплив політики «українізації» та розвитку історіографії.
4. Назвіть основні центри марксистської історіографії в Україні та її представників.
5. Чим зумовлювалася згода партійно-урядових органів на повернення М. Грушевського в Україну?
6. Якими були структури історичних установ ВУАН, очолюваних М. Грушевським, та їхні завдання?
7. Поясніть, чому радянська влада чинила перешкоди науковій та науково-організаційній діяльності М. Грушевського.

8. Висвітліть основні досягнення наукової історичної школи М. Грушевського в Києві.
9. У чому особливості розвитку історичних знань на західноукраїнських землях у 1920-ті роки?
10. Назвіть українознавчі осередки в західній діаспорі і розкрийте участь у них істориків, що перебували в еміграції.

Лекція XIII

Історична наука в лещатах сталінського тоталітаризму (1930-ті – перша половина 1940-х років)

•

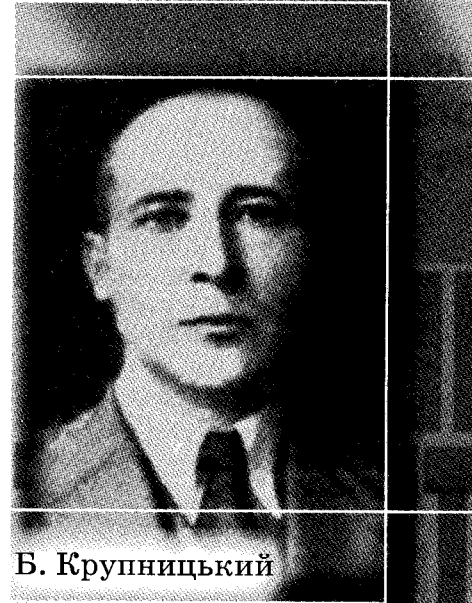
XIII.1. Перетворення історичної науки в ідеологічне знаряддя більшовизму і засіб утвердження режиму одноособової влади

•

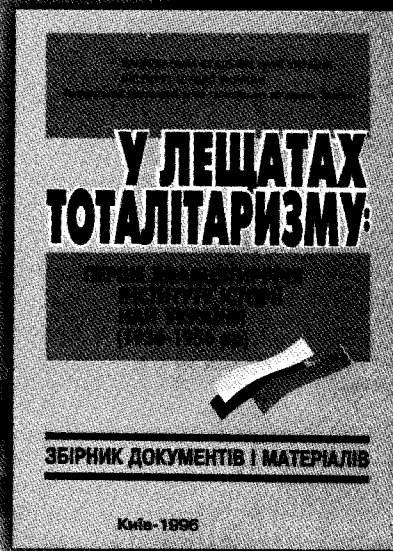
XIII.2. Репресії сталінізму проти українських істориків та нищення наукових праць

•

XIII.3. Українська історична наука в роки Другої світової війни

Б. Крупицький

І. Крип'якевич

М. Петровський

Мета:

З'ясувати цілі, шляхи, методи та наслідки перетворення історичної науки в ідеологічну зброю більшовизму, дискредитації, нищення української національної історіографії, її російщення; розкрити політичні та етнічні мотиви репресій проти вчених-істориків; показати втрату історичною наукою своїх природних функцій; висвітлити особливості розвитку історичних досліджень в умовах Другої світової війни.

На рубежі 1920–1930-х років в СРСР, у т. ч. в УСРР, історична наука втрачає свої природні функції і перетворюється в слухняну служницю більшовицького режиму. Це зумовлювалося режимом одноособової влади Й. Сталіна, монополією ідеології сталінізму, поступовим згортанням політики «українізації». Було оголошено, що головною загрозою для «соціалістичного ладу» є місцевий націоналізм, зокрема український, який кваліфікувався як буржуазний, а значить, особливо небезпечний. Це звинувачення екстраполювалось на українську національну історіографію та її носіїв. Перехід до прямого насильства і репресій торкнувся історичної науки.

У ході так званої «культурної революції», що ув'язувалася з іншими «ланками» побудови соціалізму: індустріалізацією країни та колективізацією сільського господарства, на чільне місце було поставлене завдання перетворити історичну науку в ідеологічну зброю більшовиків, а значить, викоринити навіть найменші залишки української національної історіографії. Ідеологічному «перевихованню» населення, особливо молоді, підпорядковувалися фальсифікація та спотворення історії, руйнація національних традицій і нищення історичної пам'яті.

На тлі масових репресій, голодоморів рельєфно вирізнялися каральні акції проти української інтелігенції, включаючи й істориків. Арешти, судові процеси, депортації, заслання на Соловки і в Сибір, розстріли – усе це торкнулося сотень істориків – науковців, викладачів та вчителів історії, краєзнавців і архівістів, яких правляча партія розглядала як опозиційну силу соціалістичного будівництва. За розрахунками дослідників, у 1930-ті роки було знищено близько 80 % української творчої інтелігенції, причетної до політики «українізації», що послужило підставою назвати цей період «розстріляним відродженням». Великий терор 1937–1938 рр. супроводжувався тотальним нищенням «ворогів народу», включаючи членів їхніх

сімей. Репресії поширилися на частину партійно-державного апарату, військових командирів, церковнослужителів. Усе це супроводжувалося також нищенням українських істориків та їхніх праць.

Свою специфіку мав розвиток історичної науки в роки Другої світової і Великої Вітчизняної воєн. Можна говорити про три регіонально-територіальних середовища творчості істориків: а) на українських етнічних землях, зайнятих гітлерівцями і сталінським режимом; б) у західній українській діаспорі; в) у місцях евакуації радянських історичних установ. Спільним для них була актуалізація тих сторінок української історії, що пов'язані з героїчною боротьбою за волю, свободу і незалежність рідної землі, однак їхні оцінки суттєво відрізнялися.

XIII.1. Перетворення історичної науки в ідеологічне зняття більшовизму і засіб утвердження режиму одноособової влади

У радянській пропаганді 1929 рік називався не інакше як «роком великого перелому». Перелом звичайно був, але не в тому, що «середняк пішов у колгосп», а в тому, що Й. Сталіну вдалося зламати внутріпартійну опозицію, видворити за межі СРСР Л. Троцького і остаточно зосередити всю повноту влади у своїх руках. Централізація, тоталізація та ідеологізація усіх сфер суспільного життя повною мірою торкнулися історичної науки, яка опинилася під пресою партійно-державницького контролю, розгорнулися погроми її національно-демократичного крила.

У 1929 р. за ініціативою ЦК КП(б)У почалася реорганізація структур історичних осередків ВУАН, що мала за мету підірвати вплив М. Грушевського, ослабити роль керованих ним установ в історичній науці. Насамперед було ліквідовано Історичну секцію, якій належало пріоритетне місце в розвитку національної історіографії. Комісія новітньої історії України була об'єднана з комісією історії революції під загальним керівництвом М. Яворського, обраного в 1929 р. академіком ВУАН. Об'єднану комісію Лівобережної та Слобідської України очолив Д. Багалій, якого влада протиставляла М. Грушевському. Діяльність установ і комісій, які ще залишалися, докорінно змінювалася: вони ревізували з позицій сталінізму попередні праці, теми, що розроблялися, підганялися під марксистські схеми, під методологію так званого історичного матеріалізму,

рішуче витіснялися старі кадри, які розглядалися як класово ворожі, націоналістичні елементи. До середини 1930-х років режиму вдалося перетворити ВУАН в інструмент свого ідеологічного впливу, у філію союзної Академії наук.

Паралельно всіляко підтримувалися марксистські структури історичної науки, яким відводилася провідна роль у пропаганді марксизму-ленінізму, творів Й. Сталіна, у боротьбі з українською національною історіографією. Згадуване у попередній лекції Товариство істориків-марксистів розглядалося як передовий загін для боротьби за партійність науки, подолання буржуазної ідеології і підвищення марксистсько-ленінського теоретичного рівня кадрів істориків. Колесо репресій торкнулося і тисяч учасників революційного руху, членів партії і навіть соратників Сталіна, змінилося ставлення до представників старшого покоління партійних істориків, було припинено діяльність Товариства істориків-марксистів (1933), а його чільним провідникам, включаючи М. Покровського, висувалися звинувачення у підриві радянської влади.

Повну підтримку партійно-урядових установ дістали Інститут історії партії і Жовтневої революції (1929–1939), Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ, 1929–1931), Комуністичний університет ім. Артема (1922–1938), Інститут червоної професури (1932–1937) та ін. Координацію марксистських установ здійснювали Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів (1931–1936), управління агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, органи цензури. Вони розглядалися як партійно-державні інструменти ідеологічного впливу на свідомість населення, контролю за ідейною спрямованістю досліджень з історії. Централізаторська політика більшовиків вела до провінціалізації історичної науки в Радянській Україні, до повного перетворення її історичних установ у філії союзних, до втрати будь-якої автономії.

Домінуюча роль в одержавленні та ідеологізації історичної науки, у боротьбі проти її українських традицій відводилася Інституту історії партії і Жовтневої революції, який діяв під проводом Інституту Леніна в Москві. Він виробляв інструктивно-директивні документи, які мали стати орієнтиром для істориків, викладачів та вчителів при написанні і викладанні історії революційного руху, більшовицьких організацій в Україні.

Формально в структурі УІМЛ існували кафедра історії України (1923) та Кабінет української історії (1926). Фактично вони

мали задавати тон марксистського трактування історії України, здійснювати ідейно-методологічний контроль за всіма дослідженнями з української історії. У 1931 р. ЦК КП(б)У визнав за доцільне реорганізувати відділи у самостійні інститути, у т. ч. й Інститут історії, при якому створювалися п'ять секторів: історії України, історії народів СРСР, історії народів Заходу, методологічний та бібліографічний. У 1932 р. історики опублікували перший том історії України, але він був розкритикований за «методологічні помилки», оскільки його періодизація не відповідала марксистському вченню про суспільно-економічні формації, за слабкість висвітлення єдності історичного процесу в Україні та Росії. На пріоритетне місце висувалися питання соціально-економічної історії, класів і класової боротьби, історія більшовицьких організацій, боротьба з меншовиками та іншими непролетарськими партіями, революція 1905–1907 рр., жовтнева революція в Україні, громадянська війна, соціалістичне будівництво, ленінська національна політика тощо.

У 1931 р. Й. Сталін як «теоретик і вождь, геніальний учень В. Леніна» особисто втрутився в розвиток історичної науки, опублікувавши в журналі «Пролетарская революция» (№ 6) лист «Про деякі питання історії більшовизму». Він виклав офіційні погляди на історію партії більшовиків, які мали стати аксіомою і не підлягали обговоренню. Це остаточно утверджувало партійний диктат щодо історичної науки і догматизм у ній. У листі було поставлено під сумнів значення історичних джерел, заявлено, що паперові документи не можуть слугувати встановленню історичної істини. Фактично запроваджувалося правило відбору лише тих джерел, які не суперечили сталінській схемі історії більшовизму, обов'язковим був партійно-класовий підхід до джерел і така ж їх інтерпретація. Варто додати, що доступ науковців до роботи в архівах із середини 1930-х років було закрито, а в 1938 р. самі архіви передавалися у відання Наркомату внутрішніх справ.

Серед історичних праць найбільшу питому вагу мали історико-партійні публікації, що присвячувалися вузловим питанням історії ВКП(б), одним із розділів якої розглядалася історія КП(б)У. Було піддано критиці теорію «двокорінного» та «багатокорінного» походження КП(б)У (більшовики і ліві українські соціал-демократи), висунуту М. Равичем-Черкаським в «Истории Коммунистической партии (большевиков) Украины» (1923) і підтриману О. Гермайзе. За помилки методологічного

характеру критикувалися праці В. Сухіно-Хоменка, М. Свідзинського, М. Яворського, М. Попова, М. Рубача, зокрема за недооцінку ролі робітничого класу в революційному русі. Критиці була піддана книга М. Воліна «История КП(б)У в сжатом очерке» (1930), в якій автор цілком слушно зазначав, що навіть після Лютневої революції більшість більшовицьких організацій РСДРП в Україні були об'єднані з меншовиками, крім Харкова, Катеринослава, Луганська та Києва.

Історія КП(б)У підганялася під схему, за якою висвітлювалася історія ВКП(б) (праці В. Кноріна, О. Ярославського, О. Бубнова та ін.). Остаточні акценти були розставлені в 1938 р. з появою «Истории ВКП(б). Краткий курс» під редакцією Й. Сталіна, оголошеної еталоном партійності історичної науки. Тепер завдання істориків зводилося до коментування, пропаганди та до роз'яснення положень «Короткого курсу» як підручника і «найвидатнішої праці творчого марксизму-ленінізму», як ідейної зброї більшовизму. Вся ця робота супроводжувалася возвеличуванням «геніальності» Сталіна, канонізацією його особи. «Історія ВКП(б). Короткий курс» оголошувалася «енциклопедією» марксизму-ленінізму, що надовго зупинило творчий розвиток знань не тільки з історії більшовицької партії, а й усіх розділів історичної науки. Ряд дослідників вважає, що з виходом у світ «Короткого курсу» почалася сталінізація всієї історичної науки, а також філософії, політекономії тощо, встановилася монополія Сталіна на «наукову істину», остаточно ліквідувався будь-який плюралізм поглядів істориків, уніфіковувалася ідеологічний підхід до історії. На ці цілі спрямовувалася діяльність структур цензури і карально-репресивних органів.

Запровадження централізованого планування науково-дослідної роботи призвело до нав'язування зверху лише тих тем, які партійно-державні структури вважали «актуальними та революційно доцільними». За межами історичних досліджень в УСРР 1930-х років опинилися такі теми, як український рух і національне відродження, Українська революція 1917–1920 рр., утворення УНР та ЗУНР, опір тоталітарній системі, голод 1921–1922 та 1932–1933 рр. та ін. Натомість всляко заохочувалася проблематика, пов'язана з «ленінською національною політикою», «інтернаціоналізмом», «дружбою українського і російського народів», ідеєю «старшого брата» тощо. Сформувалися історики-інтерпретатори та історики-пропагандисти, які виступали відвертими апологетами радянської

дійсності, вихваляли «нечувані темпи» індустріалізації, «успіхи» колективізації, «мудрої» політики більшовиків та її вождя.

На українського читача звалився вал марксистської літератури і політичної періодики, що виходили в Москві, Ленінграді, Харкові та інших містах. За аналогією союзних журналів «Большевик», «Пролетарская революция» в Україні виходили «Більшовик України», «Літопис революції», «Вісник агітації і пропаганди», перейменованій згодом у журнал «Комуністична революція».

Помітною подією в розвитку історичної науки стала ліквідація Української асоціації марксистсько-ленінських інститутів і утворення в системі АН УСРР¹ Інституту історії України з відділами: періоду феодалізму та періоду капіталізму. Крім того, виділялася дослідницька група історії України радянського періоду. Директором інституту було призначено партапаратника, колишнього керівника Інституту філософії А. Сараджєва², якого невдовзі замінив С. Белоусов (1936–1941). Серед співробітників інституту передвоєнних літ був ряд здібних дослідників, зокрема доктор наук М. Петровський, кандидати наук К. Гуслистий, В. Дядиченко, Ф. Лось, М. Марченко, О. Оглоблин, К. Стецюк, С. Юшков та ін.

У 1937–1939 рр. співробітники інституту підготували та оприлюднили декілька досліджень із серії «Нариси з історії України» за редакцією С. Белоусова. Зокрема, Ф. Ястребов та К. Гуслистий опублікували монографію «Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII ст.» (1937), К. Гуслистий підготував дослідження «Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею» (1939). Особлива увага приділялася вивченню соціально-економічних відносин і суспільно-політичних рухів у дореволюційний період (Ф. Ястребов. «Україна в першій половині XIX століття» (1939) та ін.).

З ініціативи М. Петровського було розпочато складання «Хронології історії України», перший випуск якої побачив світ у 1938 р. Розгорнулася археографічна робота, пошук і видання документальних матеріалів з історії України. Однак застосування партійно-класових критеріїв до відбору документів поси-

¹ У лютому 1936 р. ВУАН була перейменована в Академію наук УСРР, її підпорядкування Раднаркому республіки відбулося ще в 1934 р.

² А. Сараджєв був заарештований і розстріляний як «активний учасник правотроцькістської терористичної організації». Реабілітований в 1955 р.

лило ідеологічну спрямованість збірників, негативно позначилося на їх репрезентативності та достовірності. Свідченням цього стали збірник документів «Червона гвардія на Україні» (1937) та перший том «Історії України в документах і матеріалах» (1939), видані з грубими порушеннями археографічних правил.

Під пильний контроль партійних органів було взято діяльність вузівських кафедр історії та історичних факультетів. Відбувалася уніфікація навчальних планів та програм, пріоритетне місце в яких відводилося обов'язковому вивченню праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна та Й. Сталіна, а також матеріалів партійних з'їздів і пленумів. Єдині принципи історичної освіти схвалила Всесоюзна нарада представників історичних факультетів у травні 1935 р. Змінювалася система комплектування історичних факультетів, за якою головним критерієм відбору абітурієнтів став не рівень знань, а ідейно-політичні переконання, відданість режиму та членство в партії або комсомолі. «Пролетаризація» торкнулася і аспірантури. Від кандидатів вимагалися політична надійність, робітничо-селянське походження. Поступово наукова робота викладачів вузів зводилася нанівець, натомість вони долучалися до пропаганди і популяризації серед населення творів марксизму-ленінізму, коментування партійних рішень, поточної політики.

За умов, коли українська історіографія в СРСР та УСРР нищилася і заборонялася, єдиними острівцями її розвитку залишалася Західна Україна, українська діаспора в Центральній та Західній Європі, Канаді та США. У Львові попри всі перешкоди з боку польських властей продовжували діяти НТШ (голова – І. Раковський), його історичний сектор, Комісія старої історії України, історично-джерелознавча комісія, зберігалися традиції наукової школи М. Грушевського. Головою Комісії старої історії України був І. Крип'якевич, а його соратниками – Й. Пеленський, Я. Пастернак, Т. Коструба та ін. У міжвоєнний період при НТШ діяв семінар студентів-істориків Львівського університету, яким опікувався І. Крип'якевич. Він поступово перебирав роль лідера історичної школи М. Грушевського в нових умовах. Учасники гуртка, зокрема О. Домбровський, О. Прицак, разом з І. Крип'якевичем, Т. Кострубою та іншими наприкінці 1934 р. пошанували пам'ять М. Грушевського у зв'язку з його смертю.

У 1935 р. у Львові Іван Тиктор видав «Велику історію України» за редакцією Миколи Голубця (1891–1942) – визначного

українського історика, відомого письменника і мистецтвознавця, автора оригінальних праць з історії малярства, мистецтва і культури, укладача першого українського путівника по Львову, нарису його історії. У передмові до «Великої історії України» наголошувалося на трьох напрямках тисячолітньої історії українського народу: а) освоєння території і вихід до Чорного моря; б) самовизначення українців, ріст їх національної свідомості і створення самобутньої культури; в) українці жили під своєю владою, зрозуміли ціну власної держави і поставили ідеал державності на першому місці у своїх змаганнях.

До речі, *Іван Тиктор* (1896–1982) – відомий український громадсько-політичний діяч і видавець – заснував часопис «Новий час» (1923–1939) і видавничий концерн «Українська преса», що друкував цілу низку українських пресових видань, календарів та книг, у т. ч. серію «Історична бібліотека». У цій серії, крім «Великої історії України», були оприлюднені у 1930-х роках такі фундаментальні праці, як «Історія української культури», «Історія українського війська», «Всесвітня історія» та ін. Особливе значення мала «Історія української культури» (автори – І. Крип'якевич, В. Радзикович, М. Голубець, С. Чарнецький та В. Барвінський), в якій у тематично-хронологічній послідовності висвітлювалися самобутність українського побуту, письменства, освіти, науки, мистецтва і архітектури від найдавніших часів до початку ХХ ст.

Плідно досліджував історію Закарпаття *Василь Пачовський* (1878–1942) – галицький письменник, публіцист, історик. З 1920 р. він працював в Ужгороді, разом з В. Бірчаком редагував часопис «Народ», учителював у Берегові. У працях «Українці як народ» (1907), «Історія Підкарпатської Русі» (1921), «Срібна земля. Тисячоліття Карпатської України» (1937), в публіцистиці В. Пачовський переконливо обстоював ідею соборності України, українськість Закарпаття.

Серед зарубіжних осередків української історіографії у міжвоєнний період особливо плідно працював Український науковий інститут у Берліні (директор – Іван Мірчук, з 1931 р.), в якому співробітничали З. Кузеля, М. Антонович, Б. Крупницький, В. Кубійович та ін. Ряд цінних досліджень був опублікований у «Вістях Українського наукового інституту у Берліні» (редактор – З. Кузеля).

З 1930 по 1939 р. у Варшаві теж діяв Український науковий інститут (директори – О. Лотоцький, А. Яковлів), який досліджував історію українського народу, його господарське і

культурне життя. Д. Дорошенко опублікував у 1932–1933 рр. підручник «Нарис історії України». Цінні узагальнення були зроблені в монографічних дослідженнях О. Лотоцького «Українські джерела церковного права» (1931), А. Яковліва «Українсько-московські договори в XVII–XVIII ст.» (1934), Б. Крупницького «Гетьман Пилип Орлик» (1938).

Продовжував підготовку істориків для дослідницької діяльності Український вільний університет у Празі, серед викладачів якого були відомі історики – Д. Антонович, Д. Дорошенко, Б. Крупницький, В. Липинський, І. Мірчук, О. Лотоцький, Я. Пастернак, С. Рудницький, В. Щербаківський та ін.

Діяльність осередків історичної науки і центрів українознавства в Західній Україні та діаспорі забезпечувала збереження і примноження національних традицій української історіографії у протистоянні офіційній радянській історичній думці, з якої вихолощувалося все, що засвідчувало її самобутність, насамперед національний зміст.

Отже, встановлення в СРСР режиму одноособової влади, тотальне нищення національних істориків та їхніх праць, насильне насадження марксизму призвело до втрати історичною наукою свого наукового призначення, перетворення її в ідеологічну прислужницю режиму, в знаряддя сталінізації суспільної свідомості. Боротьба з «буржуазно-націоналістичною історіографією» обернулася на утвердження сталінської псевдомарксистської історіографії. Кожен історик в УСРР був зобов'язаний твердо дотримуватися принципу партійності та історичного матеріалізму, бути ідеологічним бійцем комуністичної партії. Опинившись у лещатах сталінізму, історичні дослідження зосереджувалися на вивченні та пропаганді «теоретичної спадщини» Сталіна. Історики, які насмілювалися не погоджуватися з таким трактуванням завдань історичної науки, піддавалися переслідуванню та репресіям.

XIII.2. Репресії сталінізму проти українських істориків та нищення наукових праць

Долаючи спротив з боку різних верств українського суспільства, насамперед інтелігенції, у т. ч. й національно свідомих істориків, тоталітарний режим нарощував репресії та переслідування представників української історичної науки. Головний удар влада та її карально-репресивні органи намагалися нанести по історичних установах ВУАН, очолюваних

М. Грушевським, по його науковій школі. Їх ідеологічний, організаційно-структурний та кадровий розгром розпочався в 1929 р. з ліквідації Історичної секції ВУАН. Було реформовано кафедри історії України за марксистською періодизацією, призначено нових керівників – Д. Багалія, М. Слабченка, Д. Яворницького та М. Яворського, змінено їх персональний склад. Однак майже всі вони невдовзі були піддані остракізму.

У попередній лекції говорилося, що репресії більшовиків супроти української інтелігенції, провідників українського руху, істориків національно-демократичного спрямування розгорнулися ще за часів В. Леніна, коли насаджувався тоталітарний режим в Україні. Прямо або опосередковано істориків торкнулися гучні судові процеси середини і другої половини 1920-х років: «Шахтинська справа», процес над Промпартією, процес Народної революційної соціалістичної партії, Українського національного центру та ін. Відчутного удару українознавство зазнало у 1929–1930 рр., коли розгорнувся процес над учасниками «Спілки визволення України». Серед заарештованих були академіки ВУАН – С. Єфремов та М. Слабченко, а також історики – О. Гермайзе, Т. Слабченко, В. Дурдуківський та ін. Їм інкримінувалася підготовка збройного повстання з метою повалення радянської влади. *Михайлу Слабченку* (1882–1952) – відомому українському історику державницького напрямку – нагадували, зокрема, його націоналістичні праці з історії українського права і державного устрою Запорозької Січі та Гетьманщини («Соціально-правова організація Січі Запорозької» (1926), «Паланкова організація Запорозьких вольностей» (1929) та ін.).

За антирадянську діяльність до п'яти років ув'язнення було засуджено відомого історика та археографа *Осипа Гермайзе* (1892–1958) – вихованця і професора Київського університету, голову Археографічної комісії ВУАН (1924–1929), чільного співробітника кафедри історії України, очолюваної М. Грушевським. Він автор «Нарисів з історії революційного руху на Україні» (1926), готував до друку акти про гайдамаччину та архів Коша Запорозької Січі.

У ході судового процесу по справі «СВУ» не раз фігурувало ім'я М. Грушевського. Це був сигнал про підготовку кримінальної справи на лідера української національної історіографії, якій мали передувати його повне усунення від керівництва історичними установами, компрометація як ученого і громадянина. Свідченням цього було те, що на пленумі реорганізова-

них історичних установ (1931) утворили історичний цикл ВУАН, завданням якого стало «розвінчування» історичної концепції і наукової схеми української історії, опрацьованої М. Грушевським.

У підпорядкуванні М. Грушевського залишилася лише кафедра історії України доби промислового капіталу. Частина комісії була закрита або перерозподілена поміж новоствореними кафедрами, почалися чистка і відкриті репресії. У 1930 р. були ліквідовані всі серійні видання, створені та редактовані М. Грушевським, зокрема «Студії з історії України», журнал «Україна», збірники «За сто літ», «Первісне громадянство та його пережитки в Україні». Записка-протест М. Грушевського (1930) з цього приводу залишилася без реагування, натомість партосередок ВУАН ухвалив рішення про посилення ідеологічної боротьби з Грушевським і його науковими поглядами. Невдовзі почалися арешти співробітників та учнів ученого, більшість з яких була заслана. Фактично і сам М. Грушевський опинився у засланні в Москві, де в 1931 р. був заарештований органами ДПУ і звинувачений у причетності до контрреволюційної організації «Український національний центр». Після звільнення з-під арешту історик, перебуваючи під наглядом спецслужб, продовжував працювати над черговими томами «Історії України-Руси», досліджував українську історіографію XVII–XVIII ст. У листопаді 1934 р. після загадкової хірургічної операції у Кисловодську він помер, згодом його прах перевезли до Києва і поховали на Байковому кладовищі.

Фізична смерть найвидатнішого українського історика збілася в часі з остаточним «упокоренням» ВУАН, звільненням її від «класово ворожих націоналістичних елементів» і перетворенням академії в одну з ідеологічних установ, підлеглих ЦК КП(б)У, на її ідеологічний інструмент.

До поля зору органів ДПУ потрапили майже всі історики, які мали творчі зв'язки з М. Грушевським, на яких були зафіксовані агентурні повідомлення та звичайні доноси про будь-які контакти з Західною Україною та діаспорою. Були звільнені з роботи і заарештовані С. Шамрай, І. Мандзюк, К. Кушнірчук, С. Підгайний та ін. У 1933 р. був розгромлений Інститут української культури ім. Д. Багалія, ліквідований Всеукраїнський археологічний комітет.

У результаті «чисток» та репресій на 1934 р. з колишніх співробітників Історичної секції майже ніхто не залишився, а на уламках історичного циклу було створено Історико-археологічний інститут.

Репресії і переслідування торкнулися не тільки істориків національно-демократичного спрямування, а й окремих істориків-марксистів та їх симпатиків. Режим всіляко нацьковував одних істориків проти інших і в такий спосіб розправлявся з «неблагонадійними». Достатньо нагадати, що М. Яворський виступав з досить жорсткою критикою концепції М. Грушевського, його схеми українського історичного процесу, теорії двокорінності виникнення КП(б)У М. Равича-Черкаського, розмежування українського і російського революційного руху у працях О. Гермайзе, а вже з 1930 р. започатковується кампанія проти «яворщини». Журнал «Большевик» – орган ЦК ВКП(б)У у статті «О роли пролетариата в революционном движении на Украине» звинуватив М. Яворського в недооцінці допомоги російських робітників у боротьбі з українською буржуазією, а в «Літописі революції» було вміщено серію статей В. Манілова, М. Рубача, Д. Фріда, в яких М. Яворському, М. Свідзинському, А. Річицькому, В. Сухіно-Хоменку приписувалися створення «антимарксистської історії України», підміна класового підходу націоналістичним, гіперболізація ролі українського національного руху. Ці звинувачення підтримали загальні збори Товариства істориків-марксистів, які звільнили М. Яворського від обов'язків голови і виключили з членів Товариства. Незабаром його позбавили й звання академіка, а генсек ЦК КП(б)У С. Косіор на XI з'їзді партії кваліфікував «яворщину» як антимарксистське явище, самого історика назвав апологетом дрібної буржуазії, ідеологом затушовування класової боротьби. Особливо гостро критикувалися погляди М. Яворського щодо подвійності походження КП(б)У (дрібнобуржуазне і пролетарське коріння). За циркуляром Агітпропу ЦК КП(б)У в підручник з історії України вводився розділ «Яворщина», що мав служити пересторогою для нових поколінь істориків. Самого ж М. Яворського у березні 1931 р. було заарештовано, звинувачено в причетності до Українського національного центру, через рік відправлено на Соловки, а в 1937 р. розстріляно¹. Майже одночасно з критикою «яворщи-

¹ Журнал «Большевик України» (1933) устами партійного ідеолога О. Шліхтера накинув на М. Яворського клеймо «фашист», назвав його автором «куркульської, фашистсько-націоналістичної концепції історичного процесу на Україні». Сам М. Яворський у листі до Комісії ГУЛАГ НКВС писав у 1935 р., що воліє вмерти, ніж прагнути на волю, щоб жити життям хамелеона в умовах національного гноблення, селянського грабежу, загального обману, провокацій і свавілля.

ни» було засуджено праці М. Свідзинського, якого теж виключено з Товариства істориків-марксистів. Не минуло й року, як в опалі опинився провідний критик «яворщини» Михайло Рубач. М. Волін інкримінував М. Рубачу не мало й не багато, а ревізію ленінізму. У 1932 р. погляди М. Рубача були розцінені як вияв «розтрощеної яворщини».

На початку 1930-х років розгорнулася критика праць Д. Багалія і його наукової школи. У журналі «Историк-марксист» була опублікована стаття «Классовая борьба в украинской исторической литературе», в якій до псевдомарксистів були віднесені не тільки М. Яворський, а й Д. Багалій, М. Слабченко та ін. До речі, М. Слабченко хоч і сприйняв марксизм, але залишався українським патріотом, плідно досліджував державно-правові інститути на українських землях, у 1929 р. був обраний академіком ВУАН і в тому ж році заарештований по справі «СВУ», засуджений на 6, а потім ще на 10 років ув'язнення. Помер у 1952 р.

У 1931 р. шельмуванню була піддана концепція історії України О. Оглоблина, яка, мовляв, «побудована на засадах «економічного матеріалізму», «вузького об'єктивізму». О. Оглоблина назвали «типовим буржуазним істориком», що прикривається «марксистською фразеологією» і не веде боротьбу з буржуазною історіографією та поглядами Грушевського.

В умовах масових репресій, що розгорнулися після вбивства С. Кірова, в період «великого терору» нищення залишків національної історіографії набуло ще більш витончених форм. З одного боку, влада демонструвала «зацікавленість» історичними дослідженнями, свідченням чого було створення в структурі АН УСРР вже згаданого Інституту історії України (1936), що відкривало надію на збереження, хоч і в деформованому вигляді, спеціалізованого дослідницького осередку з української історії. З другого боку, перед інститутом ставилися не стільки наукові, скільки ідеологічні цілі, завдання «мобілізації більшовиками історії для будівництва соціалізму». В цей період панівною стала формула Сталіна про те, що «історія починається з того моменту, коли на неї звертає увагу партія». Як не парадоксально, але Інститут історії України мусив спрямовувати свою роботу не на збереження історії українського народу, а на її спотворення і викривлення. Вже з перших кроків керівництво і співробітники інституту відчували на собі пильне око спецслужб, зазнали переслідувань і репресій. Були розстріляні директор А. Сараджев, завідувач відділу історії

феодалізму Т. Скубицький, старші наукові співробітники – М. Трегубенко, Г. Слюсаренко, К. Гребенніков. У 1938 р. був заарештований і закатований до смерті в ході допитів професор Є. Сташевський. Їх звинувачували у «контрреволюційній фашистсько-націоналістичній пропаганді, вербуванні членів диверсійно-терористичної організації, антирадянській діяльності, у націоналістичних збоченнях».

До жертв «розстріляного українського відродження» правомірно віднести *Гната Хоткевича (1877–1938)* – визначного українського письменника, композитора, мистецтвознавця, етнографа, історика. Він автор не лише блискучих художніх і музичних творів на історичну тематику (драматична тетралогія «Богдан Хмельницький», роман «Берестечко»), а й науково-популярної «Історії України» у трьох частинах¹. Г. Хоткевич сприйняв історіографію В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Багалія, творчо використав праці інших істориків і на цій основі дав патріотичний зріз української історії. Він один із перших подав розрахункову чисельність населення Києва у XII ст. («до ста тисяч»), показав демократичні традиції зародження Київської Русі, довів, що князь тут не мав абсолютної влади. Включення українських земель до Великого князівства Литовського історик відніс до часів князя Ольгерда, а не Гедиміна, по-новому оцінив Берестейську унію як успіх українських патріотичних сил і засіб проти денаціоналізації України. Очевидно, такі підходи до української історії, національний патріотизм його художніх творів, а також тривалі поїздки в Прикарпаття, монографія «Кооперація в Галичині», «Альбом історичних портретів» (Б. Хмельницький, І. Мазепа, І. Скоропадський та ін.) – усе це викликало лють у тогочасної партократії. У 1930-х роках учений зазнав принизливих переслідувань у Харкові, звинувачувався у націоналізмі, був звільнений з роботи, нарешті заарештований і в жовтні 1938 р. розстріляний як «ворог народу», «німецький шпигун».

Отже, більшовицька інквізиція торкнулася не лише М. Грушевського, його прихильників та учнів, а й інших істориків, а також самих історичних праць, які не вписувалися в офіційну доктрину історії УСРР. Були вилучені з бібліотек і знищені «Записки» історико-філологічного відділу ВУАН із статтями І. Борщака «Слідами гетьмана К. Розумовського по Франції»,

¹ Перша частина «Історія України (до кінця XVI ст.)» перевидана в 1993 р., друга – в 1996 р.

О. Оглоблина «Мануфактура на Правобережній Україні в XVIII столітті» та ін.

Центральне управління у справах преси ще з 1920-х років регулярно надсилало своїм уповноваженим на місцях список книжок, які заборонялися до продажу, передруку і вилучалися із бібліотечних фондів. У цьому списку були дослідження про історію козацтва, Запорозьку Січ, українських гетьманів І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепу, про трагедію Батурина, навіть про творчість Т. Шевченка.

Підсумовуючи сказане про репресії проти істориків і нищення їхніх праць, слід підкреслити, що це була частина добре спланованої й організованої тоталітарним режимом антиукраїнської кампанії, спрямованої на придушення українського руху опору, на остаточне стирання національної свідомості, історичної пам'яті, на деформацію історичної культури. Українська історична наука зазнала в 1930-ті роки непоправних втрат, були знищені або деморалізовані її кращі сили, але чимало істориків, які залишилися живими, не скорилися, не відмовилися від своїх поглядів. Їх чекали нові випробування, пов'язані з Другою світовою війною.

XIII.3. Українська історична наука в роки Другої світової війни

Друга світова і Велика Вітчизняна (німецько-радянська) війни стали драматичним і жорстоким випробуванням для народів світу, катастрофічними своїми наслідками для українського народу зокрема, який опинився в епіцентрі театру воєнних дій і силового суперництва двох тоталітарних режимів. Умови і події війни залишили глибокий слід на розвитку історичної науки, української історичної думки, відбилися на тематиці та ідейній спрямованості досліджень, особистій долі істориків. Серед конкретно-історичних і загальнополітичних змін, що позначилися на українській історіографії, особливостях її розвитку в роки війни, можна виокремити такі явища і події.

По-перше, після підписання радянсько-німецького договору і таємних протоколів до нього (23.08.1939) Гітлер напав на Польщу, а Червона армія за наказом Сталіна 17 вересня 1939 р. розпочала воєнні дії в Західній Україні, що була інкорпорована Польщею ще на початку 1920-х років. У результаті цих дій тут була насаджена радянська влада, пройшли вибори

до Українських народних зборів, які висловилися за включення західних областей України до складу СРСР та УРСР. У 1940 р. така ж доля спіткала Північну Буковину і Бессарабію. Так звані соціалістичні перетворення, радянізація краю торкнулися історичної науки, українознавчих осередків, системи освіти, зокрема Львівського та Чернівецького університетів, Наукового товариства імені Шевченка, товариств «Просвіта», «Україна». Діяльність останніх була припинена. Майно, бібліотеку «самоліквідованого» НТШ у січні 1940 р. передано установам АН УРСР, які створювалися у Львові, зокрема відділу Інституту історії України.

Радянська влада встановила жорсткий контроль за дослідженнями з історії, поширюючи марксистську схему української історії, вилучаючи і знищуючи праці істориків так званої «буржуазно-націоналістичної школи М. Грушевського». Були заборонені праці не тільки М. Грушевського, а й багатьох його учнів, особливо тих, котрі стояли на державницькому напрямі. Йдеться про дослідження С. Томашівського, І. Джиджори, І. Кревецького.

До заборонених були віднесені більшість праць одного з найталановитіших учнів М. Грушевського – Івана Крип'якевича, зокрема підготовлені під його редакцією підручники з історії України («Велика історія України», «Історія українського війська», «Всесвітня історія» та ін.). Була розгромлена видавнича діяльність «Української преси», що її провадив Іван Тиктор.

У західноукраїнських містах оперативно створювалися радянські наукові установи та навчальні заклади, для роботи в них направлялися спеціалісти з Москви, Ленінграда, Києва, Харкова та ін. Ректором Львівського університету ім. Івана Франка було призначено історика *Михайла Марченка* (1902–1983) – вихованця історичного відділення Інституту червоної професури в Києві, завідуючого відділом Інституту історії України, фахівця з історії XVII–XIX ст., відомого в майбутньому історіографа. М. Марченко активно прилучився не стільки до радянізації Львівського університету, скільки до його українізації. При цьому він сам під впливом культурного життя, його традицій, спілкування з професорами К. Студинським, Ф. Колесою, В. Щуратом, М. Возняком, І. Крип'якевичем та ін., ознайомлення з різноманітною українською та польською літературою формувався як національно свідомий український історик. Тут він підготував до захисту докторську дисертацію на тему «Боротьба Росії і Польщі за Україну в пер-

ше десятиліття після приєднання України до Росії 1654–1664 рр.», яка була успішно захищена в Київському університеті. У Львові історик підготував монографію «Народні рухи на Україні в другій половині XVII ст.» та розвідку «Розвиток феодално-кріпосницьких відносин на Україні в середині XVII ст.». Очевидно, українськість М. Марченка викликала занепокоєння в партійних структурах і спецслужбах, результатом чого стало його відкликання восени 1940 р. до Києва.

В університеті була сформована кафедра марксизму-ленінізму, а кафедрі історії України очолив Іван Крип'якевич – добре знайий український історик, фахівець з історії Галицько-Волинського князівства, Хмельниччини, якого влада намагалася «перевиховати» і перетворити в свою опору серед інтелігенції Львова. Він був обраний делегатом Народних зборів, у 1941 р. йому присвоїли звання професора і науковий ступінь доктора історичних наук. І. Крип'якевича було призначено завідувачем відділу Інституту історії України, до складу якого залучалися О. Терлецький, Й. Пеленський, Ф. Срібний, І. Карпинець та ін. Відділ мав досліджувати історію Західної України, історіографію та джерелознавство. На пріоритетне місце висувалася проблематика історії класової боротьби і революційного руху, засвоєння марксистської методології.

Ректором Чернівецького університету в 1940 р. був призначений історик народного господарства Захарій Шульга. На історичному факультеті, деканом якого став М. Скавронський, створювалися кафедри історії СРСР, історії стародавнього світу і середніх віків та нової історії, але провідна роль у вихованні майбутніх істориків відводилася кафедрі основ марксизму-ленінізму. Головним завданням істориків ставилося дослідження революційного руху на Буковині, прагнення трудящих «возз'єднатися з Радянською Україною». У такий спосіб у 1939–1940 рр. розпочиналася радянізація та ідеологізація історичної науки у Західній Україні та Буковині.

По-друге, у зв'язку з початком Другої світової війни помітні зміни відбулися в діяльності історичних установ підрадянської України. На чільне місце Інституту історії України висувалися завдання героїзації історії, дослідження тих її аспектів, що пов'язувалися з історією воєн, дружбою народів, радянським патріотизмом, з викриттям фашизму як людиноненависницької ідеології.

За зразок партійності історичної науки ставилась діяльність Українського філіалу Інституту Маркса–Енгельса–Лені-

на—Сталіна при ЦК ВКП(б), який, зрештою, продовжував догматизувати марксизм, видаючи і коментуючи твори класиків марксизму-ленінізму, праці Й. Сталіна, документи ВКП(б). Інститут історії України за цим прикладом повинен був звернути і узгоджувати всі оцінки історичних подій з Інститутом історії АН СРСР, перетворюючись фактично у його філіал. Для роботи в інституті Москва систематично спрямовувала своїх представників під виглядом допомоги, а насправді для контролю і рецензування праць, підготовлених його співробітниками.

У 1940 р. побачила світ підготовлена в Інституті історії України «Історія України: Короткий курс» за редакцією С. Белюсова, К. Гуслистого, О. Оглоблина, М. Петровського, М. Супруненка та Ф. Ястребова. Вона призначалася для учнів старших класів та для самоосвіти. У передмові наголошувалося, що авторська бригада поставила завдання на основі марксистсько-ленінської методології довести, що історичний процес закономірно веде до перемоги соціалістичної революції і будівництва безкласового суспільства. Книга мала покласти край «антинауковим теоріям буржуазно-націоналістичних істориків» про безкласовість, безбуржуазність українського історичного процесу.

Це була відверта спроба розірвати зі схемою української історії, обґрунтованої М. Грушевським, і максимально наблизити виклад подій в Україні до періодизації історії Росії та СРСР. Київська Русь трактувалася як спільна сторінка російського і українського народу, акцентувалася увага на «благотворному» впливі передової російської культури на українську, на значенні російського революційного руху для України.

Плідною була праця в Інституті історії України і Олександра Оглоблина як завідувача сектора історії XIX–XX ст., де він потоваришував з інститутським парторгом М. Марченком. Як пізніше згадував історик, йому важко було зрозуміти, якої партійності від нього вимагають, і тільки з часом усвідомив, що партійність – не що інше, як відмова від науки, від власної наукової думки. Однією з пріоритетних тем, яку опрацьовував історик, була доба І. Мазепи, якій присвячувалася монографія «Україна в часи Петра I». Крім того, він активно досліджував економічну історію України, розвиток металургії, мануфактури тощо.

Варто згадати і те, що в жовтні 1940 р. в Інституті історії СРСР у Москві Наталія Полонська-Василенко успішно захистила докторську дисертацію на тему «Очерки по истории засе-

ления Южной Украины в середине XVIII ст. (1735–1775)»¹. Присвоєння високого наукового ступеня дало їй змогу долучитися до підготовки ряду праць в Інституті історії України, зокрема другого тому «Історії України (1654–1861)», монографії «Боротьба українського народу проти загарбницької політики Польщі, Криму й Туреччини (1660–1700)», а також відновити свою професорську діяльність у Київському державному університеті, якому в 1939 р. було присвоєно ім'я Т. Шевченка, активніше зосередитись на історико-краєзнавчій та пам'яткознавчій тематиці, виступити на оборону історичних пам'яток Києва, оскільки після перенесення сюди в 1934 р. столиці УСРР тут масово нищилися архітектурні і мистецькі цінності. На початку 1941 р. Н. Полонська-Василенко очолила під егідою Інституту історії України творчий колектив науковців для створення чотири томної «Історії м. Києва». До цього колективу входили А. Кримський, К. Воблий, С. Маслов, Л. Славін, В. Пічета, О. Оглоблін, М. Петровський, С. Гіляров, А. Ярошевич та ін. Однак війна та інші фактори не дозволили зреалізувати цей важливий і цікавий проект.

На прикладі Н. Полонської-Василенко та ін. можна зрозуміти, що навіть в умовах тоталітаризму частина істориків підвищувала свою професійну кваліфікацію, використовувала мінімальні можливості для розвитку історичної науки.

По-третє, після нападу гітлерівців на СРСР частина істориків пішла на фронт (Т. Бистренко, К. Максимчук, О. Слуцький та ін.), а в ході окупації території УРСР гітлерівцями почалася евакуація наукових установ і вузів, передислокація частини їх наукових кадрів у східні регіони СРСР. Інститут історії України було перебазовано в Уфу, де він увійшов до складу новоствореного Інституту суспільних наук АН УРСР на правах відділу. У червні 1942 р. він був відновлений як Інститут історії і археології України. Директором став *Микола Петровський* (1894–1951) – відомий український історик-медієвіст, дослідник української історії XVII–XVIII ст., член-кореспондент АН УРСР (1945). Вихованець Чернігівської духовної академії та Історико-філологічного інституту в Ніжині, він у 1919 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Польсько-козацькі війни до Богдана Хмельницького». Був професором Ніжинського інституту народної освіти, у 1928 р.

¹ У Києві Н. Полонській-Василенко було відмовлено в захисті докторської дисертації з посиланням на те, що вона не має ступеня кандидата наук.

заарештовувався за націоналістичну діяльність. У період 1929–1931 рр. став доктором наук, опублікував серію дискурсів «Українські діячі XVII ст.», в 1939 р. під його редакцією вийшов перший том хрестоматії «Історія України в документах і матеріалах» та монографічні дослідження «Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі і приєднання України до Росії», «Военное прошлое украинского народа». Працював в Уфі¹, з 1943 по 1944 р. – у Москві, куди було переведено інститут, а після повернення до Києва і відокремлення Інституту археології він за сумісництвом завідував кафедрою історії України в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка.

Плідною, хоча й надмірно заідеологізованою була наукова діяльність М. Петровського в роки війни. Він оприлюднив у Саратові історичні нариси «Богдан Хмельницький», «Іван Богун», а в 1944 р. у Києві вийшов його нарис «Максим Кривонос». Історик ще з середини 1930-х років дистанціювався від поглядів М. Грушевського, дедалі більше схилився до офіційної доктрини радянської історіографії. Це засвідчила його доповідь «Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народу» (1942), але у 1947 р. його було звільнено з посади директора за недоліки і політичні помилки в роботі інституту.

У роки війни науковці інституту стали більше уваги приділяти военній історії, збирати матеріали, присвячені безпосередньо Великій Вітчизняній війні. Була підготовлена серія праць «Наші великі предки», вийшов тематичний збірник «Боротьба українського народу проти німецьких загарбників» (1942). М. Супруненко видав монографію «Історія Жовтня на Україні» (1942). Продовжували працювати історики Київського і Харківського університетів, які були укрупнені в евакуації в об'єднаний Український університет. Їх зусилля зосереджувалися здебільшого на пропагандистсько-агітаційній роботі,

¹ Тоталітарна система виховувала подвійну мораль, заохочувала такі негативні якості, як доноси, підлабузництво тощо. Є документальні свідчення, що М. Петровський, перебуваючи в Уфі, надіслав записку президенту АН УРСР О. Богомольцю про стан справ в Інституті історії. У ній грубо звинувачувалися у шпигунстві на користь гітлерівської Німеччини М. Марченко, О. Оглоблин, М. Супруненко та ін. Говорилося і про те, що в кандидатській дисертації М. Марченка приєднання України до Росії оцінювалося як найбільше зло для українського народу.

спрямованій на відсіч гітлерівцям, водночас вони забезпечували навчальний процес.

Нарешті, слід зазначити, що репресії проти українських істориків не припинялися і в роки війни. Свідченням цього може служити арешт і ув'язнення у Томській тюрмі М. Марченка влітку 1941 р., де він пробув до лютого 1944 р.

По-четверте, гітлерівська окупація українських земель не зупинила розвиток національної історичної думки. Під окупацією залишилися окремі інституції і досить численний загін істориків, які не були евакуйовані на Схід і продовжували вести науково-дослідну роботу. Не запропонували евакуйовуватись Олександр Оглоблину, Наталії Полонській-Василенко та ін. У трудовій книжці О. Оглоблина з'явився запис: «Вибув з Інституту історії України», і він обрав окупацію. Із вступом у Київ німецьких частин О. Оглоблина було обрано головою Київської міської управи і членом УНРади. Погоджуючись зайняти посаду міського голови, він прагнув зменшити страждання жителів української столиці, налагодити мирне життя, зберегти її культурно-наукове обличчя і національне життя, відродити діяльність Української академії наук, вузів і шкіл. Наприкінці жовтня 1941 р. було відновлено під керівництвом О. Оглоблина Історико-філологічний відділ УАН, діяльність Історичного інституту (М. Андрусак), Археологічного інституту (Н. Полонська-Василенко). Історик разом з К. Штепцю, Н. Полонською-Василенко, М. Андрусяком та ін. намагався відновити також діяльність Київського університету, але окупаційний режим не дав згоди на цей проект.

У 1942 р. О. Оглоблин очолив Музей-архів переходової доби історії м. Києва. Було зібрано і взято під охорону цінні архівні документи, фотографії, мистецькі твори, розпочато збирання матеріалів про злочини більшовицького режиму проти українського народу. Однак і ця патріотична діяльність української інтелігенції була заборонена окупаційною владою. У роки війни О. Оглоблин плідно займався геральдиком, очолив комісію з української емблематики, підготував історичну довідку «Герб міста Києва», написав кілька розвідок з української генеалогії та біографістики. Найбільше уваги вчений приділяв дослідженню «Історії Русів», намагався розгадати її авторство.

Усвідомивши, що радянська влада не простить О. Оглоблину «співпрацю» з окупантами, він переїхав до Львова, прилучився до роботи Історичної секції НТШ, Церковно-археологічної комісії, створеної А. Шептицьким. Історик налагодив

зв'язки з істориками, що перебували в еміграції (Д. Дорошенком, Б. Крупницьким, А. Яковлівим та ін.). Перебуваючи у Львові, він ще ближче познайомився і здружився з І. Крип'якевичем, але з наближенням Червоної армії перебрався до Праги, щоб на пропозицію Д. Дорошенка долучитися до науково-педагогічної діяльності в УВУ.

Говорячи про розвиток української історичної думки на окупованій території, слід мати на увазі також вплив на неї українського руху опору, діяльності обох течій Організації українських націоналістів (С. Бандера, А. Мельник), Української повстанської армії. Боротьба за відновлення Української держави і проголошення Акта 30 червня 1941 р. дали відчутний поштовх розвитку історії української державності, поширенню історичних знань серед населення, особливо молоді. З цією метою українські підпільники використовували легальні форми пропагандистської роботи, шкільництво, пресові видання тощо. Український рух опору гітлерівському і сталінському режимам залишив великий документальний матеріал, який в майбутньому послужив джерельною базою дослідження політичної історії України.

Розгляд особливостей розвитку історичної науки в роки Другої світової війни дає підстави зробити висновок про те, що вони були зумовлені конкретно-історичною ситуацією, яка склалася після включення Західної України та Буковини до складу СРСР та УРСР, у зв'язку з початком німецько-радянської війни, гітлерівською окупацією України та евакуацією радянських історичних установ у східні регіони СРСР. Війна не змінила характеру радянського тоталітаризму, а тому істотно не вплинула на зміст та спрямованість марксистсько-сталінської історіографії. На совісті репресивного режиму еміграція на Захід ряду провідних українських істориків як спосіб уникнути переслідувань і розправи. Створені в роки війни наукові праці з української історії мали важливе значення для підтримки морального духу борців за Україну.

Загальні висновки

1930-ті – перша половина 1940-х років для української історіографії мали трагічно-драматичні наслідки, вона зазнала великих втрат. Історична думка розвивалася суперечливо і непослідовно, мала свою специфіку, зумовлену конкретно-історичними умовами.

На підрадянській Україні починаючи з кінця 1920-х років сформувався режим одноособової влади Сталіна, була згорнута «українізація», суттєво змінена національна політика, масового характеру набули репресії, що спричинило остаточну втрату історичною наукою своїх природних функцій, тобто наукових. Вона перетворилася в ідеологічну служницю влади, в один із каналів пропаганди марксизму-ленізму, в ідейну зброю більшовиків для боротьби зі своїми супротивниками. Замість наукових історичних установ ВУАН, які ліквідовувались, була створена централізована система марксистсько-ленінських інституцій. Комуністична партія піддала критиці наукову схему українського історичного процесу, опрацьовану М. Грушевським, розгромила його наукову школу, запровадила замість неї так звану марксистську історію України. Марксистська історіографія мала своїм пріоритетним завданням уніфікувати і догматизувати українську історію, прагнула узгодити її оцінки з російською історією.

Українські негативні наслідки для історичної науки мав лист Й. Сталіна до журналу «Пролетарская революция», його вказівка щодо вибіркового, партійно-класового підходу до джерел, вихід у світ «Короткого курсу» історії ВКП(б), масові репресії проти національно свідомих істориків, нищення їх праць. Створення у 1936 р. Інституту історії України було ширмою, за допомогою якої влада хотіла приховати свої злочинні дії супроти української історичної науки. Інститут мав стати офіційним рупором марксистського тлумачення української історії, організатором ідеологічної боротьби проти буржуазно-націоналістичної історіографії.

У роки Другої світової війни історичні дослідження були помітно згорнуті, але не припинилися. Після включення Західної України і Буковини до складу СРСР та УРСР почалася насильницька радянська ідеологізація та ідеологізація місцевих осередків історичної науки, паралізовано і заборонено дослідницьку діяльність тих істориків, які не сприймали і не визнавали радянський режим. Історичні установи УРСР, перебуваючи в евакуації, підготували ряд праць, у яких окремі сторінки історії України висвітлювалися у національно-патріотичному дусі, що викликало негативну реакцію з боку ідеологічних структур ВКП(б)–КП(б)У. Ряд істориків, що залишалися на окупованій гітлерівцями території, були змушені емігрувати на Захід, поповнивши дослідницькі сили української діаспори.

Запитання для самоконтролю

1. Як відбулося згорання «українізації» на розвитку української історіографії?
2. Обґрунтуйте, чому тоталітарний режим насаджував марксистський напрям в історіографії.
3. Чому основні зусилля партійно-державних органів були спрямовані проти наукової школи М. Грушевського?
4. Як позначився на історичній науці лист Й. Сталіна до редакції журналу «Пролетарская революция»?
5. Розкрийте наслідки масових репресій і великого терору для української історіографії.
6. Чому репресії торкнулися окремих прихильників марксистської історіографії?
7. З'ясуйте негативний вплив на історіографічний процес «Короткого курсу» історії ВКП (б).
8. Охарактеризуйте зміни в історіографічній ситуації в Україні на першому етапі Другої світової війни.
9. Які особливості досліджень радянських істориків у роки Великої Вітчизняної війни?
10. Чому частина радянських істориків емігрувала за кордон в роки Другої світової війни?

Лекція XIV

Особливості повоєнного розвитку української історіографії

•
XIV.1. Відновлення діяльності історичних установ в УРСР та в діаспорі

•
XIV.2. Українська історична думка в умовах агонії сталінізму

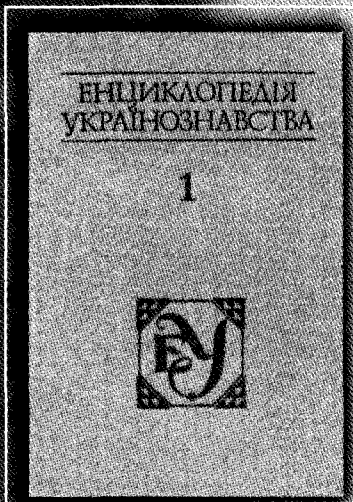
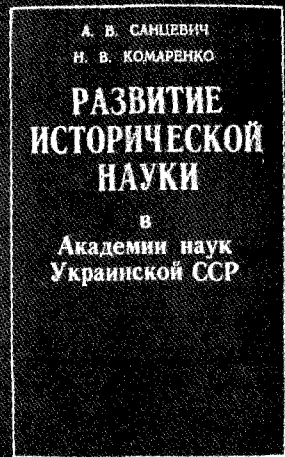
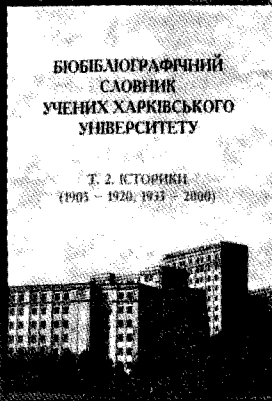
•
XIV.3. Міфологізація української історії з нагоди 300-річчя «возз'єднання» України з Росією

О. Касименко

В. Кубійович

Мета:

З'ясувати два протилежних напрями діяльності історичних установ в УРСР та в діаспорі в повоєнні роки, розкрити особливості рецидиву ідеологічних репресій щодо радянських істориків і новий спосіб міфологізації української історії на тлі відзначення 300-річчя Переяславської ради.

Війна для українського народу не закінчилася ні в травні, ні у вересні 1945 р. На українських землях ще впродовж 5–7 років йшла збройна національно-визвольна боротьба за незалежнення України, тривав потужний рух опору сталінському режиму. Війна завдала катастрофічних втрат Україні, її народу, економіці, культурі та науці, в т. ч. й історичній. Чимало істориків загинули на фронтах війни, в партизанських загонах, у гітлерівських і сталінських концтаборах, були змушені емігрувати за кордон.

На розвитку історичної думки в УРСР негативно позначалися апогей культу особи Сталіна, агонізація режиму одноособової влади, розгортання військово-чекістських операцій та ідеологічних репресій, масований наступ на український національно-визвольний рух, заборона Української греко-католицької церкви, депортації західноукраїнського населення (членів сімей оунівців, повстанців та їх симпатиків, «куркулів»), повоєнний голод. Особливість «ждановщини» в Україні, провідником якої був Л. Каганович, полягала в тому, що цькування творчої інтелігенції провадилося під гаслом «остаточного викорінення буржуазно-націоналістичної ідеології», яка торкнулася ряду провідних українських істориків, звинувачених у «грубих політичних помилках і перекрученнях буржуазно-націоналістичного характеру».

«Дискусії» з питань суспільних наук, а також кампанія супроти «низькопоклонства» та «космополітизму» спрямовувалися проти будь-якого інакомислення, мали сприяти утвердженню догматизму і партійного диктату в суспільствознавстві. Керуючись вказівками вождя, ЦК КП(б)У схвалив у 1946 р. постанови «Про підвищення пильності, посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України», «Про журнал «Вітчизна» та ін., у яких піддавалися гострій критиці діячі української науки і культури за прояви «буржуазного націоналізму», «безідейності», «національної обмеженості», нагніталася атмосфера страху, погроз і підозри.

Вершиною сталінського наступу на зростання національної свідомості і патріотичних почуттів українського народу стала розгнуждана критика поезії В. Сосюри «Любіть Україну», названої «ідейно порочним твором». Ця критика мала послужити попередженням тим українським історикам і митцям, які прагнули правдиво висвітлювати історію України.

Смерть Й. Сталіна, арешт і розстріл його найближчого плічника – Л. Берія (1953), ліквідація деяких інструментів терору і репресій не означали ліквідації тоталітарної системи і відмови компартійного контролю за всіма сферами суспільного життя, за розвитком історичної науки. Свідченням цього стало схвалення ЦК КПРС «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)», у яких на найвищому офіційному рівні заперечувалася концепція історії України М. Грушевського, узаконювалися офіційні оцінки вузлових подій української історії, яких мали суворо дотримуватися радянські історики. За таких умов об'єктивна історія України могла створюватися тільки у західній діаспорі, історичні осередки якої поповнилися свіжими силами в ході третьої хвилі еміграції.

XIV.1. Відновлення діяльності історичних установ в УРСР та в діаспорі

Уже в ході звільнення українських земель від гітлерівців до Києва, Харкова, Одеси, а згодом Львова, Чернівців та інших міст поверталися з евакуації наукові установи та навчальні заклади, що стало передумовою відновлення діяльності осередків історичної науки та підготовки кадрів істориків. У липні 1944 р. у Києві була відновлена діяльність Інституту історії України та Інституту археології України АН УРСР, а з липня того ж року почав роботу відділ Інституту історії України у Львові, програмою для якого мала стати постанова ЦК ВКП(б) «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР» (вересень 1944).

В Інституті історії України функціонували відділи історії феодалізму, історії капіталізму, історії радянського періоду, археографії. Основні зусилля співробітників зосереджувалися на підготовці 2, 3 і 4 томів підручника з історії України для вузів, «Нарисів історії України», а також збірників документів і матеріалів з української історії. На чільне місце ставилося завдання: зібрати за свіжими слідами матеріали з історії Великої Вітчизняної війни, про злочини гітлерівського окупаційного

режиму. З цією метою у травні 1944 р. було створено спеціальну Комісію по історії Вітчизняної війни, яка займалася збиранням документальних джерел, спогадів, фотографій та інших матеріалів про внесок українського народу в розгром гітлерівців, про червоних партизанів і комуністичний підпільний рух. Її очолювали секретарі ЦК КП(б)У К. Литвин, а потім І. Назаренко. У 1950 р. комісія була ліквідована і реформована у воєнно-історичний відділ Інституту історії України. Науковці Львівського відділу мали досліджувати утвердження західних кордонів України, історію Галицько-Волинського князівства, «боротьбу» трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР. Прикладом опрацювання цієї теми мала стати опублікована у Москві брошура директора Інституту історії України М. Петровського «Воссоединение украинского народа в едином Украинском Советском государстве» (1944). Ця тема набувала актуальності ще й у зв'язку з включенням до складу СРСР та УРСР Закарпатської України і утворенням Закарпатської області (1945).

У 1944 р. за спеціальністю «Історія України» академіком АН УРСР був обраний секретар ЦК КП(б)У Д. Мануїльський, що мало посилити вплив партії на академію, а членом-кореспондентом став М. Петровський – директор Інституту історії України. На початок 1945 р. в Інституті працювало 13 наукових співробітників, у т. ч. 3 доктори і 7 кандидатів історичних наук, 7 осіб навчалися в аспірантурі.

Відновлення діяльності установ історичної науки, історичних факультетів в університетах та педінститутах відбувалося на тлі подальшого утвердження сталінізму як останнього слова марксизму і методологічної основи суспільних наук, «чистки» наукових і науково-педагогічних кадрів від «неблагонадійних», здебільшого національно свідомих фахівців. Закінчення війни, перемога СРСР і країн антигітлерівської коаліції над нацистською Німеччиною, капітуляція Японії супроводжувалися ще більшим насадженням культу особи Сталіна, частковою зміною акцентів у національній політиці центру. Те, що в роки війни заохочувалося з пропагандистською метою, видавалося героїчним і позитивним в історичному минулому українського народу (Київ – осередок Руської держави, героїзм і нескореність українського козацтва, воєнно-дипломатичний і державницький хист Б. Хмельницького), тепер розцінювалося як спроби буржуазно-націоналістичної ідеалізації «патріархальщини», рецидиви школи Грушевського, мазепинства,

«хвильовізму», петлюрівщини. Водночас новий курс супроводжувався глорифікацією (перебільшенням) ролі російського чинника в історії народів СРСР, у т. ч. й українців.

Уроком для українських істориків мала послужити критика в Кремлі у січні 1944 р. видатного кінорежисера і сценариста О. Довженка за його прагнення правдиво змалювати долю українського народу в роки воєнного лихоліття. Й. Сталін назвав його кіносценарій «Україна в огні» ревізією ленінізму, вилізкою проти партії і радянської влади. Очевидно, не випадково О. Довженко занотував у щоденнику: «Єдина країна в світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимось забороненим, ворожим і контрреволюційним, – це Україна... Ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті. Посилали в примусовому плані. Професорів заарештовували майже щороку, і студенти знали, ...що історія – це паспорт на загибель. А що таке історія? Історія є рівнодіюча всіх духовних сил і здібностей народу. Народ, що не знає своєї історії, – підсумовував письменник, – є народ сліпців»¹. За таких умов частина істориків запопадливо демонстрували свою відданість ідеології сталінізму, відмежовувались від національних традицій української історіографії. Це засвідчила нарада в ЦК КП(б)У з питань історії у березні 1945 р. Директор Інституту історії України М. Петровський, наприклад, критикував Київський університет ім. Т.Г. Шевченка за те, що там, мовляв, возвеличують В. Антоновича². З цим не погодився проф. М. Рубач, який заявляв, що не можна перетворювати В. Антоновича в агента австрійського імперіалізму. Антонович, говорив він, дав багато цінного, документального для історії України, хоча ряд його поглядів невірний³.

Водночас треба підкреслити, що на нараді були порушені й деякі дискусійні питання: походження української народності,

¹ Довженко О. Україна в огні. Щоденник. – К., 1990. – С. 135–136, 162.

² До речі, у 1944 р., коли громадськість пропонувала відзначити 125-річчя від дня народження П. Куліша, М. Петровський заявив, що з «точки зору місця П. Куліша в українській історіографії треба пам'ятати, що в більшості своїх робіт, до останніх робіт включно, Куліш був трубадуром польської націоналістичної історіографії в оцінці ролі політики польських загарбників на Україні... Тому я як історик вважаю недоцільним відзначати ювілей Куліша» (У лещатах тоталітаризму... – Ч. II. – К., 1996. – С. 3).

³ Див.: У лещатах тоталітаризму... – Ч. II. – К., 1996. – С. 18.

характер державності Київської Русі, роль особи в історії, доба Б. Хмельницького як поворотний пункт в історії України, мотиви возз'єднання України з Росією, встановлення радянської влади і громадянська війна в Україні та ін. Досить сміливо прозвучала думка того ж М. Рубача про те, що не можна під кутом зору возз'єднання українського народу з російським розглядати всю історію України, від найдавніших часів до теперішнього часу. «Для марксиста, ленінця, сталінця, – говорив він, – постає ряд теоретичних питань. Невже трудящі України або взагалі український народ десь у XVI, XVII або XVIII ст. тільки думав про возз'єднання і в нього не було більш корінних проблем його соціального і політичного розвитку?» Історик М. Супруненко порушував питання, пов'язані з дослідженням боротьби українського народу за свою державну незалежність¹.

На нараді наголошувалося на необхідності дотримуватися марксистської методології, не раз цитувалися слова Сталіна про те, що історична наука не може зводитися до історії суспільного розвитку, до дій королів, полководців, до дій завойовників, підкорювачів держав. Вона повинна передусім зайнятися історією виробників матеріальних благ, історією трудящих мас, історією народів. Цей декларативний заклик мав на меті відвернути увагу істориків від створення національної історії народів.

Не випадково у постанові ЦК КП(б)У «Про науково-тематичні плани Відділення суспільних наук АН УРСР та їх виконання» (1946) найближчим і головним завданням Інституту історії України визначалися підготовка і видання «Короткого курсу історії України», який давав би марксистсько-ленінське висвітлення історії України, збірника критичних статей проти буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського та його школи, праць, які б висвітлювали історію України радянського періоду².

Якщо проаналізувати тематику досліджень науковців Інституту історії України, історичних факультетів вузів 1946–1953 рр., то стає очевидним, що вона була нав'язана зверху і мала здебільшого ідеологічно-пропагандистське призначення. Основний лейтмотив публікацій цих літ – спільна історія українського, російського, а також білоруського народів, коріння якої виводилося із слов'янської доби і утворення

¹ Див.: У лещатах тоталітаризму... – Ч. II. – К., 1996. – С. 20.

² Там само. – С. 28.

Київської Русі. С. Юшков оприлюднив у 1949 р. у Москві книгу «Общественно-политический строй и право Киевского государства», в якій Київська держава трактувалася фактично як російська. Брошура М. Петровського (1946) про визвольну війну українського і білоруського народів проти польських загарбників була проникнута ідеєю благотворного впливу «старшого брата» на український визвольний процес. Формування робітничого класу в Україні, селянський рух, революція 1905–1907 рр., жовтнева революція і встановлення радянської влади та інші події оцінювалися як вияв спільної історії України і Росії. Ця думка превалює також у тогочасних працях В. Дядиченка, Ф. Лося, М. Супруненка.

Відповідно до цієї концепції добиралися або й фальсифікувалися джерельні матеріали, свідченням чого стали збірники документів «Україна перед Визвольною війною 1648–1654 рр.» (1946), «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939–1949 рр.)» (1949), «Революція 1905–1907 гг. на Украине» (1955) та ін.

У повоєнні роки діяльність історичних установ України ще більше ув'язувалася і узгоджувалася з союзним Інститутом історії АН СРСР. У грудні 1947 – лютому 1948 рр. на спільних засіданнях учених обох інститутів у Москві під головуванням Б. Грекова опрацьовувалася єдина методологія і схема курсу історії України, була узгоджена уніфікована періодизація на основі формаційного підходу для історії всіх народів СРСР. Вона лягла в основу двотомника «Історія Української РСР», перший том якого побачив світ у 1953 р. російською та українською мовами¹. Етногенез російського, українського і білоруського народів автори розглядали як результат політичної, економічної і культурної консолідації східних слов'ян, складання давньоруської народності, що стала спільною етнічною основою для трьох братніх народів. Так утверджувалася концепція Давньоруської держави як спільної «колиски» трьох слов'янських народів.

Перед істориками УРСР ставилося завдання розвивати співробітництво з істориками союзних республік і країнами так званої народної демократії Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Угорщини та ін. У 1949 р. в Інституті історії України були створені нові відділи: історії країн народної демократії, загаль-

¹ За наполяганням ідеологічного відділу ЦК КПУ книга була суттєво перероблена, доповнена та перевидана в 1955 р.

ної історії і міжнародних відносин. Перед ними ставилося завдання дати марксистське трактування «історії соціалістичних країн»: Польщі, Болгарії, Чехословаччини.

У повоєнні роки помітно активізувалися археологічні дослідження, координацію яких здійснював Інститут археології АН УРСР. Увага його науковців зосереджувалася на вивченні історії первісного та феодального суспільств на території України, на підготовці «Нарисів історії УРСР», робота над якими затягнулася до середини 1960-х років. У 1947 р. було започатковано міжвідомчий збірник «Археологія», а з 1949 р. почала видаватися наукова серія «Археологічні пам'ятки УРСР», у 1950 р. В. Довженок опублікував дослідження «Військова справа в Київській Русі», а у 1953 р. побачила світ праця П. Єфименка «Первобытное общество».

Була відновлена також діяльність Українського філіалу Інституту Маркса–Енгельса–Леніна–Сталіна при ЦК ВКП(б). Зусилля його працівників зосереджувалися на перекладі та виданні українською мовою творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна, збірників документів з історії революційного руху та більшовицьких організацій України. При Інституті формувався партійний архів ЦК КП(б)У. Інститут розглядався головною історико-ідеологічною установою комуністичної партії, яка мала впливати на забезпечення партійності всієї історичної науки в Україні, її ідейно-політичну спрямованість і боротьбу з буржуазною історіографією.

Винятково велику й благородну роботу щодо повернення, збирання, опрацювання і зберігання архівних документів, відбудови архівних установ України провели архівісти України. Однак доступ до архівних фондів залишався вкрай обмеженим, що негативно відбивалося на рівні наукових публікацій.

Повоєнні роки характеризуються рядом нових явищ у розвитку української історіографії в діаспорі. Як відомо, у роки війни сотні тисяч українців, шукаючи порятунку від сталінсько-беріївських опричників, знайшли притулок у країнах Західної Європи, США, Канаді та ін. Частина українських громадян потрапила в полон, мільйони були вивезені на примусові роботи до Німеччини та її союзників, були інтерновані провідники ОУН, вояки УПА, дивізії «Галичина». Особливістю третьої хвилі еміграції було те, що вона носила масовий характер, великий прошарок серед біженців складала інтелігенція, люди з вищою освітою, учені, у т. ч. й історики.

Головні осередки українського наукового життя були зосереджені спочатку в Чехословаччині, а потім у Західній Німеч-

чині: Наукове товариство імені Шевченка, Українська вільна академія наук, Український вільний університет, Українська економічна вища школа, Богословсько-педагогічна академія та ін. Визначну роль у діяльності цих зарубіжних центрів відігравали такі відомі дослідники, як Д. Дорошенко, В. Кубійович, З. Кузеля, Б. Крупницький, І. Раковський та ін. До них приєдналися українські історики О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко та інші, які, опинившись в еміграції, творили праці, альтернативні до радянської історіографії.

Центральною постаттю в середовищі українських істориків в еміграції залишався Д. Дорошенко як найбільш знаний історик у західному світі. Славу принесла йому англomовна «Історія України», видана в США у 1939 р. Вона проникнута оптимізмом, глибокою вірою в державне майбутнє українського народу. Вчений став одним із фундаторів і президентом Української вільної академії наук (1945–1951), продовжував викладацьку роботу в УВУ, готував до другого видання «Огляд української історіографії», яке побачило світ уже після смерті Д. Дорошенка (1951) за редакцією О. Оглоблина.

Найвизначнішим науковим проектом учених української діаспори повоєнних років стало створення Енциклопедії українознавства, започатковане З. Кузелею та В. Кубійовичем у 1948 р. в Німеччині. Редактором історичного відділу Енциклопедії був О. Оглоблин, який склав перелік гасел з історичної проблематики і написав цілу низку наукових статей.

Нагадаємо, що О. Оглоблин емігрував зі Львова у березні 1944 р. до Праги, де долучився до викладацької роботи в Українському вільному університеті. Він читав курси з історії України XVII–XVIII ст., історіографії, джерелознавства. У 1946 р. став директором Науково-дослідного інституту української мартирології, створеного Лігою українських політичних в'язнів. Учений опрацював програму досліджень інституту, що мав збирати і досліджувати матеріали національно-визвольної боротьби та мартирологію українського народу від найдавніших часів. Ця програма була викладена в брошурі О. Оглоблина «Завдання української мартирології» (1947). В 1947 р. історик очолив Історично-археографічний інститут УВАН, а також відділ генеалогії Українського наукового дослідного інституту родознавства. Серед доробку вченого перших повоєнних літ великий інтерес становлять його історіографічні висліди: «Як большевики руйнували українську науку» (Прага, 1945), «Українська історична наука в 1920 рр.» (1948), «Олександр

Лазаревський (1834–1902) і українське родознавство» (1947), «Нарбут – мазепинець. Нові матеріали до біографії Юрія Нарбута» (1948), «Ханенки» (1949) та ін. Центральною ідеєю наукової творчості історика на еміграції стає національно-державна самостійність України. У 1951 р. О. Оглоблин переїхав з родиною до США, де продовжувалася його подвижницька праця на ниві української національної історіографії.

Складним і суперечливим, але продуктивним був еміграційний шлях Наталії Полонської-Василенко. Він починався з Праги, де вона викладала в УВУ, продовжувався у Мюнхені, куди перемістився УВУ. Тут вона читала курс історії України. Серед її студентів були відомі в майбутньому історики Л. Винар, О. Прицак, А. Жуковський. Тут у 1972 р. за рік до смерті побачив світ перший том її фундаментальної «Історії України». Вже в 1944 р. вона публікує у Чорноморському збірнику (Варшава) дискурс «Заселення Південної України в середині XVIII ст. (1734–1775 рр.)», брошуру «Київ часів Володимира та Ярослава» (Прага) та статтю «Українське козацтво» в часописі «Українська дійсність», що видавався у Празі.

Переселившись до Західної Німеччини, Н. Полонська-Василенко впродовж 1946–1950 рр. оприлюднила цікаві дослідження про митрополита Київського Іларіона, Палія і Мазепу, з історії Української церкви, про Хмельничину та ін. Вона уклала бібліографічний збірник «Видання Всеукраїнської академії наук, знищені большевицькою владою» (1948).

Ряд нових розвідок опрацював у повоєнні роки *Борис Крупницький* (1894–1956) – видатний український історик, громадсько-політичний діяч. Виходець із Чигиринщини, він вчився у Київському, Варшавському і Берлінському університетах, учень Д. Дорошенка в Українському науковому інституті в Берліні, а згодом науковий співробітник у ньому, професор УВУ, член УВАН і голова її історичної секції. Б. Крупницький – знавець німецьких і шведських архівів, автор низки праць з історії України доби І. Мазепи та П. Орлика. Поспіль за працями «Гетьман Пилип Орлик» (1938), «Гетьман Мазепа і його час» (1942) у 1948 р. вийшла праця історика «Гетьман Данило Апостол і його доба», яка вперше в українській історіографії ґрунтовно розкривала державницьку діяльність гетьмана. Він автор унікального історіографічного дослідження «Українська історична наука під советами» (1957). Б. Крупницький один із перших, хто познайомив громадськість Європи з німецькомовним курсом історії України, який витримав два

видання в Ляйпцигу (1939, 1943). Має рацію В. Потульніцький, твердячи, що Б. Крупницький вперше в українській повоєнній історіографії порушив проблему впливів на формування українського національно-державного життя Сходу і Заходу. Це дозволило йому дійти висновку, що Україна була завжди ближчою до Європи за ритмом історичного процесу, що українська ментальність сформувалася на європейському ґрунті, а створені Україною типи культури і характеру органічно влилися в євроукраїнську ментальність.

Отже, у повоєнні роки була відновлена діяльність історичних установ в УРСР та в діаспорі на якісно новій основі. Однак за тематикою, науковим рівнем, об'єктивністю та ідейною спрямованістю дослідження в підрадянській Україні та в діаспорі докорінно відрізнялися. Радянські історики й далі залишалися в полоні сталінських стереотипів, перебували під потужним ідеологічним пресом, що стримувало розвиток наукових знань. Натомість осередки української історіографії за рубежем поповнилися новими силами в ході третьої хвилі еміграції, продовжували розвивати національні традиції, спростовувати фальсифікації більшовицької пропаганди.

XIV.2. Українська історична думка в умовах агонії сталінізму

У попередніх лекціях говорилося, що насадження теорії і практики сталінізму в історичній науці призвело до її повної ідеологізації та догматизації. Будь-які відхилення від офіційної точки зору розглядалися як ревізіонізм і кваліфікувалися як антирадянська пропаганда. Догматизм і вульгаризація трактування суспільних процесів набули особливо небезпечного характеру в другій половині 1940-х років, пов'язаних із глибокою кризою режиму одноособової влади, агонією (передсмертними конвульсіями) сталінізму, що завдало великої шкоди історичній науці, деформувало історичну свідомість значної частини українського суспільства. Публічна критика науковців, що насмілювалися відступити від офіційних оцінок, переслідування і звільнення з роботи, репресії, вилучення праць нагнітали атмосферу страху і непевності, породжували конформізм і пристосування частини істориків, вели до зрощування радянської історіографії з ідеологією тоталітаризму.

Ось чому вважаємо за доцільне зупинитися на ідеологічних репресіях сталінського режиму щодо української історіографії

з метою остаточного знищення її національної та державно-патріотичної спрямованості. Влада добре розуміла, що національна культура, національна історіографія живили національно-патріотичну свідомість учасників українського руху опору радянській системі. Тому воєнно-каральні операції проти УПА та націоналістичного підпілля у західних регіонах поєднувалися з ідеологічними репресіями проти української інтелігенції, духовенства, національно свідомої молоді в усій Україні.

Особливо драматичні дні для української науки і культури настали з весни 1947 р., коли Сталін відрядив до України для розправи з націоналістичним підпіллям та провідниками національно-культурного відродження свого вірного соратника Л. Кагановича на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У. Цілком очевидно, що в умовах нового спалаху руху опору і національного пробудження був потрібен «досвід» організатора розгрому «хвильовізму» і «шумськізму», гальмування політики «українізації» у 1920-х роках. З прибуттям до Києва Л. Каганович ініціював цілу низку «викривальних» заходів щодо діяльності творчої інтелігенції та істориків. За його вказівкою були підготовлені матеріали про «націоналістичні прояви» у творчості ряду українських письменників, зокрема М. Рильського, Ю. Яновського, І. Сенченка, А. Малишка та ін., підготовлено постанову про роботу Спілки письменників, в якій українські літератори звинувачувалися в тому, що «опинилися на позиціях обивателів, не бачили гострих і різних ухилів націоналістичного характеру».

Як каральну акцію супроти істориків можна розглядати постанову ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (серпень 1947 р.). На перший погляд може видаватися парадоксальним, що в ній були піддані остракізму праці, створені в роки війни, «Короткий нарис історії України» під редакцією С. Белоусова, К. Гуслистого, М. Петровського, М. Супруненка, Ф. Ястребова, «Нарис історії України» під редакцією К. Гуслистого, Л. Славіна, Ф. Ястребова та перший том «Історії України» під редакцією М. Петровського, «за спроби відродження буржуазно-націоналістичної схеми історії України Грушевського». У постанові зазначалося, що ці праці складені в антимарксистському дусі і містять грубі політичні помилки та перекирення буржуазно-націоналістичного характеру.

Як основна політична помилка авторів кваліфікувалося те, що вони замість того, щоб викладати історію України у тісному

зв'язку з історією російського, білоруського та інших народів СРСР, пішли по шляху українських націоналістів, розглядаючи історію України ізольовано від історії інших народів. Далі вказувалося, що Грушевський та інші націоналісти намагалися довести, що Київська Русь була українською державою, а радянські історики не викрили цю фальсифікацію, а також теорію безкласовості і безбуржуазності українського народу в минулому¹.

Нищівна критика «старих» праць відбивала відмову від старого курсу і «утвердження нових акцентів в ідеологічній діяльності партії, її ставленні до національного питання та історичного минулого українського народу. Річ у тому, що більшість авторів розкритикованих праць продовжували працювати в інституті, були залучені до підготовки нових досліджень. Різка критика і «чистка» колективу інституту мала стати застереженням від дотримання старих підходів до оцінки подій, явищ і осіб української історії, засобом утвердження її нової схеми.

Постанова ЦК КП(б)У, узгоджена з ідеологічним відділом ЦК ВКП(б), мала відверто директивний характер і безпardonно нав'язувала історикам, що треба досліджувати і як оцінювати. «Необхідно було показати, – вказував циркуляр, – що в період Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни українська буржуазно-націоналістична контрреволюція разом з російськими поміщиками і капіталістами, при активній підтримці інтервентів прагнули повалити радянську владу на Україні, а український народ перетворити на рабів німецьких імперіалістів»². Далі ще конкретніше: «...показати, що партія більшовиків і її вожді Ленін і Сталін викрили і силами українських робітників та селян, при допомозі робітничого класу всіх народів Радянського Союзу, розгромили українських націоналістів і забезпечили встановлення і зміцнення радянської влади на Україні...»³.

Партійна директива намагалася дати відповідь на питання, які причини серйозних помилок і грубих перекручень у працях з історії України. Версія була така: слабкість марксистсько-ленінської підготовки, наявність залишків буржуазно-націоналістичних поглядів у цілому ряду наукових працівників Інституту історії України (на 28-му році більшовицького режиму. –

Я. К.) і, зокрема, його директора М. Петровського, який в минулому мав серйозні помилки буржуазно-націоналістичного характеру, не забезпечив боротьби з проявами українського буржуазного націоналізму в історичній науці, і керівника науково-дослідною роботою по створенню марксистсько-ленінського курсу історії України.

Ми так розлого зупинилися на зловісній постанові ЦК КП(б)У для того, щоб був зрозумілішим механізм партійного диктату по відношенню до істориків, контролю їхньої діяльності, безпardonного втручання у науково-дослідну роботу, у зміст наукової праці, нав'язування політичних орієнтирів та оцінок. До речі, ЦК КП(б)У вимагав при підготовці марксистсько-ленінського «Короткого курсу історії України» керуватися сталінським підручником з історії ВКП(б) та зауваженнями Сталіна, Кірова і Жданова з питань історії, тобто відновлювалася практика 1930-х років.

На виконання цієї директиви ЦК КП(б)У було увільнено від обов'язків директора інституту М. Петровського і призначено на цю посаду *Олександра Касименка* (1905–1971) – згодом відомого українського історика, дослідника середньовічної історії України, який за рік до цього захистив кандидатську дисертацію «Панська Польща – плацдарм боротьби Антанти проти Радянської Росії». Його докторська дисертація (1959) була присвячена російсько-українським взаємовідносинам у 1648–1651 рр., опублікована в 1955 р. як монографія. Крім того, О. Касименко – автор науково-популярної праці «Возз'єднання України з Росією і його історичне значення» (1954). На посаді директора Інституту історії України він перебував 17 років, чимало зробивши як для розвитку інституту, так і для радянської історіографії. При ньому було змінено назву провідної установи історичної науки на Інститут історії (1953)¹, побачила світ багатотомна «Історія міст і сіл Української РСР», за яку він у числі інших істориків був посмертно удостоєний Державної премії СРСР (1976).

Після проведення «чистки» колективу інституту, ідеологічної «проробки» деяких його працівників для роботи в ньому були залучені вузівські історики: А. Введенський, В. Голобуцький, В. Жебокрицький, С. Королівський, П. Лавров та ін. Головні зусилля відділів інституту зосереджувалися на першочерговій

¹ Див.: У лещатах тоталітаризму... – Ч. II. – К., 1996. – С. 80–83.

² Там само. – С. 83.

³ Там само. – С. 84.

підготовці праць з історії соціалістичного будівництва, взаємозв'язків російського, українського та інших народів СРСР, історії робітничого класу, боротьби проти націоналістичних перекирчувань історії України. Пріоритетним напрямом роботи стало написання «Короткого курсу історії України» як еталону для всіх інших праць і нормативного підручника для системи освіти. Він мав «викрити антинаукову реакційну теорію українських націоналістів про безкласовість і безбуржуазність українського народу в минулому». Протягом року під керівництвом відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У було підготовлено рукопис короткого курсу, його текст обговорювався на ряді нарад у Москві і Києві із запрошенням науковців з Білорусі й Молдови, передавався на багатократне рецензування. Про хід підготовки рукопису О. Касименко регулярно інформував ЦК КП(б)У, його перших секретарів М. Хрущова (1948), Л. Мельникова (1951). Останній у доповіді на пленумі ЦК у листопаді 1950 р. говорив, що в макеті «Курсу історії Української РСР» виявлені грубі помилки, деякі факти, що відносяться до історії УРСР, подаються у відриві від історії СРСР, автори не врахували «геніальні праці Сталіна з питань мовознавства», зокрема його вказівок про «полтавсько-київський діалект як основу української національної мови», не показали, що ці області були тісно зв'язані з Росією і російською культурою¹. Далі лідер КП(б)У заявив, що за підручник «Історія Української РСР» відповідає партійна організація України. Отже, тут все ставилося з ніг на голову: відповідальність за наукову працю брала на себе не науково-дослідна установа, а партійна організація, що було характерним для радянського тоталітаризму.

Оскільки рукопис досягнув розмірів двотомника, перший його том вийшов з друку в рік смерті Сталіна (1953) і одразу «морально застарів». До головних «здобутків» «Курсу історії Української РСР» автори і рецензенти відносили: марксистсько-ленінську періодизацію історії України, розкриття класових протиріч всередині українського народу; висвітлення зв'язків українського і російського народів та їх спільної боротьби проти класових ворогів та іноземних загарбників; показ ролі «великих вождів трудящих Леніна і Сталіна, партії більшовиків у революційній боротьбі українського народу» і т. ін. Отже, замість

¹ Див.: У лещатах тоталітаризму... – Ч. II. – К., 1996. – С. 153–154.

справжнього наукового аналізу українського історичного процесу книга міфологізувала його партійно-класові оцінки та ідеологічні штампи, які мали стати обов'язковим стандартом для всіх інших досліджень.

Подібний сценарій партійно-ідеологічного контролю за проходженням рукописів був притаманний переважній більшості праць істориків. Щодо проблематики досліджень, які готувалися в інституті у 1948–1953 рр., то про неї красномовно говорять самі назви тем: «Перемога ленінсько-сталінської національної політики і утворення української соціалістичної нації», «Боротьба українського народу проти американо-англо-французьких інтервентів у роки громадянської війни», «Інтервенціоністська політика американського імперіалізму на Україні в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції», «Боротьба Радянського Союзу проти використання ООН в якості засобу американської агресії» і т. д. Навіть формулювання самих тем не містили проблеми дослідження, а радше нагадували ідеологічні гасла партійної пропаганди. Таким був і їх зміст.

Комуністичною апологетикою були проникнуті публікації, присвячені «віковій дружбі російського і українського народу та їх зв'язкам з іншими народами». Концептуально ці праці об'єднувалися навколо ідеї «старшого брата», яка впливала з тези Й. Сталіна про особливі заслуги російського народу не тільки у Вітчизняній війні, але й в усій історії. У травні 1945-го «вождь» назвав російський народ найвизначнішим народом СРСР і проголосив тост за великий російський народ. Однією з перших цю ідею реалізувала А. Панкратова в розлогій брошури «Русский народ – руководящая и вдохновляющая сила советского общества» (1947). Сама постановка такого питання за умов багатонаціонального СРСР провокувала спротив неросійських народів, а тому ідеологи сталінізму намагалися «аргументувати» роль старшого брата. Ця думка пронизувала брошури К. Стецюк «Віковична дружба українського і російського народів» (1950), С. Белоусова «Велика співдружність народів СРСР – джерело сили і могутності радянської соціалістичної держави» (1952), Ф. Шерстюка «Дружба народів СРСР – джерело сили і могутності Радянської держави» (1953) та ін. Під цим кутом зору оцінювалися всі події історії України і Росії починаючи з княжих часів і особливо з XVII ст. У публікаціях А. Маркевича «Розгром Карла XII» (1946), В. Дядиченка

«Мазепа – зрадник українського народу» (1946), «Розгром шведських загарбників на початку XVIII ст.» (1950), А. Козаченка «Полтавська битва» (1949) та інших всіляко прославлялися сила російської зброї, велич допомоги російського народу Україні, геніальність Петра I, викривалося «зрадництво» І. Мазепи і його прихильників.

Всіляко заохочувалися публікації, присвячені критиці «буржуазного націоналізму». З «легкої руки» Д. Мануїльського до терміна «українські націоналісти» додавалося клеймо: «німецькі, фашистські, гітлерівські». Такими «епітетами» були проникнуті книги В. Варецького «Українські буржуазні націоналісти – найлютіші вороги українського народу» (1952), В. Руднева «Українські буржуазні націоналісти – агентура міжнародної реакції» (1955) та ін. Ця тема супроводжувала всі публікації, присвячені «возз'єднанню» західних областей України, Буковини та Закарпаття з Радянською Україною. Вирізнялися в цьому відношенні монографії І. Богодиста «Револьюційна боротьба трудящих Західної України (1917–1939 рр.)», «Боротьба трудящих Галичини за радянську владу в 1918–1920 рр.», Ф. Шевченка «Боротьба за радянську владу на Закарпатській Україні» (1950) та ін.

Великих фізичних і моральних втрат зазнала західноукраїнська інтелігенція, в т. ч. й чимало істориків, які піддавалися ідеологічним і адміністративним гонінням. Партократія влаштовувала справжні судилища над І. Крип'якевичем, М. Кордубою, В. Щуратом та ін., вимагаючи від них «покаяння» за перебування на окупованій території і «співробітництво» з гітлерівцями.

Історична наука використовувалася як рупор ідеологічної боротьби не тільки проти сил українського руху опору під девізом викриття «буржуазно-націоналістичної ідеології», а й проти «безрідного космополітизму», низькопоклонства перед буржуазною культурою та іноземщиною. Космополітизм (відсутність радянського патріотизму) ув'язувався з єврейським відродженням, яке розгорталося на тлі відновлення держави Ізраїль, шкідництвом кремлівських лікарів, поширенням сіонізму.

Можна було б не зупинятися так докладно на питаннях, пов'язаних з агонією сталінізму в історіографії, якби опубліковані «праці» і «підручники» цих літ не деформували історичну свідомість українського суспільства, особливо молоді. Адже в руслі виконання постанови ЦК ВКП(б) «Про політич-

ні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР»¹ в усіх ланках освіти здійснювався перехід на нові навчальні програми з історії, які орієнтували учителів і викладачів не на формування системи наукових знань з української історії, а на ідеологічне викриття «буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії України». На реалізацію цього завдання націлювалися колективи вузівських кафедр історії, марксизму-ленінізму та інших суспільних наук, вносилися відповідні корективи у плани їх науково-дослідної роботи, що в кінцевому підсумку вело до профанації історичної науки.

Підсумовуючи викладене, слід наголосити, що агонія сталінізму, будучи виявом загальної кризи політичної системи тоталітарного суспільства, поглибила кризу історичної науки, яка ще більшою мірою стала виконувати ідеологічні завдання. Директивне втручання компартійних структур у визначення тематики досліджень, у їх зміст, каральні акції щодо Інституту історії України, перетрушування його керівних і наукових кадрів віддзеркалювали загальні тенденції стагнації системи одноособової влади. Атмосфера страху, доносів створювала сприятливий ґрунт для конформізму і міфологізації історії.

XIV.3. Міфологізація української історії з нагоди 300-річчя «возз'єднання» України з Росією

Спотворення та міфологізація історії України були започатковані польською та російською історіографіями у XVIII–XIX ст. Після захоплення більшовиками влади і насадження монополії їхньої ідеології почався новий етап її фальсифікації. Вже в 1920-х роках з'явилися міфи про «демократичний» характер жовтневого перевороту і «тріумфальну ходу» радянської влади, про диктатуру пролетаріату і розв'язання національного питання, про добровільне входження України до складу Союзу РСР і т. д. Особливість повоєнної міфотворчості полягає в тому, що конструювання лженаукових «теорій», а вірніше, легенд, охопило весь історичний процес, завершувалося їх узаконенням в офіційних партійних директивах, а відтак насадженням цих концепцій у науці та ідеології.

¹ Постанова була скасована за місяць до прийняття Декларації про державний суверенітет України у червні 1990 р. спеціальною ухвалою ЦК КПУ.

Приводом до нового спалаху міфологізації української історії стала підготовка і пишне святкування 300-річчя так званого «возз'єднання» України з Росією, яке само собою було ідеологічним міфом, оскільки не мало під собою ні реального підґрунтя, ні джерельного підтвердження. Підготовка до «ювілею» розгорнулася ще з початку 1950-х років, тобто за життя Й. Сталіна і мала традиційний характер. Смерть вождя, боротьба за владу хоч і внесли деякі корективи, викликали певну розгубленість, але істотно не змінили підходів до відзначення ювілейної дати як засобу у викривленому дзеркалі подати не тільки події історії, але й у такий спосіб «зомбувати» суспільну думку, ослабити рух спротиву української інтелігенції, публічно закріпити за УРСР статус «другої» серед рівних республік Союзу РСР.

Позитивне значення для історичної науки могла б мати археографічна робота щодо пошуку, виявлення і публікації джерел з історії Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, якби вона не носила чисто ідеологічного, кон'юнктурного і поспішливого характеру. Особливо плідно попрацювали в цій царині історики І. Крип'якевич, І. Бутич, Ф. Шевченко, П. Гудзенко, О. Апанович, О. Компан та ін. У 1953 р. побачив світ тритомник документів і матеріалів «Возз'єднання України з Росією», виданий у Москві¹. До збірника було включено близько 750 документів, чимало ілюстрацій та карт. Однак підбір документів, їх подача та коментарі мали тенденційний характер.

До ювілею було заплановано оприлюднити рекордну кількість наукових, науково-популярних, публіцистичних, а ще більше чисто пропагандистських праць про віковичну дружбу російського і українського народів, про Визвольну війну під проводом Б. Хмельницького, Переяславську раду та ін. Щоб покласти край різним тлумаченням цих подій, як і історії України в цілому, певні сили в Києві та Москві ініціювали розроблення та схвалення ЦК КПРС спеціального документа – «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)». Його лейтмотивом було декларативно-пропагандистське твердження: «Навіки зв'язавши свою долю з братнім російським народом, український народ врятував себе від іноземного поневолення і забезпечив можливість свого на-

ціонального розвитку»¹. Цей партійний документ, що мав директивний характер для всіх партійних, державних органів, для установ науки, культури, навчальних закладів, містив офіційні оцінки всього історичного розвитку України від найдавніших часів до сучасності. Суть викладеної «концепції» зводилася до декількох положень, на яких мала будуватися схема всього українського історичного процесу.

По-перше, стверджувалося, що російський, український і білоруський народи походять від єдиного кореня – давньоруської народності, яка створила давньоруську державу – Київську Русь. Незважаючи на всі історичні знегоди і великі випробування, російський, український і білоруський народи зберегли і пронесли через віки свідомість єдності походження, близькості мови і культури, свідомість спільності своєї долі. Звідси виводилася історична зумовленість подальшого зміцнення єдності і дружби народів СРСР як запоруки безпеки від внутрішніх і зовнішніх ворогів.

По-друге, говорилося, що український народ, борючись за національне визволення, прагнув до возз'єднання з російським народом, а Російська централізована держава стала його опорою в цій боротьбі. Російська держава розглядалася як центр притягання і опора всіх народів СРСР протягом усєї історії боротьби проти іноземного ярма. Таке трактування фактично виправдовувало великодержавну агресивно-загарбницьку політику царизму.

По-третьє, узаконювалася нова періодизація Визвольної війни українського народу середини XVII ст., яка обмежувалася 1648–1654 рр. «Тези» наголошували, що Переяславською радою була завершена тривала боротьба «волелюбного українського народу проти іноземних поневолювачів, за возз'єднання з російським народом в єдиній Російській державі». Виходило, що мета війни зводилася не до визволення України і утвердження незалежної держави, а до приєднання до Росії, замовчувалося, що воєнні дії українського козацтва з участю селянства тривали і після Переяславської ради, і після смерті Б. Хмельницького (1657) до Московського «вічного миру» (1686).

По-четверте, Переяславська рада оцінювалася як історичний акт возз'єднання України з Росією, яке мало велике прог-

¹ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – В 3-х т. – М., 1953.

¹ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. – К., 1954. – С. 6–7.

ресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів, сприяло зміцненню Російської держави і піднесенню її міжнародного авторитету. При цьому замовчувалося, що це вело до нищення Української держави. Не випадково М. Грушевський вважав Переяслав помилкою. Міжнародне значення входу України до складу Росії, – говорилося в «Тезах», – завдало удару по агресивних устремліннях султанської Туреччини і шляхетської Польщі. Високо оцінюючи розгром російською армією, до складу якої входили українські частини, шведських загарбників під Полтавою, документ декларативно твердив, ніби український народ одностайно виступив проти «підлого зрадника, єзуїтського виученика – гетьмана Мазепи, який намагався з допомогою шведських і польських загарбників відірвати Україну від Росії і відновити іноземний гніт»¹.

По-н'яте, національно-визвольні змагання українського народу 1917–1920 рр. кваліфікувалися як «контрреволюція», а видатних діячів українського державотворення М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюру було названо «платними агентами іноземного імперіалізму», що прагнули повернути до влади поміщиків і капіталістів.

По-шосте, «Тези» наголошували, що в результаті спільної революційної боротьби українського і російського народів перемогла Велика Жовтнева соціалістична революція і було створено УРСР. Утворення Союзу РСР оцінювалося як добровільне об'єднання республік і «тріумф лєнінсько-сталінської національної політики», як перемога над буржуазним націоналізмом. Усі здобутки УРСР ув'язувалися з керівною діяльністю Комуністичної партії.

По-сьоме, чи не вперше в партійній лексиці говорилося про те, що при братській допомозі російського народу український народ добився створення дійсно вільної, суверенної національної держави. Це спекулятивне твердження мало суто пропагандистське призначення і супроводжувалося заклик до посилення боротьби проти «підступних спроб імперіалістів посіяти ворожнечу між народами СРСР», «оживити націоналістичні забобони в свідомості окремих людей». Разом з тим, використання у партійному документі такого високого рівня

¹ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. – К., 1954. – С. 11.

поняття «вільна, суверенна національна держава» давало змогу радянським історикам націонал-комуністичного¹ спрямування хоча б у завуальованій формі порушувати тему національної радянської держави, суверенітету і таким чином утримувати у суспільній свідомості базові поняття національно-державницької ідеї.

Отже, партійний документ однозначно заперечував концепцію історії України, опрацьовану М. Грушевським, його учнями, представниками державницького напрямку української історіографії.

Тобто, «Тези» оцінювали Київську Русь не як державу українського народу, а як загальноруську, як колицку трьох братніх народів. Переяславська рада розглядалася не як союз двох держав, а як акт об'єднання українського і російського народів у єдиній Російській централізованій державі, існування козацько-гетьманської держави, форм української державності в добу визвольних змагань 1917–1920 рр. взагалі замовчувалося. Державність українського народу ув'язувалася з перемогою Жовтневої соціалістичної революції.

Сформульовані у партійному циркулярі оцінки мали стати обов'язковими для кожного дослідження з історії України. Особливо концентровано вони втілювалися в публікаціях середини 1950-х років, насамперед тих, що безпосередньо присвячувалися ювілею Переяславської ради.

Якщо проаналізувати праці радянських істориків, присвячені 300-річчю «возз'єднання» України з Росією, можна подивуватися, з якою запопадливістю деякі їх автори намагалися не тільки дотримуватися оцінок партійних «Тез», але й іти ще далі в обґрунтуванні «благородної» місії старшого брата в долі українського народу.

Заідеологізованості й політичної упередженості не вдалося уникнути і таким відомим історикам з Москви і Києва, як Б. Греков, В. Голобуцький, К. Гуслистий, О. Касименко, В. Дядиченко, К. Стецюк, А. Ярошенко та ін. Свідченням цього стали збірник статей «Воссоединение Украины с Россией.

¹ У середовищі радянських істориків існувало досить потужне, організаційно не оформлене крило дослідників, які сприйняли комуністичні ідеали, але не поділяли політику русифікації України, ущемлення національних прав українського народу. Вони підтримували ідеї українського націонал-комунізму 1920-х років, політику «українізації», її провідників – М. Скрипника, О. Шумського, М. Хвильового та ін.

1654–1954» (М., 1954) та колективна монографія «Освободительная война 1648–1654 гг. и воссоединение Украины с Россией» (К., 1954). У них не стільки досліджувалися проблеми, скільки підганялися історичні факти під визначені в «Тезах» схеми, популяризувалися положення партійного документа як взірць творчого розвитку марксизму-ленінізму. Однак було б не об'єктивним оцінювати публікації з цієї проблематики лише в похмурих тонах, заперечувати будь-яке їхнє значення для науки. Тут треба мати на увазі, що «Тези» оприлюднювалися, коли першим секретарем ЦК КПРС став М. Хрущов, який шукав підтримки в Україні і робив деякі поступки національним почуттям українців.

Попри відому ідеологічну заданість ряд досліджень із цієї тематики збагатив українську історіографію не тільки новим фактологічним матеріалом, а й важливими узагальненнями. Зокрема, це стосується ґрунтовної монографії І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» (1954)¹, науковим редактором якої був Ф. Шевченко. Таку нейтральну назву, яка влаштовувала режим, авторитетний український історик використав для того, щоб під її прикриттям поставити проблему значно ширшу і актуальнішу. Це проблема українського національного руху і національної держави. Автор запровадив термін «Хмельниччина», під яким розумів масштабне історичне явище, яке включало і Визвольну війну козацтва, і соціальну революцію широких народних мас, і державобудівний процес, і сотенно-полковий устрій козацько-гетьманської держави, її демократизм. Він користувався такими поняттями, як «складання української державності», «Б. Хмельницький – видатний державний діяч», «державний апарат» та ін. Характеристика соціально-економічного і політичного життя в Україні, її дипломатичних зв'язків у період Визвольної війни і творення козацько-гетьманської держави давалася в контексті тогочасних міжнародних відносин, що засвідчувало намагання Б. Хмельницького системою різних союзів забезпечити Україні повну незалежність. Значення праці І. Крип'якевича полягало і в тому, що він виніс роль Б. Хмельницького за межі Переяславської ради.

¹ Ряд дослідників вважають, що вихід цієї книги сприяв певній «реабілітації» І. Крип'якевича, який залишився директором Львівського відділення Інституту суспільних наук АН УРСР, а невдовзі був обраний до Академії наук.

Цінні узагальнення здійснив *Іван Бойко* (1899–1971) – відомий дослідник історії українського селянства – у працях «Триста років возз'єднання України з Росією» (1953) і «Переяславська рада та її історичне значення» (1954). Автору вдалося виділити як пріоритетні мотиви укладення Березневих статей ті чинники, які обумовлювали військову допомогу Б. Хмельницькому з боку Москви для боротьби за звільнення України з-під польського панування.

Переважна більшість ювілейних праць були підготовлені на замовлення ідеологічного відділу ЦК КПУ і носили пропагандистсько-апологетичний характер. Як згадував Федір Шевченко (1914–1995) – видатний український історик, архівіст та археограф, фундатор архівознавчої кафедри в Київському університеті ім. Т. Шевченка (1944), чл.-кор. АН УРСР, директор Інституту археології в 1968–1972 рр., а тоді науковий співробітник Інституту історії, весною 1950 р. його викликали в ЦК КПУ і поставили завдання терміново написати науково-популярну брошуру про дружбу народів, яка через рік вийшла під назвою «Історичне значення віковичної дружби українського і російського народів» (1951). Її доопрацьований варіант побачив світ у 1953 р., а російськомовний – у 1954 р. До честі історика, він паралельно з підготовкою цих брошур провадив ґрунтовне дослідження політичного, економічного розвитку України і Росії, добросовісно вивчав джерельні матеріали в архівах і на цій основі створив досить вагому і оригінальну працю «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (1959). Автор не обмежився трафаретними формулюваннями на кшталт «братерства» і «віковичної дружби», але й показав тіньові сторони, зокрема, як складалася, утверджувалася і які мала наслідки колоніальна політика царизму для господарського життя України. На великому фактичному матеріалі історик розкрив пошук Б. Хмельницьким шляхів виходу із соціально-економічної кризи в Україні, породженої політикою польської шляхти. Скажемо прямо, тогочасні праці частини українських істориків треба було читати «поміж рядками». Не випадково критика вказувала на недостатнє розкриття соціального розшарування і класової боротьби.

Пізнавальне значення мали й інші публікації, наприклад брошури О. Апанович «Історичні місця подій визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.» (1954), О. Компан

«Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр.» (1954), В. Голобуцького «Росія і визвольна війна українського народу: 1648–1654 рр.» (1954); збірник «Переяслав-Хмельницький і його історичні пам'ятники» (1954) та ін. Вихід цих та інших праць був своєрідним проривом на шляху відновлення історико-краєзнавчих досліджень, залучення документальних пам'яток.

Навіть суто пропагандистські публікації: «Віковічна дружба російського і українського народів» (1954), «Віковічна дружба народів-братів» (1954), «Історичне значення возз'єднання України з Росією» (1954) та інші знайомили громадськість республіки з новими іменами істориків. До їх видання долучалися журналісти, діячі літератури і мистецтва, партійні функціонери, керівники підприємств і колгоспів, новатори виробництва, що поглиблювало інтерес до історії.

До позитивних сторін ювілейного буму можна віднести розширення географії досліджень. До науково-популярних видань були залучені історики Харкова, Львова, Дніпропетровська, Одеси, Запоріжжя, Чернівців та інших міст. Чимало ювілейних збірників вийшли на місцях, зокрема в Харкові «Братерська співдружність російського і українського народів» (1954), Львові «300 років возз'єднання України з Росією» (1954) та ін.

За підрахунками історіографів А. Санцевича та Н. Комаренко, до ювілею співробітники Інституту історії опублікували 76 праць¹, а всього в Україні вийшло понад 300 публікацій².

Умовою появи будь-якої статті, брошури, книги з історії України мала бути критика в ній «ідеології українського буржуазного націоналізму». Публікації з цієї тематики всіляко заохочувалися, про що свідчить поява брошури М. Рубача «Реакційна суть націоналістичних «теорій» безкласовості та «єдиного потоку» (1955), що мала за мету закреслити схему правдивої історії України, створену М. Грушевським, змінити її, за словами Я. Дашкевича, «сфальсифікованим сурогатом».

¹ Див.: Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. – К., 1986. – С. 69.

² Див.: Санцевич А.В. Українська радянська історіографія. – К., 1984. – С. 36.

На розвиток української історичної думки справили вплив не тільки «Тези», але й саме святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією, ювілейна сесія Верховної Ради УРСР, парад військ, демонстрації, приїзд поважних делегацій з Москви, союзних республік, різноманітні пропагандистські заходи в обласних і районних центрах, лекторії, вивчення офіційних документів у школах, технікумах, вузах. Широкомасштабна пропагандистська кампанія під гаслом «З Росією – навіки разом» супроводжувалася передачею Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР.

Спроби деяких сучасних російських політиків представити передачу Криму як «подарунок» М. Хрущова Україні мають спекулятивний характер з претензією на можливість його повернення Росії. Крим не був етнічною територією Росії, був насильно приєднаний до імперії не без участі українських козаків (1783). Історія Криму тісно пов'язана з Україною, починаючи з старокняжої Київської держави. Він – природне і географічне продовження України, органічно влився в її народногосподарський комплекс.

З точки зору розвитку української історіографії, входження Криму в український адміністративно-етнічний і культурний простір мало суперечливі наслідки: історики Криму, зосереджені в тодішньому Сімферопольському педінституті, вузах Севастополя, в музеях і архівах, були націлені здебільшого на дослідження російської історії.

В українському етнічному і культурному середовищі збільшилася присутність російського елемента, на плечі України звалилася важка спадщина, пов'язана з долею депортованих сталінським режимом кримських татар та представників інших народів (караїмів, німців, вірмен), які проживали в Криму до війни; перед українськими істориками постало завдання долучити до сфери своїх наукових інтересів дослідження історії Криму, українсько-кримських історичних зв'язків тощо.

Вирішення цих та інших проблем у часі збігалось з деяким «потеплінням» суспільно-політичного клімату, викликаного хрущовською «відлигою», спробами подолати трагічну спадщину сталінізму. Однак міфологізація української історії, закріплена в офіційних матеріалах святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією, продовжувалася.

Загальні висновки

Повоєнний розвиток української історіографії розгортався на тлі суттєвих змін, які відбувалися в Європі та у світі, розв'язування «холодної війни», а також в контексті завершення об'єднання переважної більшості українських земель у складі УРСР, входження її до ООН, третьої хвилі української еміграції і створення нових осередків історичної науки в діаспорі.

Водночас давало про себе знати й те, що Україна залишалася в епіцентрі гострого воєнного та ідеологічного протистояння. З одного боку, потужна збройна боротьба УПА та ОУН за незалежнення і суверенітет республіки, наростаючий рух спротиву української інтелігенції політиці русифікації і насилля, а з другого – агонізація тоталітарного режиму, насадження ідеології сталінізму і культу особи вождя, воєнно-каральні операції і посилення боротьби з будь-якими проявами інакомислення, застосування до його носіїв більш витончених форм репресій.

Це протистояння знайшло відображення і в історичній науці. На зміну деякому послабленню партійного контролю за проблематикою і змістом досліджень істориків, навіть заохоченню національно-патріотичних тем у роки війни, прийшли жорсткий партійний диктат, розгнуждана критика опублікованих праць за «сповзання до буржуазно-націоналістичної ідеології» у висвітленні історії України. Найменший вияв національної свідомості трактувався не інакше як українсько-німецький націоналізм, бандерівщина, антирадянська пропаганда.

Так звана «ждановщина» означала справжню війну проти української інтелігенції, її національно-патріотичної творчості, у т. ч. проти національно свідомих істориків. Ініційована Л. Кагановичем постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», заборона «Короткого курсу історії України», «Нарису історії України», першого тому «Історії України» та інших праць за «відродження буржуазно-націоналістичної схеми історії України Грушевського», перетрушування кадрів істориків нанесли великої шкоди історичній науці, яка продовжувала залишатися ідеологічним знаряддям утвердження сталінізму і деформації історичної свідомості людей.

Тоталітарний режим створював у кожній науковій установі, у кожному навчальному закладі свої опорні антиукраїнські групи, які своїм персональним складом не співпадали зі складом партійних і комсомольських організацій. Вони були покликані чинити заслін українському відродженню, створенню правдивої історії України.

За умов, коли в УРСР історична наука перетворилася у служницю антиукраїнського режиму, єдиним острівцем національної історіографії залишалася українська діаспора, історичні осередки якої поповнилися свіжими силами за рахунок емігрантів третьої хвилі.

Заснування Української вільної академії наук, активізація роботи Українського вільного університету, створення Енциклопедії українознавства, нові дослідження Д. Дорошенка, О. Глоблина, Н. Полонської-Василенко, Б. Крупницького та інших були гідною відповіддю на фальсифікацію і спотворення української історії, міфологізація якої особливо посилилася у зв'язку із схваленням ЦК КПРС «Тез до 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654–1954)».

У директивному порядку узаконювалася нова схема історії України, за якою український народ має спільне походження і спільну історію зі своїм «старшим братом» – російським народом. Усі радянські дослідження з історії України ще більше ідеологізувалися і мали проводитися під гаслом «Навіки разом!»

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте найголовніші наслідки Другої світової війни для розвитку української історіографії.
2. Як вплинули на розвиток історичної думки в Українській РСР агонія і нова парадигма сталінізму?
3. Як відновлювалась діяльність Інституту історії України АН УРСР після його реевакуації до Києва?
4. Розкрийте роль Інституту історії України у розвитку історичних досліджень.
5. Які особливості повоєнного розвитку української історичної науки в еміграції?
6. Висвітліть внесок істориків української діаспори першого повоєнного десятиліття в розвиток історичних знань.

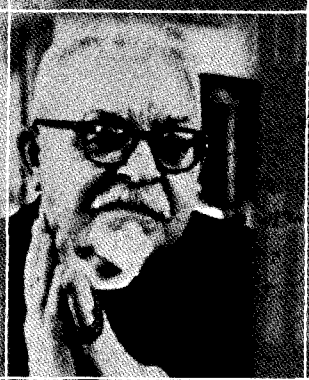
7. Чим зумовлювалося ухвалення постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР»?
8. Перерахуйте основні «політичні помилки», які ЦК КП (б)У інкримінував Інституту історії України.
9. Які особливості нового етапу міфологізації української історії у зв'язку з відзначенням 300-річчя возз'єднання України з Росією?
10. Вкажіть на мотиви насадження нової схеми історії України, викладеної у схвалених ЦК КПРС «Тезах до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954)».

Історична наука в Україні на тлі хрущовської «лібералізації» суспільства

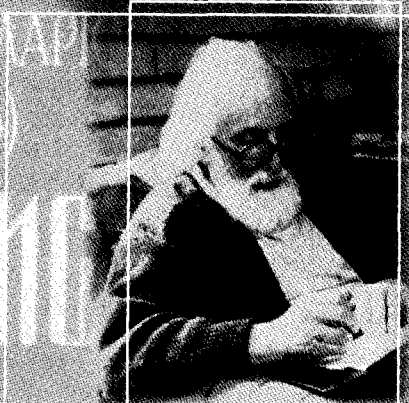
XV.1. Хрущовська «відлига» і критика культу особи як шанс до відродження української історіографії

XV.2. Вплив «шістдесятництва» на розвиток історичної думки

XV.3. Заснування Українського історичного товариства як відповідь на виклик радянської історіографії

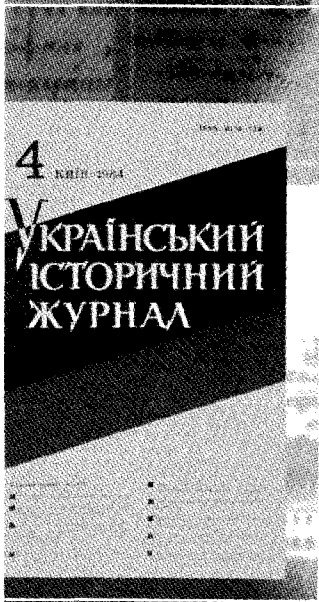
І. Огієнко

М. Брайчевський

О. Апанович

Мета:

З'ясувати нові явища в українській історіографії, породжені спробами М. Хрущова надати соціалізму «привабливого» вигляду, звалити всю вину за зловживання владою, масові репресії та ігнорування законності на Й. Сталіна. Висвітлити, як критика культу особи, суспільно-політична «відлига», деяке розширення прав союзних республік, рух опору, зокрема «шістдесятництва», вплинули на тематику і зміст досліджень, підготовку кадрів істориків. Співставити спрямованість та науковий рівень радянської та діаспорної історіографії.

Фізична смерть Й. Сталіна аж ніяк не означала відмирання створеної ним тоталітарної системи, що перетворила історичну науку в свою служницю. Водночас спадкоємці влади Г. Маленков, а ще більшою мірою М. Хрущов розуміли, що вихід із системної кризи неможливий без певних змін, публічних відповідей на питання, пов'язані з негативними явищами у суспільному житті, в економіці, культурі й науці, без пояснення трагічних подій і репресій 1930-х років, прорахунків періоду Великої Вітчизняної війни та повоєнних років.

Вирішення цих проблем ув'язувалося з новою переорієнтацією історичної науки, що мала «аргументувати» зміни в тактиці комуністичної партії, її зовнішньої і внутрішньої політики, заходи щодо критики культу особи Сталіна, подолання його негативних наслідків, реабілітації жертв репресій. Водночас ці заходи відкривали шанс для повернення історичній науці її природних функцій: правдиво й об'єктивно висвітлювати події і факти. Рубіжне значення для розвитку історичних досліджень мав XX з'їзд КПРС, таємна доповідь на ньому першого секретаря ЦК М. Хрущова з критикою культу особи Сталіна і схвалена постановою ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків».

Хрущовська «відлига» дала поштовх частковій «лібералізації» партійного контролю за розвитком історичної науки, сприяла розширенню доступу історикам до окремих архівних фондів, пробудженню національної свідомості й зростанню інтересу до історії свого народу, його традицій, мови і культури.

На розвиток історичної думки помітно вплинуло молоде покоління творчої молоді, що виступило на захист української нації, її мови і культури. Його легальні провідники за часом творчості дістали назву «шістдесятники». Вони рішуче висту-

пили проти фальшу і перекручень у висвітленні історії, відстоювали повну десталінізацію і дерусифікацію суспільства, започаткували позацензурну літературу – український «сам-видав».

1950-ті – перша половина 1960-х років – це період нових здобутків українських істориків в еміграції. Найвизначнішими подіями в розвитку історичної науки в діаспорі стали заснування Українського історичного товариства та його друкованого органу – часопису «Український історик», вихід у світ узагальнюючих праць з історії України і спростування радянської історіографії.

XV.1. Хрущовська «відлига» і критика культу особи як шанс до відродження української історіографії

Під хрущовською «відлигою» розуміють деяке потепління суспільно-політичного клімату, яке настало в СРСР та його сателітах, розрядку міжнародної напруженості після сталінських «морозів» із середини 1950-х до початку 1960-х років. Початок реабілітації жертв сталінських репресій, критика культу особи Сталіна, спроба аналізу його драматичних наслідків, перегляд окремих ідеологічних догм, часткове розширення прав союзних республік – усе це та інше торкнулося статусу, умов і завдань розвитку історичної науки, відкривало шанс для повернення їй дослідницьких функцій. Інтерес і звертання до історії живилися новими формами українського руху опору режиму, насамперед його русифікаторській політиці.)

Провідними осередками розвитку історичних знань залишалися інститути історії та археології АН УРСР, Інститут історії партії ЦК КП України – філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, історичні факультети і кафедри вузів, насамперед Київського, Харківського, Львівського, Одеського, Чернівецького та Ужгородського університетів. У липні 1955 р. московський журнал «Вопросы истории» опублікував розлогу передову статтю «За глубокое научное изучение истории украинского народа», в якій наголошувалось, що Інститут історії АН УРСР покликаний стати головним центром усієї науководослідної роботи з історії України. Поява цієї статті у центральному журналі з оцінками роботи істориків України, окресленням завдань засвідчувала, що Москва і далі розглядала їх як периферійних дослідників і намагалася диктувати їм свою

волю. Вона показала, що концептуальні підходи до історичного процесу в Україні залишалися ті ж, які були визначені в постанові ЦК КП(б)У (1947) і в тезах ЦК КПРС до 300-річчя «возз'єднання» України з Росією, а в деяких питаннях вони ще більше міфологізувалися. Зокрема, ставилось завдання висвітлювати роль Російської держави в історичній долі України до її возз'єднання з Росією, а на перше місце висувалась проблематика радянської доби¹. Оскільки стаття погоджувалася в ідеологічних відділах ЦК КПРС, вона була сприйнята керівництвом Інституту історії як директивний документ, обговорювалася на засіданні вченої ради, її настанови були взяті до реалізації всіма істориками республіки.

Після XX з'їзду КПРС і постанови «Про культ особи і його наслідки» була проведена своєрідна «ревізія» доробку радянських істориків, він очищувався від славослів'я на адресу Сталіна, сталінських цитат, стали використовуватися стриманіші оцінки здобутків соціалізму під «мудрим керівництвом вождя». Головна увага зверталася на перероблення другого тому «Історії Української РСР» (головний редактор М. Супруненко), присвяченого радянському періоду. Були залучені деякі нові архівні документи, замовчувані матеріали періодики, змінено періодизацію. Порівняння видань 1956 і 1957 рр. засвідчує, що автори поступово переходили від «лакування» радянської дійсності до її частково критичного пояснення, висвітлення прорахунків, допущених у колективізації сільського господарства, в роки Великої Вітчизняної війни. Поверталися імена реабілітованих діячів – М. Скрипника, П. Любченка, В. Чубаря, С. Косіора та ін., письменників – В. Еллана (Блакитного), В. Чумака, І. Микитенка, кінорежисера О. Довженка. На короткий час було дозволено згадувати навіть М. Грушевського, а деякі його праці ще до 1965 р. перебували у відкритих фондах. Але, як вдало висловився О. Субтельний, це була вибіркова реабілітація людей, а не тих ідей, з якими ув'язувалася їх протестна діяльність. Історія УРСР була просякнута «викриттям» ідейних збочень антипартійних угруповань, особливому остракізму піддавалися «українські буржуазні націоналісти».

Значна частина істориків УРСР була настільки залякана й закомплексована, що навіть у порівнянні зі своїми російськими колегами виглядала як консерватори і прихильники формул

¹ Див.: Вопросы истории. – 1955. – № 7. – С. 8–10.

«Короткого курсу» історії ВКП(б). У республіці продовжували жорстко діяти спецслужби, державна цензура, пильно стежила за «ідейно-політичним рівнем праць» партноменклатура.

Деяке послаблення партійного диктату сприяло появі ряду праць, які помітно відрізнялися від своїх аналогів першої половини 1950-х років. Так, *Вадим Дядиченко (1909–1973)* – відомий історіограф, дослідник суспільно-політичної історії України XVII–XVIII ст., старший науковий співробітник, а згодом завідувачий відділом історії феодалізму Інституту історії – в «Нарисах суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII–XVIII ст.» (1959), які О. Оглоблин відносив до найкращих монографій радянської історіографії, суттєво переглянув свої підходи до оцінки Гетьманщини, порівняно з працями середини 1950-х років, особливо зі статтею «Критика буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії України кінця XVII – першої чверті XVIII ст.» (1954). Гетьманщина поставала як автономна частина Російської держави з реальними ознаками державності, з чітко окресленими правами і компетенцією гетьманського уряду. Однак цього не можна сказати про брошуру історика «250 років Полтавської битви» (1959). Варто також зазначити, що В. Дядиченко був один з перших радянських істориків УРСР, хто підготував розділ про українську історіографію для третього тому «Очерков истории исторической науки в СССР» (Москва, 1955), він співавтор брошури «Розвиток історичної науки в Українській РСР» (1970), посібника «Допоміжні історичні дисципліни» (1963) та інших праць.

Новими підходами до дослідження економічної історії українського селянства і робітництва відзначалися праці *Івана Гуржія (1915–1971)* – визначного історика, члена-кореспондента АН УРСР, заступника директора Інституту історії в кінці 1950–1960-х років, завідувача відділу історіографії та джерелознавства. Його монографії «Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)» (1958), «Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з кінця XVIII ст. до 1861 р.)» (1962) та інші започаткували в українській історіографії принципово нову періодизацію історії робітничого класу, містили фактичні відомості про джерела його формування та українськість складу. Хоч автору не вдалося уникнути ряду традиційних цитат з арсеналу марксистської фразеології, все ж він дивився на економічну історію України очима українського історика.

Характерною особливістю розвитку радянської історіографії цих років було її ще тісніше ув'язування із завданнями ідеологічно-пропагандистської діяльності партії, приурочення праць ювілейним датам. Наприклад, в 1955–1958 рр. домінуюче місце серед публікацій займали дослідження, присвячені історії революції 1905–1907 рр., 40-річчю жовтневої революції і встановлення радянської влади в Україні, 20-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні.

Попри ідеологічну заангажованість і ювілейно-пропагандистське призначення чимало з досліджень цих років відіграли помітну роль у збагаченні історичних знань. Virізнялися праці *Федора Лося (1908–1980)* – відомого українського історика, заступника директора, а згодом завідуючого відділом історії капіталізму Інституту історії. Його докторська дисертація була присвячена історії робітничого класу України початку XX ст. (1953). У монографіях «Революція 1905–1907 років на Україні» (1955), «Рабочий класс Украины и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX вв.» (1955), «Рабочий класс Украины в 1907–1913 гг.» (1962) та інших історик систематизував великий документальний матеріал про формування українського робітництва, зародження його революційного руху. Ф. Лось був у числі тих істориків, які в революції 1905–1907 рр. виокремлювали українське питання, наголошували на значенні національно-демократичного чинника в революційному процесі. Тему революції 1905–1907 рр. опрацьовували також В. Астахов і Ю. Кондуфор (Харків), М. Гончаренко (Луганськ), О. Максимов (Донецьк), Є. Сизоненко (Одеса), І. Бондаренко, П. Лавров, М. Демченко, П. Шморгун, А. Кошик, Й. Щербина (Київ) та ін.

Ряд істориків досліджував проблеми українського селянства в умовах першої революції в Росії. Особливо виділялись праці *Миколи Леценка (1917–1991)* – відомого фахівця з історії українського селянства, який понад 35 років працював в Інституті історії. Його праці «Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905–1907 рр.» (1955), «Селянський рух на Україні в роки першої російської революції» (1956); «Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформ 1861 г.» (1959), розділи в колективних монографіях з історії селянства та інші – це вагомий внесок в історіографію українського селянства. Різні аспекти аграрної історії з акцентом на участь селянства в революційному русі досліджували А. Буцик, І. Рева, Л. Олійник (Київ), К. Живолуп (Харків), Г. Жуков (Львів) та ін.

Серед численних публікацій, присвячених історії так званих соціалістичної революції і громадянської війни в Україні, можна виділити праці *Степана Королівського (1904–1977)* – відомого харківського історика, археографа, одного з укладачів документального збірника «Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні» (1957). У працях «Допомога великого російського народу українському народові в боротьбі за встановлення радянської влади на Україні» (1952), «Перший з'їзд Рад України» (1957), «Червневі демонстрації 1917 року на Україні» (1961) та інших за характерною для радянської історіографії апологетикою проглядалася прихована думка про те, що більшовицька революція і радянська влада були принесені з півночі і насажені в Україні силою зброї, хоч це і трактувалося як «допомога великого російського народу». Не випадково, що С. Королівський, як й автори інших праць (М. Супруненко, І. Кулик, П. Загорський, С. Кіхтев) акцентували увагу на подіях у Харкові, Донбасі, Криворіжжі, тобто в найбільш зросійщених тоді регіонах, де російські ліворадикали розраховували на підтримку.

Публікації другої половини 1950-х – початку 1960-х років привертала увагу до соціально-економічних і культурних експериментів міжвоєнних років, що традиційно героїзувалися і трактувалися як «соціалістична індустріалізація», «колективізація», «культурна революція».

За свіжими слідами досліджувалася драма Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, їх трагічні наслідки для українського народу. Від історії партизанського руху, радянського підпілля (Г. Кузовков, М. Кравчук, В. Клоков, І. Слинько, П. Тронько, Л. Кизя та ін.) історики переходили до створення значно ширших праць, аби масштабніше висвітлити внесок українського народу в розгром гітлерівців. У цьому відношенні вирізнялася монографія М. Супруненка «Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза» (1956), побудована на маловідомих джерельних матеріалах.

Поступово ця тема перехоплювалася істориками партії, для яких війна поставала як історичне тло для висвітлення керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії у забезпеченні перемоги над ворогом (М. Данилюк, Є. Сазонова, М. Буцько, О. Масний та ін.). Історіографічна цінність їх праць у тому, що, маючи ширший доступ до партійних архівів, вони залучили до наукового обігу багатий фактичний матеріал, у т. ч. й критичний.

Водночас це був період, коли, як засіб фальсифікації історії війни, продовжувалося формування образу ворога в особі учасників українсько-національного антигітлерівського руху опору. Учасники підпілля ОУН, дії Української повстанської армії змальовувалися не інакше як колаборантські, як співпраця з гітлерівцями і оцінювалися у руслі властивих радянській історіографії штампів: «буржуазні націоналісти – зрадники, найлютіші вороги українського народу», «найманці фашизму», «спадкоємці петлюрівщини» та ін.

До пріоритетних напрямів дослідницької діяльності істориків була віднесена західноукраїнська проблематика: революційний рух, боротьба за возз'єднання з радянською Україною, соціалістичні перетворення в краї. У монографіях *Івана Компанійця (1921–1975)* – відомого радянського історика, керівника відділу Інституту історії, завідувача кафедри Київського університету ім. Т. Шевченка – «Боротьба за радянську владу на Буковині» (1950), «Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917–1918)» (1957) і «Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900–1919 рр.)» (1960) та ін. висвітлювалися особливості визвольного руху на західноукраїнських землях. Штучно поширюючи «вплив Жовтневої революції» на суспільно-політичні процеси в цьому регіоні, автор все ж показав місцеве коріння руху опору іноземним колонізаторам, історичне тяжіння українців Галичини, Буковини і Закарпаття до єдності з Великою Україною.

Цій проблематиці були присвячені також дискурси Ф. Шевченка, І. Богодиста, Ю. Сливки, В. Варецького, Б. Бабія та ін. Нарешті, слід зазначити, що суперечливий період хрущовської «відлиги», непослідовність реформ, волюнтаризм зовнішньої і внутрішньої політики характеризуються посиленням партійного диктату, що «теоретично» обґрунтовувалося як «зростання керівної і спрямовуючої ролі КПРС». У свою чергу це послужило аргументом для офіційного виокремлення в структурі історичної науки історико-партійного компонента, який швидко зростав у зв'язку із запровадженням у вищій школі обов'язкової дисципліни – історії КПРС, розгорнулася підготовка науково-педагогічних кадрів істориків партії, відповідно були відкриті професійна і наукова спеціальності «історія КПРС».

Центральною науково-дослідною установою в галузі історії КПРС став Інститут історії партії ЦК КП України – філіал

Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (назва з 1956 р.). Основні зусилля його невеликого колективу (директори – М. Доній, І. Назаренко) були зосереджені на виданні українською мовою творів класиків марксизму-ленінізму, «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу» (1963), тематичних збірників на зразок «В.І. Ленін про норми партійного життя і принципи партійного керівництва» (1958) та ін. Перед інститутом було поставлене завдання досліджувати історію більшовицьких організацій, створення і діяльність Компартії України. Доба хрущовської «відлиги», розширення доступу до партійних архівів, кооперація з істориками Вищої партійної школи при ЦК КПУ, вузів республіки дали змогу Інституту підготувати ряд монографічних досліджень: «Більшовицькі організації України в Жовтневій революції» (1958), «Партійне будівництво на Україні в 1926–1929 рр.» (1960), ряд документальних збірників, зокрема «Комуністична партія України в революціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918–1956» (1958), збірник спогадів «Незабутні роки» (1967) та ін.

До основних напрацювань Інституту відносять створення «Нарисів історії Комуністичної партії України» (1961, 1964). Утворення і діяльність Компартії України розглядалися в контексті історії КПРС як одного з її «бойових загонів». Водночас розкривалися деякі особливості діяльності більшовиків України в добу визвольних змагань 1917–1920 рр., їх тактика щодо Української Центральної Ради, гетьманського перевороту, до Директорії, в інші періоди. З появою «Нарисів» як видання, схваленого ЦК КПУ, почалося часом механічне внесення їх положень, оцінок і висновків у праці з історії українського суспільства, що вело до догматизації досліджень.¹

У світлі настанов ХХ з'їзду КПРС про підвищення ролі історичної науки було засновано ряд нових періодичних союзних і республіканських видань. Поряд з московськими журналами «Вопросы истории КПСС», «История СССР», «Новая и новейшая история» з другої половини 1957 р. почав видаватися «Український історичний журнал» (раз у два місяці) як науковий орган Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії ЦК Компартії України. У статті «Від редакційної колегії» говорилося, що одним з бойових завдань журналу є рішуча боротьба проти закостенілості, проти всього, що стоїть на шляху розвитку історичної науки¹. У тому, що журнал швидко здобув популярність, велика заслуга Ф. Шевченка, який протягом

15 років був його головним редактором. На його сторінках публікувалися статті і повідомлення з різних періодів історії України, але здебільшого про радянські часи та діяльність КПРС. У часописі були рубрики «Історіографія та джерелознавство», «Хроніка та інформація», «Рецензії», друкувалися матеріали на допомогу викладачам історії, календар історичних дат. У 1960-х роках було також започатковано ряд міжвідомчих наукових збірників із всесвітньої історії, історії СРСР, історії КПРС та ін.¹

Підсумовуючи сказане, слід наголосити, що реформи М. Хрущова, критика культу особи Сталіна, незважаючи на їх половинчатість, справили загалом позитивний вплив на розвиток історичної науки в УРСР, частково сприяли очищенню від напашарувань сталінізму, але не звільнили її від невластивих ідеологічно-пропагандистських і коментаторських функцій¹. Вона й надалі залишалася під диктатом і контролем партії, свідченням чого стало складання й узгодження в ЦК КПУ республіканських планів науково-дослідної роботи в галузі історії. Перший з них був схвалений у 1958 р. і охоплював період 1959–1965 рр. (семирічка). Робилися спроби скоординувати подібні плани в межах СРСР. Дійовим стимулом розвитку історичних знань та їх поширення стало заснування «Українського історичного журналу» та ряду міжвідомчих наукових збірників.

XV.2. Вплив «шістдесятництва» на розвиток історичної думки

З хрущовською «відлигою» і новою хвилею українського руху опору ув'язують появу «шістдесятників» – представників тієї генерації творчої молоді, яка розглядала критику культу особи Сталіна як крок на шляху до повного розриву зі сталінізмом і демократизації суспільного життя. Особливість українського «шістдесятництва», провідниками якого були поети В. Симоненко, М. Вінграновський, Л. Костенко, І. Драч, літературознавці І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний, художники І. Заливаха, А. Горська, кінорежисер Ю. Ілленко, композитор Л. Яценко, журналіст В. Чорновіл та інші, полягала в тому, що на чільне місце своєї діяльності вони ставили оборону національних прав українців, їх правдивої історії, розвиток української мови і культури, зупинення

¹ Докладніше: Яремчук В.Л. Історичне минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог, 2009 – 524 с.

¹ Див.: Український історичний журнал. – 1957. – № 1. – С. 9.

політики русифікації, яка набувала небезпечних обертів після схвалення шкільного закону 1959 р.

До діяльності клубів творчої молоді: «Сучасник» у Києві (керівник Л. Танюк), «Пролісок» у Львові (М. Косів), які були осередками «шістдесятників», долучилися й філософи, історики, філологи, правники, представники інших наук. Подібні клуби були в Харкові, Дніпропетровську, Одесі та інших містах. У київському клубі на творчих дискусіях спілкувалися І. Дзюба і О. Апанович, Д. Павличко і Я. Дзира, В. Стус і О. Компан, С. Плачинда і Є. Сверстюк, І. Світличний і М. Брайчевський¹, І. Миколайчук та І. Гончар і ін. Історична проблематика завжди була домінуючою, оскільки йшлося про національно-культурне відродження українського народу, його самобутність і традиції.

Є всі підстави стверджувати, що рух «шістдесятників» справив помітний вплив на розвиток національної історичної думки, оскільки його учасники докопувалися правди, шукали в українській історії відповіді на гострі й болісні тогочасні питання. Особливий інтерес молодь виявляла до «білих» плям нашої історії, до голодомору 1930-х років, до негативних явищ сталінської доби, поширювала заборонені тоді твори Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, М. Грушевського, П. Куліша, М. Аркаса та ін. Саме в ці роки набувають розвитку позацицензурна література, український самвидав і шухлядна творчість.

Під впливом ідей «шістдесятників» національно свідомі історики робили спроби переглянути ідеологічні міфологеми, накинуті царизмом і більшовицько-сталінською історіографією на український історіографічний процес, відновити історичну правду, активізувати історичні дослідження. Якраз у ці роки народилася ідея створити багатотомні праці з історії України, багатотомну історію міст і сіл України, почалася підготовка Української радянської енциклопедії, Радянської енциклопедії історії України, започатковувалися міжвідомчі збірники з історіографії та джерелознавства. Шляхом створення енциклопедій влада хотіла законсервувати ідеологічні штампи в трактуванні української історії.

На рубежі 1950–1960-х років в історичній науці УРСР тихо співіснували протилежні погляди на історію українського на-

роду, особливо козацько-гетьманської доби. В першому томі «Історії Української СРСР» Іван Виговський та Іван Мазепа фігурували як «підлі зрадники», Павло Тетеря – «слухняний агент польських панів», Петро Дорошенко – «турецький ставленик», Кость Гордієнко – «зрадник і демагог» і т. д. Головний мотив таких оцінок пояснювався тим, що ці діячі в тій чи іншій мірі не орієнтувалися на союз із Росією, виступали поборниками українського автономізму.

Натомість у працях М. Марченка «Визвольна війна українського народу 1648–1654» (1953), І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» (1954), В. Голобуцького «Запорізьке козацтво» (1957), О. Апанович «Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50–70-х років XVII ст.» (1960) українське козацтво і його старшинська верства змальовувалися як прогресивна і свідомою сила українського народу, що виступала за його національне і соціальне звільнення, за свою державність.

Особливо слід звернути увагу на праці з історії українського козацтва і Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького *Володимира Голобуцького* (1903–1993) – відомого українського історика, завідуючого відділом історії феодалізму Інституту історії. Його кандидатська і докторська дисертації були присвячені козацько-гетьманській добі: дипломатичним зносинам Московського уряду з Б. Хмельницьким та соціальної історії Чорноморського козацтва. Хоч на працях В. Голобуцького «Богдан Хмельницький – великий син українського народу» (1954), «Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775 рр.» (1961), «Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа» (1962) та інших серйозно відбилися штампи офіційної ідеології, особливо концепція «старшого брата», вони відіграли важливу роль у формуванні суспільного погляду на самобутність і окремішність козацької історії українського народу. Не випадково його праці не раз піддавалися критиці й цькуванню в періодиці, а прихильники українського Відродження та «шістдесятники» зверталися до них за моральною підтримкою. До речі, у 1994 р., уже після смерті історика, побачило світ його «Запорізьке козацтво», очищене від ідеологічних спотворень тоталітарних часів.

Поступово в суспільній свідомості уживалися дві «історії»: офіційна – здебільшого фальшива і спотворена, і неофіційна,

¹ Іван Світличний присвятив Михайлу Брайчевському вірш «Ностальгія».

що побутувала в середовищі передової інтелігенції, зорієнтована на пошук істини. Звідси – подвійна мораль, роздвоєність особистості. Бунт «шістдесятників» і був зумовлений протестом проти подвійної моралі, неправди і лицемірства.

Пробудження інтересу до історії, ріст національної свідомості спонукали ряд істориків відмежуватися від офіційної історіографії. Одним з перших серед них був *Михайло Брайчевський* (1924–2001) – визначний український історик, археолог, вихованець Київського університету ім. Т. Шевченка (1948), дослідник історії слов'янських народів, заснування Києва, етногенезу українського народу. Історик долучився до створення «Нарисів стародавньої історії УРСР», «Історії Києва», «Історії українського мистецтва» та ін. З 1960 по 1968 р. він працював в Інституті історії, досліджував українське середньовіччя. Публічним викликом насадженню в історичній свідомості лженаукових концепцій стала монографія М. Брайчевського «Коли і як виник Київ». Це науковий синтез відомостей, почерпнутих із писемних і археологічних джерел, який дозволив ученому запропонувати принципово нову схему заснування Києва, передісторія якого бере свій початок з часів палеоліту. На його думку, найдавніші сліди існування поселень на території Києва пов'язані з Кирилівською стоянкою (15–20 тис. років тому), зі стоянкою у Протасовому яру поблизу Байкового кладовища. Важливим рубежем розвитку древнього поселення історик вважав неолітичні стоянки по всій долині й узбережжі Дніпра: на Лисій горі, Солом'янці, на Микільській Слобідці, у Вигурівщині. Кінець неолітичної епохи був епілогом пам'яток блискучої трипільської культури, культури епохи бронзи і залізного віку. Археологія докиївських поселень дала підстави вченому зробити висновок, що до III ст., тобто до початку його слов'янського періоду, були закладені основи для виникнення міста. Він окреслив межі території, на якій формувався град Кия (укріплене поселення, «замок», фортеця), у другій половині VI – на початку VII ст. на Старокиївській і Замковій горах, на Подолі, Печерську. Поступово Київ виріс у значний політичний, економічний та культурний центр Середнього Подніпров'я, столицю найбільшої і найсильнішої держави в середньовічній Європі. Таким чином, початок історії Києва М. Брайчевський ув'язав з рубежем старої і нової ери, визначаючи йому вік у 2 тис. років.

Логічним продовженням монографії з історії Києва стали дослідження М. Брайчевського «Біля джерел слов'янської державності» (1964), «Походження Русі», в яких науково обґрунтував наступність основних ланок етногенезу слов'ян, консолідації східнослов'янських племен, довів тотожність антів і полян, які склали серцевину формування Київської держави. Київська Русь розглядається не як мононаціональна держава, оскільки в ній жили пращури трьох сучасних східнослов'янських народів: білоруського, українського і російського, а також інші племена. В такий спосіб учений поставив під сумнів існування спільної їх колиски – давньоруської народності.

Справжнім викликом радянській історіографії стала праця М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції» (1966), яка поширювалася самвидавом, а вперше була надрукована лише в 1972 р. в Канаді. Автор піддав науковій експертизі партійні «Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією. 1654–1954 рр.», критично проаналізував з «марксистських позицій» і переконливо довів повну невідповідність їх положень історичним фактам і джерельним свідченням. Він спростував офіційну версію про «возз'єднання», викрив її фальш і показав, що обіцяний Московію союз і допомога фактично означали приєднання України до Росії. Возз'єднатися може один народ, а якщо визнавати український і російський народи як окремі, то вони аж ніяк не могли возз'єднатися. Договір з Московією, – вказував історик, – означав, що Б. Хмельницький визнавав протекторат Московської держави, тобто приєднання до неї. За ці висловлювання, до яких ми ще повернемося у наступній лекції, М. Брайчевський поплатився роботою: у 1968 р. його було звільнено з посади наукового співробітника Інституту історії начебто «через скорочення штатів».

Потужними осередками «шістдесятництва» в історичній науці були західноукраїнські міста, насамперед Львів, Луцьк та Івано-Франківськ (до 1962 р. Станіслав). Ряд істориків Інституту суспільних наук, Львівського університету, Івано-Франківського педінституту, аналізуючи трагічні наслідки культу особи Сталіна та ігнорування ним законності, стали акцентувати увагу на порушеннях задекларованої КППС національної політики, русифікації, на продовженні репресій щодо учасників визвольної боротьби, вояків УПА, підпільників ОУН,

переслідування членів їхніх родин, активно пропагували самостійницькі ідеї та вихід УРСР із СРСР. Альтернативне до офіційного бачення історії України висловлювали історики Ярослав Дашкевич, Валентин Мороз, Петро Арсенич, Дмитро Іващенко, студент історичного факультету Львівського університету Іван Гель та ін. Усі вони були покарані режимом.

Розчарувавшись у політиці М. Хрущова та його ставлеників в Україні, яка починаючи з 1960-х років набувала дедалі реакційно-репресивнішого характеру, послідовники «шістдесятників» пішли далі. Вони стали створювати підпільні групи й організації, які критикували існуючий режим, вели пропагандистську роботу і закликали до боротьби за суверенізацію України. У 1959 р. на Львівщині була створена Українська робітничо-селянська спілка, в програмі якої гостро критикувалися ставлення влади до голоду 1932–1933 рр., репресії, бюрократичні методи управління економікою і культурою, національна політика. Спілка ставила своїм завданням боротьбу за вихід України з СРСР шляхом референдуму. Її лідер Левко Лук'яненко (в роки незалежності – народний депутат України) був засуджений до розстрілу.

Члени іншої підпільної організації на Івано-Франківщині та в Донбасі – Український національний фронт (Д. Квецько, З. Красівський) – поширювали заборонені праці з історії України, публікували самвидавом у журналі «Воля і Батьківщина» матеріали, що викривали злочинну діяльність режиму, розповсюджували старі видання ОУН та УПА, національну символіку. Всі провідники фронту згодом були заарештовані й засуджені.

З погляду історіографії, рух українського опору важливий тим, що його учасники були борцями за правдиву історію свого народу, проти фальші й перекручень, показували приклад нескореності, будили суспільний інтерес до історичних знань. Він справляв позитивний вплив на формування молодого покоління істориків. Як згадує С. Білокінь, спілкування із «шістдесятниками» утверджувало в молодих істориків усвідомлення того, що поряд з офіційною, спотвореною історією існує історична правда, яку треба пізнати. Він вважає, що їхні погляди сповідувало багато викладачів історії вузів України. Наприклад, коли в часи брежнєвщини О. Кудлай у лекційному курсі з історіографії у Київському університеті ім. Т. Шевченка одну з лекцій цілком присвятив М. Грушевському, то це було приємною

несподіванкою для студентів і виявом громадянської позиції викладача.

Новим явищем у розвитку історичної науки в УРСР, яке за часом співпало з рухом «шістдесятників», було розширення міжнародних зв'язків істориків, щоправда, в межах так званої соціалістичної співдружності. Ряд науковців Інституту історії, зокрема Ф. Шевченко, І. Бойко, П. Калениченко, О. Компан та інші, побували в зарубіжних відрядженнях. І. Кулінич та М. Кошик опублікували в 1961 р. в Німецькій Демократичній Республіці монографію «Револьюційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні (1918–1919 рр.)», В. Клоков видав у Братиславі монографію «Боротьба народів слов'янських країн проти фашистських поневолювачів (1939–1945 рр.)».

Учені інституту ширше долучалися до дослідження історії зарубіжних країн. П. Калениченко опрацьовував актуальні проблеми історії Польщі, П. Сохань – Болгарії, С. Пархомчук – Румунії, І. Мельникова – Чехословаччини. Цією проблематикою переймалися й історики університетів. Зокрема, у Харківському університеті склалася своєрідна школа болгаристики, представлена Б. Сідельниковим, Г. Поповим та ін. Однак дослідження з історії соціалістичних країн, підготовлені в УРСР, мали дуже серйозну хибу: їхні автори намагалися механічно перенести радянську схему соціалістичного будівництва на країни Європи і в такий спосіб виводити його «загальні закономірності». Радянські історики замовчували або тенденційно оцінювали рух опору сталінізації європейських країн «народної демократії», зокрема події кінця 1940-х років у Польщі, НДР та Чехословаччині, збройне придушення виступу демократичних сил у Польщі та Угорщині восени 1956 р.

Марксистські історики УРСР, інших радянських республік, країн-сателітів СРСР продовжували залишатися в ізоляції від західної історіографії, були втягнуті в орбіту ідеологічного протистояння, що негативно позначалося на тематиці та рівні науковості їх досліджень.

Отже, історична думка в УРСР доби хрущовської «відлиги» зазнала впливу нових громадських рухів, насамперед «шістдесятництва», яке стало прообразом майбутнього дисидентства. Заклик до правдивого й об'єктивного висвітлення історії України, зацікавленість замовчуваними проблемами (голодомор, розстріляне відродження та ін.) були стимулом для перегляду

пануючих у радянській історіографії ідеологем, відтворення історичної правди і заповнення прогалин. Однак реалізація цих завдань наштовхувалась на спротив з боку комуністичної партії, владних структур і карально-репресивних органів, які за будь-яку ціну намагалися зберегти існуючу систему, тримати під своїм контролем історичну науку як інструмент ідеологічної обробки населення.

XV.3. Заснування Українського історичного товариства як відповідь на виклик радянської історіографії

1950-ті – перша половина 1960-х років – важливий етап розвитку української історичної думки в діаспорі як частини української історіографії взагалі. Незважаючи на деяке ослаблення міжнародної напруженості, так звану розрядку, «холодна війна» продовжувалась, залізна завіса роз'єднувала істориків СРСР і західних країн.

В умовах, коли історичні дослідження після смерті Сталіна і під впливом суспільної критики наслідків його культу помітно пошавилися, залишаючись водночас ідеологічною служницею тоталітарного режиму, коли на історію України були накинуті концептуальні пута «Тезами до 300-річчя возз'єднання України з Росією», прірва між істориками в УРСР і у вільному світі стала ще більшою.

Перед українськими істориками в еміграції постав ряд принципів нових і важливих завдань. Вони були чітко викладені у статтях О. Оглоблина «Думки про сучасну українську советську історіографію» (1963) та «Завдання української історіографії на еміграції» (1963). Мова йшла про те, що український історик, перебуваючи на еміграції, має охороняти права і честь української історичної думки і науки, зберігати її кращі традиції, підтримувати зв'язок із світовою історичною наукою, створювати нові наукові праці з найважливіших проблем історії України із широким залученням зарубіжних джерел та літератури.

Історики діаспори бачили своє покликання в рішучих виступах проти офіційної радянської схеми і концепцій історії України, в об'єктивній критиці сфальсифікованих праць радянських істориків, підготовлених на замовлення влади, а також помилкових іноземних концепцій історії України,

визначати реальні здобутки історичної науки на материковій Україні¹. Власне, над реалізацією цих завдань історики діаспори плідно працювали ще з міжвоєнних часів і досягли вагомих успіхів. Однак у міру витіснення наукової історіографії в УРСР на узбіччя, підміни її партійною, перетворення в інструмент ідеології комуністичної влади значно зростала роль і відповідальність істориків діаспори за долю української національної історіографії.

Наприкінці 1950-х років в Заході активно працювали близько 40 професійних істориків. Головними осередками української історіографії в діаспорі залишалися УВАН, НТШ та УВУ, однак основні сили істориків з об'єктивних причин поступово перемістилися з країн Західної Європи до США і Канади, виникали напружені, а часом і конфліктні ситуації у взаємовідносинах існуючих інституцій та істориків різних методологічних орієнтацій. Історична наука в еміграції зазнала великих втрат, найбільшою з них була смерть Д. Дорошенка (1951) – президента УВАН, професора кафедри історії УВУ. Не стало Б. Крупницького, В. Щербаківського, А. Яковліва, П. Грицака та ін.

Одне з чільних місць у зарубіжній українській історіографії з 1950-х років посів *Олександр Оглоблин* (1899–1992) – голова історичної секції, а з 1970 р. – президент УВАН. У 1960 р. побачила світ його монографія «Гетьман Мазепа та його доба», що була продовженням його ґрунтовної розвідки «Гетьман Іван Мазепа і Москва» (1959). Вона побудована на великому архівному матеріалі, який він опрацював свого часу в Києві та Москві, почерпнув у бібліотеках і архівах західних країн. Це був виклик радянській історіографії, яка або проклинала Мазепу, або замовчувала його ім'я.

Особливу увагу історик приділяв творчому розвитку поглядів М. Грушевського на наукову схему української історії, яка, як відомо, закінчувалась XVIII ст. У підготовленій ним праці «Проблема схеми історії України XIX–XX століття (до 1917 року)» була продовжена наукова схема М. Грушевського і поширена на все XIX та початок XX ст. О. Оглоблин виклав критерії цієї схеми, окресливши серед них: а) процес формування українського територіального масиву; б) складання єдиного

¹ Див.: Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції // Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. – С. 288–289.

національно-господарського організму; в) державно-правовий і політичний статус України; г) консолідація української провідної верстви; д) соціальна структура українського суспільства; е) культурний процес; є) формування модерної української нації.

З урахуванням цих критеріїв учений запропонував модель періодизації історії України ХІХ–ХХ ст., яка суттєво відрізнялася від радянської періодизації, що не сповідувала самостійність українського історичного процесу.

Плідно працювали в царині історії України Н. Полонська-Василенко, В. Дубровський, І. Борщак, М. Ждан, Р. Клименко, І. Каменецький, Л. Винар, активно долучалася молода генерація істориків, що сформувалася в еміграції.

За таких умов перед українськими істориками в діаспорі нагально постало завдання консолідації наукових сил, формування організаційних засад співпраці науковців, розкиданих по різних країнах Європи й Америки, координації їх праці. Ставала зрозумілою потреба створення наукового товариства незалежних українських істориків, яке б мало свій власний друкований орган.

Група істориків, чільними постатями в якій були О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, В. Дубровський, М. Ждан, М. Антонович, Л. Винар, О. Домбровський та ін., у 1963 р. започаткували видання наукового журналу «Український історик». Це було саме в той період, коли в СРСР згорталися реформи М. Хрущова, верх брали консервативні сили, а «Український історичний журнал» перетворювався в звичайний рупор комуністичної пропаганди і не був виразником української національної історіографії.

Уже в першому числі «Український історик» задекларував, що має за мету стати правдивим дзеркалом здобутків української історичної науки, сприяти її подальшому розвитку на кращих традиціях, боронити українську історіографію від фальсифікацій. Журнал мав представляти національну історіографію світової історичної науки. Його перше число побачило світ у Денвері (США) завдяки великій організаційній роботі ще тоді молодого, але дуже здібного й перспективного дослідника Любомира Винара, який з 1964 р. став його головним редактором і залишається на цій високій посаді понад 40 років.

Перу історика вже тоді належали оригінальні розвідки з історії козацько-гетьманської України, в т. ч. джерелознавчі,

про українсько-молдавські відносини, козацькі зв'язки з Австрією і Ватиканом. Він зарекомендував себе талановитим майстром історичного портрета, свідченням чого були нариси «Іван Підкова» (1957), «Андрій Войнаровський» (1962), «Князь Дмитро Вишневецький» (1964) та ін. Привернули увагу історіографічні дискурси Л. Винара «Історичні праці Івана Франка» (1957), про творчу спадщину М. Грушевського. Цей доробок молодого вченого, широка ерудиція об'єктивно створювали йому необхідний для редактора часопису авторитет. Видання журналу викликало зацікавленість до нього з боку української (і не лише) громади в багатьох країнах світу і тільки в УРСР було оцінено як ще одна спроба «буржуазно-націоналістичної пропаганди» та «фальсифікації минулого і сучасного українського народу».

Навколо редколегії «Українського історика» формувалася авторський актив, який підтримував ідею створення самостійної асоціації дослідників історії України, що працюють поза материковою Україною.

У четвертому числі «Українського історика» за 1964 р. було оприлюднене звернення Ініціативної групи про створення Українського історичного товариства. У 1965 р. воно було засноване, а його першим президентом став О. Оглоблин, заступником – Н. Полонська-Василенко, яка водночас очолила Європейський відділ товариства. До участі в роботі товариства активно залучалися, окрім уже згаданих, археологи П. Курінний та Я. Пастернак, М. Міллер, етнограф Є. Онацький, історики церкви М. Чубатий, І. Назарко та інші, які стали членами редколегії «Українського історика».

Товариство репрезентували дійсні члени-дослідники та члени-прихильники (аматори історії). Були створені осередки і відділи товариства в Німеччині, США, Франції, Великій Британії, Канаді, Австралії та інших країнах. Товариство поставило перед собою такі завдання, як об'єднання істориків для наукового дослідження історії України та сприяння виданню їхніх праць, оборона інтересів та традицій вільної української історичної науки, спростування фальшивих і тенденційних інтерпретацій історії українського народу, виявлення і публікація джерельних матеріалів з української історії, що відклалися в закордонних архівах і бібліотеках, співпраця з українськими науковими установами у вільному світі.

Реалізуючи ці завдання, Українське історичне товариство (далі – УІТ) та «Український історик» (далі – «УІ») визначили пріоритети, до яких було віднесено вивчення спадщини найвидатнішого українського історика, будівничого української державності в 1917–1918 рр. Михайла Грушевського, ім'я і твори якого були заборонені в УРСР, а в західному світі навколо його особи точилися гострі дискусії. До того ж у 1966 р. виповнювалося 100 років від дня народження вченого.

Так, завдяки діяльності УІТ, «УІ» і особистому подвижництву Л. Винара в середині 1960-х років зароджується нова галузь історичних знань – *грушевськознавство*. Характеризуючи його розвиток, Л. Винар наголосив на *міждисциплінарності* грушевськознавства, яке інтегрувало зусилля істориків, архівістів, літературознавців, філософів, політологів, правників, соціологів, представників інших галузей знань, бо тільки в такий спосіб можна було всебічно і комплексно дослідити різні сторони діяльності М. Грушевського як людини, ученого, громадсько-політичного і державного діяча.

Навколо «Українського історика» сконсолідувалася творча група дослідників, переважно членів УІТ, які вже в 1960-х роках оприлюднили цілу низку наукових розвідок про життя і спадщину Великого Українця. Серед них Л. Винар, О. Оглоблин, М. Антонович, І. Борщак, І. Витанович, О. Домбровський, М. Ждан, Т. Мацьків, І. Каменецький, Я. Пеленський, О. Прицак, Н. Полонська-Василенко, М. Чубатий, М. Андрусак, Є. Онацький та ін. На сторінках «УІ», крім досліджень, публікувалися джерельні матеріали з грушевськознавства, огляди наукових конференцій.

Тон об'єктивного і виваженого підходу до аналізу ролі М. Грушевського в українській історіографії та в національному відродженні задав О. Оглоблин у статті «Михайло Грушевський і українське національне відродження» («УІ», 1964, ч. 2–3). Це було і покаяння історика за свою участь у «викриваннях» М. Грушевського в 1920-х роках.

За умов замовчання і паплюження в УРСР імені найвидатнішого історика українська наукова і культурна громадськість широко відзначила в 1966 р. його 100-річний ювілей¹. З нагоди цієї дати Українське історичне товариство оприлюднило

¹ У 1966 р. Ф. Шевченко опублікував в «Українському історичному журналі» статтю «Чому М. Грушевський повернувся на Радянську Україну», яка була негативно сприйнята в партійних інстанціях.

спеціальне звернення, в якому наголошувалося, що «советська влада вважає М. Грушевського за найбільшого ворога комуністичного режиму в Україні. Його твори фактично заборонені, його ім'я стало символом т. зв. «буржуазного націоналізму». Боротьба проти дій М. Грушевського в поневоленій Україні набуває ще більшої гостроти»¹. А відтак окреслювалися завдання українства у вільному світі осмислити повчальні уроки М. Грушевського, очистити його ім'я і спадщину від фальсифікацій і спотворень як у СРСР, так і на Заході².

Винятково важливе значення мало й те, що багато праць істориків діаспори в ці роки побачили світ англійською, німецькою і французькою мовами, що дало змогу західній історіографії повніше зрозуміти місце і роль М. Грушевського у розвитку української історичної думки.

Розвиток грушевськознавства засвідчував, що у західних країнах знайшли продовження наукові традиції історичної школи М. Грушевського, які з кінця 1930-х років (після включення Західної України до УРСР) викорінювалися в Радянському Союзі.

Таким чином, у період 1950-х – першої половини і середини 1960-х років вагомий внесок у розвиток української історичної науки внесли історики діаспори.

Рубіжне значення для національної історіографії мало заснування наукового журналу «Український історик» (1963) та Українського історичного товариства, навколо яких сконсолідувалися основні сили українських істориків та українознавців. Заслуга Л. Винара, О. Оглоблина та інших учених і в тому, що вони започаткували в західному світі новий напрям міждисциплінарних досліджень – грушевськознавство.

Загальні висновки

Друга половина 1950-х – початок 1960-х років – важливий період у розвитку української історичної науки як з точки зору змін у радянській історіографії під впливом розвін-

1 Український історик. – 1966. – Ч. 3. – С. 9–10.

2 Ряд зарубіжних політичних формацій, зокрема Товариство ім. М. Міхновського, деякі осередки ОУН дорікали М. Грушевському за його «соціалістичні» орієнтири, а повернення до України оцінювали як «національну зраду».

чування культу особи Сталіна, хрущовської «відлиги», руху «шістдесятників», так і нових явищ в історичній думці української діаспори. Були частково ослаблені ідеологічні репресії і переслідування істориків, що займалися українознавством, розширено доступ до архівів, засновано «Український історичний журнал», збільшено прийом студентів на історичні факультети, відкрито цільову підготовку істориків партії, створено систему координації і планування історичних досліджень. Однак подолання «шкідливих наслідків культу особи» в радянській історичній науці України зводилося фактично до викреслювання цитат і посилань на твори Й. Сталіна, що не зачепило глибших шарів, тобто тих концепцій, які були накинута правлячим режимом історіографії. Положення й оцінки, вироблені істориками після зловісної постанови ЦК КП(б)У 1947 р., що звинувачувала праці Інституту історії України в «рецидивах буржуазного націоналізму», залишалися без суттєвих змін. Продовжували відігравати роль методологічних орієнтирів «Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією» як директивний документ КПРС.

Основні зусилля радянських істориків продовжували зосереджуватися на історії революційного руху, робітничого класу і селянства, дослідженні революції 1905–1907 рр., жовтневої революції і встановлення радянської влади в Україні. Водночас їх увага дедалі більше переносилася на вивчення соціалістичних перетворень, узагальнення досвіду індустріалізації та колективізації, культурної революції. В історичній науці під впливом концепції керівної ролі КПРС на пріоритетне місце висувалися історико-партійні дослідження, що координувалися головною науково-дослідною установою в цій сфері знань – Інститутом історії партії ЦК КПУ – філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Характерною ознакою розвитку радянської історіографії була також орієнтація на підготовку колективних праць, теми яких визначалися зверху. Це вело до того, що творча праця істориків як дослідників нівелювалася, набувала чисто виконавського характеру, губилася індивідуальність науковця, натомість зростала адміністративна роль керівника колективу. В цей період започатковується підготовка багатотомних історій України, історії міст і сіл, Української радянської енциклопедії,

Радянської енциклопедії історії України, документальних збірників.

Фундатором і оборонцем національних традицій української історіографії залишалися осередки історичної науки УВАН, НТШ, що діяли в діаспорі, які, незважаючи на втрати і суперечності, залишалися її опорними центрами. Особливість еміграційної історіографії періоду 1950–1960-х років полягала в тому, що, по-перше, значна частина її сил перемістилася з країн Західної Європи до США і Канади, по-друге, необхідність консолідації українських істориків в еміграції, координації їх наукової діяльності продиктувала утворення Українського історичного товариства та його друкованого органу – журналу «Український історик», по-третє, зусилля істориків діаспори зосереджувалися на пріоритетних дослідженнях тих проблем історії України, які або замовчувались, або фальсифікувались у радянській історіографії.

Запитання для самоконтролю

1. Що розуміють під хрущовською «відлигою» і як вона вплинула на розвиток історичної науки?
2. Висвітліть значення критики культу особи Сталіна та його наслідків для подальшого розвитку української історіографії.
3. Які зміни сталися в тематиці та спрямованості праць з історії України в другій половині 1950-х – на початку 1960-х років і яка роль у цьому «Українського історичного журналу»?
4. Чому не відродилися національні традиції історичної науки в УРСР?
5. Як Ви розумієте значення руху «шістдесятників» для подальшого розвитку української історичної науки?
6. У чому виявилася участь українських істориків у русі «шістдесятників»?
7. Чому, на Вашу думку, праці М. Брайчевського були викликом радянській тоталітарній історіографії?

8. Які особливості характерні для розвитку історичної думки в українській діаспорі 1950-х – першої половини 1960-х років?
9. Схарактеризуйте значення заснування часопису «Український історик» для розвитку української історіографії.
10. Коли було створене Українське історичне товариство і які його програмові завдання?

Лекція XVI

Протистояння істориків УРСР та діаспори в добу брежнєвщини (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х років)

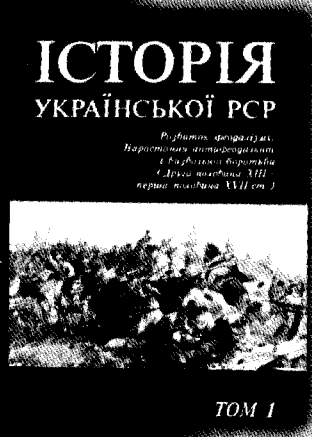
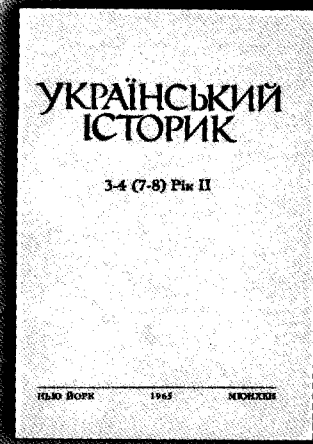
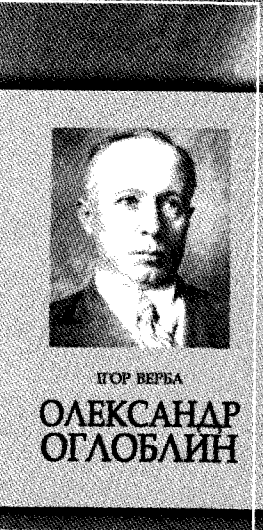
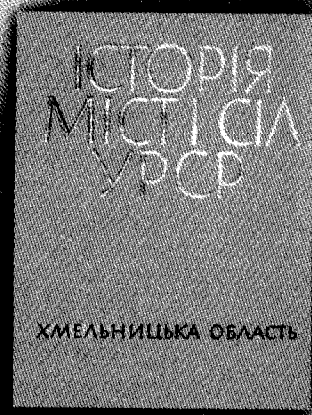
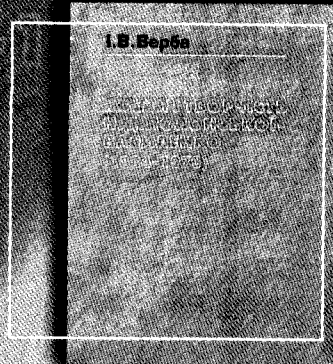
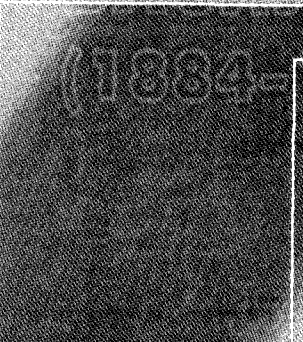
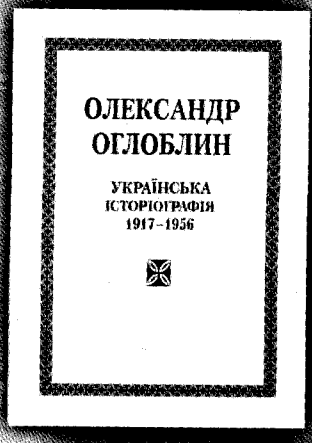
XVI.1. Українська історіографія в контексті ідеологічної боротьби і тотальної русифікації суспільного життя

XVI.2. Історики діаспори в обороні національних традицій української історіографії

XVI.3. Основні напрями історичних досліджень в УРСР в умовах загострення кризи авторитарного режиму

Н. Полонська-Василенко

Мета:

Висвітлити негативні наслідки авторитаризму, політики русифікації для розвитку історичної науки, її застій і кризи, загострення ідеологічної боротьби, з'ясувати вплив дисидентського і правозахисного руху на історіографічну ситуацію, зміни в тематиці та змісті досліджень, показати роль істориків діаспори у відстоюванні національних традицій української історіографії та її творчому збагаченні.

На розвитку історичної науки в УРСР нового двадцятиріччя позначилися події, започатковані у жовтні 1964 р., коли внаслідок закулісної змови у вищому компартійному керівництві та верхівкового перевороту було усунено від політичної діяльності М. Хрущова, що призвело до згортання реформ і переходу до нового курсу та авторитаризму. Нове керівництво на чолі з Л. Брежневим припинило реабілітацію, критику наслідків культу особи і злочинів Сталіна, розгорнуло наступ на «шістдесятників», відновило практику політичних репресій, зокрема щодо інакодумців і правозахисників. На зміну часткової лібералізації культурно-національного життя, зростання інтересу до української історії партійно-державне керівництво вдалося до тотальної русифікації України, накидання на українську історіографію нових ідеологічних парадигм під прикриттям інтернаціоналізації суспільних відносин. На зміну хрущовській «відлизі» прийшли «заморозки» брежневщини, утвердження авторитаризму, посилення партійного диктату.

В історичній літературі 1970-ті – першу половину 1980-х років називають «періодом застою», при цьому замовчується, що СРСР сповзав до системної кризи, яка не обминула й історичну науку. І все ж розвиток історичної думки в УРСР мав деяку специфіку, зумовлену особливим статусом П. Шелеста в партійній номенклатурі та його ставленням до національної історії, культури і мови. Після його звільнення з посади першого секретаря ЦК КПУ і затвердження на ній В. Щербицького історіографічна ситуація погіршилася, особливо внаслідок призначення В. Маланчука головним ідеологом КПУ, що зарекомендував себе новітнім Валуєвим, «безкомпромісним борцем проти українського націоналізму». Його безпardonне втручання в діяльність гуманітарних інституцій АН УРСР, насамперед Інститутів історії, археології, мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського, історич-

них кафедр вузів, видавництва і періодичних видань супроводжувалося каральними акціями і судилищами, що їх проводили органи КДБ щодо тієї частини української інтелігенції, яка обстоювала право українців на свою правдиву історію, рідну мову, національну культуру та державність. Як доказ цього можуть служити цькування видатного українського письменника Олесе Гончара за його гостросюжетний роман «Собор», кримінальне переслідування дисидентів та правозахисників, дискримінаційні та репресивні заходи щодо І. Дзюби, М. Брайчевського, О. Апанович, Я. Дзири, О. Компан, К. Стецюк, О. Карпенка, В. Мороза та ін.

XVI. 1. Українська історіографія в контексті ідеологічної боротьби і тотальної русифікації суспільного життя

Зміни в політичному курсі КПРС, ресталінізація суспільного життя, нові ідеологічні парадигми щодо побудови комунізму на кшталт злиття націй і формування нової наднаціональної спільності, конституційне узаконення монополії комуністичної партії та її ідеології, курс на тотальне зрощення суспільства відбилися на історіографічній ситуації, за часом співпали з новим етапом у розвитку історичної науки. Її особливість полягала в тому, що здійснювався перехід до створення узагальнюючих багатотомних праць з історії України, історії міст і сіл, відбувалася енциклопедизація історичних знань. За таких умов історіографії нав'язувалися поряд з існуючими нові ідеологічні парадигми, в результаті чого вона втрачала наукову основу. Під жорсткий партійний і цензурний контроль була поставлена діяльність Інститутів історії і археології, Інституту історії партії ЦК КПУ, вузівських кафедр історії, редколегій «Українського історичного журналу», наукових збірників.

Ще в 1962 р. за рішенням ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР у Москві проходила Всесоюзна нарада щодо поліпшення підготовки науково-педагогічних кадрів з історичних наук. За її рекомендаціями була змінена структура Інституту історії, злиті відділи історії феодалізму і капіталізму, на базі відділів історії країн народної демократії, загальної історії і міжнародних відносин створювався відділ нової і новітньої історії зарубіжних країн, відділ допоміжних історичних дисциплін було реформовано у відділ історіографії та джерелознавства, а згодом засно-

вані відділ історії міст і сіл УРСР та відділ дружби і співробітництва народів СРСР (1963). Оскільки перед історичною наукою ставилося завдання зміцнити зв'язки з життям, з практикою соціалістичного і комуністичного будівництва, забезпечувати високу ідейність і «ленінську партійність досліджень», було створено два окремих відділи: історії комуністичного та історії соціалістичного будівництва, внаслідок чого основні штатні посади виділялися для дослідження радянської доби. Через рік було «зміцнено» керівництво інституту. Замість О. Касименка директором став Кузьма Дубина (1906–1967) – дослідник теорії соціалістичної революції, історії Великої Вітчизняної війни, співавтор тритомника «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» (1967–1969), науково-популярного посібника «Історія Української РСР» (1967). Невдовзі після його смерті в 1968 р. директором було призначено Андрія Скабу (1905–1986), який до цього був секретарем ЦК КПУ з ідеології, на час переходу в інститут не мав роком раніше був обраний академіком АН УРСР. Тільки в 1971 р. появилася монографія А. Скаби «Парижская мирная конференция и иностранная интервенция в Стране Советов, январь 1919 г.».

Реорганізації відділів продовжувалися і в наступні роки. Часом нові структурні підрозділи створювалися під конкретних осіб або для виконання особливих завдань. Так, у 1968 р. було організовано під вивіскою відділу зарубіжної історіографії групу по викриттю буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії УРСР і СРСР.

Історична наука дедалі більше політизувалася і використовувалася в ідеологічній боротьбі, націлювалася на насадження комуністичної свідомості в суспільстві, його зрощення. Неухильно зростала кількість російськомовних публікацій. У 1963–1964 рр. під виглядом виправлень і доповнень вийшла російською мовою «История Киева» в двох томах, популярний нарис «История Украинской ССР» О. Касименка (1965), поширилася практика двомовних видань, зокрема «Нарисів історії Комуністичної партії України». Активно втілювалася абсурдна теорія І. Білодіда про «двомовність української соціалістичної нації». Нова програма КПРС (1961) обстоювала курс на стирання національних відмінностей, формування радянського народу як «нової історичної спільності людей», російська мова набула офіційного (державного) статусу як засіб міжнаціонального спілкування.

У публікаціях І. Кравцева, О. Кудлая, В. Панібудьласки, А. Лихолата, Ф. Горовського, В. Сульженка та інших як результат національної політики КПРС розглядався «розквіт націй», а її головне призначення – «зближення націй», аж до злиття. Абсурдність такого трактування маскувалася декларативними назвами праць на зразок: «Розквіт і зближення націй», «Радянський народ – утілення принципів інтернаціоналізму», «Радянський народ – нова історична спільність» і т. п. Треба зазначити, що ці та інші ідеологеми наштовхнулися на спротив «шістдесятників», національно свідомої інтелігенції, в т. ч. багатьох істориків.

Протестом новій хвилі зросійщення стали лист і праця літературознавця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», надіслані наприкінці 1965 р. керівникам республіки П. Шелесту і В. Щербицькому. У цій праці науково обґрунтовувалася невідповідність русифікаторської політики КПРС марксизму, доводився її відхід від вчення В. Леніна і власних рішень, викривалися підступні й катастрофічні наслідки антиукраїнської політики. Праця І. Дзюби поширювалася шляхом самвидаву, була опублікована за кордоном, у т. ч. англійською мовою, викликала великий політичний резонанс в українській діаспорі. Автора звільнили з роботи, вимагали публічного покаяння. За завданням ідеологічного відділу ЦК КПУ масовим тиражем була видана брошура «Що і як обстоює Іван Дзюба?» під псевдонімом Богдана Стенчука, на яку відгукнувся В'ячеслав Чорновіл самвидавівською брошурою «Що і як обстоює Б. Стенчук?». Під час репресій 1972 р. І. Дзюбу було заарештовано і відправлено за тюремні ґрати. Оборона національних прав, захист української мови, культури, історичної правди стали пріоритетним напрямом дисидентського руху, в якому брали участь і ряд істориків, зокрема М. Брайчевський, О. Апанович, О. Компан, Я. Дашкевич, Я. Дзира, В. Мороз, С. Білокінь та ін.

У 1969 р. побачила світ монографія *Олени Апанович* (1919–1999) – визначного українського історика, дослідника українського козацтва та Запорозької Січі, старшого наукового співробітника Інституту історії – «Збройні сили України першої половини XVIII ст.», яка вкрай агресивно була зустрінута українофобами. Тільки втручання П. Шелеста за поданням секретаря ЦК з ідеології академіка Ф. Овчаренка тираж книги вдалося врятувати від знищення, але в період маланчуківських репресій (1972–1978) О. Апанович нагадали про її «націона-

лістичні збочення» в цій та деяких інших працях («Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50–70-х років XVII ст.» (1960), «Відображення суспільно-політичних поглядів українського народу проти соціального і національного гноблення в історичних піснях» (1968)) та ін. Її було звільнено з роботи. З 1972 по 1986 р. О. Апанович працювала в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР ім. В. Вернадського, а на її праці було накладено табу.

За «скороченням штатів», а фактично «за пропаганду буржуазно-націоналістичних ідей і дружні взаємини з репресованими дисидентами» у 1972 р. після виходу в світ «Літопису Самовидця» (1971) було звільнено з посади наукового співробітника Інституту історії, його упорядника і перекладача *Ярослава Дзиру* – талановитого джерелознавця, палеографа, дослідника козацьких літописів. Його кандидатська дисертація «Літопис Величка і творчість Т. Шевченка» довго не рекомендувалася до захисту і тільки в 1968 р. була захищена в Одеському університеті ім. Мечникова. Майже на 18 років історик Я. Дзира був позбавлений права на наукову працю, його дослідження не друкувалися до часів «гласності» і горбачовської перебудови.

Наведені факти засвідчують, що в радянській історіографії, незважаючи на тотальний наступ авторитаризму, паралельно з відкрито апологетичним напрямом, провідники якого ортодоксально вислужувалися перед правлячим режимом, пристосовувалися до його лінії, з конформістською течією, представленою здебільшого істориками національно-комуністичних орієнтацій, окремі історики продовжували професійно розвивати національні традиції української історичної науки, намагалися правдиво висвітлювати історію України, чинили спротив перетворенню історії в служницю режиму. І в радянські часи було багато чесних, порядних і добросовісних істориків – професіоналів, які залишили добрий слід у науці, чиї імена збережуться в анналах національної історіографії. До тих імен, що вже називалися, треба додати ім'я *Костя Гуслистого* (1902–1973) – видатного українського історика, етнографа, етнолога, вихованця Д. Яворницького та Д. Багалія, прихильника історичної концепції М. Грушевського, наукового співробітника та завідувача відділом Інституту історії України (1936–1945), директора Центрального державного історичного архіву (1944–1945), заступника директора та керівника відділу етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору і етно-

графії ім. М. Рильського (1954–1971), члена-кореспондента АН УРСР. Він першим у радянській історіографії, хоч і досить обережно, насмілився порушити проблему окремішності етнографічного розвитку українського народу в працях, за сукупністю яких захистив докторську дисертацію (1963). У 1959 р. вийшов друкарський макет першого тому фундаментальної етнографічної монографії під редакцією К. Гуслистого «Українці», яка відкривалася епіграфом П. Тичини: «Я єсть народ, якого Правди сила ніким звойована ще не була. Яка біда мене, яка чума косила! – А сила знову розцвіла». За «буржуазно-націоналістичне трактування історії України книга була заборонена і макет потрапив «під ніж», редактора суворо попередили. У 1972 р. за особистою вказівкою В. Маланчука було знищено увесь тираж монографії К. Гуслистого «Історичний розвиток української нації», зміст та спрямованість якої виглядали як дисонанс до пишного святкування 50-річчя утворення Союзу РСР «як торжества ленінської національної політики»¹. Невдовзі після цькування історика не стало.

Повчальним і попереджувальним уроком для істориків, представників інших суспільних наук, для творчої інтелігенції мали послужити усунення П. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ і брутально-вульгарна критика виданої ним у 1970 р. книги «Україно наша Радянська» та вилучення її з бібліотек. Редакційна стаття в журналі «Комуніст України» (квітень 1973) звинувачувала автора в націоналістичних збоченнях, в ідеалізації патріархальщини, історії козацтва, Запорозької Січі, приписувала йому намагання розглядати історію українського народу у відриві від історії Російської держави, ігнорування «благотворного впливу» російської культури на українську, замовчування ролі дружби народів, допомоги союзних республік УРСР. Створювалося враження, що країна застигла на рівні сталінізму 1930-х років, що не було критики культу особи, «відлиги». У такий спосіб влада продовжувала утримувати атмосферу страху і підозри, пошуку ворогів, давала сигнал науковцям про те, що будь-які відступи

¹ Якраз у 1972 р. в Москві була видана монографія В. Маланчука «Исторический опыт КПСС по решению национального вопроса и развитию национальных отношений в СССР», в якій на тлі прославлення «успіхів національної політики» піддавалися жорсткій критиці прояви «національного егоїзму», «патріархальщина», говорилося про небезпеку реанімації націонал-комунізму.

від партійних оцінок історичних подій і явищ будуть суворо каратися. Все це робило негативний відбиток на історіографічній ситуації в УРСР, на діяльності історичних установ та істориків.

Як і в попередні роки, основні зусилля науковців Інституту історії, вузівських істориків традиційно спрямовувалися на підготовку ювілейних праць, насамперед до 100-річчя від дня народження В. Леніна, 50-річчя (1967) та 60-річчя (1977) жовтневої революції, 50-річчя утворення Союзу РСР, 30-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні та ін. У 1967 р. було оприлюднено двотомник «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», перший том якого присвячувався соціально-економічним передумовам революції, а другий – встановленню радянської влади на місцях. Ряд авторів цієї праці, перший том якої російською мовою вийшов у Москві, був удостоєний Державної премії УРСР (М. Рубач, М. Супруненко, О. Щусь). Серед публікацій з цієї проблематики виокремлювались праці *Миколи Супруненка (1900–1984)* – визначного українського історика, академіка АН УРСР, завідувача відділом історії Жовтневої революції та громадянської війни Інституту історії. Його докторська дисертація присвячувалася історії України періоду іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920) (1953). У двотомнику «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (1967) йому належали основні розділи та загальне редагування.

Радянська історіографія продовжувала замовчувати, що події в 1917–1921 рр. в Україні визначали не більшовики, що були представниками Російської комуністичної партії, намагалися експортувати радянську владу, вчинили пряму агресію проти законної Української Народної Республіки. Цей період уособлювали потужні національно-визвольні змагання за українську незалежність і соборність. На партійно-державне замовлення зусиллями багатьох істориків формувалася стереотип, ніби включення УСРР до складу СРСР було великим благом для українського народу, а його дружба з російським та іншими народами – єдина умова існування України. При цьому замовчувалося, що Декларація і Договір про утворення Союзу РСР у 1922 р. були схвалені лише в основному і підлягали затвердженню на наступному II з'їзді Рад СРСР, що УСРР штучно опинилася в складі Союзу і втратила будь-які ознаки суверенітету.

У часи В. Щербицького та В. Маланчука було офіційно заборонено вживати термін «український народ», замість якого партноменклатура послуговувалася словосполученнями «народ України» та «народи України». При цьому ці терміни стали обов'язковими для істориків, які поширювали їх майже на всі періоди української історії, починаючи з XVI–XVII ст.

Радянським історикам не дозволялося торкатися таких тем, як голод 1921–1922 рр. (згадувалися лише продовольчі труднощі й всіляко перебільшувалися позитивні наслідки нової економічної політики), голодомор 1932–1933 рр., голод 1946–1947 рр. Замовчувався і потужний український рух опору як у період насадження радянської влади в Україні, так і в наступні періоди, особливо в роки насильницької колективізації сільського господарства, масових репресій і великого терору. Цей рух змальовувався не інакше як куркульський і націоналістичний бандитизм, що підтримувався зарубіжними центрами.

Збагаченню історичних знань і розширенню джерельних комплексів сприяли двотомники «Історія робітничого класу Української РСР» (1967, редактори Ф. Лось та І. Гуржій), «Історія селянства Української РСР» (1967, редактори В. Дядиченко, І. Компанієць), монографії «Розвиток української культури за роки Радянської влади» (1967, редактор П. Гудзенко).

Найбільшим здобутком радянських істориків вважалося створення багатотомної історії Української РСР, яке почалося в 1969 р. Підготовлені макети томів були забраковані, а А. Скабу на посаді директора Інституту історії замінив *Арнольд Шевелєв* – історик партії, партійний функціонер, наближений до В. Маланчука.

До підготовки багатотомника (8 томів, 10 книг) було залучено і ряд московських істориків, зокрема І. Мінца, О. Нарочницького, Б. Рибаківа. Перша книга першого тому, присвячена історії України від найдавніших часів до XIII ст., була створена в Інституті археології АН УРСР і разом з 5-м томом, присвяченим перемозі Жовтневої революції на Україні, побачили світ в ювілейному 1977 р., а останній 8-й том вийшов у 1979 р. уже під редакцією призначеного за рік до цього нового директора Інституту історії *Юрія Кондуфора* (1922–1997) – відомого українського історика, академіка АН УРСР (1985), вихованця Харківського університету, декана історичного факультету Київського університету ім. Т. Шевченка, дослідника союзу робітничого класу і селянства в період громадянської війни

1918–1920 рр., співавтора колективних праць «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» (1973), «Великое содружество народов-братьев» (1982) та ін. Під його редакцією в 1981–1985 рр. було опубліковано російськомовне видання історії Української РСР у 10 томах. За задумом видавців, десятий том охоплював події до 1985 р. і мав увіковічнити «здобутки розвинутого соціалізму» в УРСР під правлінням В. Щербицького. Багатотомник доповнювався додатковим томом «Историография истории Украинской ССР» (1986), кожний розділ якого мав окремий параграф, присвячений критиці фальсифікацій буржуазних і буржуазно-націоналістичних авторів з усіх проблем історії України.

На жаль, замість наукової полеміки і дискусій з західними істориками, в т. ч. діаспорними, автори цієї праці обмежилися безпардонною лайкою на їх адресу. Водночас слід мати на увазі, що такого різновиду публікації мали й деяке позитивне значення, оскільки в умовах повної ізоляції українського суспільства від Заходу вони були мало не єдиним джерелом інформації про наукове життя в діаспорі та ставлення західних учених до радянської дійсності.

Важливе значення для збагачення знань з регіональної історії України, розвитку краєзнавчих досліджень мало створення «Історії міст і сіл Української РСР» у 26 томах, яка побачила світ у 1967–1974 рр. Видання цієї унікальної праці значною мірою пов'язане з великою науково-організаційною діяльністю тогочасного заступника голови Ради Міністрів УРСР *Петра Тронька* (1915–2011) – визначного українського історика-краєзнавця, дослідника історії України періоду Другої світової війни, вихованця Київського університету ім. Т. Шевченка, академіка АН УРСР (1978), Героя України (2000), голови правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, головного редактора журналу «Краєзнавство». Будучи головою Головної редколегії багатотомного дослідження, він зумів долучити до його створення, окрім професійних істориків Інституту історії і вузів, майже 100 тисяч місцевих аматорів-краєзнавців, працівників архівів та музеїв, учителів, зусиллями яких за порівняно короткий час було підготовлено першу в світовій практиці краєзнавчу історію республіки. Видання було удостоєне Державної премії СРСР (1976). Поява цього двомовного видання мала важливе значення для зростання історичної свідомості населення, формування місцевого патріотизму, активізації регіональних і краєзнавчих досліджень, збагачення джерельної бази української історіографії.

Звичайно, видання носило науково-популярний, передусім пропагандистський характер, віддзеркалювало тогочасні суперечності суспільного розвитку: з одного боку, зрослий інтерес громадськості, жителів міст і сіл до своєї історії, а з другого – намагання партійно-державного керівництва законсервувати ідеологічні штампи та оцінки історичних подій, фактів та осіб на базовому рівні історичних знань, включаючи радянську топоніміку, ономастику та геральдику.

Нарешті, у 1960–1980-х роках з участю істориків побачили світ важливі енциклопедичні видання «Українська Радянська Енциклопедія»¹ (УРЕ) в 17-ти томах (1959–1965), у 1977–1985 рр. було здійснено друге її видання в 12-ти томах українською і російською мовами. У 1969–1972 рр. вийшла «Радянська енциклопедія історії України» (РЕІУ) в 4-х томах під редакцією тодішнього директора Інституту історії А. Скаби. Редакційні колеги цих видань мали пряме завдання утвердити офіційно-партійне тлумачення подій і фактів історії України, уніфікувати оцінки політичних і громадських діячів, українських істориків. Свідченням ідеологічної заангажованості енциклопедичних видань було те, що за межами їх словників опинилися імена не тільки багатьох провідників визвольних змагань, але й українських істориків національно-демократичного спрямування. У статтях про В. Антоновича (автор Л. Коваленко) та М. Грушевського (автор М. Рубач), вміщених у першому томі РЕІУ, наголошувалося, що вони були буржуазно-націоналістичними істориками, виходили з класових завдань української націоналістичної буржуазії, теорії «безкласовості» та «безбуржуазності» української нації. Стверджувалося, що буржуазно-націоналістична концепція Грушевського використовується за кордоном «реакційними буржуазними істориками і українськими націоналістами – агентами міжнародного імперіалізму». Підміна наукових оцінок політичними, навіщування ідеологічних ярликів були типовою ознакою радянської історіографії в умовах її викорис-

¹ Автору цих лекцій достеменно відомо, що поштовхом до прискореного видання УРЕ послужила поява на Заході Енциклопедії українознавства. Це мала бути «відповідь на енциклопедичну діяльність «буржуазних націоналістів» з метою спростування і викриття їх фальсифікацій». Ідейною основою УРЕ мало стати «всеремагаюче вчення Маркса, Енгельса, Леніна...», «критика буржуазного націоналізму».

тання як інструменту комуністичної контрпропаганди і фальсифікації історії. Водночас створення енциклопедичних видань засвідчувало новий рівень розвитку знань, їх інтеграції, підготовки кадрів суспільствознавців, нагромадження досвіду, відіграло певну позитивну роль у формуванні історичної свідомості.

Таким чином, авторитарний режим Л. Брежнєва, його ставленики в Україні, В. Щербицький та В. Маланчук, продовжували експлуатувати історичну науку як засіб коментування і виправдовування політики партії, у т. ч. щодо тотального російщення суспільства, боротьби з інакомисленням і правозахисним рухом в Україні та національно-демократичною історіографією української діаспори.

XVI.2. Історики діаспори в обороні національних традицій української історіографії

Історіографічна ситуація в українській діаспорі другої половини 1960-х – першої половини 1980-х років мала свої особливості, які зумовлювалися як специфічними умовами наукової діяльності в різних країнах, розбіжностями в поглядах на українську історію, появою нових українознавчих осередків, їх поповненням свіжими дослідницькими силами, так і новими завданнями щодо захисту національних традицій української історіографії, відстоюванням історичної правди на тлі масштабної фальсифікації історії в УРСР.

Якщо проаналізувати праці українських істориків, підготовлені в ці роки в діаспорі, то неважко встановити, що їх автори не стільки захищалися від радянської «контрпропаганди» і критики, скільки робили свою професійну справу: на основі різноманітних джерел досліджували актуальні проблеми історії України, намагалися якомога об'єктивніше оцінювати події, аргументувати наукові висновки. Працюючи в західному середовищі, українські історики опановували модерні методики досліджень, тогочасні історіософські течії, насамперед постпозитивізму, соціологічної історії, конструктивізму, неоромантизму та ін.

Провідна роль у нарощуванні знань, розв'язанні дискусійних проблем, координації досліджень залишалася за Українським історичним товариством та його друкованим органом – «Українським істориком». Захищаючи національні традиції української історіографії, члени УІТ, редколегія «УІ» на чіль-

не місце своєї діяльності ставили розвиток грушевськознавства. Плідно продовжував розвивати цю галузь знань її фундатор Любомир Винар. Він у числі перших сформулював системне розуміння суті та ролі історичних шкіл М. Грушевського у Львові та Києві, розкрив їх основоположне значення для української національної історіографії. Підсумовуючий характер мала праця Л. Винара «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934)» (1986), що вийшла українською, англійською, німецькою та французькою мовами. Розвиток традицій школи М. Грушевського у Львівському НТШ досліджував Олександр Домбровський, а Анна Процик співстала школи М. Грушевського та Д. Багалія як дві течії, успадковані від історіографії В. Антоновича.

Важливе значення для грушевськознавства мали розвідки Іллі Витановича про методологію та історіографію М. Грушевського, Миколи Андрусика про поєднання народницького і державницького підходів в «Історії України-Руси» та інших працях. Омелян Прицак досліджував історіософські погляди видатного історика.

Розкриваючи багатогранну науково-дослідну та організаційну діяльність М. Грушевського на ниві української історіографії, діаспорні історики водночас виокремлювали його внесок у формування української національної ідеї, в український державотворчий процес 1917–1918 рр. Якраз ці аспекти замовчувалися або грубо фальсифікувалися і спотворювалися у працях радянських істориків, які продовжували створювати образ ворога, буржуазного націоналіста з особи вченого зі світовим іменем. У посібнику з історіографії історії УРСР Л. Коваленка (1983) поряд з графаретними інсинуаціями говорилося, що «Історія України-Руси» «прислужилася буржуазним історикам для проповіді націоналізму» (с. 106). Водночас автор був змушений визнати, що значний фактичний матеріал багатотомника мав певне самостійне наукове значення, замовчуючи при цьому, що цей фактичний матеріал широко запозичували радянські плагіатори.

Поряд з грушевськознавством діаспорні історики збагачували джерельну базу історії України, досліджуючи архіви та бібліотечні колекції західних держав. Плідно працював у цьому напрямі *Теодор Мацьків* – відомий український історик у США, дослідник Козацько-гетьманської держави в добу Б. Хмельницького та І. Мазепи, глибокий знавець західноєвропейських джерел з української історії. Найбільшу цінність

мала монографія Т. Мацьківа «Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах: 1687–1709» (1988). Залучені автором архівні документи, наукова література і матеріали західних газет дозволили йому сформулювати новий погляд на гетьмана, очистити його образ від фальсифікацій і спотворень. І. Мазепа постав як талановитий дипломат, полководець, патріот України, поборник її незалежності та соборності. Укладення українсько-шведського договору оцінюється як логічне продовження стратегічного плану Б. Хмельницького щодо пошуку надійних союзників для незалежності України.

Багато зробив для збагачення джерельної бази української історії *Тарас Гунчак* – відомий український історик у США, джерелознавець і археограф, з 1983 р. редактор журналу «Сучасність». Важливе значення з джерелознавчих праць історика мали дослідження «Студії про революцію 1917 р.» (1979), «Джерела до новітньої історії України» (у 2-х т.) (1980), «Українська революція. Документи 1919–1921 рр.» (1984). Уперше були оприлюднені унікальні документи С. Петлюри, ставки військового міністра УНР 1920 р. Джерела з історії українсько-російських та українсько-польських відносин були опубліковані в збірнику «Україна і Польща в документах 1918–1923 рр.». Т. Гунчак разом з Р. Сольчаником упорядкував тритомник «Українська суспільно-політична думка в ХХ ст.» (1983), до якого увійшли замовчувані в УРСР документи українських політичних партій, об'єднань і рухів, різних сил українського руху опору. Історик брав участь у створенні багатотомного фундаментального археографічного видання «Літопис Української повстанської армії», яке нині перевидається в незалежній Україні.

До розширення джерел з історії України періоду Другої світової війни долучився *Володимир Косик* – український історик у Франції, професор УВУ та Паризького університету, редактор франкомовного журналу «Європейський схід». Його ґрунтовні дослідження «Україна в Другій світовій війні», «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» (1986) побудовані на унікальних джерелах, виявлених переважно в архівах західних держав, насамперед Німеччини, листуванні міністерства закордонних справ Третього райху, матеріалах окупаційного режиму в Україні. Спираючись на ці документи, автор опрацював хронографію бойових операцій УПА, провокаційних дій червоних партизанів і комуністичного підпілля, спрямованих на компрометацію українських націоналістів. Іс-

торик підняв завісу над утаємниченими документами про формування і бойовий шлях дивізії «Галичина» та російської армії під командування генерала А. Власова.

Велике значення для збагачення знань з історії України мала діяльність «Просвіти», НТШ, УВАН, УВУ, створення в діаспорі нових українознавчих осередків, насамперед у США. При Іллінойському, Пенсільванському, Колумбійському університетах сформувалися центри українознавства. Найпотужнішим осередком українських студій залишався Гарвардський університет, у рамках якого О. Пріцак створив Український науковий інститут і був його директором до 1989 р. Потім його очолював Г. Грабович. Було започатковано випуск наукових праць у збірнику «Вісті з Гарварда». Крім цього, у США діяли Український соціологічний інститут, Український документальний центр, Українська асоціація університетських професорів, Фундація кафедри українознавства та ін.

Серед уже згадуваних прізвищ американських істориків українського походження, які плідно досліджували актуальні проблеми історії України, заслужено треба виділити *Омеляна Пріцака* (1919–2006) – відомого історика, тюрколога-сходознавця, іноземного члена НАН України (1990), вихованця Львівського, Берлінського та Геттінгенського університетів. Він автор багатотомних англomовних праць «Походження хозар», плідно досліджує українське середньовіччя, проблеми історіософії та методології історичної науки. Важливе значення мала стаття О. Пріцака в «Українському історичному» (1968, ч. 1–4) «Проект “Вступу до історії України”», в якій окреслювались методологічні засади історії України як навчального предмета.

При Альбертському університеті з 1976 р. функціонує Канадський інститут українських студій, який очолював Р. Лупул, а згодом відомий історик, професор Б. Кравченко. Інститут видає наукові праці з історії і права України, проводить українознавчі курси.

У 1980-х роках на базі кафедри українознавства розгорнув діяльність Центр українознавства при університеті в Торонто. У ньому плідно працювали П. Магочий, О. Субтельний. Важливим здобутком центру стала англomовна Енциклопедія України за редакцією Д. Гусара-Струка. Серед українських істориків гідним доробком відзначалися також П. Потічний, М. Марунчак, І. Рудницький та ін.

Українській історіографії прислужилися своїми працями представники інших галузей українознавства: Ю. Шевельов,

І. Марчук та І. Кошелівець, що протягом багатьох років був редактором журналу «Сучасність», та ін.

Українським історикам в діаспорі в 1970–1980-х роках довелося полемізувати не тільки з радянською офіційною історіографією, а й з частиною західних істориків. Річ у тому, що ряд американських і західноєвропейських дослідників послуговувалися в своїх працях схемами російської дореволюційної історіографії, яка не розглядала Україну як окремий етнополітичний феномен. Київську і Галицько-Волинську держави вони трактували як російські державні утворення. Початок української історії ув'язувався з XV ст., а сама вона оцінювалася як елемент російської. Фальсифікували українську історію і чимало представників польської еміграційної історіографії. Ось чому українським історикам треба було на різних наукових конференціях, на зібраннях Американської історичної асоціації, у науковій періодиці викривати помилковість і упереженість цих концепцій.

Точилися дискусії і в самому середовищі українських істориків. Одна з них виникла ще в 1963 р. між Омеляном Пріцаком та Іваном Лисяком-Рудницьким навколо періодизації українського національного руху і його зв'язку з історіографією. І. Лисяк-Рудницький, будучи прихильником концепції «історичних» та «неісторичних» народів, у статті в часописі «Slavic Review»¹ у межах історії України початку XX ст. виокремив три періоди: «шляхетський» (до 1840-х років, тобто до появи Кирило-Мефодіївського товариства), «народницький» (40–80-ті роки XIX ст., в межах якого простежується два етапи: романтичний і позитивістський, представлені відповідно кирило-мефодіївцями та народниками Лівобережжя, хлопоманами Правобережжя і народовцями Галичини), «добу модернізму» (90-ті роки XIX ст. до початку Першої світової війни, пов'язану з появою політичних партій, поширенням соціалістичних ідей, в історіографії це спроби наукового синтезу української історії). Аналізуючи роль еліти в кожному з цих періодів, автор відносив українців до «неісторичних» націй. Натомість О. Пріцак, взявши за основу територіальний принцип періодизації («єдності місцевих історій») і критерії, що їх сповідувала французька школа Анналів, виділив у межах з кінця XVIII ст. п'ять періодів: а) Новгород-Сіверський (кінець

¹ Див: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х т. – Львів, 1994. – Т. 1. – С. 145–171.

XVIII – початок XIX ст., коли була створена «Історія Русів»); б) Харківський (початок XIX – перша третина XIX ст., пов'язаний зі створенням Харківського університету, творчістю П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, виходом у світ першої української граматики в 1819 р.); в) Київський (1840–1870-ті роки, представлений кирило-мефодіївцями, творчістю Т. Шевченка, діячами «Громад», журналом «Основа»); г) Женевський (70–90-ті роки XIX ст., пов'язаний з діяльністю М. Драгоманова в еміграції, часописом «Громада») і д) Галицький період (1890–1914 рр., коли була створена Українська радикальна партія (1890), почалася наукова і громадська діяльність М. Грушевського у Львові, були засновані «Записки НТШ»). Історик дійшов висновку про «нормальність» української нації, формування якої цілком вписується в схему європейського націотворчого процесу.

Розвиток української історичної думки в діаспорі ускладнювався її надмірною політизацією з боку націоналістичних інституцій та їх видань, полемікою, що точилася між прихильниками мельниківців та бандерівців. Спроба ототожнити історію України лише з історією українського націоналістичного руху, що був хоч і потужною течією, але не міг характеризувати всю палітру національно-визвольних змагань українського народу XIX–XX ст., наптовхувалася на спротив прихильників інших осередків зарубіжного українознавства, які відстоювали своє розуміння української історії. Нерідко це протистояння вміло використовувала радянська пропаганда в боротьбі проти українського національного руху та зарубіжної історіографії взагалі.

Межі лекції не дають змоги докладніше висвітлити все розмаїття тем, над якими працювали історики різних течій діаспори в означений період. Тому обмежимося стислою характеристикою проблематики праць і наведемо імена провідних дослідників.

Давню історію України, її археологічні пам'ятки плідно опрацьовували Ярослав Пастернак, Олександр Домбровський, Михайло Міллер та ін. Княжій добі української історії, боротьбі проти Золотої Орди, долі українського народу в складі Великого князівства Литовського присвятили праці Михайло Ждан, Омелян Прицак, Іриней Назарко та ін.

Чи не найширше в працях діаспорних істориків були представлені козацько-гетьманські часи. Дослідження Олек-

сандра Барана, Любомира Винара, Василя Дубровського, Теодора Мацьківа, Олександра Оглоблина та інших охоплюють широкий спектр проблем – від зародження українського козацтва, заснування Запорозької Січі, Визвольної війни українського народу і утворення держави Богдана Хмельницького до Гетьманщини і державницької діяльності гетьмана Івана Мазепи. Особливість досліджень з цієї проблематики, як і з нової та новітньої історії України, полягала в тому, що їх автори долучили до наукового обігу багато джерел із західних архівів та бібліотек.

До зацікавлення діаспорних дослідників входили питання з української воєнної історії, історії церкви, історіографії, геральдики, генеалогії та ін. Ряд історіографічних та джерелознавчих досліджень оприлюднили в ці роки Марко Антонович, Лев Биковський, Юрій Бойко.

Як виклик радянської історіографії можна розглядати великий пласт досліджень, присвячених національно-визвольним змаганням 1917–1920 рр., експорту більшовицького режиму в Україну, репресіям і голодомору 1930-х років, боротьбі національно-демократичних сил проти радянського тоталітаризму. Історіографічну цінність мають праці Іллі Витановича, Олега Геруса, Михайла Єрмеїва, Аркадія Жуковського, Ігоря Каменецького та ін.

У полі зору вчених діаспори залишалися драматичні сторінки української історії періоду Другої світової війни, німецько-радянського воєнного конфлікту, націоналістичного підпілля, Української повстанської армії. Велике значення для збагачення джерельної бази з історії України періоду Другої світової війни, аналізу україно-німецьких взаємовідносин, політики Франції щодо України мають згадувані праці Володимира Косика.

Значну пошукову й дослідницьку роботу в царині історії Організації українських націоналістів, утворення і діяльності Української повстанської армії провели Петро Мірчук, Лев Шанковський та ін.

Діаспорні дослідники не оминали увагою і питання регіональної історії. Зокрема, *Петро Стерчо* (1919–1987) – уродженець Мукачівщини, професор університету в Філадельфії (США) у працях «Національне відродження Карпатської України» (1955), «Карпатсько-руська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців

у 1919–1939 рр.» (1965) та ін. доводить невіддільність Закарпаття від України, спільність долі й визвольних змагань.

Одним з найголовніших підсумків діаспорної історіографії 1960–1980-х років є те, що вона знайшла свою нішу в європейській і світовій історичній науці як історична україністика. У багатьох університетах Європи, США і Канади були започатковані лекційні курси з історії України, до української історії зростає інтерес з боку провідних наукових історичних шкіл.

Історики української діаспори зробили важливий крок для утвердження місця історії України у світовій історії і неупередженого осмислення цієї історії, обґрунтування її повноцінної схеми і такої наукової періодизації, яка б поєднувалася з тогочасною періодизацією європейської і світової історії. Це не означає, що українським історикам в діаспорі вдалося уникнути ірраціональних конструкцій, світоглядної обмеженості, але, працюючи в умовах західних демократій, вони мали значно ширші можливості для правдивого і об'єктивного відтворення історії українського народу.

Українська історична наука в діаспорі в 1970–1980-х роках зазнала великих втрат. Пішли з життя Володимир Міяковський, Осип Навроцький, Петро Курінний, Наталія Полонська-Василенко, Юліан Камінецький, Ілля Витанович, Михайло Ждан, Микола Чубатий та ін. На жаль, поповнення когорти діаспорних істориків молодими силами помітно уповільнилося.

Підсумовуючи сказане про внесок українських істориків діаспори в оборону національних традицій української історіографії, слід ще раз наголосити, що Українське історичне товариство, «Український історик», Український вільний університет, Українська вільна академія наук, осередки НТШ та українознавчі центри в країнах Західної Європи, США, Канади захистили і розвинули наукову схему української історії, опрацьовану М. Грушевським, збагатили новий інтегрований напрям досліджень – грушевськознавство, створили ряд ґрунтовних узагальнюючих та монографічних праць з історії України, які спростовували ідеологічні домисли радянської історіографії, сприяли інтеграції правдивих знань про Україну у світовий науковий простір.

XVI.3. Основні напрями історичних досліджень в УРСР в умовах загострення кризи авторитарного режиму

Характеризуючи основні напрями історичних досліджень в УРСР другої половини 1970-х років, слід мати на увазі, що радянське суспільство опинилося в системній кризі: втратила динамізм економіка, скоротилося виробництво продуктів сільського господарства, знизилися темпи науково-технічного прогресу, поглиблювалася деградація культури й духовності. Глибока суспільна криза торкнулася і радянської історіографії. По-перше, вона ще більше дрейфувала у фарватері комуністичної пропаганди, концепції «розвинутого соціалізму», яка вступила в пряму суперечність з реаліями суспільного життя, зниженням життєвого рівня. По-друге, історична наука виявилася неспроможною пояснити наростання спротиву комуністичній системі в СРСР і в країнах так званої соціалістичної співдружності. По-третє, зазнавала банкрутства практика контрпропаганди, в якій історичній науці відводилася ключова роль. Нова хвиля репресій і арештів дисидентів, діячів правозахисного руху засвідчувала агонію авторитарного режиму.

Програмовий характер для історичної науки носила постановова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (1967). У ній говорилося про необхідність посилити увагу до розвитку теорії, тісно ув'язувати суспільні науки з практикою партійної і державної роботи, із завданнями будівництва комунізму. Перед офіційними істориками ставилося завдання всіляко затушовувати кризові явища, уникати негативних оцінок радянської дійсності, доводити переваги радянської системи порівняно з західними демократіями, посилювати наступ на буржуазну ідеологію. Збереження за історичною наукою ідеологічних функцій віддзеркалювала ювілейна спрямованість переважної більшості публікацій, планова тематика досліджень, яка визначалася і нав'язувалася зверху.

Формально історичні дослідження в УРСР охоплювали всі періоди історії України від найдавніших часів до сучасності, важливі проблеми європейської і світової історичної науки, питання історіографії, джерелознавства, деяких спеціальних історичних дисциплін. Однак кидалися у вічі величезні перекоси, диспропорції в розподілі досліджень як за хронологічною рубрикацією, так і за їх проблематикою.

За спостереженнями історіографів лише невелика кількість праць присвячувалися давній історії України. Дописемний період плідно досліджували науковці Інституту археології АН УРСР (у період 1968–1972 рр. його директором був Ф. Шевченко), вузівські археологи, зокрема Київського, Львівського, Одеського, Чернівецького університетів, Сімферопольського, Кам'янець-Подільського, Івано-Франківського педінститутів. Здобутки українських археологів досить об'єктивно оцінені у тритомнику «Археологія Української РСР» (1971–1975). Його автори справедливо дали високу оцінку «Нарисам стародавньої історії Української РСР» (1965), які охоплювали історичні процеси на українських землях від зародження людського життя до Київської Русі включно. Вони були побудовані як на археологічних пам'ятках, так і на літописних джерелах. Хронологічно-тематична структура дослідження нагадувала схему М. Грушевського і залучені ним історичні факти, але ім'я історика замовчувалося, як і багатьох українських археологів. Автори висвітлили особливості життя людей у добу палеоліту, неоліту, мідного і бронзового віків, історію племен скіфсько-сарматського періоду, розкрили сліди грецьких міст-колоній на Північному Причорномор'ї (Ольвія, Херсонес, Тіра та ін.).

Ранньослов'янський і слов'янський періоди історії України викладалися за прийнятою в радянській історіографії формаційною схемою, яка підпорядковувалася пануючій у ній концепції формування давньоруської народності як спільного кореня російського, українського та білоруського народів. Київська Русь оцінювалася як їх спільна ранньофеодальна держава. Це була одна з останніх праць, автори якої послуговувалися терміном «Київська Русь», на зміну якому в 1970-х роках буде запроваджено термін «давньоруська держава» з акцентом на її російське коріння.

Вагомий внесок у розвиток української археології зробили В. Даниленко, який досліджував неоліт та енеоліт України, В. Гладілін, Д. Телегін. Новий археологічний матеріал долучили до наукового обігу І. Артеменко, В. Лапін, І. Свешников, П. Сфименко, І. Шовкопляс, М. Гладких та ін. Цінні дослідження про походження слов'ян здійснили В. Баран, О. Тереножкін, В. Петров та ін.

Українська радянська історіографія поповнилася рядом праць з історії Києва і Київської Русі. Цікавими розвідками як дослідник давнього Києва заявив про себе Петро Толочко – ві-

домий український історик, археолог, згодом директор Інституту археології, академік НАН України. Його монографії «Історична топографія стародавнього Києва» (1972), «Древний Киев» (1976), «Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности» (1980) та інші – помітний внесок в історіографію давнього Києва. Підсумовуючий характер мав мати тритомник «История Киева», перший том якого вийшов у 1982 р. І. Шекера плідно досліджував зовнішню політику Київської держави. Його монографії «Міжнародні зв'язки Київської Русі» (1966), «Київська Русь XI ст. в міжнародних відносинах» (1971) з інтересом були сприйняті науковою громадськістю. Історики стали більше уваги приділяти історії культури і духовності Давньої Русі. З цієї проблематики позитивну оцінку дістали праці С. Висоцького, О. Замалеєва, В. Зоца, Г. Івакіна та ін.

У працях українських дослідників утверджувалася правдоподібна думка російського історика Дмитра Ліхачова про те, що задовго до прийняття християнства на Русі існувала місцева писемність, яка поєднувала два алфавіти: кирилицю і глаголицю.

Ряд праць був присвячений історії Галицько-Волинського князівства¹. М. Котляр опублікував історико-нумізматичне дослідження «Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст.» (1968), В. Грабовецький досліджував селянський і опришківський рухи на Прикарпатті наприкінці XV ст. – XIX ст. Він підготував перше в українській історіографії дослідження «Гуцульщина в XIII–XIX столітті. Історіографічний нарис» (1982).

Основна вада праць із стародавньої та середньовічної історії України полягала в тому, що вона досліджувалася за союзною схемою, яка вимагала навіть ці часи української історії розглядати з класових позицій, трактувати як частину російської історії, замовчуючи окремішність етногенезу українського народу, націотворчі процеси.

Накладене партійно-державними структурами табу на козацько-гетьманську проблематику призвело до того, що в період другої половини 1960-х – першій половині 1980-х років у республіці не було видано майже жодної більш-менш вагомої праці з історії українського козацтва, Визвольної війни українсь-

¹ У ці роки було заборонено вживати поняття «Галицько-Волинська держава».

кого народу. Навіть возз'єднанню України з Росією була присвячена тільки одна монографія В. Смолія «Возз'єднання Правобережної України з Росією» (1978).

Натомість історики стали більше уваги приділяти історії української культури пізнього середньовіччя і нової доби. Глибокі дослідження з цієї проблематики оприлюднив *Ярослав Ісаєвич* (1936–2010) – відомий український історик, вихоонець школи І. Крип'якевича, нині академік, директор Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. Його монографії «Братства та їх роль в розвитку української культури» про Юрія Дрогобича (1972), «Джерела з історії української культури доби феодалізму» (1972), «Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні» (1975), дослідження «Преємники первопечатника», видане в 1981 р. у Москві, помітно збагатили українську історіографію не тільки книгодрукування, а й усїєї національної культури. Цю тему розвивали праці Я. Запaska «Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст.» (1971), Д. Степовика «Українська графіка XVI–XVIII ст.: еволюція, образ, системи» (1982).

З інтересом зустріла наукова громадськість монографію З. Хижняк «Києво-Могилянська академія» (1970), друге доповнене видання якої побачило світ у 1981 р. Автор однозначно розглядала академію як перший вищий навчальний заклад на українських землях, що не поступався за рівнем освіти західноєвропейським університетам. Водночас ідеологічні «наглядачі» дорікали автору за недостатнє висвітлення на прикладі Академії віковїчної дружби російського й українського народів.

Серед досліджень з економічної історії України вирізнялися високим рівнем узагальнень монографія львівського історика Ярослава Кіся «Промисловість Львова в період феодалізму (XIII–XIX ст.)» (1971), праці київських дослідників Л. Мельника «Технічний переворот на Україні з XIX ст.» (1972) та Т. Дерев'янкїна «Промисловий переворот на Україні» (1975) та ін.

У радянській історіографії продовжувалася міфологізація образу Т. Шевченка як революціонера-демократа, поборника братерства українського та російського народів. І все ж з-поміж численних праць чисто апологетичного характеру виокремлювалися дослідження М. Марченка про історичні погляди Т. Шевченка, В. Сарбея про місце Т. Шевченка в українському

революційно-визвольному русі, оприлюднені в двотомнику «Шевченківський словник» (1976, 1977).

Традиційно в полі зору радянської історіографії залишалися проблеми історії суспільно-політичних рухів. Вирізнялися з цієї тематики праці Григорія Сергієнка «Декабристи та їх революційні традиції на Україні» (1975), «Декабристи і Шевченко» (1980), «Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство» (1983) та ін. Питання декабристського руху в Україні також досліджували М. Лисенко, В. Котов, Г. Казьмирчук та ін.

Осмилюючи падіння кріпосного права на підросійській Україні, більшість радянських істориків спиралася на марксистське трактування класів і класової боротьби, акцентувала увагу на значенні реформи 1861 р. для розвитку капіталізму і формування робітничого класу. Цінні узагальнення з цієї проблематики зробили М. Лещенко, Д. Пойда, О. Нестеренко, Ю. Лавров, Г. Січкара та ін. Зверталася увага на особливості аграрних відносин в Західній Україні, на Буковині та Закарпатті після скасування кріпосництва. Цю тематику опрацьовували В. Курило, М. Ліщенко, М. Кравець, І. Коломієць, І. Гриценко, С. Трусевич, С. Макарчук та ін.

Значно більше досліджень присвячувалося історії України періоду капіталізму. В узагальнюючих працях ця доба розглядалася через стадійність розвитку: домонополістична стадія (60–90-ті роки XIX ст.) і монополістична або імперіалізм (1900–1917).

Така періодизація засвідчувала механічне перенесення хронологічної схеми історії Росії на Україну, не враховувала особливостей західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської монархії. Власне, більшість авторів торкалися капіталізму з метою його «проклинання», приділяючи головну увагу загостренню класових протиріч, формуванню робітничого класу, розвитку страйкової боротьби, наростанню селянського руху. Без достатніх аргументів (брак статистичного матеріалу і відсутність соціологічних спостережень) історики декларативно стверджували, що робітничий клас України складався переважно з росіян, і на цій основі конструювався висновок про єдність робітничого і революційного руху в Україні та Росії.

Разом з тим у дослідженнях І. Іванова-Потьомкіна, Ф. Лося, О. Парасунька, М. Рудька, І. Шевченка приводилися важливі відомості про умови побуту робітників, організацію праці (тривалість робочого дня, заробітна плата, житлові умови), але го-

ловна увага зосереджувалася на формуванні так званої «революційної свідомості» промислових і сільськогосподарських робітників, на виникненні та діяльності робітничих організацій, поширенні марксистських ідей.

Замовчуючи діяльність українських громадських об'єднань і організацій, зокрема громадівський рух, «Братства тарасівців», утворення перших українських політичних партій, радянські історики, зокрема Г. Марахов, М. Гончаренко та інші, всіляко перебільшували вплив соціал-демократичних організацій, насамперед більшовицьких, в українському русі. Частково ці питання були висвітлені у працях А. Волощенко, Л. Корнійчук, А. Катренка, І. Кураса. Останній хоч і акцентував вимушено увагу на «крах» дрібнобуржуазних партій, але один із перших в радянській історіографії висвітлив програмові засади українських політичних партій.

Окремо слід виділити праці, присвячені громадівському руху, діяльності одного з його чільних провідників М. Драгоманова. Поспіль за публікаціями доби «відлиги», присвяченими суспільно-політичним, філософським та історичним поглядам П. Грабовського, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, С. Подолинського (автори: Ю. Бухалов, І. Куликов, Н. Калениченко, О. Лисенко, А. Брагінець, А. Пашук, В. Дмитриченко та ін.), з'явилися праці про М. Драгоманова, чие ім'я через ленінське клеймо «ліберал» замовчувалося.

Спробою змінити ситуацію була праця В. Лукаренка «Світогляд М. Драгоманова» (1965), але справжнім проривом у дослідженні постаті видатного вченого і громадського діяча стала ґрунтовна монографія «Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (друга половина ХІХ ст.)» (1971) *Раїси Іванової* (Іванченко) – нині відомого українського історика, письменниці, автора ряду узагальнюючих праць і навчальних посібників з історії України, блискучих історичних романів¹. Книга була затримана за прямою вказівкою тодішнього заступника міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР В. Маланчука, і тільки після втручання секретаря ЦК КПУ Ф. Овчаренка вона побачила світ з деякими корективами.

Що ж не влаштувало ревних «оборонців чистоти марксизму» в дослідженні Р. Іванової? Їхній праведний гнів викликало, наприклад, те, що вона цитувала слова М. Драгоманова про шовінізм російських народників, його думку, що «общинна»

теорія Герцена приховувала в собі зерна великодержавного шовінізму, доводила, що український народ не одержував від російських революціонерів належної політичної освіти і мусив розраховувати на власні сили.

Перепало від В. Маланчука і *Юрію Пінчуку* – відомому українському історіографу, згодом завідувачеві відділу української історіографії Інституту історії України, за його статтю в «Українському історичному журналі» (1971, № 2), в якій погляди М. Костомарова були названі прогресивними, а його історіософія ув'язувалася з визнанням народу рушійною силою історії.

І все ж найбільша питома вага опублікованих досліджень (до 80 %) були присвячені радянській добі української історії. Така диспропорція пояснювалася не тільки ідеологічними орієнтирами, а й великим відсотком серед дослідників істориків партії. На середину 1970-х років у наукових установах і вузах республіки працювало понад 2 тис. істориків партії, серед яких було 152 доктори і 1083 кандидати наук¹. Це в 2,5 раза більше, ніж так званих громадянських істориків, оскільки навчальний курс історії КПРС був обов'язковим в усіх вузах і середніх спеціальних навчальних закладах.

Центральним завданням істориків партії та громадянських істориків було визначено розробку проблеми «Ленін і Україна», яка мала проходити як наскрізна всієї історії України. Під цим кутом зору розглядалася історія робітничого і селянського руху, революційні події 1905–1907 та 1917–1920 рр., утворення більшовицьких організацій в Україні і КП(б)У, встановлення радянської влади і утворення СРСР, торжество так званої «ленінської національної політики». Цю тему розробляли А. Лихолат, Г. Мултих, В. Чирко, І. Коломійченко, С. Гутянський та ін.

У працях, присвячених історії соціалістичного будівництва, обґрунтовувалася закономірність включення економіки УРСР в єдиний так званий народногосподарський комплекс СРСР, який трактувався як «велике благо» для українського народу, доводилося, що тільки завдяки керівній і спрямовуючій ролі КПРС Україна перетворилася в індустріальну республіку. Разом з тим публікації М. Черненка, П. Бакуменка, Г. Діденка, В. Самофалова, П. Гудзенка, С. Кульчицького, Ю. Бабка насичені великою конкретикою про самовіддану працю українсь-

¹ М. Драгоманову Р. Іванова присвятила роман «Клятва».

¹ Український історичний журнал. – 1975. – № 2. – С. 10.

кого народу на новобудовах перших п'ятирічок, його внесок у створення індустріальних підприємств, реконструкцію промисловості.

Багато уваги приділяли історики партії соціалістичним перетворенням на селі, колективізації сільського господарства. М. Березовчук, П. Панченко, І. Слинько, М. Куц, О. Крикуненко, В. Петренко та інші були досить стримані в оцінках колективізації, вказували на прояви насилля, порушення принципу добровільності у створенні колгоспів. Як і вся офіційна історіографія, вони замовчували голодомор 1932–1933 рр., обмежуючись загальними фразами про продовольчі труднощі.

Теоретичне обґрунтування в Програмі КПРС і юридичне закріплення в Конституції СРСР положення про посилення керівної і спрямовуючої ролі комуністичної партії стало обов'язковим орієнтиром для кожного історика, незалежно від того, яку проблему він досліджував. У 1960-ті – першій половині 1980-х років з'явилися тисячі публікацій, присвячених цій проблематиці. Вони, звичайно, мали пропагандистське призначення, але залучений авторами фактичний матеріал давав відомості як про вузлові питання партійного будівництва (склад партії, її структура, ріст рядів, виховна робота), так і про діяльність партійних організацій у різних сферах господарського і культурного життя.

Було б венауково відкинути весь цей доробок, оскільки його критичне осмислення дозволяє глибше зрозуміти причини системної кризи авторитарного суспільства, об'єктивний процес його самознищення. Серед численних авторів праць із цієї тематики можна назвати ряд імен, які в умовах горбачовської перебудови рішуче виступили за реформування і демократизацію системи, за суверенітет України. Серед них І. Курас, В. Хижняк, М. Панчук, С. Клапчук, Р. Пиріг, Ю. Горбань, В. Романцов, А. Слюсаренко, М. Матвійчук, В. Шевчук, П. Федорчак, Л. Гайдуков, В. Хоменко, В. Червінський, І. Ніколаєнко, В. Остафійчук, А. Черненко, І. Шулга, Г. Марискевич, О. Семків, В. Танцюра, В. Плисюк, Б. Корольов та інші історики.

У 1977–1982 рр. було видано нариси історії всіх 25 обласних і Київської міської партійних організацій, десятки нарисів історії фабрик і заводів, що також відіграло певну роль у розвитку регіональних та краєзнавчих досліджень, підвищувало інтерес до місцевої історії.

І все ж виділення історико-партійних досліджень в окремий розділ мало негативні наслідки для розвитку історичної науки. Пріоритетна підтримка праць з історії КПРС і КПУ, претензії їх авторів на особливе місце в ієрархії науковців, зверхність і повчальний тон, заполітизованість публікацій були поганим прикладом для інших істориків. Сама ж історико-партійна наука шляхом підготовки нових видань «Нарисів історії Комуністичної партії України», нарисів історії обласних партійних організацій утверджувала периферійність не тільки партійної організації УРСР, а й самої історичної науки.

Характеризуючи основні напрями досліджень істориків УРСР, слід окремо виділити праці, присвячені теорії та методології історії, історіографії та джерелознавству. Йдеться насамперед про колективну монографію «Методологические проблемы историко-партийной науки» (1976), «Вопросы методологии историко-партийной науки» (1980), дослідження В. Косолапова «Методология и логика исторического исследования» (1977), Л. Мельника «Предмет и методология историчной науки» (1977), В. Стрельського «Основы научно-исследовательской работы студентов» (1981), А. Санцевича «Українська радянська історіографія» (1984) та ін. Підсумовуючий характер мала колективна монографія «Историкография истории Украинской ССР» (1986), що вийшла як додатковий том до десяти томника «История Украинской ССР» (1981–1985).

Звичайно, усі ці праці не виходили за рамки марксистської методології, проповідували принцип партійно-класового підходу в історичному дослідженні, разом з тим сам факт звертання до теоретико-методологічних аспектів історичної науки до історіографії, до методики науково-дослідної роботи засвідчував суспільну потребу в подібних розробках.

Ряд важливих проблем з історії української історичної науки було порушено в ці роки в працях В. Сарбея, П. Маркова, К. Гурницького, М. Кравця, Л. Коваленка, Ю. Пінчука, А. Санцевича, Н. Комаренко, Л. Таран, В. Юрчука, Я. Калакури та ін. Плідно досліджували питання джерелознавства М. Варшавчик, В. Замлинський, В. Стрельський, М. Ковальський, М. Дмитрієнко, П. Шморгун, М. Литвиненко та ін.

Отже, за умов брежнєвського авторитаризму, загострення ідеологічної боротьби і тотального російщення українського суспільства історична наука продовжувала залишатися інструментом ідеологічного протистояння, сама зазнавала

русифікації, дедалі більше скочувалась у нову фазу загальної кризи.

Під колесами тотального зросійщення України, насадження принципу партійності науки справжні історичні дослідження зазнавали руйнації і нищення. За їх оборону висловлювалися дисиденти і правозахисники. На захист правдивого слова виступив активний учасник руху опору *Юрій Бадзьо*, опублікувавши в «Українському історичному» серію статей під рубрикою «Знищення і русифікація української історії в советській Україні» (1981–1982).

Загальні висновки

Доба брежневщини характеризується загостренням ідеологічної боротьби на світовій арені, в т. ч. і в сфері історичної науки. Нового злету набуло протистояння істориків УРСР та української діаспори. Радянська історіографія майже остаточно втратила український характер і розірвала з національними традиціями. За невеликим винятком праць київських істориків давньої історії України, козацько-гетьманських часів, львівської історичної школи І. Крип'якевича переважна більшість публікацій виявилася на маргінесі справжньої історичної науки.

В означений період ще більшою стала прірва між українською в діаспорі та радянською в УРСР історіографіями, контроверсії між якими набули такого характеру, який виключав можливість будь-якого наукового діалогу між її представниками.

Водночас в УРСР, поряд з офіційною історіографією, творилася неофіційна, представлена рядом істориків з Києва, Львова, Дніпропетровська, Луцька, Івано-Франківська, інших міст, що сповідували ідеї радикального «шістдесятництва», підтримували або й брали участь в опозиційному русі, зокрема в дисидентському та правозахисному. За підрахунками Б. Кравченка, у період 60–80-х років ХХ ст. Західна Україна дала понад 70 відсотків усіх дисидентів¹, що засвідчувало провідну роль цього регіону в опозиційному до тоталітаризму русі, його потужний вплив на всі інші регіони України.

І все ж створення багатотомників з історії УРСР, історії міст і сіл України, з історії робітничого класу і селянства, на-

рисів історії Компартії України та її обласних організацій, Української радянської енциклопедії, Радянської енциклопедії історії України, ряду монографічних досліджень з важливих проблем української історії сприяло нарощуванню історичних знань, хоча нерідко в спотвореному вигляді. Переважна більшість публікацій радянських істориків мали пропагандистське призначення, хибували на «лакування» дійсності, відхід від історичної правди.

Натомість історики української діаспори плідотворно розвивали грушевськознавство, боронили національні традиції української історіографії, збагачували джерельну базу історії України за рахунок документів і матеріалів зарубіжних архівів та бібліотечних колекцій.

В історіографії української діаспори поряд з традиційними консервативною та національно-державницькою течіями пробивав собі дорогу націоналістичний напрям, прихильники якого вважали, що рушієм історичного процесу виступає нація. Домінантою їхніх праць була ідеологія українського націоналізму, історія націоналістичних рухів, діяльність ОУН та УПА.

Заслуга української діаспорної історіографії, основні центри якої в 1960–1980-х роках зосередилися на американському континенті, у тому, що вона зберегла національні традиції української історичної науки, модернізувала їх у контексті розвитку новітньої західної історіографії, закладала підґрунтя для наступних інтеграційних процесів.

Запитання для самоконтролю

1. З'ясуйте наслідки авторитаризму і тотальної русифікації другої половини 1960-х – першої половини 1980-х років для розвитку історичної науки в УРСР.
2. Як відбивалася парадигма інтернаціоналізму та нової спільності радянських людей на тематиці та змісті досліджень радянських істориків?
3. Наведіть приклади опору української інтелігенції, у т. ч. істориків, новій хвилі сталінізації та русифікації суспільства.
4. Висвітліть роль істориків діаспори в обороні національних традицій української історіографії.
5. Окресліть головні здобутки української діаспори

1 Krawchenko B. Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine. – Edmonton, 1987. – P. 251.

в розвитку української історичної науки другої половини 1960-х – першої половини 1980-х років.

6. Чому грушевськознавству відводилося пріоритетне місце в дослідженнях істориків діаспори?
7. Чим пояснити різні диспропорції в проблематиці досліджень істориків в УРСР?
8. Назвіть найважливіші праці радянських істориків з давньої історії України і вкажіть головний їх недолік.
9. Що нового простежувалося в радянській історіографії соціалістичного будівництва в УРСР?
10. Як позначилося на історіографічній ситуації другої половини 1960-х – першої половини 1980-х років виокремлення історико-партійних досліджень?

Українська історіографія на переломі: від тоталітарного монізму до плюралізму та гласності (друга половина 1980-х – початок 1990-х років)

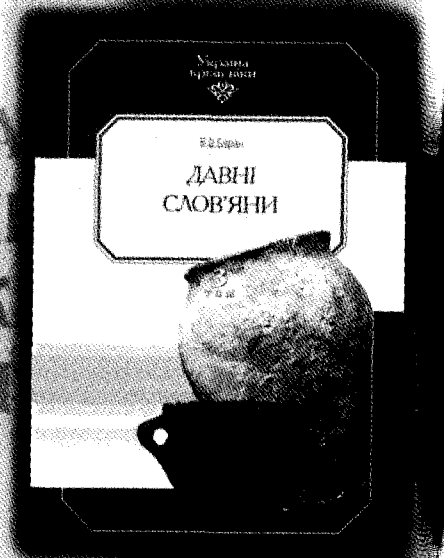
XVII.1. Криза марксистської парадигми історії та формування нової історіографічної ситуації в УРСР

XVII.2. Долучення українських істориків до надбань світової і національної історіографії

XVII.3. Повернення до національно-державницької схеми української історії

І. Рибалка

Мета:

З'ясувати об'єктивні та суб'єктивні фактори формування нової історіографічної ситуації в УРСР під впливом курсу М. Горбачова на перебудову та гласність і кризи марксистської парадигми історичного процесу, показати початок повернення радянських істориків до національно-державницької схеми української історії, їх долучення до надбань національної та світової історіографії, до відновлення державної незалежності України.

Нова історіографічна ситуація стала складатися під впливом могутнього опозиційного руху в Україні, республіках Прибалтики, Закавказзя, виступів правозахисників і дисидентів у Москві та інших містах Російської Федерації, демократичних зрушень у деяких європейських країнах соціалізму, що поглиблювало кризу авторитарного режиму в СРСР. Смерть Л. Брежнєва, короточасні правління Ю. Андропова та К. Черненко засвідчили необхідність радикальних змін у внутрішній і зовнішній політиці, які стали ув'язуватися з іменем Михайла Горбачова, обраного в березні 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС. Він заявив про необхідність реформ радянської системи, перебудовних процесів, забезпечення гласності. Кінцевою метою реформування суспільства мала стати побудова «гуманного, демократичного соціалізму», що в свою чергу мав створити сприятливі умови й для розвитку історичної науки.

Слід зазначити, що перебудовні процеси в УРСР наштовхнулися на спротив консервативних сил, очолюваних В. Щербицьким. Україна ще продовжувала залишатися «заповідником застою», а перебудова, за влучним виразом історика Р. Іванової, зупинилася на хуторі Михайлівському. Поштовхом до пробудження українського суспільства, його національної свідомості стала аварія на Чорнобильській АЕС, що висвітлила весь спектр негативних процесів і подвійної моралі, властивих тоталітарному режиму. Під тиском громадськості у вересні 1989 р. пішов у відставку В. Щербицький.

Створення неформальних об'єднань, активізація дисидентського і правозахисного руху, поява позацензурних видань супроводжувалися кризою самої КПРС, руйнацією її ідеологічних догм, пошуком історичної правди, особливо щодо трагічних сторінок української історії, поверненням до народних традицій та національної символіки.

Перед історичною наукою постали такі питання, на які вона не могла дати відповіді з позицій старих ідеологічних парадигм. Відзначення 1000-ліття запровадження християнства, 500-річчя запорозького козацтва, «живий ланцюг» на честь роковин Акту Злуки УНР та ЗУНР, демонтаж пам'ятників В. Леніну, рух за реабілітацію ОУН, УПА, учасників визвольних змагань – усе це висвітлило багато «білих» плям української історії, вимагало нового історичного бачення.

Вибірчі кампанії 1989–1990 рр. на основі часткової демократизації законів про вибори, скасування статей Конституції СРСР та УРСР про керівну роль КПРС, заснування Народного руху України і нових, альтернативних до КПРС політичних партій, створення опозиційної Народної Ради у Верховній Раді УРСР, потужний рух українського суспільства за суверенізацію України увінчалися схваленням Декларації про державний суверенітет УРСР (16 липня 1990 р.), а згодом і Акту проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.). В усіх цих процесах була присутня і зростаюча історична свідомість українства. У ході цих перемін формувалася принципово нова історіографічна ситуація, що відкрила умови для відродження української національної історіографії, для повернення істориків до національно-державницької схеми історії України, їх долучення до надбань національної і світової історичної думки.

XVII. 1. Криза марксистської парадигми історії та формування нової історіографічної ситуації в УРСР

Перебудовні процеси, започатковані М. Горбачовим, безпосередньо торкнулися історіографічної ситуації і в Україні. Марксистська парадигма історії, доведена до абсолюту сталінсько-брежнєвським режимом, не вписувалася в нові контури демократизації суспільства, гуманізації суспільних відносин, нового політичного мислення, хоча сам М. Горбачов ототожнював СРСР з Росією і не уявляв собі її без союзу з Україною. Перед провідною верствою українського суспільства постало завдання зупинити маховик його денационалізації та духовного спустошення, повернути йому історичну пам'ять у повному обсязі, поставити заслін її подальшій фальсифікації і спотворенню. Однак історична наука залишалася підконтрольною партноменклатурі і переживала кризу. Свідченням цього

стало пишне відзначення в 1987 р. за традиційною схемою чергового ювілею Жовтневої революції. Опубліковані книги «Великий Жовтень і Україна», «Историография Великой Октябрьской революции на Украине», «Октябрь и гражданская война в Украине: страницы истории» та інші продовжували обстоювати застарілі міфи більшовицької ідеології. Деякі новації, більш критичний підхід до висвітлення подій суттєво не вплинули на загальну концепцію курсу лекцій з історії КПРС (керівник авторського колективу Я. Калакура) (1988), підготовленого за завданням Міністерства вищої освіти УРСР¹. На фоні дискурсів, що викривали злочинну суть сталінізму, трагедії репресій, голоду ці публікації демонстрували загострення кризи офіційної історіографії, поглиблення в ній розколу.

Як уже зазначалося, вибух на ЧАЕС, спроби влади приховати від народу правду про масштаби аварії та її катастрофічні наслідки остаточно підірвали довіря до комуністичної системи навіть з боку частини проімперських кіл, додали енергії силам опору. Їх очолила творча інтелігенція, насамперед письменники, колишні шістдесятники, дисиденти і правозахисники. Опозиційний рух Української Гельсінкської спілки, її «Декларацію принципів» підтримала частина істориків, філософів, правників, літературознавців, студентська молодь. Зростанню національної та історичної свідомості українців сприяло відзначення в 1986 р. 130-річчя від дня народження І. Франка², 75-річчя від дня народження М. Шашкевича і 150-річчя виходу у світ альманаху «Русалка Дністровая», в 1987 р. в Україні святкували 100-річчя Леся Курбаса, одного з численних представників «розстріляного відродження» 1930-х років.

Суспільствознавство зі сторінок «Літературної України», журналів «Вітчизна», «Жовтень» («Дзвін» з 1990 р.), «Київ» та інших дізнавалося про тотальне нищення української інтелігенції, голодомор 1932–1933 рр., повертало заборонені імена.

Журнал «Пам'ятки України» започаткував рубрику про репресованих краєзнавців, опублікував проблемні статті істориків національно-демократичного спрямування М. Брайчевського, Я. Дашкевича, Я. Ісаєвича, Ф. Шевченка та ін.

¹ Звичайно, з висоти сучасності автор усвідомлює, що видання цього курсу лекцій було помилкою, але на той час навіть такі спроби переглянути деякі догми розглядалися як позитивні зрушення.

² 120-річчя від дня народження М. Грушевського в 1986 р. залишилося майже непоміченим з боку офіційної історіографії.

У 1988 р. журнал «Київ» (редактор В. Дрозд) започаткував публікацію «Споминів» найвидатнішого українського історика М. Грушевського, підготовлених С. Білоконом. У тому ж році була відновлена Археографічна комісія АН УРСР, яка розгорнула підготовку до видання багатотомної «Історії України-Руси» М. Грушевського, перший том якої фототипним способом вийшов у 1991 р. На сторінках часопису «Жовтень» («Дзвін») (редактор Р. Федорів) в 1988 р. почалася публікація тритомної праці Д. Яворницького «Історія запорозьких козаків», а з 1990 р. його читачі знайомилися із забороненою в тоталітарні часи «Історією України» І. Крип'якевича. У лютому 1989 р. в Києві постало Товариство української мови ім. Т. Шевченка, у Львові Товариство Лева започаткувало видання позацензурної газети «Поступ». З березня 1989 р. розгорнулася діяльність українського відділення Товариства «Меморіал».

Першим суттєвим завоюванням патріотичної української громадськості стало схвалення в жовтні 1989 р. «Закону про мови в Українській РСР», який надав українській мові статус державної. Важливе значення для демократизації засобів масової інформації і заснування нових видань мало прийняття закону про свободу друку і заборону цензури. Розширення інформації давало деяку змогу викривати лженауковість марксистської парадигми історії, її матеріалістичного тлумачення, концепції партійно-класового підходу до трактування подій і явищ.

Протягом 1988–1991 рр. загострилася полярність поглядів істориків на ключові проблеми української історії, яка знаходила відображення на сторінках періодики, у т. ч. й «Українського історичного журналу». І. Хміль у статті «Петлюра і петлюрівщина» (УІЖ, 1990, № 3) у традиційному для радянської ідеології продовжував таврувати провідників Української революції, інші автори все ще доводили «крах буржуазно-націоналістичної державності в ході утвердження Радянської влади на Україні». Натомість І. Рибалка у статті «Сталінщина і розселянювання країни» (УІЖ, 1989, № 10, 11) аналізував трагічні наслідки політики цієї влади для українського народу. С. Кульчицький висвітлював трагедію голоду 1930-х років («1933: трагедія голоду» (1989)), а Г. Касьянов підняв завісу над утаємниченими жертвами сталінських репресій у Донбасі в 1928 р. («Під прапором ленінізму», 1989, № 22).

На зміни в історіографічній ситуації в Україні глибокий вплив справляли спроби демократизації суспільства, зокрема

утворення Народного Руху України (1989), поява нових політичних партій, заміна політичної монополії КППРС багатопартійністю. Рубіж 1980–1990-х років пов'язаний із новим етапом взаємодії суспільної, національної та історичної свідомості. Повернення до історичної правди, особливо до історії української державності, визвольних змагань за її утвердження ставало потужною моральною підтримкою тих сил українського суспільства, які розгорнули рух за державний суверенітет і незалежність України. Водночас цей рух спонукав істориків до зміни історичної парадигми, до руйнування догм радянської історіографії. Проблеми української історії опинилися в епіцентрі ідеологічної і політичної боротьби між національно-визвольними та проімперськими силами.

Сміливим викликом партійно-ідеологічній історіографії стала стаття С. Білокона в «Літературній Україні» (21 липня 1988 р.) про М. Грушевського, на яку накинувся сам перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький у доповіді на пленумі ЦК, звинувативши історика у спробах виправдати націоналістичні позиції М. Грушевського.

Тим часом на розвиток історичної думки благотворно вплинули святкування 1000-ліття хрещення Русі, відновлення Української греко-католицької та Української автокефальної православної церков, утворення Київського патріархату Української православної церкви. Однак досить велика громада східних і південних регіонів України при підтримці Московського патріархату та антиукраїнських сил зуміли розколоти православ'я, утворивши підлеглу йому УПЦ.

Під тиском незаперечних фактів КПУ для збереження своєї влади намагалася «відхреститися» від сталінізму і дала дозвіл на публікацію збірника «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» (керівник авторського колективу Р. Пиріг, 1990). У червні 1990 р. ЦК КП України пішов навіть на скасування ряду своїх постанов 1940-х років, у т. ч. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», визнавши, що вона «привела до істотних суб'єктивістських перекирвань у критиці істориків С. Белоусова, К. Гуслистого, М. Петровського, М. Супруненка, Ф. Ястребова та ін.», що в ній переважали трафаретні звинувачення «у буржуазно-націоналістичному характері», космополітизмі, антинародності...». В умовах кризи тоталітаризму та його ідеології Інститут історії партії при ЦК КПУ (директори В. Юрчук, Ф. Рудич) був реформований в

Інститут політичних досліджень, на базі якого згодом постав нинішній Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України ім. І.Ф. Кураса (1991). Багато для його трансформації в українську національну інституцію зробив директор, академік НАН України Іван Курас (1939–2005) – відомий український історик, провідний фахівець у галузі політичної історії України, національних відносин, автор ряду етнодержавознавчих досліджень. З його участю або під його керівництвом уже на початку 1990-х років побачили світ такі праці, як «Сучасні політичні партії і рухи на Україні» (1991), «Церква і національне відродження», «Українська державність: історія і сучасність», «Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії» (1993) та ін.

Отже, формування нової історіографічної ситуації в УРСР носило дуже суперечливий характер. Прогресивні зрушення в середовищі радянських істориків, особливо молодшої генерації, наштовхувалися на рішучий спротив не тільки правлячої партноменклатури та чиновників історичних установ, а й представників старшого покоління істориків, що залишалися в полоні марксистських догм. Парадоксально, що навіть ті історики, яких цювала комуністична система, в новій обстановці продовжували обстоювати старі методологічні схеми. Наприклад, у 1989 р. вийшла у світ монографія В. Сарбея «Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма)», в якій і далі «викривався український буржуазний націоналізм В. Антоновича та М. Грушевського».

Перебудовні процеси в Інституті історії АН УРСР значною мірою стримувалися його керівництвом, очолюваним Ю. Кондуфором, якого називали «людиною Щербицького». Посаду директора, яку він обіймав 15 років, залишаючись на ній до 1993 р., поєднував з обов'язками головного редактора «Українського історичного журналу». Оприлюднена в журналі «Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР» (1990, № 10, 12) фактично не міняла старих концептуальних підходів до української історії, що панували в тоталітарні часи, не орієнтувала на повернення до наукової схеми українського історичного процесу, хоча й передбачала публікацію джерел, праць М. Грушевського, Д. Яворницького, М. Драгоманова та ін. До програми не було включено публікацію праць істориків діаспори.

Позитивно позначилося на роботі Інституту призначення в 1990 р. заступником директора відомого історика *Станіслава Кульчицького* – дослідника соціально-економічної і політичної історії України, який був у числі перших серед радянських істориків, котрі виступили з гострою критикою теорії і практики сталінізму. Його праці «Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні» (1989), «Сталінізм на Україні: 20–30-ті рр.» (1991), «Ціна “великого перелому”» давали принципово нову, порівняно з радянською історіографією, оцінку подій 1920–1930-х років, висвітлювали масові репресії та голодомор. Заслуга С. Кульчицького і в тому, що він узявся за наукове редагування україномовної праці канадського історика українського походження Ореста Субтельного «Україна: Історія», яка була опублікована в 1991 р.

У 1991 р. заступником директора з наукової роботи Інституту став теж уже відомий тоді історик нової генерації *Валерій Смолій* (1950) – фахівець з історії українського середньовіччя і козацько-гетьманської доби, дослідник історії козацтва, вихованець Ф. Шевченка. У 1985 р. він захистив докторську дисертацію «Соціальна свідомість учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.)», яка своїми підходами не зовсім вписувалася в марксистську схему масових рухів. У 1992 р. В. Смолія було обрано членом-кореспондентом НАН України, а в 1993 р. – директором Інституту. У 1980-х роках він брав участь у створенні другого тому «Історії Української РСР», двох томів «Історії Києва», монографії «Історичні передумови воз'єднання українських земель» (1989), «Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії» (1990). Принципове значення для утвердження нового розуміння етногенезу українського народу мала праця В. Смолія та О. Гуржія «Як і коли почала формуватися українська нація» (1991).

Зміни в керівництві інституту, повернення йому назви і статусу Інституту історії України (1991) закладали основи для його поступового перетворення в головну інституцію української історіографії. Перебудовувалася діяльність Інституту археології, було створено нові академічні та вузівські осередки історичної науки, зокрема Інститут української археології (1991) (згодом назва доповнилася: та джерелознавства ім. М.С. Грушевського), (директор П. Сохань), Інститут суспільних наук був реформований в Інститут українознавства ім. І.П. Крип'якевича (Львів, директор Я. Ісаєвич). У Київському університеті ім. Т. Шевченка було створено Інститут ук-

раїнознавства (директор П. Кононенко)¹, а у Львівському університеті ім. І. Франка постав Інститут історичних досліджень (директор Я. Грицак) та ін. В усіх вузах (частина яких дістали статус університетів) створювалися кафедри історії України, українознавства, гуманітарних наук, вносилися суттєві корективи до навчальних планів підготовки істориків. Назрівали зміни у змісті навчального процесу та науково-дослідної роботи.

Однією з перших ластівок нового трактування найбільш сфальсифікованих сторінок української історії став науковий збірник під промовистою назвою «Про минуле – заради майбутнього» (1989) (упорядник Ю. Шаповал; редколегія: І. Курас та ін.). Головна увага була приділена переосмисленню суперечливих подій української історії 1920–1930-х років. У статтях І. Кураса, С. Діброви, М. Панчука, П. Варгатюка, С. Спіріна та інших частково переглядалися установлені в історико-партійній науці оцінки внутріпартійної боротьби, проведення національної політики, було поставлено під сумнів «правдивість» відображення «досвіду» індустріалізації та колективізації, зачіпалися причини голоду 1932–1933 рр. Досить обережно, але на той час сміливо, автори порушили проблеми альтернативних підходів до аналізу однопартійної системи і поставили питання про винесення уроків з минулого. Було покладено початок залученню до наукового обігу нових архівних документів і відтворенню на цій основі історичної правди.

У 1990 р. побачив світ збірник статей «Маршрутами історії» (упорядник Ю. Шаповал, редколегія: Ф. Рудич та ін.). Поряд з аналітичними статтями П. Варгатюка і П. Шморгуна про маловідомі сторінки політичної історії України 1898–1917 рр., І. Кураса та В. Солдатенка про соціально-політичні альтернативи 1917 р., В. Верстюка «Воєнний комунізм» на Україні», С. Кульчицького «НЕП: уроки для сьогодення», М. Панчука про анатомію «націонал-українізму», І. Кожукала про голод 1946–1947 рр. були оприлюднені розвідки Ю. Шаповала, Р. Пирога, О. Щусь, Л. Нагорної, І. Гошуляка, Д. Табачника, В. Лозицького та інших про політичних діячів України 1920–1930-х років, які націлювали на нове бачення радянського періоду історії України.

¹ У 2000 р. він набув нового статусу: Науково-дослідний інститут українознавства Міністерства освіти і науки. В університеті функціонує Центр українознавства (директор В. Сергійчук, тепер М.І. Обушний).

Може виникнути запитання, чому на пріоритетне місце наукових дискурсів на рубежі 1980–1990-х років висунулися проблеми радянської історії? Очевидно, це зумовлювалося кількома чинниками. По-перше, доба радянської історії виявилася найбільш спотвореною і міфологізованою в історичній науці та суспільній свідомості. По-друге, правлячій верстві, пов'язаній з комуністичною ідеологією, було вигідно вдатися до дозованої критики конкретних подій, явищ і осіб аби зберегти саму систему чи частково її лібералізувати, зберегти контроль за ситуацією в суспільстві. По-третє, злам стереотипів у поглядах на події 1920–1980-х років міг стати вузловою ланкою довгого ланцюга перегляду всіх фальсифікацій української історії з найдавніших часів. По-четверте, відтворення історичної правди про насадження тоталітарного режиму в Україні, його злочини проти українського народу, трагічні наслідки сталінських експериментів у сфері економіки і культури створювали фундамент для глибинних змін у суспільній свідомості, для її радикалізації, для національного пробудження, повалення чужого режиму і відновлення власної держави.

Серед піонерів подолання стереотипів сфальсифікованої радянської історіографії поряд з опозиційними істориками М. Брайчевським, Я. Дашкевичем, С. Білоконем, Я. Дзирою, О. Апанович, Р. Івановою (Іванченко) та іншими було не мало й лояльних до режиму дослідників, зокрема С. Кульчицький, Ю. Шаповал, В. Сергійчук, Я. Ісаєвич та ін.

У 1989 р. С. Кульчицький у розвідці «Ціна “великого перелому”» на основі власної методики розрахунків чисельності людських жертв у 1932–1933 рр. дійшов висновку, що в результаті демографічних втрат від репресій, голоду, депортацій і природної смертності Україна не дорахувалася щонайменше 3 531 тис. чол. Своєрідним проривом для радянської історіографії був і аналітичний висновок С. Кульчицького про штучний характер голоду 1932–1933 рр., мотиви якого мали не тільки економічний, а й політичний характер. Насильницька і форсована колективізація підірвала продуктивні сили сільського господарства, остаточно знищила ринковий механізм, призвела до розселення українського села. Згодом С. Кульчицький, як і інші історики, переконливо доведе взаємозв'язок голодомору 1930-х років з голодом 1921–1922 рр., покаже, що спільною їх ознакою була насильницька політика експропріації більшовицького режиму щодо українських селян. На той час він все ще схилився до думки про ігнорування Й. Сталіном

застережень В. Леніна стосовно кооперації і ринкових відносин, вважав, що за інших умов трагедії можна було уникнути.

Публікації істориків перебудовних часів ніби продовжували перерваний історіографічний процес, започаткований хрущовською «відлигою», коли обстоювалася думка, що головним винуватцем трагічних репресій був Й. Сталін. Намагання відірвати Сталіна від партії і самої політичної системи було маневром, спрямованим на виправдання цієї системи, аргументом про можливість її перебудови і демократизації. Ця точка зору досить глибоко проникла в голови більшості істориків, і мусив пройти певний час, щоб прийшло усвідомлення істини, що тоталітарні режими не піддаються реформуванню, що вони мають бути замінені демократичними системами.

Новим явищем радянської історіографії перехідної доби стало вивчення опозиційного до більшовицького режиму руху, який у багатьох регіонах України набув характеру селянських повстань і збройної боротьби. Публікації з цієї проблематики, започатковані в місцевій періодиці, згодом з'явилися на сторінках «Українського історичного журналу» та інших видань. Своєю фактографією вони ставили під сумнів міф офіційної історіографії про «тріумфальну ходу радянської влади» і переконливо засвідчували активний спротив насадженню тоталітарного режиму в Україні з боку різних верств населення, у т. ч. й української інтелігенції. Традиційні терміни радянської історіографії «бандитизм» і «контрреволюція» поступалися місцем новому баченню як вияву повстанського руху та опору, що дістало відображення в монографії В. Верстюка «Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921)» (1991).

Принципове значення в цьому зв'язку мала також поява монографії Г. Касьянова та В. Даниленка «Сталінізм і українська інтелігенція» (1991). Автори підвели читача до розуміння справжніх мотивів політики українізації як маневру правлячої партії, водночас показали її реальні здобутки, роль інтелігенції у цьому процесі, обґрунтували відповідь на питання: чому сталінський режим вдався до масового нищення української еліти?

Історики західноукраїнських областей у тому числі реорганізованого академічного Інституту суспільних наук в Інститут українознавства ім. І.П. Крип'якевича (1993), вузівських кафедр, зокрема В. Баран, Л. Зашкільняк, Я. Ісаєвич, О. Карпенко, О. Красівський, М. Кугутяк, О. Куземський, М. Литвин, С. Макарчук, С. Павлюк, Є. Паньків, М. Романюк, Ю. Сливка, Ф. Стеблій, Б. Ярош та ін. на рубежі 1980–1990-х років зосереджували свої зусилля здебільшого на двох тематичних напрямках:

перегляд оцінок історії революційного руху в Галичині, Буковині та Закарпатті, діяльності Комуністичної партії Західної України та на так званих соціалістичних перетвореннях у процесі встановлення радянської влади і масових репресій у цьому регіоні. У червні 1991 р. у Львові пройшла наукова конференція «Національно-визвольна боротьба 20–50-х років ХХ ст. в Україні», учасники якої торкнулися трагічних сторінок української історії взагалі, включаючи особливості націоналістичного руху опору на західноукраїнських землях, діяльності ОУН.

Зроблені тут узагальнення щодо формування нової історіографічної ситуації в Україні під впливом горбачовської перебудови і поглиблення кризи марксистської парадигми історії логічно підводять до висновку, що цей процес носив суперечливий, не послідовний і конфронтаційний характер. Незважаючи на так звану «гласність», в історичній науці залишалися «зони мовчання», орієнтири самоцензури, яких більшість істориків все ще дотримувалися. Дедалі гострішою ставала боротьба між прихильниками демократичних перемін та консервативними силами, що намагалися загальмувати прогресивні перетворення в історичній науці, як одного з чинників зростання національної свідомості українців, їх боротьби за суверенітет і незалежність України.

XVII.2. Долучення українських істориків до надбань світової і національної історіографії

Так звані «оксамитові революції», повалення тоталітарних режимів у країнах Східної та Центральної Європи, об'єднання Німеччини, ліквідація залізної завіси між Сходом і Заходом, лібералізація внутріполітичного життя заклали нові підстави для долучення істориків УРСР до надбань національної та світової історіографії. У червні 1989 р. українські вчені з УРСР та діаспори неподалік від Неаполя заснували Міжнародну асоціацію українців (МАУ), Асоціацію українознавців республіки очолив І. Дзюба. У тому ж році була відновлена у Львові діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка, головою якого став відомий учений О. Романів. На першому конгресі МАУ (1990), що проходив у Києві, були історики з багатьох країн, зокрема з США (О. Прицак, Г. Грабович, Т. Гунчак, В. Маркусь), з Канади (О. Субтельний, Б. Кравченко) та ін. Конгрес проголосив 1991 рік Міжнародним роком М. Грушевського. В його рамках з нагоди 125-річчя від дня народження найвидатнішого історика відбулися міжнародні та загальноукраїнські наукові конференції в Києві, Львові та інших містах.

Прилучення частини колишніх радянських істориків до національно-демократичного процесу, їх відмова від ідеологічних стереотипів у трактуванні української історії, підвищення інтересу до життя українців за кордоном, до співпраці супроводжувалися активізацією національно-наукового руху української діаспори. Зокрема, у США в 1988 р. був започаткований науковий проект створення багатотомної «Енциклопедії української діаспори» під керівництвом професора політології університету в Чикаго В. Маркуся.

Активізували свою діяльність усі українознавчі осередки за кордоном: УВАН, УВУ, НТШ, УІТ, Український науковий інститут при Гарвардському університеті, Канадський інститут українських студій Альбертського університету та ін. Своєю діяльністю вони намагалися підтримати ті паростки прогресивних перемін, що проросли в історіографічному процесі в Україні, поступово переносити її на українське поле.

Із зміною політичної ситуації в Україні поширювалася діяльність Українського історичного товариства та його наукового органу – «Українського історика» («УІ»). Титанічну працю в цій царині провів Президент УІТ та головний редактор «УІ» Л. Винар, завдяки якому осередки УІТ були створені у Львові, Києві, Дніпропетровську, Ужгороді, Чернівцях, Острозі, Черкасах, Харкові, Дрогобичі та інших містах. «Український історик» набував статусу спільного фахового журналу істориків України і діаспори, географія його видання дістала таку схему: Нью-Йорк – Торонто – Київ – Львів – Мюнхен. Співредактором «УІ» з 1993 р. став М. Брайчевський, а одним із заступників редактора І. Гирич. З нагоди 30-річчя журналу Інститут української археографії і джерелознавства НАН України оприлюднив покажчик змісту «УІ» за 1963–1992 рр.¹, а колекції часопису були передані до провідних бібліотек України, в т. ч. до Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського. На сторінках «УІ» дедалі частіше стали публікуватися й історики України М. Брайчевський, С. Білокінь, Я. Дашкевич, Я. Дзира та ін.

Одним з головних напрямів діяльності УІТ та «УІ» в Україні стало сприяння розвитку грушевськознавства на материковій Україні. За визначенням Л. Винара, з 1990–1991 рр. почався новітній період наукового грушевськознавства, який ув'язується з початком відродження української національної

історіографії безпосередньо в Україні¹. Ряд українських істориків, зокрема Я. Дашкевич, С. Білокінь, Я. Ісаєвич, І. Гирич, Я. Грицак, Л. Зашкільняк, Л. Решодько та інші вже на початку 1990-х років оприлюднили цікаві розвідки про видатного вченого і державного діяча. Праці П. Соханя, В. Ульяновського та С. Кіржаєва «М.С. Грушевський і Academia» (1993), Р. Пирога «Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття» (1993), як і інших дослідників, сприяли поверненню імені Великого Українця до широкого загалу пострадянської України.

Принципове значення для руйнації стереотипів комуністичної ідеології щодо особи лідера української національної історіографії Михайла Грушевського і повернення радянських істориків до його схеми українського історичного процесу мала вступна стаття до репринтного перевидання першого тому «Історії України-Руси»² двох авторитетних істориків В. Смолія та П. Соханя під промовистою назвою «Видатний історик України». У ній наголошувалося, що М. Грушевський – «визначний історик і патріот свого народу, який створив перше найбільш повне, узагальнююче дослідження з історії України від найдавніших часів до другої половини XVII ст.»³. Хоч у цій статті ще фігурували рудименти старих підходів, на зразок: «визнав радянську владу», «висловив готовність служити їй», однак однозначно визнавалося, що узагальнюючий систематичний курс історії України був створений на основі розробленої М. Грушевським схеми і періодизації. Автори підкреслювали, що М. Грушевський категорично заперечив домагання Московської Русі на частину давньоруської спадщини, спадкоємцем якої вважав виключно «українсько-руську народність», а історія Київської держави належить українцям. Галицько-Волинську державу вчений розглядав як спадкоємицю і продовжувача історичних традицій, започаткованих у київський період. Далі в статті говорилося, що М. Грушевський поставив і розв'язав фундаментальне питання про зародження і розвиток українського козацтва, Запорозької Січі як продукту всієї попередньої історії України, як вогнища козацької сили,

¹ Винар Л. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. – Київ; Львів; Нью-Йорк; Торонто, 1998. – С. 25.

² Видання підтримали Центр імені Петра Яцика при Канадському інституті українських студій Альбертського університету та Археографічна комісія АН України.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. – Т. 1. – К., 1991. – С. VIII.

¹ Новий покажчик, оприлюднений в 1999 р., охоплює 1963–1998 рр.

солідарності, організованості у визвольній боротьбі, а згодом і війні українського народу під проводом Б. Хмельницького. В. Смолій та П. Сохань завершили презентацію першого тому «Історії України-Руси» висновком: М. Грушевський переконливо показав, що український народ пройшов довгий, складний і самобутній історичний шлях, вистраждав право на свою мову, етнічну культуру, власну державність, що творча спадщина вченого вражає надзвичайною актуальністю її повчального змісту для сьогодення.

Не менш важливе значення для переосмислення радянськими істориками ролі М. Грушевського в українській історіографії мала друга вступна стаття до тому, підготовлена вже згадуваним американським істориком українського походження Омеляном Прицаком «Історіософія Михайла Грушевського»¹. Сама її назва реабілітувала в Україні поняття «історіософія», яке радянська пропаганда трактувала не інакше як «ворожу, буржуазну теорію». Самою постановкою проблеми української історіософії О. Прицак підійшов до аналізу філософських засад української історіографії в контексті європейської історичної науки, вказавши на їх генетичний зв'язок з ідеями французьких просвітителів, німецьких романтиків, школи історії права Ф. Савінії, позитивістської течії. Інтелектуальне зростання

М. Грушевського оцінювалося як формування історика-позитивіста, прихильника ліберально-народницьких цінностей з культурно-національним забарвленням, еволюційного розвитку історичного процесу. О. Прицак виокремив вплив паризької соціологічної школи на подальшу історіософію М. Грушевського, підвищення його інтересу до теорії факторів. Домінуючими термінами його «Історії України-Руси» були «народ», «державна» і «герой в історії».

Нарешті, американський історик Франк Сисин у статті «Повернення Михайла Грушевського» оптимістично стверджував, що вихід багатотомника «Історії України-Руси» є для українців в Україні «другим відкриттям призабутих цінностей», а це дозволить зробити твір М. Грушевського доступним якомога ширшому колу читачів.

Переоцінка особи М. Грушевського та його спадщини мала вирішальне значення для зміни історіографічної ситуації в Україні, для поступового повернення частини радянських істориків до наукової схеми історії України, опрацьованої видат-

¹ У тому ж 1991 р. ця праця О. Прицака була оприлюднена окремою брошурою.

ним ученим. Паралельно радянські історики дедалі ширше опановували праці істориків української діаспори, особливо ті, що відбивали національно-державницький і консервативний напрями української історіографії. Ряд праць істориків діаспори на початку 1990-х років служив навчальними посібниками для вчителів, викладачів, студентів та учнів. Зокрема, користувалися популярністю книга А. Жуковського та О. Субтельного «Нарис історії України» (Львів, 1991), О. Субтельного «Україна: Історія» (1991). Написані у популярній формі, вони на основі наукової схеми М. Грушевського, але з акцентом на етнодержавотворчі процеси, висвітлювали історію українського народу від найдавніших часів до другої половини 1980-х років. У тому ж, 1991 р. видавництво «Світ» (Львів) у серії «Пам'ятки історичної думки України» оприлюднило двотомний «Нарис історії України» Д. Дорошенка однією книгою. Цей справжній синтез української історії відкривався оглядом української історичної думки й наукових історичних досліджень з кінця ХІХ до середини ХХ ст. Окремий розділ присвячувався схемі історії Східної Європи в зв'язку з історією України, з'ясуванню назв «Русь» і «Україна», містив характеристику джерельної бази. В усіх наступних розділах давався виклад конкретно-історичного матеріалу з аналізом джерел і літератури починаючи з доісторичних часів до початку ХХ ст. Великий резонанс викликали «Нариси з історії нової України» І. Лисяка-Рудницького (Львів, 1991).

У 1992 р. був опублікований двотомник «Історія України» Н. Полонської-Василенко з ґрунтовною вступною статтю В. Ульяновського. Особливий інтерес до нього виявили викладачі історії України і студенти вузів, оскільки кожна його тема розпочиналася оглядом історіографії та джерел, давалися посилення на літературу. Цей європейський підхід до викладу історичного матеріалу був повчальним і з точки зору методики викладання.

Важливе значення мала публікація в Україні фундаментальної праці професора Українського католицького університету в Римі, доктора Ісидора Нагаєвського «Історія української держави двадцятого століття». Вона присвячувалась 1000-літтю хрещення Русі-України, була видана в Римі в 1989 р., а в Києві опублікована в 1993 р. У «Післяслові» автор наголошував, що «нація без держави є неповна і незакінчена», а «утворення й збереження держави було, є й буде найвищим ідеалом нації на землі», що лише сильна Україна як держава зможе жити з Москвою і Варшавою в добросусідських взаєминах.

Викладачі і студенти вузів України з інтересом знайомилися із літературою націоналістичного спрямування, яка почала пересилатися і видаватися в Україні, зокрема брошурою М. Міхновського «Самостійна Україна», працею Д. Донцова «Дух нашої давнини», творами С. Бандери, А. Мельника, Я. Стецька та ін.

Прилучення радянських істориків до національно-державницької концепції української історії, що її обстоювала діаспорська історіографія, відіграло важливу роль у зміні їх поглядів на предмет історії України. Водночас вони знайомилися з пам'ятками історичної думки, створеними на материковій Україні, з працями М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Грушевського, М. Аркаса, І. Франка, О. Єфименко та ін. Було оприлюднено «Історію Русів» у літературному перекладі І. Драча.

Винятково важливе значення мало повернення зі спецхранів класичних праць з української історії. Багато з них перевидавалися масовими тиражами, зокрема було репринтно відтворено видання 1913 р. «Ілюстрованої історії України» М. Грушевського (1990), його «Очерки истории украинского народа». У 1990 р. «Вища школа» оприлюднила факсимільне видання «Історії України-Руси» М. Аркаса з вступним словом та коментарями В. Сарбея. Побачила світ книга О. Єфименко «Історія українського народу» (1990). Ці праці підготували до перевидання В. Смолій, Ф. Шевченко, Н. Яковенко, В. Ричка, О. Гуржій та інші історики.

У 1990 р. було здійснене репринтне видання книги В. Винниченка «Відродження нації» у 2-х частинах. У серії «Пам'ятки історичної думки України» вийшов тритомник Д. Яворницького «Історія запорозьких козаків» (1990–1991), що мало важливе значення для дослідження і відродження українського козацтва.

У таких умовах, коли переважна більшість праць радянської історіографії, особливо з нової та новітньої історії, втратили актуальність, поява пам'яток класичної української історичної думки, досліджень істориків з української діаспори заклала солідний фундамент для утвердження нової історіографічної ситуації в Україні, для засвоєння радянськими істориками надбань зарубіжної і національної науки. На пріоритетне місце висувалося завдання руйнації стереотипів та міфів, створених у імперські та радянські часи, які щонайменше протягом двох століть насаджувалися владою в суспільній свідомості. За

обставин, коли відроджувалася Українська держава, утверджувалася її самостійність, ці стереотипи виступали не тільки як гальмо державотворчих процесів, але й стримували відновлення національних традицій української історіографії. Ось чому «реабілітація в правах» праць українських істориків національно-державницького спрямування, на які протягом тривалого часу було накладено «ідеологічне вето», ставала важливою умовою зміни парадигми історичного мислення.

Велику роль у долученні істориків України до надбань світової та національної історіографії відігравала історична та суспільно-політична періодика. Йдеться насамперед про «Український історичний журнал», на сторінках якого на рубежі 1980–1990-х років було оприлюднено немало статей відомих радянських істориків, які засвідчували еволюцію їх поглядів, відхід від ідеологічних стереотипів минулого. Це був приклад для інших істориків. Важливі науково-популярні публікації з історичної тематики вміщувалися на сторінках журналів «Наука і суспільство», «Трибуна лектора», «Пам'ятки України», «Архіви України», «Людина і світ» та ін. Ці публікації з історії української державності, національної символіки, класичної антропології позитивно впливали на зміни в суспільній свідомості.

До поширення історичних знань активно долучилися літературні видання: часописи «Київ», «Дзвін», «Дніпро», «Вітчизна», «Всесвіт» і, особливо, «Літературна Україна», яка тривалий час була лідером у пропаганді національно-державницької думки.

Частина компартійної періодики була трансформована в громадські або відомчі видання. Наприклад, на базі «Комуніста України» після заборони діяльності КПУ почав видаватися журнал «Віче» як видання Верховної Ради. Замість часопису «Під прапором ленінізму» став виходити журнал «Політика і час». З початку 1990-х років стали засновуватися нові видання, як, наприклад, «Київська старовина»¹, «Політична думка» та ін. Новим явищем було створення регіональних часописів: «Бористен», «Кур'єр Кривбасу».

Свіжий струмінь внесли діаспорні часописи, насамперед ті, які почали видаватися одночасно й в Україні. Йдеться, зокрема, про професійний історичний журнал «Український історик», який став об'єднуючим друкованим органом істориків

¹ За згодою частина його засновників на чолі з А. Денисенком створили історичний журнал «Пам'ять століть».

діаспори і материкової України. В Україну було перенесене видання «Сучасності», що традиційно приділяла увагу історичній тематиці. Патріотичні статті національно-державницького спрямування публікували новостворені часописи «Розбудова Держави», «Українське військо» та ін. Звичайно, антиукраїнські сили як в Україні, так і за її межами намагалися загальванізувати позитивні зміни в історіографічній ситуації, чинили перешкоди, в т. ч. фінансові для прогресивних видань.

Досвід перебудовних років засвідчив, що ніщо так не впливало на зміни в світогляді істориків, їх методологічні переорієнтації як особисті фахові контакти з вітчизняними та зарубіжними колегами. Як уже зазначалося, чимало українознавців з діаспори, в т. ч. й істориків, брали участь у наукових конференціях, виступали з публічними лекціями, читали курси для студентів. Зокрема, професори О. Пріцак та Т. Гунчак читали курси з історіософії та джерелознавства історії України в Київському університеті ім. Т. Шевченка, професор О. Субтельний виступав з лекціями на семінарах істориків у Львові та Києві. Активну участь у поширенні здобутків Українського історичного товариства, досягнень грушевськознавства провадив редактор «Українського історика» Л. Винар. До формування нової парадигми української історії самовіддано долучилися Я. Пеленський, М. Плав'юк та інші вихідці з діаспори, що повернулися в Україну.

У вересні 1990 р. у Славську, що на Львівщині, відбувся круглий стіл українських істориків з України та діаспори (Чехія, Словаччина, Польща, Франція, США, Канада) з вузлових проблем української історіографії: Київська Русь, історія української культури і релігійного життя, історія козаччини, нової доби і суспільно-політичного руху¹. У доповідях Я. Дашкевича, О. Пріцака, О. Субтельного, А. Жуковського, М. Богачевської-Хом'як, С. Козака, В. Маркуся, Я. Грицака, А. Бойка, Я. Ісаевича, Ф. Сисина, В. Грабовича, М. Мушинки, П. Соханя, О. Романіва, Б. Боцюрківа, Г. Швидько, О. Путра, Л. Винара, І. Бутича, Ю. Сливки, О. Купчинського та інших викривалися деформації в українській історіографії, фальсифікації історії України радянською ідеологією, окреслювалися шляхи подолання спотворень і відновлення правдивої історії.

¹ Див. докладніше: Проблеми дослідження історії України. – Львів, 1993.

Важливе значення для розвитку нового історичного мислення мали поїздки істориків України до західних країн, знайомство з українознавчими центрами у Європі та США. На початку 1990-х років ряд науковців побував в Українському вільному університеті, в Українському дослідному інституті при Гарвардському університеті, в Канадському інституті українських студій та ін. Наприклад, у відповідь на перебування групи студентів і аспірантів Гарвардського університету на чолі з істориком Марком Снайдером в Києві група суспільствознавців з Київського університету ім. Т.Г. Шевченка побувала в Гарварді. Вони мали можливість спілкуватися і слухати лекції Р. Пайпса, О. Пріцака, Г. Грабовича, Ф. Сисина та ін. Майбутні історики були вражені науковим рівнем навчального процесу, організацією науково-дослідної роботи. Після повернення до Києва студенти згадували слова професора О. Пріцака про те, що у нас одна мати – Україна, а всі ми – її діти, то ж маємо дбати про неї, про її історію.

Ефективною формою прилучення до надбань західної історіографії стало стажування українських істориків в університетах країн Західної Європи, США, Канади, в Українському вільному університеті, навчання у літніх школах тощо.

Нового змісту набували контакти викладачів і студентів України зі своїми колегами з постсоціалістичних країн та пострадянських республік: Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Болгарії, Литви, Латвії, Естонії та ін.

Отже, на рубежі 1980–1990-х років в умовах потужного руху за суверенізацію і державну незалежність України почала складатися нова історіографічна ситуація, одним з проявів якої стало поступове долучення радянських істориків до надбань національної та світової історіографії. Це започаткувало трансформацію радянської історіографії в національну, її інтеграцію в світову.

XVII.3. Повернення до національно-державницької схеми української історії

Рух за суверенітет України та відновлення її державної незалежності актуалізував зміни в методологічних та історіософських орієнтирах істориків. Ставали зрозумілими безперспективність і крах радянської схеми історії, яка, поперше, не була науковою і виконувала чисто ідеологічні функції, і, по-друге, яка повністю скомпроментувала себе перед

світом. Кілька тисяч дипломованих радянських істориків стали перед вибором: або триматися за збанкрутілі концепції спільної історії українського і російського народів, радянської державності, а справедливіше, безправності України, або повернутися до національних традицій української історіографії, пов'язаних з іменами В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Липинського, О. Оглоблина, І. Крип'якевича та ін. На жаль, переважна більшість істориків, вихованих в дусі радянського монізму, не мали елементарних знань про історіософські течії національної історіографії. Вони могли лише здогадуватися про наукові школи В. Антоновича та М. Грушевського з тих критичних публікацій, в яких їх лідери кваліфікувалися як українські буржуазні націоналісти.

Повернення з спецхранів бібліотек і перевидання праць В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Багалія, О. Єфименко, М. Аркаса, Д. Яворницького, І. Крип'якевича, поява досліджень Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, В. Липинського, О. Оглоблина та ін., приїзд в Україну істориків з української діаспори О. Пріцака, Т. Гунчака, Л. Винара, А. Жуковського, О. Субтельного та ін., їх виступи на наукових конференціях, у студентських аудиторіях – усе це сприяло прилученню колишніх радянських істориків до національно-державницької схеми української історії. Вони не одразу збагнули особливості українського гетьманського руху і консервативного розуміння історичного процесу, його аристократичну ідею у формі реставрації гетьманату в українській історіографії, започаткований В. Антоновичем і М. Грушевським народницький напрям, розвинутий Д. Дорошенком, В. Липинським, І. Крип'якевичем державницький напрям, що трансформувалися в національно-державницький. Для більшості з них стало зрозумілим, що історію українського народу можна досягнути лише з огляду його багатовікової боротьби за національну державність.

Відродження історичної пам'яті, повернення українському народу наукової спадщини його істориків, супроводжувалися переорієнтацією колишніх радянських істориків з «інтернаціонально-космополітичного» трактування історії України на національне та загальнолюдське її розуміння. Цей процес відбувався порівняно успішно, однак звільнення істориків від лещат марксистської методології, опанування дослідницькими методами західної історіографії проходило дуже складно, повільно, суперечливо, що об'єктивно вело до співіснування двох протилежних методологій навіть на індивідуальному рівні ок-

ремих істориків. Як справедливо відзначалося на наукових конференціях, відмова від методологічних засад, що домінували в радянській історіографії (філософія марксизму-ленізму) ще не означала механічного переходу колишніх радянських істориків на засади західноєвропейської історіографії¹. Головним здобутком історіографії в Україні цих років стало своєрідне «примирення» істориків УРСР та істориків діаспори, досягнення деякої співпраці на ґрунті національно-державного відродження.

Ситуація ускладнювалася тим, що підготовка нової генерації істориків на історичних факультетах, в аспірантурі університетів та педінститутів, Інституту історії здійснювалася по суті за старими навчальними планами і програмами, під керівництвом науково-педагогічних працівників, переважна більшість яких все ще перебували в полоні консервативних поглядів, стояли на старих позиціях. Чимало викладачів історії і науковців, піддаючи критиці тоталітаризм, його репресивні злочини, парадигму партійно-класового підходу, водночас продовжували виступати проти національно-державницького трактування української історії, проти національної ідеї. Під маскою боротьби проти «переписування історії» вони намагалися законсервувати шаблонні оцінки українських гетьманів – І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи, провідників українського національно-визвольного руху С. Петлюри, Є. Коновальця, А. Мельника, С. Бандери, дисидентів та правозахисників. Утвердження пріоритету національного в українській історіографії напштовхувалося на шалений спротив шовіністично-проімперських сил, які продовжували продукувати ідеї малоросійства, молодшого брата, підігривали ностальгію за комуністичним минулим, за Союзом РСР, розглядаючи історію України як частину «спільної» історії.

Відомо, що до початку 1990-х років в усіх ланках загальної освіти домінуючою серед історичних дисциплін була історія СРСР (фактично історія Росії), а у вузах – історія КНР. У цих курсах відомості з української історії лише вкраплювалися як ілюстративний матеріал, причому нерідко з негативним присмаком. За таких умов учні та студенти не отримували цілісного, не кажучи вже про правдиве, уявлення про давню і новітню

¹ Подібну думку висловив академік В. Смолій у статті «Українська історична наука на рубежі ХХІ ст.» // Освіта України. – 1997. – 4 липня.

історію України, їм не прищеплювалися любов до неї, почуття національної гордості і українського патріотизму, тобто ті моральні цінності, без яких не може існувати національна держава. Слід нагадати, що велику шкоду духовності українського суспільства завдавала широкомасштабна і бойовична атеїстична пропаганда, репресивна боротьба проти українського православ'я та Української греко-католицької церкви.

Ось чому в епіцентрі корінних перемін в історіографічному процесі опинилися учителі та викладачі історії шкіл, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів. У всіх ланках освіти запроваджувався навчальний курс історії України. Провідну роль у цій справі відіграли історики Київського та Львівського університетів, які одними з перших підготували навчальні програми і приступили до створення курсів лекцій, підручників та посібників (1989–1990). У ряді вузів було запроваджено курс «Політична історія України ХХ століття». Аналіз його програми (1991) засвідчує, як складно, суперечливо відбувався перехід від історії КПРС до національно-державницької схеми української політичної історії. Поряд з новими темами про утворення українських політичних партій і національне пробудження на рубежі ХІХ–ХХ ст. все ще фігурували теми: «Україна в Жовтневій революції», «Україна в роки іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни» і т. п. Разом з тим програма орієнтувала на з'ясування суті радянського тоталітаризму, наслідків голоду 1932–1933 рр., проголошення ОУН Акту відновлення Української держави, створення та діяльність УПА, опозиційного та правозахисного руху.

У 1990 р. було опубліковано хронологічний довідник «История Украинской ССР» (автори О. Дзюба, В. Верстюк, В. Репринцев), до якого після тривалого замовчування включалися події, пов'язані з історією національно-визвольних змагань українського народу. У тому ж році вийшов збірник «Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки)» (керівник авторського колективу П. Тронько), в якому вперше говорилося про драму українських краєзнавців у контексті розстріляного національного відродження.

У 1992 р. побачила світ праця колишнього дисидента Валентина Мороза, який повернувся з еміграції і приступив до викладацької роботи у Львові, «Україна в ХХ ст.» (Тернопіль, 1992), з акцентом на історію українського національно-визвольного руху. В. Кондратюк опублікував книгу «Державність України (1917–1920)» (1992).

Повернення до національно-державницької схеми української історії ускладнювалося браком навчальної літератури, догматизмом значної частини учителів і викладачів, які трималися застарілих поглядів і концепцій радянських підручників. Ці актуальні проблеми гостро поставив В. Коденко в статті «Вільній Україні – правдиву історію», оприлюдненій в часописі «Рідна школа» (1992, № 2). До створення підручників з історії для загальноосвітніх шкіл активно долучилися провідні науковці Інститутів історії України та археології, зокрема С. Кульчицький, В. Верстюк, О. Реєнт, В. Смолій, Г. Касьянов, П. Панченко, М. Котляр, Л. Залізняк та ін. На потреби шкільних учителів відгукнувся ряд професорів та доцентів університетів, педінститутів й інших вузів.

Провідну роль у засвоєнні та поширенні національно-державницької концепції історії України відігравали історики Львівського університету (С. Макарчук, К. Кондратюк, О. Красівський, Ю. Зайцев), Київського (Л. Мельник, А. Катренко, В. Сергійчук, В. Шевчук, А. Слюсаренко, С. Клапчук, Ю. Горбань), Харківського (В. Кравченко, І. Рибалка, В. Танцюра), Дніпропетровського (М. Ковальський, Ю. Мицик, Г. Швидько), Чернівецького (Ю. Макар). Протягом 1991–1992 рр. кафедра української історії та етнополітики Київського університету ім. Т.Г. Шевченка (завідувач: С. Клапчук, згодом Ю. Горбань, тепер А. Коцур) підготувала і через навчально-методичний кабінет Міністерства вищої освіти опублікувала та надіслала усім вузам тексти лекцій з політичної історії України, в яких акцент робився на зародження і розвиток державності України, на історію національно-визвольних змагань. У числі авторів були М. Матвійчук, Б. Білик, Я. Калакура, В. Колесник, М. Карбанов, Л. Медорюк, С. Клапчук, В. Остафійчук, Ю. Горбань, Н. Терес, А. Конашевич, В. Червінський та ін.

Важливе значення мав вихід у світ курсу лекцій «Історія України» у двох книгах під керівництвом професора *Леоніда Мельника* – відомого українського історика, дослідника нової історії України, автора «Політичної історії Гетьманщини ХVІІІ ст. у документах і матеріалах» (1997). Л. Мельник тривалий час завідував кафедрою історії України в Київському університеті ім. Т.Г. Шевченка, багато робив для українознавчої підготовки істориків. У створенні цього курсу лекцій взяли участь історики Київського університету, Інституту історії України, зокрема В. Верстюк, М. Демченко, А. Катренко, М. Коваль, В. Король, В. Курило, М. Панчук, М. Плющ, В. Сарбей, А. Слюсаренко, П. Шморгун та ін.

Він став по суті першим посібником перехідного характеру, в якому дзеркально перетиналися як нові, так і старі підходи. Наприклад, центральна тема історії ХХ ст., пов'язана з Українською революцією, була названа «Революція на Україні (лютий 1917 – січень 1918 р.)». Події розглядалися за наїждженою схемою жовтневого перевороту в Петрограді і «перемоги соціалістичної революції на Україні», водночас висвітлювалася діяльність Української Центральної Ради, яка все ще називалася буржуазно-націоналістичною та контрреволюційною, авторські симпатії залишалися на боці більшовиків і Харківського з'їзду Рад (грудень 1917 р.), його сепаратистських і проросійських рішень. Тема закінчувалася 30 січня 1918 р., коли Київ було проголошено столицею радянської України. Наступні події усамостійнення Української Народної Республіки, гетьманський переворот і утвердження Української держави, ЗУНР, УНР в добу Директорії, їх Злука висвітлювалися в контексті громадянської війни та іноземної інтервенції.

Заключна лекція мала назву «Україна в сучасну добу», в якій акцент було зроблено не на боротьбу національно-демократичних сил за суверенітет і незалежність України, а на «пошук шляхів соціально-економічного прогресу». Водночас йшлося про формування багатопартійності, утворення нових, альтернативних до КПУ політичних партій, про ліквідацію СРСР і заснування Співдружності Незалежних Держав.

Концептуальному переосмисленню трагічних подій радянської доби сприяли монографії В. Даниленка, Г. Касьянова та С. Кульчицького «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки» (1991), В. Даниленка та Г. Касьянова «Сталінізм і українська інтелігенція» (1991), О. Рубльова та Ю. Черченка «Сталінщина в долі західноукраїнської інтелігенції (20–40-ві роки ХХ ст.)» (1992) та ін. Переглядалися підходи до висвітлення давньої історії України, зокрема у праці М. Брайтчевського «Скарби знайдені і не знайдені» (1992), в курсі лекцій «Археологія та стародавня історія України» (1992), який підготували М. Чмихов, Н. Кравченко, І. Черняков. Нове бачення етногенезу українського народу виклав львівський історик С. Макарчук у книзі «Український етнос. Виникнення та історичний розвиток» (1992).

Особливий інтерес виявляли дослідники до замовчуваних сторінок історії козацтва. У працях О. Апанович «Розповіді про запорозьких козаків» (1991), В. Сергійчука «Іменем Війська Запорозького» (1991), В. Степанкова «Антифеодальна бо-

ротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави» (1991), Ю. Мицика, В. Степанкова, І. Стороженка «Сполохи козацької звитяги» (1991) чітко проводилася українська національно-державницька ідея.

Важливу роль відіграли публікації з історії української національної символіки (О. Пастернак «Пояснення тризуба» (1991), В. Сергійчук «Національна символіка України» (1992)) та ін.

З інтересом зустріла студентська та учнівська молодь короткий нарис історії української державності Р. Іванченко «Україна від Кия до Кравчука» (1992). У науково-популярній і образній формі автор переконливо доводила давню державницьку традицію українського народу, обґрунтовуючи її витoki з княжої доби Київської держави. Червоною ниткою через усю працю проходила думка про те, що вся наступна історія українського народу проникнута боротьбою за його визволення, за відновлення і збереження державного статусу України, за її незалежності. Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) і всенародний референдум (1 грудня 1991 р.) Р. Іванченко розглядала як історично зумовлене і логічне завершення багатовікових змагань українського народу за власну самостійну державу.

Вагомий внесок у розвиток національно-державницької течії української історіографії вносили представники суміжних наук: правничих, політичних, етнологічних та ін. Праці, навчальні посібники і хрестоматії з історії держави і права України відігравали важливу роль у формуванні суспільної свідомості, що позитивно впливало й на історіографічну ситуацію в Україні.

Помітні зміни відбувалися в тематиці наукових досліджень, включаючи докторські та кандидатські дисертації. В номенклатурі наукових спеціальностей з історичних наук були виокремлені «Всесвітня історія», «Історія України», «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни», «Воєнна історія» та ін. Важливе значення мало запровадження спеціальностей «Етнологія», «Українознавство» як інтегрованої, міждисциплінарної системи знань про Україну та українство.

Серед докторських і кандидатських дисертацій, захищених на початку 1990-х років, фігурували й принципово нові теми, що засвідчували про відхід їх авторів від стереотипів тоталітарної доби, перегляд або й ревізію традиційних для радянської

історіографії концептуальних засад. У проблематиці досліджень зростала питома вага тем, присвячених українському національно-визвольному руху, розвитку національної свідомості українського народу, його боротьби за власну державність.

Варто також зазначити, що в історичній науці дедалі більше уваги приділялося аналізу поточних подій, пов'язаних з суверенізацією і відновленням незалежності України. Цікаві розвідки щодо формування багатопартійності, розвитку парламентаризму оприлюднили О. Гарань, В. Литвин, М. Томенко, К. Астахова, В. Марчук, К. Богомаз та ін. З інтересом була сприйнята книга Анатолія Камінського, керівника редакції Української служби радіо «Свобода», «На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні» (Мюнхен, 1990), в якій на основі матеріалів періодики аналізувалися нові явища в суспільно-політичному житті України другої половини 1980-х років, еволюційні процеси в сфері політики, культури, національних відносин.

Поверненню істориків до національної схеми української історії, її національно-державницького трактування сприяла активізація джерелознавчих, архівознавчих та археографічних досліджень, перебудова діяльності центральних, галузевих та місцевих архівів, розширення доступу науковців до їх фондів. На початку 1990-х років вийшов ряд документальних збірників з політичної та демографічної історії України. Серед них важливе значення мали документи старих і сучасних політичних партій: Слюсаренко А., Томенко М. «Нові політичні партії України» (1990), «Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст.» (1991), «Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. Програмові документи перших українських політичних партій» (1992) та ін. Ряд збірників стосувалися сталінських репресій і голодомору 1930-х років. В. Сергійчук, Ю. Шаповал, І. Білас, С. Кульчицький та інші започатковують підготовку аналітичних праць, які супроводжуються публікацією архівних документів. Такими були книги Ю. Шаповала «М. С. Хрущов на Україні» (1990), «У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні» (1990), «Україна 20–50-х років. Сторінки ненаписаної історії» (1993) та ін. Звичайно, документальним публікаціям ще бракувало тематичної спрямованості, джерелознавчого аналізу документів, встановлення їх автентичності, нерідко їх вибір носив сенсаційно-викривальний характер. Однак такі публікації суттєво впливали на еволюцію суспільної свідомості.

Отже, головним підсумком перебудовних процесів в історичній науці на тлі проголошення суверенітету, а згодом і державної незалежності України стало поступове звільнення частини колишніх радянських істориків від ідеологічного монізму тоталітарного минулого і дедалі чіткіший перехід до національно-державницької схеми історії України. Проте лише окремі історики виявилися готовими до науково-новаторського опрацювання «закритих» тем, до усунення так званих «білих плям» в історії. Домінуючим залишався «викривальний» підхід, зосередження уваги на сенсаційних відкриттях джерельної інформації без її належної аналітики. І все ж відроджувана українська історіографія ставала моральною опорою зростання національної свідомості українців, їх боротьби за розбудову незалежної України.

Загальні висновки

Друга половина 1980-х – початок 1990-х років – це нереломний рубіж у розвитку української історіографії, що започаткував її перехід від тоталітарного монізму і радянської схеми історичного процесу до плюралізму і національно-державницького розуміння української історії. Під впливом горбачовської перебудови, потужного руху опору тоталітарній системі, політичних змін у Центрально-Східній Європі зазнала краху марксистська парадигма історичного процесу, розвалився Радянський Союз, відновила свою державну незалежність Україна, що заклало засади для нової історіографічної ситуації. Не важко встановити взаємообумовленість корінних перемін у політичному житті українського суспільства і розвитку історичних знань. Історична наука не тільки змінювалася сама, а й дедалі відчутніше впливала на національно-культурне та державне відродження українського народу, на державотворчі процеси в Україні.

Досягнення суверенітету і розбудова державної незалежності України об'єктивно диктували потребу в переосмисленні всієї історії українського народу, його визвольних змагань і багатовікової боротьби за національну державність, рішучого розриву з догматичним спадком радянської історіографії, неупередженого аналізу історичного досвіду, винесення уроків з минулщини, їх врахування при вирішенні нових завдань. Цю ідею блискуче символізувала назва однієї з перших перебудовних праць українських істориків «Про минуле – заради майбутнього» (1989).

Курс на демократизацію суспільства, припинення переслідувань за політичними мотивами, ідеологічний плюралізм супроводжувалися долученням радянських істориків до надбань національної та світової історіографії, засвоєння її новітніх здобутків, що сприяло переосмисленню ними своїх поглядів, відмови їх частини від марксистської методології, очищенню від догматичних нашарувань тоталітарної доби.

Переважає більшість радянських істориків, у т. ч. й колишніх істориків партії, які працювали в наукових інституціях та навчальних закладах України, поступово переорієнтовувалися на дослідження і викладання історії України та зарубіжних країн з позицій відновленої української державності. Однак це був складний і суперечливий процес, який не закінчився й досі.

Запитання для самоконтролю

1. Висвітліть основні причини поглиблення кризи марксистської парадигми історії та її суть.
2. Як позначилися перебудовні процеси в СРСР та «оксамитова революція» в країнах Центрально-Східної Європи на історіографічній ситуації в Україні?
3. Чим можна пояснити гальмування перебудови роботи історичних установ УРСР?
4. Які чинники сприяли долученню радянських істориків до надбань національної історіографії?
5. Назвіть основні праці істориків української діаспори, оприлюднені в Україні на початку 1990-х років.
6. Розкрийте вплив суверенізації України, руху за її незалежність на розвиток історичної думки.
7. З'ясуйте, як відбувалося відродження національно-державницької схеми української історії.
8. Проаналізуйте зміни в проблематиці історичних досліджень після відновлення незалежності України.
9. Наведіть приклади співробітництва колишніх радянських істориків та істориків з української діаспори.
10. Висвітліть значення для утвердження національно-державницького спрямування історичних досліджень і викладання історії України книги О. Субтельного «Україна: Історія».

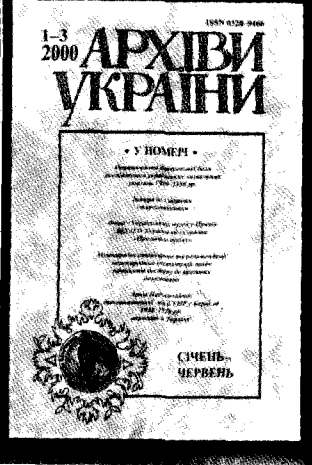
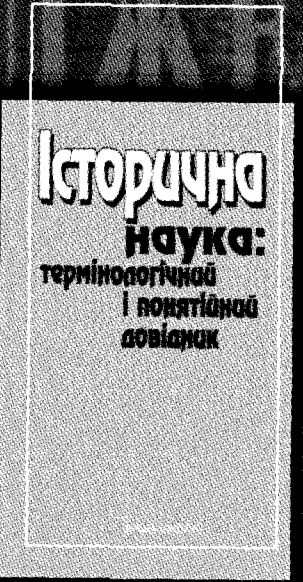
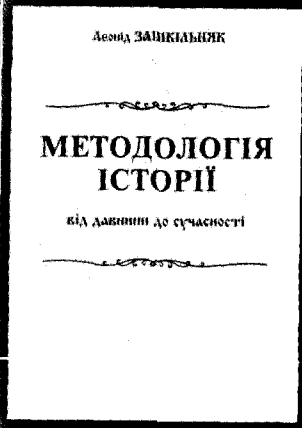
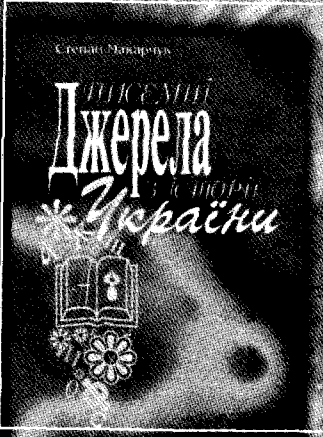
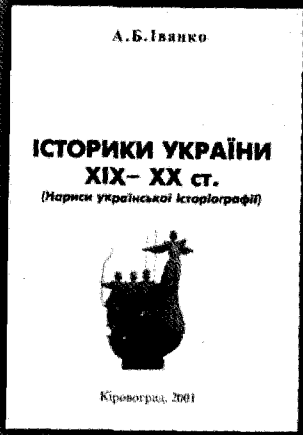
Відродження традицій національної історіографії в незалежній Україні (90-ті роки XX – початок XXI ст.)

XVIII.1. Методологічна переорієнтація пострадянських істориків України

XVIII.2. Створення наукової історії України

XVIII.3. Проблеми всесвітньої історії очима українських істориків

XVIII.4. Соборність української історіографії та її інтеграція у світову

Мета:

З'ясувати особливості сучасного етапу розвитку української історіографії, зумовленого відновленням державної незалежності України і пов'язаного з відродженням національних традицій української історичної науки, поверненням їй її природних функцій. Звернути увагу на методологічну переорієнтацію істориків України, їх співпрацю із зарубіжними вченими, зокрема української діаспори, в ім'я створення наукової історії України, дослідження актуальних проблем всесвітньої історії, інтеграції української історіографії в європейську та світову.

Відновлення державного суверенітету й незалежності України, її міжнародне визнання, курс на демократизацію суспільного життя сприяли створенню нової історіографічної ситуації в пострадянській Україні, поступовому очищенню істориків від ідеологічних догм минулого, осягненню цивілізаційного розуміння історичного процесу. Відхід від партійно-класового трактування історії, звільнення істориків від кон'юктурних стереотипів тоталітарної доби відбувається суперечливо і непослідовно, наптовхується на спротив прокомуністичних і проімперських сил. Частина колишніх радянських істориків ще й на сьогодні залишається в полоні пристосуванства і конформізму, насаджуваних протягом десятиріч комуністичних догм і методологічних принципів, побудованих на пріоритеті партійно-класових та проімперських підходів до історичних подій і явищ.

У розвитку новітньої української історіографії 90-х років ХХ – першого десятиріччя ХХІ ст. простежується три умовні етапи: 1) перехідний – від радянської до пострадянської (кінець 1980-х – перша половина 1990-х рр.); 2) відродження національних традицій української історіографії і утвердження її цілісності (друга половина 1990-х рр. – 2004 р.) 3) з 2005 р. почався і триває сучасний етап новітньої історіографії. Упродовж цих етапів відбувалися методологічна переорієнтація радянських істориків, докорінна зміна тематики досліджень, реформування історичних установ, системи підготовки кадрів істориків. Однак усі ці процеси супроводжувались об'єктивно-суб'єктивними труднощами державотворення, економічною кризою, політичним протистоянням національно-демократичних і консервативно-проросійських сил, прорахунками в інтеграційних процесах на шляху України до європейських та трансатлантичних структур.

Розбудова України як незалежної правової і демократичної держави стала лише імпульсом для переходу до нового етапу в розвитку української історіографії, створення справді наукової історії українського народу. Минулі роки характеризуються як радикальними змінами в тематиці наукових досліджень, у змісті викладання історичних дисциплін у всіх ланках освіти, створенням принципово нового покоління підручників і навчальної літератури, так і певною стагнацією української історіографії, зумовленою тяжінням частини істориків до стереотипів минулого, застарілих оцінок, регіональним підходом до оцінок загальноукраїнських проблем, недостатньою увагою до історіософських, світоглядних і методологічних засад української історичної науки. Особливо суперечливо і непослідовно відбувається переорієнтація частини старшого покоління пострадянських істориків, утвердження соборності української історичної думки. Соборність української історичної думки, її інтеграція у світове поле історіографії збіглися у часі з глобалізацією цивілізаційних процесів у сучасному світі, гармонізацією міждержавних і міжнаціональних відносин, що відкриває шанс українським історикам досягнути здобутки світової історичної науки, не загубивши при цьому самотність національних традицій.

XVIII. 1. Методологічна переорієнтація пострадянських істориків України

Як зазначалося в попередній лекції, проголошення України суверенною і незалежною державою заклало фундамент для відмови від ідеологічних парадигм марксистської історіографії, для методологічної переорієнтації істориків. Цьому сприяло їх вивільнення з-під ідеологічного диктату, цензурного пресу, національне відродження, визнання плюралізму, ріст державницької свідомості, прилучення до спадщини західних істориків. Криза марксистської методології доповнилася кризою історичної науки взагалі, яка не обминула її західних шкіл і осередків. Вихід з цієї кризи набув затяжного характеру через ряд об'єктивних і суб'єктивних причин.

В одній із статей заступник директора Інституту історії України Олександр Реєнт образно порівняв сучасну вітчизняну історичну науку з флотом «без пізнавального прапора», маючи на увазі методологічну невизначеність більшості істориків, відсутність чітких наукових засад, апробованого методологічного інструментарію. Результатом цього, на його думку, є поява

праць, що в кращому разі човгають рейками, прокладеними ідеологами партапарату радянської доби, а в гіршому – линуть у вільне плавання з вітрилами, в які дмуть вітри кон'юнктури¹.

Сформовані на методологічно-ідеологічних конструкціях марксизму: «базис-надбудова», «класи і класова боротьба», «партійність науки», «інтернаціоналізм», «хто не з нами – той ворог» та ін., переважна більшість пострадянських істориків формально «розпроцалися» з рудиментами історіографії авторитаризму, перестали вживати марксистську термінологію, але фактично продовжували підсвідомо сповідувати традиції старої науки, її організаційні форми.

Це яскраво виявилось у спробах ряду істориків наукових інституцій та осередків поєднати формаційний і цивілізаційний підходи до періодизації світового та українського історичного процесу, формально «перелицювати» методологічні принципи марксистської історіографії, кон'юнктурно пристосувати їх до принципово нових конкретно-історичних умов незалежної України, її входження у світове співтовариство.

Методологічній переорієнтації пострадянських істориків сприяло видання українською мовою теоретико-методологічних праць західних учених. Маємо на увазі дослідження Карла Поппера «Відкрите суспільство та його вороги» (К.: Основи, 1994), двотомника Арнольда Тойнбі «Дослідження історії» (К.: Основи, 1995). До речі, саме в цій фундаментальній праці А. Тойнбі, слідом за М. Данилевським, О. Шпенглером, обґрунтував концепцію нелінійного, а поліцентричного розвитку історичного процесу, в основі якого лежить зміна людських цивілізацій. Кожна нова цивілізація збагачує і утверджує нову систему загальнолюдських цінностей та їх пріоритетів.

З рядом важливих проблем методології історії українське суспільство ознайомилося завдяки публікації в Україні праць істориків діаспори: Л. Винара, О. Пріцака, О. Оглоблина, І. Лисяка-Рудницького, Р. Сербіна, Р. Шпорлюка та ін. Особливий інтерес становлять теоретико-методологічні дослідження Івана Лисяка-Рудницького (1919–1984), відомого українського історика і педагога, вихованця Львівського та Берлінського університетів, професора Альбертського університету (Канада), зібрані в двотомнику «Історичні есе» (1994).

¹ Див.: Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 3.

Йдеться, зокрема, про розвідку «Проблеми термінології і періодизації в українській історії» (т. I), в якій викладені погляди історика на принципи періодизації українського національно-визвольного руху в контексті європейського історичного процесу. Американський історик українського походження *Роман Шпорлюк* дослідив як спільні ознаки українського національного відродження його три фази: академічну, культурну і політичну, так і його особливості на Наддніпрянщині та в Галичині¹.

Свідченням зрослого зацікавлення істориків проблемами методології стали дослідження відомого львівського історика *Леоніда Зашкільняка*². У них методологія історії розглядається як окрема наука, що вивчає природу, принципи і методи історичного пізнання, створення і поширення в суспільстві історичних знань. Автор простежив розвиток світової історичної науки та основних історіософських течій від давніх часів до кінця ХХ ст. Як своєрідна «наукова революція» 50–60-х років ХХ ст. розглядається звернення істориків до методів і теоретичних засад соціальних, гуманітарних і природничих наук як «шлюб з розрахунком», що стало наслідком сцієнтизації наук про природу та суспільство. Завдяки працям Л. Зашкільняка та інших дослідників історики України дістали змогу ознайомитися із сучасними західноєвропейськими парадигмами історії, зокрема постструктуралізму, постпозитивізму, неомарксизму, когнітивно-соціологічної, соціокультурної, інформаційної та інших теоретично-пізнавальних моделей. Автор виділив у структурі методології суб'єктивно-об'єктивний та об'єктивно-суб'єктивний сегменти.

На підвищення рівня теоретичної та історіософської підготовки істориків спрямований підручник *Івана Бойченка* «Філософія історії» (2000). У ньому ґрунтовно висвітлено предмет історіософії, її завдання та значення для досягнення самої ідеї історії, визначені рівні загальнонаукового (теоретичного) та власне історичного дослідження минувшини. Особливий інтерес у цьому контексті викликає монографія відомого українсь-

¹ Див.: Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століття // Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. Великий інтерес викликала його праця «Імперія та нації» (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі). – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.

² Зашкільняк Л. Методологія історичної науки. – Львів, 1999; Його ж: Історична теорія в науковій творчості Михайла Грушевського // Український історик. – 1999. – № 2–4. – С. 30–54 та ін.

кого дослідника історії політологічної думки *Володимира Потульницького* «Україна і всесвітня історія» (2002), в якій розглянуті вузлові проблеми історіософії світової та української історії XVII–XX ст. Автор проаналізував генезу історіософських поглядів німецької, французької, британської, єврейської, польської, російської та української історіософії, виявив їх спільні та відмінні підходи до історії світового й українського історичного процесу, окреслив шляхи інтеграції української історіографії в світову, створення наукової версії всесвітньої історії з особливим розглядом історії України на основі застосування теорії морфології.

Пошук нових методологічних конструкцій дослідження історичного процесу плідотно ведуть В. Ткаченко, О. Реєнт «Україна: історіософія самоорганізації» (1994), «Україна: на межі цивілізації» (1995), «Методологічні засади теорії цивілізаційного процесу» (1996), Ю. Павленко «Стадійна та полілінійна природа цивілізаційного процесу» (Сучасність, 1996, № 5). ґрунтовні праці М. Горелова, О. Моці та О. Рафальського з цивілізаційної історії України та її державності (2005, 2009).

Ряд важливих методологічних проблем порушили М. Брайтчевський, Д. Вирський, О. Гомотюк, Т. Горбань, М. Дорошко, Г. Касьянов, О. Юркова, Я. Дашкевич, Я. Грицак, Я. Ісаєвич, І. Курас, С. Кульчицький, М. Ковальський, І. Колесник, В. Литвин, Л. Таран, В. Масненко, О. Удод, О. Реєнт, В. Смолій, В. Ульяновський, Н. Яковенко та інші історики. Сучасний методологічний арсенал української історіографії дедалі більше наповнюється тими здобутками світової історичної науки, що пов'язані, насамперед, з антропологізацією історико-наукового пізнання, за яким у центрі історичного процесу стоїть Людина в її багатоманітних і різнопланових взаємозв'язках з природою і соціумом. Водночас дедалі ширше обстоюється ідея історіографічної *синергії* (поєднання) набутків методології західних істориків та національної традиції, закладеної В. Антоновичем, М. Грушевським, Д. Дорошенком, І. Крип'якевичем, Ф. Шевченком та іншими українськими істориками.

Нові методологічні підходи до вивчення українського середньовіччя, осмислення теорії повсякденної культури, теорії еліт, досягнення візантійсько-православних та європейсько-латинських традицій української духовності порушуються на сторінках щорічника «*Mediavalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*» (редактори О. Толочко, Н. Яковенко).

Важливу роль у методологічному переозброєнні істориків старшої генерації та методологічній підготовці молодого поко-

ління служителів Клію відіграють наукові, науково-методологічні та методичні конференції, творчі дискусії. Всеукраїнська наукова конференція «Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи» (Харків, листопад 1995 р.) засвідчила не тільки зростий інтерес до методології історичної науки (доповіді А. Болебруха, М. Дмитрієнко, А. Епштейна, Л. Зашкільняка, Я. Калакури, І. Колесник, Ю. Пінчука та ін.), а й наявність великих розбіжностей у підходах українських істориків до вузлових методологічних питань історії. Лунали голоси про «доповнення» формалістичного підходу, про недопустимість вкорисання «науково-теоретичних досягнень марксизму-ленінізму».

Болючі проблеми методології сучасної української історіографії були порушені на Четвертому міжнародному конгресі українців (Одеса, серпень 1999 р.). З. Когут, О. Реєнт, Л. Таран, С. Водотика та інші аналізували причини і характер кризи історичної науки в Україні, шляхи виходу з неї, оновлення методологічних засад, подолання стереотипів радянської історіографічної спадщини.

У листопаді 2001 р. в Києві проходив міжнародний семінар «Інноваційні підходи до вивчення та викладання історії в школі», на якому значна увага приділялася методиці уникнення упереджених, суб'єктивних оцінок на уроках історії, пристрастей, як протистояти спотворенням історичної правди, з якими учні стикаються в телепередачах, кіно, публіцистиці тощо. Учасники семінару наголошували, що вчитель історії покликаний формувати в учнів уміння самостійно аналізувати й оцінювати різні підходи та інтерпретації не тільки самих подій, а й джерельного матеріалу, виробляти власний погляд, виховувати в учнів критичне мислення.

Одна з особливостей нинішньої історіографічної ситуації в Україні полягає в тому, що в її науково-методологічному та суспільно-інформаційному просторі побутує різна за спрямуванням навчальна та популярна історична література, у т. ч. зарубіжна, зокрема російська, яка містить аж ніяк не адекватні оцінки української і світової історії. Тому пріоритетне завдання професійних істориків вселяко запобігати некритичному сприйняттю знань, стереотипному мисленню та міфологізації історії.

Подоланню негативних явищ у викладанні історії покликана Концепція історичної освіти середньої загальноосвітньої школи, опрацьована в 2001–2002 рр., яка спрямована на особистісно-орієнтовану парадигму історичної культури та поетапно-ступеневий принцип формування історичної свідомості молоді.

На поліпшення методологічної підготовки істориків спрямована перебудова роботи історичних факультетів класичних та педагогічних університетів. Мова йде, насамперед, про своєрідну модернізацію змісту підготовки істориків, яка почалася з середини 1990-х років. Їй сприяла Всеукраїнська нарада завідувачих кафедрами соціально-економічних дисциплін вищих навчальних закладів (квітень 1997 р.). Цієї проблеми торкався у виступі на нараді академік В. Смолій, акцентуючи увагу на пошуках нових теоретичних та методологічних підходів до історичної науки, на оновленні змісту і методів навчання.

Про характер цієї модернізації можна судити з досвіду роботи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (ректор В. Скопенко тепер Л. Губерський, декан А. Слюсаренко, тепер – В. Колесник). Внесені зміни у навчальні плани всіх 4-х спеціальностей (історія, археологія, архівознавство, етнологія) у навчальні програми фундаментальних, професійно-орієнтованих і спеціальних дисциплін спрямовані на те, аби майбутні історики, археологи, архівознавці, етнологи мали не тільки ґрунтовну фахову підготовку, але й опановували новітні здобутки фундаментальних наук, філософських, економічних, правничих, педагогічних та екологічних знань. Значно зросла питома вага методології, історіографії, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, самостійної роботи студентів. Докорінно оновлена тематика курсових, бакалаврських, дипломних та магістерських робіт, домінуюче місце в якій відведено замовчуваним або сфальсифікованим у радянській історіографії проблемам, недостатньо дослідженим подіям, особам. Характерною рисою студентської наукової творчості є обов'язкове опрацювання нового джерельного матеріалу, у т. ч. почерпнутого в архівних фондах. Значних змін зазнала система аспірантської підготовки істориків. Написання дисертацій дедалі більше поєднується з методологічною, науково-теоретичною та педагогічною підготовкою аспірантів і докторантів. І все ж у цій ділянці ще чимало вузьких місць, труднощів, особливо щодо прогнозування і визначення тематики досліджень, роботи аспірантів та викладачів за рубежом. Не сприяють поліпшенню методологічної підготовки істориків останні «новації» в системі атестації науково-педагогічних кадрів, її бюрократизація.

Говорячи про методологічну переорієнтацію пострадянських істориків, слід мати на увазі, що вона проходить не в ізоляції від трансформації всього українського суспільства від авторитаризму до демократії, від перемін в інших галузях

суспільствознавства: філософії, політології, правознавстві, літературознавстві, культурології, соціології та ін. Історики поступово беруть на озброєння набутки суміжних наук, прислухаються до пропозицій їх представників, до думки громадськості. Важливі питання методології сучасної української історіографії порушив визначний літературознавець *Іван Дзюба*, наголосивши, що Україні доводиться мати справу не лише зі спільними для всього людства проблемами ХХ і ХХІ ст., але й з проблемами, успадкованими з ХVІІ, ХVІІІ і ХІХ ст. Проблемне поле української нації, а значить й української історіографії, має значно складніший рельєф, ніж більшість модерних націй. Насамперед це проблема *історичної ідентичності України*, усвідомлення єдності українського етносу, народу, нації з часів Київської і козацько-гетьманської доби, яка потребує всебічного дослідження. По-друге, подолання комплексу *малоросійства*, що пов'язане з синдромом меншовартості та провінційності, а також вкрай небезпечного стереотипу «зрадництва» українських еліт¹.

Як засвідчили результати всеукраїнського опитування, проведеного на замовлення Інституту політики (директор Микола Томенко) у листопаді–грудні 2002 р., лише 47,7 % опитаних ідентифікували себе з Україною, тоді як 40,9 % – з Радянським Союзом. Хоч результати опитувань останніх років мають тенденцію до підвищення національно-державницької свідомості молоді, все ж рівень історичних знань залишається недостатнім, що актуалізує наукові дослідження з цієї проблематики.

У руслі методологічної переорієнтації пострадянських істориків і засвоєння ними здобутків західних історичних шкіл, підготовки нових генерацій дослідників пріоритетна роль відводиться історіографії, яка в умовах трансформації радянської історичної науки в національну висувається на передній план теоретико-методологічної праці. Має рацію професор І. Колесник, що на сучасному етапі генези історичної свідомості та науки соціальний статус і функції української історіографії набули нового характеру і змісту². Вона поряд з науковими, пізнавальними, виховними функціями набуває широкого со-

ціокультурного значення, стає засобом формування історичної і національно-державницької свідомості народу, особливо молоді. Аналізуючи дослідницьку лабораторію класиків української історії, їх методологічний інструментарій, історіографія передає кращі набутки сучасним поколінням істориків.

Ось чому праці про видатних істориків, історіографічні висліди А. Атаманенко, І. Верби, Л. Винара, І. Войцехівської, С. Водотики, С. Гелея, О. Бажана, Д. Веденєєва, В. Грабовецького, І. Гриценко, О. Завальнюка, В. Качкана, В. Кривошеї, М. Кугутяка, Ю. Латиша, Я. Дашкевича, В. Ващенко, С. Дровозюка, Я. Ісасвича, В. Капелюшного, Г. Касьянова, К. Кондратюка, В. Петровського, Н. Яковенко, М. Ковальського, І. Колесник, В. Короткого, А. Коцура, В. Коцура, В. Кравченка, Н. Миронець, В. Масенка, І. Матяш, Ю. Пінчука, П. Радька, О. Рафальського, В. Солдатенка, С. Стельмаха, І. Тюрменко, О. Удада, В. Ульяновського, О. Юркової, О. Яся та інших сприяли актуалізації методологічних аспектів відродження національних традицій української історіографії. У працях з історіографії акцентується увага на документалізації історичних досліджень, послідовному дотриманні принципів наукового історизму та об'єктивності, критичного переосмислення всього попереднього досвіду, уникненні політичної заангажованості та ідеологічної упередженості. У монографії О. Рафальського, наприклад, історіографія національних меншин України у ХХ ст. розглядається шляхом порівняння дорадянської, радянської та пострадянської історіографій насамперед на методологічному рівні, обґрунтовується висновок про те, що тоталітарний режим на кілька десятиріч позбавив істориків свободи творчості, незалежності від влади та ідеології, саме поняття «національні меншини» було вилучене із вжитку. І тільки в 1990-х та в наступних роках колишні радянські історики, позбуваючись ідеологічних доктрин, партійно-класового підходу до аналізу суспільних і етнонаціональних процесів, відтворюють історичну правду про драматичну долю українців та етнічних груп¹.

На розвитку української історіографії, її змісті і світоглядній спрямованості праць все ще негативно позначається деукраїнізованість частини суспільства, національна індиферентність і знекоріненість багатьох істориків, брак у них почуття українського патріотизму. Даються взнаки десятиріччями

¹ Див.: Дзюба І.М. Україна перед сфінксом майбутнього // Український історичний журнал. – 2002. – № 3. – С. 3–22.

² Див.: Колесник І.І. Курс української історіографії у вищій школі: нова модель викладання // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 1. – Дніпропетровськ. – 1997. – С. 309.

¹ Див.: Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. – К., 2000. – С. 368.

нав'язуваний інтернаціоналізм, глорифікація старшого брата, боротьба з так званим українським буржуазним націоналізмом, комплекс меншовартості. Немало істориків виявилися неспроможними відповісти на виклик сучасності, зосередитися на нових проблемах, застосувати нову методологію до переосмислення минувшини. Очевидним є те, що владні структури недостатньо спираються на здобутки науки, у т. ч. й історичної, не надають належної підтримки, зокрема фінансово-організаційної, її інституціям. Методологічне переозброєння пострадянських істориків, методологічна зрілість нової генерації дослідників, їхнє сповідування національно-державницької парадигми – важлива умова підвищення соціальної ролі історичної науки, виходу із системної кризи і побудови демократичного, громадянського суспільства.

Отже, методологічна переорієнтація пострадянських істориків триває. Реформування діяльності наукових і видавничих історичних інституцій, кафедр в умовах переходу від монополії державно-компартійної ідеології до ідейного плюралізму, національно-державницьких і загальнолюдських цінностей – складний і тривалий процес. Хоч досі не вдалося подолати упередженість, необ'єктивність, перекручування історичного минулого, заангажованого трактування подій, фактів, явищ і персоналій, все ж склалися набагато сприятливіші умови для реалізації природних функцій історичної науки, для створення наукової історії України та української версії всесвітньої історії. Можна солідаризуватися з думкою О. Реєнта про те, що криза будь-якої діючої системи є однією з фаз її поступальної ходи¹. Це стосується й історичної науки.

XVIII.2. Створення наукової історії України

Найголовнішим завданням українських істориків в умовах відновлення державної незалежності України стало створення фундаментальної, по-справжньому наукової історії українського народу. Реалізація цього завдання включає переосмислення всієї попередньої історіографії, комплексне вивчення і нове прочитання джерел з історії України від найдавніших часів до сучасності без будь-яких ідеологічних упереджень, на традиціях національної і зарубіжної історіографії, на заса-

¹ Див.: Реєнт О. У робітнях історичної науки. – К.: Просвіта, 1999. – С. 310.

дах наукового академізму. Воно можливе лише за умов об'єднання зусиль провідних учених академічних інститутів та університетів, представників української діаспори, а можливо, й учених зарубіжних країн.

Координатором створення наукової історії України виступає Інститут історії України НАНУ (директор академік В. Смолій), творчий потенціал якого представляють наукові співробітники: 2 академіки, 4 члени-кореспонденти, 33 доктори та 89 кандидатів наук. Серед них такі відомі історики, як С. Білокінь, В. Верстюк, С. Кульчицький, О. Реєнт, В. Даниленко, М. Дмитрієнко, С. Віднянський, В. Горбик, І. Колесник, М. Котляр, О. Лисенко, Р. Пиріг, Ю. Пінчук, О. Удод, О. Гуржій, О. Рубльов, Г. Касьянов та ін. В Інституті 13 відділів та кабінет українсько-грецьких відносин, які охоплюють дослідження всіх періодів української минувшини: від середньовіччя до новітньої історії і політики, а також проблем всесвітньої історії, міжнародних відносин, української історіографії, спеціальних історичних дисциплін, історичного краєзнавства, регіональної історії. Хоч, як відомо, «кадрової революції» в колективі Інституту за роки незалежності не відбулося, все ж керівництво дирекції та відділів помітно оновилося, а колектив поповнюється свіжими силами. Не слід дорікати, що багато його науковців – 155 наукових співробітників: 1 академік, 4 члени-кореспонденти, 34 доктори та більше 100 кандидатів наук. Г. Боряк, В. Васильєв, Я. Верменич, О. Галенко, В. Томазов, Т. Чухліб, О. Юркова – колишні радянські історики, сформовані на засадах історичного матеріалізму та інших «ізмів», але природно, що це позначається на підходах до створення наукової історії України. Очевидно, мають рацію автори рецензій, відносячи появу праць із цієї серії до досліджень перехідної доби, перехідного характеру. У них ще багато від старої науки, але вже й немало паростків нового.

Важливим здобутком колективу Інституту, його співпраці з інститутами археології, української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, українознавства ім. І. Крип'якевича, з істориками вузів стало створення «Історії України: нове бачення» (у 2-х т., 1995–1996), що вийшла під загальною редакцією В. Смолія. Хоч структура обох книг, періодизація історії, на перший погляд, мало чим відрізнялися від подібних праць радянських часів, все ж авторам удалося справді по-новому підійти до оцінок багатьох подій української історії, особливо ХХ ст.

Автори першого тому висвітлюють історичні події, суспільно-політичні та культурні процеси на території України з давніх часів до початку ХХ ст. Аналіз стародавньої доби (автор О. Моця) дав змогу зробити висновок, що в лісостеповій та поліській зонах Дніпровського Правобережжя починаючи з епохи бронзи зароджується праслов'янський етнічний масив, який з часом посів провідне місце і став основою формування українського етносу. У розділі «Київська Русь» (автор М. Котляр) все ще фігурують такі поняття, як «давньоруський народ», «давньоруська держава», наголошується, що нащадками народу Київської Русі є три східнослов'янських народи. Новими підходами характеризується козацько-гетьманська доба (автори В. Смолій, В. Степанков). Вона розглядається як боротьба за створення і зміцнення незалежної української держави. Падіння гетьманства П. Дорошенка оцінюється як останній акт Національно-визвольної війни українського народу.

Другий том відкривається темою «Українська революція: доба Центральної Ради» (автор В. Верстюк). І це цілком законно, оскільки утворення Української Народної Республіки, її унезалежнення, а згодом й Західноукраїнської Народної Республіки, їх об'єднання – знакові події новітньої історії, пов'язані з відродженням української нації і відновленням національної соборної держави. Природно, що найбільше місця в тому відведено радянській добі, події якої трактується принципово по-новому. Встановлення радянської влади розглядається як воєнно-більшовицька експансія Росії в Україну. Як аргумент спротиву насильницькому експорту більшовицького режиму автори розглядають масовий селянський антикомуністичний повстанський рух 1919–1920 рр. Нове бачення торкнулося й таких традиційних для радянської історіографії питань, як політика «воєнного комунізму», нова економічна політика, культурна революція (автори С. Кульчицький, В. Даниленко). Системно викладені замовчувані тоталітарним режимом масштаби репресій в Україні, катастрофічні наслідки голодомору, прорахунків і стратегічних помилок сталінського керівництва в роки Другої світової війни. Автори подали нове трактування руху опору нацистському режиму, вбачаючи в ОУН та Українській повстанській армії потужну силу, яка надавала спротиву загальноукраїнського характеру.

Два останні розділи присвячувалися суверенізації та унезалежненню України, долі українців за рубіжем (автори С. Кульчицький, В. Євтух). Тут простежується складний процес взаємо-

дії української діаспори та етнополітичного ренесансу в самій Україні, стрижнем якого виступає розбудова української держави та досягнення української ідентичності в міжнародному вимірі.

Двотомник надовго став своєрідним орієнтиром нового осмислення української історії, послужив основою для підготовки навчального посібника «Історія України» (керівник авторського колективу В. Смолій. К., 1997), а також фундаментального п'ятнадцяти томника «Україна крізь віки» (творчий задум та загальна редакція В. Смолія). Що являє собою ця унікальна праця, відзначена, до речі, Державною премією України в галузі науки й техніки? Її можна розглядати як «генеральну репетицію» до створення багатотомної історії українського народу. Видання побудоване за хронологічно-проблемним принципом, кожна авторська книга присвячена важливій епісоді або періоду української історії, в хронологічних рамках якого висвітлюються етнополітичні, соціально-економічні, культурно-духовні процеси розвитку українського суспільства від найдавніших часів до сучасності. Так, третій том «Давні слов'яни» (автор В. Баран) містить значною мірою нову інтерпретацію археологічних та писемних джерел щодо становлення та розселення слов'ян і зародження українського народу, виникнення назви «Україна». О. Рубльов та О. Реєнт – автори дев'ятого тому «Українські визвольні змагання 1917–1921 рр.» – помітно збагатили знання про передумови, хід і значення Української революції, простежили генезу основних форм державності, ідеї соборності українських земель, виклали значення досвіду та уроків історії для сьогодення. Одинадцятий том «Україна між двома війнами (1921–1939)» (автор С. Кульчицький) синтезує авторське дослідження особливостей 1920–1930-х років в історії українських земель як у складі СРСР, так і окупованих Польщею, Румунією, Чехословаччиною, Угорщиною.

Новаторськими підходами до інтерпретації української історії, залученням нового джерельного матеріалу характеризуються й інші томи, у створенні яких взяли участь Я. Ісаєвич, Г. Касьянов, Н. Яковенко, О. Русина та інші історики.

Учені Інституту історії працюють над багатотомниками «Енциклопедією історії України», «Історією українського народу». З великим інтересом зустріла громадськість п'ятитомник «Історія української культури», більше 50 книг із серії «Реабілітовані історією» та інші праці.

Сучасний етап розвитку української історіографії та створення наукової історії України характеризується досліджен-

ням на монографічному або узагальнюючому рівнях усіх періодів українського етногенезу та державотворення, опрацюванням вузьких місць, недостатньо вивчених проблем, залученням нових або нового прочитання існуючих джерел. Відрадно, що серед авторів праць чимало нових імен істориків, у т. ч. з регіонів України, зокрема В. Баран, В. Берковський, О. Божко, М. Борисенко, П. Гай-Нижник, Ю. Гоман, М. Гримич, О. Гуржій, О. Комаренко, О. Матешевський, Г. Надтока, М. Палієнко, І. Патриляк, А. Пижик, С. Рижов, М. Рудь, А. Руккас, О. Сокирко, В. Ставнюк, Я. Тинченко, Г. Черевичний, В. Ричка, О. Юркова, В. Горобець, В. Литвин, М. Литвин, Н. Нікітченко, В. Щербак та ін.

У 2000 р. побачила світ колективна монографія підсумкового характеру «Етнічна історія давньої України» (керівник авторського колективу П. Толочко). Це своєрідне продовження концептуальних підходів, викладених у тритомнику «Давня історія України». Автори, у числі яких знані археологи Д. Козак, О. Моця, В. Мурзін, В. Отрощенко та С. Сегеда, показали, що вже в епоху пізнього палеоліту в межах України склалося декілька культурних зон, де й зароджувалися найдавніші етнічні спільноти. Етногенетичний процес був розірваний інтенсивними міграціями в епоху мезоліту й відновився в енеолітичну добу, коли формується понад десять регіональних етнокультурних спільностей. Етнічні процеси ще більше активізуються в добу бронзи, коли на арену виходять індоарії, а з індоєвропейської етномовної сім'ї виділяється праслов'янський етнічний масив, який на теренах України заявив про себе на початку нової ери. Автори дійшли висновку, що етногенез на теренах України не переривався, що український родовід – це генетично успадкований від найдавніших часів етноантропологічний тип спільноти, що зароджувався і розвивався на загальних тенденціях етногенезу всіх корінних народів світу.

Вузлові проблеми історії України доби палеоліту, етногенезу українців плідно досліджує Леонід Залізник – відомий український археолог, історик, автор багатьох праць, зокрема «Нарису стародавньої історії України» (1994), який суттєво відрізнявся від інших публікацій з цієї проблематики, насамперед нестандартним висвітленням безперервності етнонаціотворення на українських землях. За своєю спрямованістю дослідження Л. Залізника ближчі до поглядів М. Брайчевського і на історію слов'ян, Києва, етногенез українців, викладених у монографії «Походження Русі», яка ввійшла до «Вибраних творів Михайла Брайчевського» (1999). Нове бачення витоків

та етногенезу українського народу викладене у праці В. Барана та Я. Барана¹. Різним археологічним культурам української історії присвячені також праці С. Березанської, М. Гладких, Г. Івакіна, С. Пачкової, Г. Рушаєвої, Д. Телегіна, Р. Терпиловського, Ю. Шилова та ін.

Новітня українська історіографія представлена рядом праць, які утверджують наукове осмислення процесу заснування Київської держави як наслідку багатофакторного та органічного розвитку тих слов'янських племен, які склали ядро українського етносу й згуртувалися навколо Києва. Цю думку чітко проводять Р. Іванченко («Київська Русь: початки Української держави» (1995), «Історія без міфів» (2006)), О. Моця та В. Ричка («Київська Русь: від язичництва до християнства» (1996)). Підсумковий характер носять монографії П. Толочка «Київська Русь» (1996) та «Від Київської Русі до України» (1998) Ярослав Мудрий (2011). Відома авторська концепція зазнала в них певної еволюції в бік повнішого визнання пріоритетної ролі Київської Русі в етногенезі українців.

Спробу переглянути догматичні концепції так званої феодалної роздробленості Київської Русі й розвитку української державності в період XII–XIV ст. зробив луганський історик Володимир Бодрухін². На конкретно-історичному й джерельному матеріалі автор доводить, що з розпадом Київської Русі українська державність не зникає, а набуває нових форм не тільки в Галицько-Волинській державі, а й в інших удільних князівствах, зокрема Київському та Чернігівському. Історик простежує особливості української державності за татаро-монгольських часів і в литовську добу, коли вона набула характеру територіальної влади (до реформи Вітовта).

Серед пріоритетних напрямів досліджень українських істориків 90-х років XX ст. – початку XXI ст. чільне місце посіла козацько-гетьманська тематика як центральне явище в історії України впродовж XVI–XVIII ст. Їй присвятили ряд праць О. Апанович («Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі» (1993), «Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність» (1994)), Ю. Мицик («Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVIII століття» (1996)), В. Брехуненко, С. Плохій, В. Сергійчук, І. Стороженко,

¹ Баран В.Д. Баран Я.В. У пошуках джерел українського народу. – К., 2011. – 799 с.

² Див.: Бодрухін В.М. Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.). – Луганськ, 2002.

Ю. Савчук, Г. Сас, В. Орлик, Т. Чухліб, Г. Швидько, В. Щербак, В. Кривошея та ін. Концептуальне значення мала монографія В. Смолія та В. Степанкова «Богдан Хмельницький» (1995, видання третє 2009 р.), інші їхні публікації, в яких події середини XVII ст. інтерпретуються як українська національна революція¹. Варто також наголосити, що проблема формування української державницької ідеї стала предметом самостійного дослідження в їхній монографії 1997 р., домінуюче місце в якій відведено козацько-гетьманській добі та Визвольній війні українського народу. Винятково важливі проблеми української козацької державності дослідив Олександр Гуржій у монографії «Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: кордони, населення, право» (1996), акцентувавши увагу на організації державного життя і системи влади. Співзвучні цій проблематиці ґрунтовні дослідження представників молодшої генерації істориків козащини В. Горобця («Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I» (1998) та «Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665» (2001)), В. Брехуненка («Московська експансія і Переяславська рада 1699 року» (2005)), Т. Чухліба «Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави. 1648–1774» (2009) та ін.

Подальшому розвитку досліджень історії козацької України покликаний служити Науково-дослідний інститут козацтва (Т. Чухліб), сформований на громадських засадах під егідою Інституту історії України НАН України, а також Науково-дослідний інститут козацтва при Запорізькому державному університеті, очолюваний Федором Турченком. Його стараннями в 2002 р. побачила світ Мала енциклопедія українського козацтва, що включає понад 1400 статей про виникнення козацтва, устрій Запорозької Січі, військове мистецтво козаків, їхню роль в українській історії, в міжнародних відносинах. У виданні представлені біографічні статті про козацьких ватажків, українських і зарубіжних дослідників козацтва. У 2006 р. здійснено друге видання цієї унікальної праці.

Помітний інтерес наукових кіл викликала колективна монографія «Нариси з історії українського національного руху» (1994), підготовлена в Інституті історії України з участю ряду вузівських науковців. Акцент було зроблено на розвиток

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; Петро дорошенко. Політичний портрет. – К., 2011.

української національної свідомості, на становлення символіки національного руху, на національно-культурне відродження, виникнення «Просвіт», політизацію ідеї самовизначення тощо.

Логічним продовженням цієї праці стала монографія «“Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)» (1999). Цю тему досліджували А. Катренко, М. Щербак та ін. У книжках С. Єкельчика «Пробудження нації. До концепції історії української нації XIX–XX століття» (Мельбурн, 1994): *История Украины. Становление современной науки* (К., 2010), Я. Грицака «Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття» (1996) на широкому конкретно-історичному матеріалі XVIII–XX ст. системно відстежується націотворчий процес, особливості розвитку сучасної української нації. Вони розглядають національний рух українців з кінця XVIII ст. і впродовж XIX ст. як тяглість козацьких визвольних традицій, аналізують мобілізаційні здатності українського руху в період Першої світової війни і революції 1917–1921 рр., окреслюють причини її поразки, а водночас і фактори перемоги більшовиків. Посилаючись на І. Лисяка-Рудницького, Я. Грицак підкреслює, що українська революція не зазнала поразки, а не досягла своєї остаточної мети, однак вона внутрішньо переродила суспільство, створила Україну як модерну політичну націю.

Аналітичний характер мають дослідження Української революції, ґрунтовно опрацьовані членом-кореспондентом Валерієм Солдатенком. Автор дослідив як реальні процеси революційних подій 1917–1921 рр. («Українська революція. Історичний нарис: Монографія» (1999)), так і генезу їх висвітлення в історіографії («Українська революція: концепція та історіографія» (1997)). Особливість новітньої історіографії Української революції полягає в тому, що вона розглядається як цілісність. Дослідники простежують взаємопов’язаність подій на Наддніпрянщині, Слобожанщині, Півдні й Заході України. У працях С. Макарчука, В. Кондратюка, М. Литвина, О. Добржанського та ін. велика увага приділена утворенню Західноукраїнської Народної Республіки, Акту її злуки з УНР. Джерелознавчим та історіографічним проблемам української історії доби визвольних змагань і державотворення (1917–1921) присвятили монографії П. Губа, В. Капелюшний, Г. Рудий, Б. Андрусішина, А. Буравченкова, Ю. Булгакова, П. Гай-Нижник, В. Горака, Л. Дециньського, А. Морозова, Г. Папакіна, Р. Пирога, Д. Розовика, М. Стопчака та ін.

Значно зріс інтерес дослідників до історії політичних партій. Праці Т. Бевз, В. Гусєва, С. Донченко, І. Михальського, Ю. Ми-

хальського, А. Павка, В. Стрільця, В. Якуніна та ін. значно збагатили знання про діяльність як українських, так і інших політичних партій в Україні з кінця ХІХ і впродовж ХХ ст.

У контексті створення наукової історії України важливе значення має переосмислення її радянської доби. Праці С. Кульчицького¹, Ю. Шаповала, І. Біласа, С. Білокона, В. Сергійчука, Г. Касьянова, В. Даниленка, В. Барана, В. Калініченка О. Веселової, Л. Гриневич, В. Марочка, О. Мовчан, О. Стасюк та інших започаткували критичний, здебільшого викривальний підхід до аналізу драматичних подій 1920–1950-х років, їх трагічних наслідків. Документально-аналітичний характер мають книжки І. Біласа «Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн.» (1994) та С. Білокона «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)» (1999). Останній переконливо доводить, що партійно-державна політика СРСР мала протиукраїнський, злочинний, антигуманний характер, а життя показало повну безперспективність такої політики.

Цінність праць Юрія Шаповала з цієї проблематики, зокрема монографічно-документального дослідження «Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії» (2001), «Україна в добу “Великого терору”. 1936–1938» (2009) полягає в тому, що він докопується до конкретних винуватців трагічних сторінок української історії, називає поіменно натхненників і виконавців репресій та голодоморів. Разом з В. Пристайком, В. Золотарьовим Ю. Шаповал уперше в українській історіографії створив документально-біографічну історію каральних органів радянського тоталітаризму «ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи» (1997). У передмові тодішній міністр юстиції С. Головатий наголосив, що звільнення українського суспільства від комуністичного рабства дозволило шар за шаром зняти й розчистити ідеологічну іржу, поглянути на поживклі архівні сторінки літопису життя і смерті мільйонів українців неупередженим оком фахівців, а ця книжка має стати пересторогою нинішнім співробітникам Служби безпеки України.

З другої половини 1990-х років на зміну, а точніше поряд з викриванням криміналітету тоталітарного режиму посилюється аналітика та документалізація злочинів, дедалі чіткіше

¹ Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. – К.: Основи, 1996; його ж. Україна між двома війнами (1921–1938 рр.). – К., 1999 р.

окреслюється системний підхід до дослідження радянської історії України 20–80-х років ХХ ст., її політичних соціально-економічних, національно-етнічних та культурно-духовних аспектів.

Цікаві спостереження над політико-економічними експериментами більшовиків узагальнила Олександра Пиріг у монографії «НЕП: більшовицька політика імпровізації» (2001), у якій доведено, що руйнація ринкового механізму поряд з насильницькою колективізацією завершили вимушену спробу тимчасового відступу більшовиків від доктрини комуністичної атаки на приватну власність і підприємництво, тобто запровадження НЕПу.

Повільніше, ніж інші періоди, переоцінюються стереотипи, пов'язані з Другою світовою та Великою Вітчизняною війнами. Першими переглянули свої підходи до подій воєнної історії П. Брицький, В. Замлинський, В. Коваль, М. Коваль, В. Кучер, В. Король, О. Лисенко, І. Муковський, П. Черниш. Вони підняли завісу над багатьма драматичними сторінками війни, українського руху опору. П. Брицький, зокрема, доходить висновку, що український народ у цій війні постраждав найбільше від усіх народів світу, у т. ч. зазнав великої моральної шкоди, оскільки війна поділила його на ворожі групи населення. На його думку, давно назріла потреба визнати всіх учасників кровопролиття, з якого б вони боку не брали участь, рівноправними учасниками Другої світової війни. Альтернативи цьому немає (Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). – Чернівці, 1995, с. 108–109). Нині жодна праця з новітньої історії України останніх років не обминає ролі ОУН та УПА в національно-визвольному русі. Помітний вплив на утвердження нового бачення місця України в Другій світовій війні, у взаєминах з Німеччиною мав вихід в Україні праць В. Косика, документального збірника з історії війни¹. Він, як і більшість інших авторів (М. Боровик, Д. Веденєєв, В. В'ятрович, В. Гриневич, В. Грицюк, М. Даниленко, О. Зброжко, І. Патриляк, В. Сергійчук, А. Кентій, А. Русниченко, П. Фіров, В. Ковальчук, Ю. Черченко та ін.), дотримується думки про те, що діяльність націоналістичного підпілля не була марною, вона засвідчувала нескореність української нації, її самостійний опір окупаційним режимам.

Як відлуння національного спротиву українофобії розглядає новітня історіографія «шістдесятництва» дисидентський і

¹ Див.: Україна в Другій світовій війні у документах: Збірн. німецьких архівних матеріалів. У 4-х т. – Львів, 1997–2002.

правозахисний рух, як опозицію «незгідних» політиці властей, що переросли в Народний Рух за незалежність України.)

Посилилась увага істориків до проблеми включення західних областей України, Буковини та Закарпаття до складу СРСР та УРСР, радянзації цього краю. Велике значення має документальний збірник «Правда про “Золотий вересень” 1939-го» (1999), підготовлений В. Сергійчуком, дослідження Б. Яроша «Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ ст.» (1995) та ін. Історіографію цієї проблеми узагальнив І. Мищак. Лудський історик Володимир Баран плідно досліджує історію України 1950–1960-х років, акцентуючи увагу на хрущовській «відлизі» та еволюції тоталітарної системи в бік авторитаризму¹.

Вагомий внесок у вивчення історії України, насамперед політичних та етнонаціональних проблем, робить Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України (директор член-кореспондент НАНУ Ю. Левенець). Його вчені М. Михальченко, Т. Бевз, В. Гриневич, Г. Зеленько, М. Кармазіна, В. Котигоренко, Ю. Ніколаєць, С. Римаренко, О. Шевченко, Ю. Шаповал, Л. Шкляр, О. Майборода, Ф. Рудич, В. Кучер, М. Панчук, О. Рафальський, В. Войналович, О. Калакура, О. Любовець та інші створили цілу низку колективних та індивідуальних праць з історії, теорії та практики політичних і етнонаціональних відносин, розкрили їх взаємообумовленість. Науковці Інституту взяли участь у створенні «Енциклопедії сучасної України» (Т. 1, 2001), «Малої енциклопедії етнології та етнонаціонального вивчення» (1996) – унікальних за своїм задумом науково-довідникових видань, узагальнюючих праць: «Політична історія України: ХХ століття», «Політична система сучасної України» (1998), «Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект» (2000), «Українська ідея. Історичний нарис» (1995), «Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи» (1997). Ю. Левенець оприлюднив важливу для історичної науки монографію «Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)» (2001). Поява цих та інших етнополітологічних та етнологічних праць В. Борисенко, І. Варзара, М. Гримич, В. Євтуха, О. Картунова, О. Нельги, М. Тиводара,

¹ Див.: Мищак І.М. Інкorporація та радянська колонізація західноукраїнських земель (1939 – початок 1950-х рр.): історіографія. – К., 2010. – 508 с.

Л. Шкляра, Н. Щербак з одного боку, утверджує новий для української історіографії напрям досліджень, а з другого – засвідчує, які широкі можливості для науки відкриває співпраця істориків, філософів, етнологів, політологів, правників, соціологів, представників інших галузей знань для порубіжних, міждисциплінарних досліджень. Характерною особливістю наукових проектів Інституту є те, що вони тісно пов'язані із сучасними проблемами українського суспільства, його трансформації від авторитарних засад до демократії і права¹.

Хоч нерідко лунають голоси, ніби сучасність – це закрита сторінка для історика, однак, з точки зору логіки, будь-яка подія, що відбулася, вже належить історії, а значить, підлягає історичному пізнанню. Це особливо важливо для таких переломних рубежів, які переживає Україна на межі тисячоліть, коли йде інтенсивний пошук шляхів виходу із системної кризи, побудови демократичного і громадянського суспільства, інтеграції у світове співтовариство. Участь істориків у науковому осмисленні цих процесів засвідчує розуміння ними свого громадянського й патріотичного обов'язку. З огляду на це варті уваги ґрунтовні монографії В. Кременя, Д. Табачника та В. Ткаченка «Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду)» (1996) під ред. Ф. Рудича «Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку» (2008), у них на основі історіософського осмислення української минувшини та сьогодення обґрунтовуються повчальні уроки, багатоваріантність шляхів трансформації України, побудови громадянського суспільства.

Історіографія відновлення державного суверенітету й незалежності України ще не дала відповіді, чому так складно й суперечливо проходить реформування політичного, соціально-економічного й культурного життя. Випадає з поля зору істориків, частина яких все ще перебуває в полоні ейфорії, аналіз причин, чому фактично не відбулося реального оновлення структур влади, як колишній партійно-радянській правлячій еліті вдалося не тільки зберегти важелі влади, але й перерозподілити національне багатство на свою користь. Стає очевидним, що через недолугу політику влади Україна втратила свою частку спільного золотого й алмазного фонду, свою частку радянських зарубіжних активів, внески громадян у банках СРСР.

¹ Баран В.К. Україна: новітня історія. – Л., 2003. – 669 с.; Ковпак Л.В. Найближча історія України. 1945–2000 рр. – К., 2007. – 248 с.

Державне керівництво не зуміло сформувати привабливий міжнародний імідж України, належним чином скористатися інтелектуальною, матеріальною та моральною підтримкою західної української діаспори, налагодити по-справжньому ділову співпрацю з її представниками, більше як на десятиріччя затягнулося ухвалення Закону про українців за кордоном. Сказане стосується і співпраці із зарубіжними центрами українознавства, з діаспорними істориками.

Однією з тенденцій розвитку української і зарубіжної історіографії є взаємообумовленість і взаємостимуляція підготовки наукової і навчальної літератури. Ця тенденція особливо рельєфно проявилася в 90-х роках ХХ ст.¹ Протягом 1995–2002 рр. були створені підручники й посібники з усіх історичних дисциплін для середньої та вищої школи (майже 500 назв). Перші незаангажовані навчальні посібники для вузів з історії України підготовлені в Тернополі і Львові («Історія України», керівник авторського колективу Ю. Зайцев, 1996, 2002; «Історія України», керівник авторського колективу Б. Лановик, 1991, 1993, 1996, 1998, 2001).

Велику роль відіграли авторські посібники, зокрема І. Рибалки «Історія України» (Харків, 1991, 1994, 1995), В. Борисенка (Київ, 1993), що згодом перетворився в «Курс історії України» (1998), О. Бойка (Ніжин, 1994, 1997), В. Короля (Київ, 1995), Ю. Терещенка і В. Курила (1995) Л. Дещинського (Львів, 2002, 2009) та ін. З інтересом сприйнятий курс лекцій В. Шевчука та М. Тараненка «Історія Української державності» (1999), допущений Міністерством освіти і науки як навчальний посібник для студентів вузів. Його відмінна риса в тому, що автори в історичному ключі простежують державотворчу діяльність українського народу, виділяють її найважливіші рубежі, акцентують увагу на повчальних уроках. Історики Київського національного університету імені Тараса Шевченка під керівництвом А. Слюсаренка підготували підручник з нової історії України й відповідну хрестоматію². Цінним є двотомник Володимира Литвина «Україна: ХХ століття» (2002). Першу вдалу спробу створити посібник з історії України в кон-

тексті світового історичного процесу здійснив Юрій Терещенко («Україна і європейський світ» (1996)). Він засвідчив, що українські історики пам'ятають заповіт М. Грушевського уникати егоцентризму, ширше дивитися на українську історію, сприймати її через призму історії людства. Як першу спробу цивілізаційного погляду на історію України можна розглядати монографії М. Горелова, О. Моці та О. Рафальського¹.

Поряд з підручниками, посібниками та курсами лекцій з історії України створена навчальна література з всесвітньої історії, історії слов'ян, з історії міжнародних відносин, історії дипломатії, держави і права, війська, народного господарства, із спеціальних галузей історичної науки (історіографія, джерелознавство², архівознавство), спеціальних історичних дисциплін (геральдика, сфрагістика, хронологія тощо). Однією з особливостей сучасної навчальної літератури з історії є подолання ідеологічного монізму, перехід до плюралізму в оцінках подій, явищ та осіб.

Запорукою подальшого розвитку досліджень з української та зарубіжної історії є збагачення джерельної бази, збереження пам'яток історії. Відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України (завідувач В. Горбик) працює над «Зводом пам'яток історії та культури України», що є частиною програми ЮНЕСКО, яка реалізується в усіх країнах.

До дослідження історії українського народу, відновлення і збереження його історичної пам'яті, в тому числі про жертви голодоморів і всіх форм політичних репресій, зокрема щодо учасників національно-визвольних змагань та українського руху опору досить активно долучився Український інститут національної пам'яті, створений 2006 р. і реорганізований в 2010 р. (керівник І. Юхновський, тепер В. Солдатенко).

Створення наукової історії України супроводжується досить великою і результативною археографічною, архівознавчою та джерелознавчою роботою. Провідну роль у цій справі відіграють Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського (директор член-кор. НАНУ Павло Сохань), його осередки у Львові, Чернігові, Острозі, Дніпропет-

¹ Б. Корольов та А. Зякун уклали «Бібліографічний покажчик навчальної літератури з історії України за період 1989–2000 рр.», який включає 1136 назв (Суми, 2001). За наступне десятиріччя ця кількість подвоїлась.

² Новітня історія України (1900–2000 рр.). – К., 2002; Україна в ХХ столітті. Документи і матеріали – К., 2001.

¹ Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. – К., 2005. Вони ж. Держава і цивілізація в історії України. – К., 2009.

² Див., зокрема: Макарчук С. Писемні джерела з історії України. – Львів, 1999; Історичне джерелознавство (керівн. автор. кол. Я. Калакура). – К., 2002.

ровську, Запоріжжі, Харкові, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства (директор Ірина Матяш, тепер О. Гаранін), Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського (директор член-кор. НАНУ Любов Дубровіна).

Серед документальних видань важливе місце посідають збірники «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали» у 2-х т. (1996–1997), «Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів» (1994), «Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади» (у 2-х кн., 1993, 1997), «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х років» (у 3-х т., 1996–2000); «Україна на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів. 1991–1995» (у 2-х кн., 1998), «Архів коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775» (Т. 1, 1998); «Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.)» (1999) та ін. Унікальний характер мають багатотомники «Тисяча років української суспільно-політичної думки» (2001–2002), а також «Україна антологія пам'яток державотворення Х–XX ст.» (2009–2010), а також низка документальних збірників про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, нових томів «Літопису УПА». та ін.

Велику, по-справжньому подвижницьку роботу щодо пошуку, опрацювання та публікації архівних джерел з української історії проводить *Володимир Сергійчук* – професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка. В його пошуково-творчому доробку понад 20 документальних збірників, які охоплюють широкий спектр актуальних проблем: від етнічних кордонів України, утвердження її державності й соборності, політики «українізації», так званих «погромів», українсько-польських взаємин, діяльності ОУН до церковного життя в Україні. У 2005 р. побачив світ підготовлений В. Сергійчуком документальний п'ятитомник «Український здвиг», присвячений українському національно-визвольному руху в період 1939–1955 рр.

Стислий огляд доробку українських істориків за умов незалежності України дозволяє зробити висновок, що головні їх зусилля зосереджуються на створенні наукової історії України та української версії історії зарубіжних країн. На засадах сучасної методології опрацьовується нова концепція історії України, за якою вона постане як невід'ємний компонент європейського й світового історичного процесу. Ця концепція цивілізаційного поступального розвитку ляже в основу створення фундаментальної багатотомної історії українського на-

роду. При цьому домінуючою залишиться ідея української історичної самоідентифікації та континуїтету (безперервності й наступності) українського історичного процесу.

XVIII.3. Проблеми всесвітньої історії очима українських істориків

З відновленням державної незалежності України значно зріс інтерес вітчизняних дослідників до історії зарубіжних країн, починаючи від антикознавства, медієвістики й закінчуючи новою та новітньою історією. Ця давня традиція української історіографії, започаткована В. Антоновичем, М. Грушевським, М. Драгомановим, І. Франком, Д. Дорошенком, А. Кримським та ін., була перервана в радянські часи, коли дослідження всесвітньої історії та міжнародних відносин зосереджувалися здебільшого в Москві і, частково, в Ленінграді. Тільки в 90-х роках XX ст. вона дістала нове продовження, зумовлене необхідністю критично переосмислити погляди радянської історіографії на ключові проблеми всесвітньої історії загальною історії країн Європи, Америки, Азії та Африки зокрема, створити українську візію навколишнього світу, оприлюднити відповідну навчальну літературу для всіх ланок системи національної освіти. Для цього необхідно було підготувати нові й перепрофілювати наявні дослідницькі кадри, створити відповідні наукові та видавничі центри.

Провідні осередки наукового опрацювання цієї проблематики нині зосереджені на кафедрах всесвітньої історії, стародавньої, середньовічної, нової та новітньої історії, історії зарубіжних країн, міжнародних відносин Київського, Львівського, Харківського, Одеського, Чернівецького, Дніпропетровського, Запорізького, Ужгородського, Прикарпатського та інших університетів, а їх координатором виступає відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ (зав. С. Віднянський). Питання сучасної історії зарубіжних країн знаходять відображення в наукових вісниках і працях Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України, Дипломатичної академії при МЗС України. В 2011 р. Національний Інститут українознавства МОН України трансформований в Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії.

Упродовж 90-х років XX ст. – початку XXI ст. зусиллями українських істориків підготовлено та оприлюднено націо-

нальні підручники, навчальні посібники та лекційні курси з історії стародавнього світу (О. Крижанівський), античності, Стародавньої Греції та Риму (В. Балух, О. Бандровський, Ю. Макар, В. Ставнюк, Д. Воротняк, О. Петречко, С. Пивоваров, М. Скржинська), середніх віків (О. Крижанівський, О. Крижанівська, Г. Острогорський, Н. Подаляк, В. Рубель, М. Рудь), нової і новітньої історії (Ю. Бураков, М. Варварцев, Б. Гончар, О. Джеджора, В. Кириченко, А. Козицький, С. Троян, В. Фісанов), історії західних та південних слов'ян (З. Баран, М. Кріль, В. Самчук, В. Яровий), історії окремих країн (М. Бурян, С. Віднянський, Л. Зашкільняк, О. Іваницька, Є. Камінський, М. Крикун, А. Кудряченко, О. Кураєв, О. Іваненко, А. Пелешко, Г. Хижняк, О. Чувпило) та ін. Українська історіографія утверджує нову концепцію історії Росії, українсько-російських відносин, яка знаходить відображення і в навчальній літературі (В. Духопельников, Г. Казьмирчук, Н. Лешкович, О. Ляпіна, В. Мордвінцев). Характерною рисою сучасної навчальної літератури є намагання авторів викласти українське бачення вузлових проблем всесвітньої історії та історії зарубіжних країн, окреслити місце в ній України, її взаємини з іншими країнами. Підготовка нового покоління підручників та посібників супроводжувалася методологічною переорієнтацією українських істориків і їх великою науководослідною роботою, вивченням новітніх надбань світової історіографії, збагаченням джерельної бази, розширенням наукових контактів та співробітництва із зарубіжними істориками, формуванням нової генерації фахівців. Тільки за останнє десятиріччя за спеціальністю «всесвітня історія» захищено більше 40 докторських та 190 кандидатських дисертацій.

Які пріоритети в зацікавленнях всесвітньою історією та історією зарубіжних країн простежуються в наукових дослідженнях українських істориків, на яких проблемах акцентують вони увагу? Головні зусилля зосереджені насамперед на тих проблемах, які замовчувались, фальсифікувались або не знаходили об'єктивного висвітлення в радянській історіографії.

Українські антикознавці, зокрема Інституту археології НАН України (С. Крижицький, Г. Русяєва, В. Зубар), наукових шкіл Харківського (В. Кадеєв, І. Сергєєв, С. Сорочан), Київського, Одеського, Запорізького, Таврійського та інших університетів (О. Мальований, В. Ставнюк), спираючись на надбання археологічних експедицій та новітню зарубіжну літературу, збагатили історичні відомості про античні міста Криму

й Північного Причорномор'я, їх політичне життя, матеріальну й духовну культуру, поглибили знання з історії Стародавньої Греції і Риму. Завдяки поверненню в Україну видатного орієнталіста О. Прицака та створенню академічного Інституту сходознавства НАН України (директор Л. Матвєєва) нове дихання дістала українська візантиністика та орієнталістика. Зусилля вчених (М. Скржинська) зосереджені на дослідженнях візантійського права, майнового становища церковних інституцій у Візантійській імперії, пам'яток історії, літератури і мистецтва, українсько-візантійських зв'язків.

В українській європейській медієвістиці утверджені нові підходи до періодизації середньовіччя, до дослідження політичної та соціально-економічної історії, зокрема Французького, Іспанського, Угорського, Чеського і Польського королівств, їх відносин з Німеччиною, Англією та іншими країнами Європи, простежується генеза європейської цивілізації від античності до нового часу. У працях Н. Подаляк досліджено соціальні зміни в приватносен'єриальних містах Мекленбурга, В. Дятлов розглянув становище нижчих верств населення німецьких міст на тлі Реформації другої половини XV – першої половини XVI ст., М. Рудь подав генезу розвитку ремісничого виробництва й торгівлі в містах поморських слов'ян. Питанням церковної історії, місіонерсько-пропагандистської діяльності чернечих католицьких орденів присвячені дослідження Б. Бондарука та М. Чорного.

Ряд нових явищ характерний для української історіографії нової історії країн Європи й Америки. Найбільше уваги приділено Англії, її відносинам із Шотландією та Ірландією, історії формування першого в Європі англо-голландсько-французького військово-політичного союзу. Дещо по-новому характеризують українські історики Англійську революцію XVII ст., причини й характер громадянських воєн та селянських повстань, участь Англії у війні проти революційної Франції. Значне місце в новітніх працях займає історія формування колоніальної політики Англії в Північній Америці та Німеччини на африканському континенті, наростання напруженості у відносинах між ними на цьому ґрунті. Історики спростовують радянські стереотипи про «соціалістичний» та «консервативний» характер реформаційного руху нижчих верств німецького суспільства. Сучасні дослідники продовжують виявляти найбільший інтерес до Великої французької революції, «силової дипломатії» наполеонівської епохи, однак вони помітно долають

ідеологічні стереотипи минулого, повніше висвітлюють роль політичних ідей просвітників та церкви, більше уваги приділяють дореволюційній історії Франції, зростає зацікавленість до історії нового часу Австрії, Німеччини, Іспанії, Норвегії, Греції, Туреччини та інших європейських країн.

Еволюційних змін зазнали дослідження з історії США, особливо їх ранньої колонізації, вивчення антиколоніальної боротьби індіанців, реформування державно-правових інститутів у XVII–XX ст. (С. Жук, В. Калашников, А. Дашкевич), а також Канади (О. Сич).

Нові тенденції характерні й для праць українських дослідників з новітньої історії зарубіжних країн. Історики відійшли від штучної періодизації новітньої історії, нижня межа якої пов'язувалась з початком так званої «загальної кризи капіталізму» та жовтневим переворотом 1917 р. в Росії, і за рубіжний етап новітньої історії беруть початок або кінець Першої світової війни. Більшість сходиться на тому, що радикальні зміни в усьому світі наступили лише після її завершення: розпалися багатонаціональні імперії, а на їх розвалинах утворилося більше десяти нових держав, виникла принципово нова геополітична ситуація, розгорнувся потужний національно-визвольний рух колоніальних народів Азії, Африки й Латинської Америки. На чільне місце в українській історіографії новітньої історії зарубіжних країн висунулася проблематика Сполучених Штатів Америки. Є підстави говорити про формування української американістики, спектр якої охоплює як міжвоєнну історію США (В. Коломойцев, І. Коляда), так і їх політику в умовах «холодної війни», зокрема в Європі (Б. Гончар, А. Дашкевич, В. Чумак, І. Коваль). Побачили світ перші дослідження щодо американо-українських відносин, ставлення правлячих кіл США до відновлення української державності як у 1917–1920 рр., так і в 1990-х роках (Є. Камінський, В. Канцелярук). У полі зору української історіографії залишаються проблеми імміграції, політики країн Центральної й Західної Європи, США і Канади, Аргентини й Австралії, латиноамериканських держав щодо української діаспори (В. Євтух, О. Сич).

Набагато зріс інтерес до новітньої історії Німеччини, свідченням чого стало утворення Інституту українсько-німецьких досліджень у структурі Дніпропетровського національного університету та видання наукового збірника «Питання німецької історії». У ньому публікуються матеріали як з історії Німеччини, німецько-українських взаємин, так і про долю німецької меншини в Україні. Серед українських германістів виділяють-

ся цінними напрацюваннями з історії Веймарської республіки, європейської політики ФРН А. Кудряченко, В. Газін, Г. Грабарчук та ін. Новітній історії Франції присвятили свої праці В. Манжола, Б. Мирхан та ін. Аналітичними є монографії О. Врусиловської «Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни» (Одеса, 2007), Т. Орлової «Історія сучасного світу. XV–XXI століття (2007) С. Віднянського та А. Мартинова «Об'єднання Східної Європи: від мрії до реальності» (К., 2009), студії Л. Децинського, В. Копійки, В. Манжоли, А. Панюка, В. Шниркова та інші. Десятки статей віддзеркалюють результати досліджень українських авторів з історії Великої Британії, Італії, Іспанії та інших країн.

Як уже зазначалося, у полі зору українських дослідників дедалі більше місця займає історія країн Азії, Африки та Латинської Америки, у т. ч. й новітня (Ю. Бураков, П. Ігнат'єв, А. Костиря, Є. Рой, В. Степанков, М. Гон, А. Козицький, І. Сергійчук). Простежується відхід істориків не тільки від штампів радянської історіографії, але й від методології європоцентризму. Автори прагнуть з'ясувати унікальність історії та моделей політичного й соціально-економічного розвитку країн Сходу в новітню добу, зокрема Китаю, Японії, Кореї, Індії, Пакистану та ін. Ряд дослідників заторкнули болючі питання історії державного будівництва в Латинській Америці (А. Самойленко), арабських країнах (С. Плачинда) та в сучасній Африці (І. Опря, Ю. Скороход). Однак наукові здобутки в цій царині української історіографії загалом залишаються досить скромними, якщо не враховувати навчальну літературу. Дається взнаки брак фахівців із знанням східних мов та мов латиноамериканських і африканських країн, брак джерел та оригінальної літератури, обмеженість наукових та культурних зв'язків із цими континентами.

Нові явища та тенденції характерні також для української славістичної історіографії новітнього часу. Вони зумовлені зростаючим інтересом істориків до об'єктивного дослідження корінних змін у долі слов'янських народів упродовж XX ст.: звільненні від імперської залежності й відновленні більшості національних держав, виникненні антигітлерівського й антирадянського руху опору, поваленні комуністичних режимів і початком демократичних перетворень. Нарощуванню історико-славістичних знань сприяють міжнародні наукові конференції, регулярне видання збірників «Проблеми слов'янознавства» (Львів), «Слов'янський вісник» (Рівне), «Slavica Tarnopolensia» (Тернопіль) та ін. У рейтингу за чисельністю

праць лідируючі місця займають проблеми Польщі (Л. Зашкільняк, Л. Алексієвиць, О. Калакура, І. Ципенда, І. Козловський, І. Срібняк), Чехії та Словаччини (С. Віднянський, І. Вовканич, М. Кріль, П. Федорчак). Побачили світ ґрунтовні дослідження з історії південнослов'янських країн (О. Лапшин, О. Павлюченко, Н. Стрельчук, В. Чорній).

Новітній історії Росії присвячено мало праць, здебільшого це статті з окремих проблем, оскільки до розпаду СРСР вона не виокремлювалась як об'єкт історичного пізнання. Переважають сюжети, пов'язані з репресивною політикою комуністичного режиму, яка мала катастрофічні наслідки як для України, так і для Росії (С. Білокінь, С. Кульчицький, Ю. Шаповал), з Другою світовою війною (М. Коваль), з перебудовними процесами, відновленням державності Росії та сучасними українсько-російськими відносинами (Т. Батенко, Д. Свтушенко, В. Ткаченко)¹.

Отже, відмінною рисою української історіографії 90-х років ХХ ст. – першого десятиріччя ХХІ ст. є повернення до її традиційного зацікавлення історією зарубіжних країн, насамперед сусідніх. Значно збільшилася кількість дослідників всесвітньої історії, поряд з представниками старшого й середнього покоління заявила про себе нова, ідеологічно необтяжена генерація вчених. Набагато розширилася географія країн, які стали об'єктом українознавчих дискурсів, проблематика досліджень, збагатилась їх джерельна база за рахунок залучення іноземних документальних та літературних джерел. Рельєфнішим став український контекст дослідження світового й регіонального історичного процесу, значно розширились міжнародні контакти українських істориків і збагатились форми їх співробітництва із зарубіжними колегами. Відбулася своєрідна «ревізія» методологічного інструментарію дослідження зарубіжної історії, відхід від ідеологічних схем радянської історіографії, хоча рецидиви деяких оціночних стереотипів, збанкрутілих міфологем і упереджених підходів ще мають місце. Для сучасної української історіографії все ще властивий дефіцит на фахівців і авторитетні наукові школи з історії зарубіжних країн, повільно засвоюється цивілізаційна модель світової історії, модерні й постмодерні методологічні орієнтири на досягнення культурно-духовних цінностей інших народів в антропологічному вимірі.

¹ Докладніше див.: Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 260–397.

XVIII.4. Соборність української історіографії та її інтеграція у світову

Аналізуючи розвиток української історіографії впродовж 90-х років ХХ ст. – початку ХХІ ст., неважко помітити одну дуже важливу тенденцію – об'єднання зусиль і консолідацію більшості істориків материкової України та української діаспори навколо національно-державницької ідеї, формування своєрідної *соборності національної історичної думки*, її інтеграція в європейський та світовий історіографічний простір. Українська історична наука повертає собі втрачену соборність, замовчувані або забуті імена істориків, їхні праці, долається ворожнеча й відчуженість істориків радянського вишколу та істориків української діаспори. Після багатьох десятиріч ідеологічної конфронтації і протистояння наступив період порозуміння і співпраці істориків різних течій, наукових шкіл, політичних уподобань, незалежно від місця їхнього проживання, віку, історіософської орієнтації, творчих методів. Усе це стало можливим завдяки новим реаліям, насамперед відновленню державної незалежності України, її курсу на трансформацію від авторитаризму до демократії, корінним змінам на світовій арені.

Що ми розуміємо під поняттям соборності українських істориків, наскільки правомірно застосовувати його до оцінки тенденцій історіографічного процесу?

Поняття соборності української історіографії є похідним від соборності України, під якою розуміють збирання в одній державі не тільки етнічних земель, усього українського народу, але і його суспільно-політичної, світоглядної та історичної думки. Як зазначав І. Курас, визначним досягненням української суспільно-політичної думки кінця ХІХ – початку ХХ ст. було те, що саме тоді дістала чітке обґрунтування ідея соборності земель України в самостійній державі¹.

Українська соборність не має нічого спільного з ідеями «Великопольщі», московським рухом збирання «ісконно руских» земель парадигмою «Русского мира». Це внутрішній рух за відродження поневоленої української нації, об'єднання її визвольних сил, збирання етнічних земель українського народу в одній державі, усвідомлення української ідентичності у

¹ Див.: Курас І.Ф. Ідея соборності України: історія і сьогодення // Українська соборність: Ідея, досвід, проблеми. – К., 1999. – С. 4.

світовому вимірі. В історичному минулому провідниками соборного руху були визначні українські інтелектуали, діячі науки, літератури, мистецтва. Домінуючу роль у цьому русі займали історики, осередки української історичної науки в Києві, Львові, Харкові, Чернівцях, Одесі, Ужгороді, Чернігові, Полтаві, Катеринославі, Ніжині та інших містах. Історична й національна свідомість українського народу традиційно формувалася як соборна, а вороги української державності завжди намагалися і намагаються (і не без успіху) завдати нищівного удару насамперед по соборності України. На наш погляд, *соборність національної історіографії – це такий її стан, коли в єдиний потік зливаються провідні течії і напрями історичної думки, консолідуються її представники навколо високих ідеалів української національної та державницької ідеї з метою глибокого, об'єктивного, всебічного й правдивого дослідження і висвітлення історії України, коли солідаризуються й акумулюються здобутки різних поколінь української історіографії, синтезуються їх наукові праці. Соборність – не арифметична сума істориків і їх здобутків, а нова ціннісна категорія, нова якість національної історичної науки.*

Проблема повернення до соборності національної історіографії не є сууго українським явищем. У тій чи іншій мірі наприкінці ХХ ст. з нею зіткнулися й історики багатьох інших держав як на пострадянському просторі, так і в країнах Східної і Центральної Європи, Азії. Можна згадати Німеччину, Польщу, Чехію, Словаччину, Румунію, Болгарію, Угорщину, Сербію, Хорватію, В'єтнам та ін. Однак для України ця проблема особливо гостра й болісна, оскільки вона зумовлена історично, підігрівалася штучно й має свою специфіку сьогодні. Довгим і тернистим був шлях українського народу до відновлення незалежної, соборної держави, але не менш складним виявився і шлях до соборності національної історіографії. Найважче завдання полягало в тому, аби їй вивільнитися з-під чужого диктату, виокремитися, усамостійнитися, не пориваючи при цьому зв'язків з розвитком світової історичної науки.

Має рацію директор Канадського інституту українських студій З. Когут, наголошуючи, що модерна українська історіографія від початку ХХ ст. формувалася у взаємодії з більш розвиненими історіографіями Східної Європи – польською та російською. Але заслуга учнів В. Антоновича і, насамперед, М. Грушевського в тому, що вони зробили «останній крок у звільненні логіки українського історичного процесу з-під інте-

лектуального ярма російських і польських імперських візій», запропонували принципово відмінну схему української історії¹. Утвердження цієї схеми дещо в модернізованому вигляді в сучасній історіографії є важливим чинником її соборності.

Як зазначалося в попередніх лекціях, українська історична думка зародилася як соборна, формувалася, збагачувалася як соборний погляд української нації, її еліти на історію свого народу. В силу історичних обставин, коли єдине тіло України було штучно й силоміць розірване, розділене між Литвою і Польщею, а згодом – між Московським царством і Річчю Посполитою, а ще пізніше – між Російською та Австро-Угорською імперіями, між Радянським Союзом, Польщею, Румунією та Угорщиною, українські історики опинилися фізично роз'єднаними, чужинці намагалися накинути свої схеми історії українського народу, нав'язати своє трактування подій, свої ідеологічні доктрини, посягти розбрат у середовищі українських істориків. Унаслідок цього українська історична наука значною мірою втратила національну ідентичність та соборність.

У добу Української революції на основі Акту Злуки УНР та ЗУНР закладається ґрунт для політичної та етнічної соборності України й української історичної науки. Однак доля розпорядилася по-іншому: агресивна ескалація російського більшовизму, геополітичні зазіхання польських шовіністів, байдужість західних держав призвели не тільки до втрати національної державності, до нового поділу українських земель, але й до того, що значні сили наших істориків і духовних пасторів опинилися в еміграції, а ті, хто залишився на підрадянській Україні, стали заручниками тоталітарної системи. Українська історіографія майже сімдесят років була конфронтаційною, розірваною ніби на два ворогуючі табори: так званий буржуазно-націоналістичний, представлений здебільшого істориками національно-державницької орієнтації та української діаспори, і марксистський – у СРСР–УРСР. Переломним рубежем на шляху до порозуміння, зближення і соборності української історичної думки стали політичні чинники: криза і крах тоталітарної системи, опозиційний рух за суверенізацію та незалежність України, розпад Союзу РСР, відновлення національної державності українців.

¹ Когут З. Формування української національної історіографії // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. – Ч. II. – С. 3, 5–6.

Нагадаємо, що означали ці події для української історичної думки.

По-перше, із спецхранів, спецфондів до нас повернулися заборонені, замовчувані, понижені, сфальсифіковані праці Михайла Максимовича, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Михайла Драгоманова, Володимира Антоновича, Михайла Грушевського, Олександри Єфименко, Миколи Аркаса, Дмитра Багалія, Івана Крип'якевича, Сергія Єфремова, Володимира Винниченка, Симона Петлюри та ін.

По-друге, в Україну надійшли праці істориків, створені в діаспорі. Йдеться про дослідження Дмитра Дорошенка, Івана Лисяка-Рудницького, В'ячеслава Липинського, Олександра Оглоблина, Наталії Полонської-Василенко, Теодора Мацьківа, Любомира Винара, Петра Мірчука, Ореста Субтельного, Аркадія Жуковського, Омеляна Пріцака, Тараса Гунчака, Володимира Косика та ін. Особливо важливу роль у зміні парадигми української історіографії, у переході радянських істориків на національно-демократичні засади трактування історії українського народу відіграло кілька видань масовим тиражем книги О. Субтельного «Україна: Історія».

По-третє, під впливом політичних перемін переважна більшість радянських істориків, у т. ч. й колишніх істориків КПРС, насамперед тих, що сповідували ідеали націонал-комунізму або були не байдужі до національно-державницьких інтересів України, відреклися від комуністичної ідеології, розірвали з теорією і практикою тоталітаризму, стали на державницькі позиції, зуміли переосмислити оцінки вузлових подій, фактів, процесів, явищ і персоналій української історії, активно долучилися як до науково-дослідної роботи, так і до викладання історії України. За короткий час були видані нові шкільні підручники, курси лекцій з історії України, із всесвітньої історії, налагодилася підготовка нової генерації наукових кадрів, захист кандидатських і докторських дисертацій. Велику допомогу в цій справі надали історики української діаспори.

Усе це стало запорукою поступового відновлення соборності української історичної думки. Звичайно, це не механічний процес, він проходить суперечливо, часом наштовхується на труднощі, опір консерваторів. Дає про себе знати строкатість самого складу українських пострадянських істориків. За словами Я. Дашкевича, серед них: старша генерація, що вчилася ще за сталінськими підручниками, середня, яка формувалася в добу застою, і молодша генерація – це «діти перебудови», які

досить активно входять у науку. Автор виділив ще одну групу істориків – «сучасних міфотворців», що ідеологічно закомплексовані в дусі націоналізму або комунізму чи клерикалізму¹. І все ж на зміну критеріям географічним (хто з істориків де жив і працював), ідеологічним приходить розуміння української національної ідеї, національно-державницького підходу, потреба прислужитися Україні, її сучасному й майбутньому.

Соборність відкриває якісно новий етап у розвитку української історіографії. Українське історичне товариство стає всеукраїнським об'єднанням науковців-істориків, розгортається діяльність Академії історичних наук, Товариства Нестора Літописця. Часописи «Український історик», «Український історичний журнал» «Пам'ять століть», деякі інші трансформуються у нові наукові видання. Водночас назріває потреба в загальноукраїнських виданнях, які б виходили українською та іноземними мовами.

Важливими осередками соборності української історичної думки стають Інститут історії України, Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут археології, інші установи НАН України, Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії, університетські кафедри історії та історичні факультети, насамперед класичних, нині національних університетів: Київського, Львівського, Харківського, Одеського, Чернівецького, Дніпропетровського, Ужгородського, національних університетів «Києво-Могилянська академія» та «Острозька академія».

Висловлені міркування аж ніяк не означають, що українська історична думка вже досягла соборності. Очевидно, правильно говорити про поступове повернення їй соборності у повному розумінні цього слова.

Слід мати на увазі, що історики діаспори, українознавчі центри, осередки НТШ, УВУ, УВАН, Українське історичне товариство, Український дослідний інститут Гарвардського університету, очолюваний професором Романом Шпорлюком, (тепер Майкл Флаєр) його кафедра історії, Канадський інститут українських студій, українознавчі кафедри Колумбійського, Каліфорнійського, Іллінойського та інших університетів США, а також університетів Канади, Італії, Франції та інших країн

¹ Дашкевич Я. Дорогами української Кліо: про стан історичної науки в Україні. – К., 1993.

після проголошення незалежності України не згорнули, а навпаки, активізували свою діяльність. Вони продовжують надавати допомогу в підготовці нового покоління українських істориків шляхом читання лекцій, стажування, інвестицій у наукові програми, видання навчальної літератури. У 1998 р. 19 студентів із Києва, Львова, Харкова, Тернополя, Луганська, Полтави, Вінниці, Дрогобича, Кіровограда та Чернівців навчалися у Гарвардській літній школі українознавства, прослухали інтенсивні курси з української історії, політології, які читали професори американських університетів.

Українську дослідну програму під егідою Іллінойського університету очолює професор Дмитро Штогрин, проводячи українознавчі конференції, диспути, наукові читання. У 1998 р. конференція розглядала «Проблеми української західної діаспори», а в 2001 р. присвячувалася десятиріччю відновлення самостійності України, в якій брали участь учені з України В. Брюховецький, В. Лановик, О. Романів, В. Сергійчук та ін.

Велику роботу провадить Українська вільна академія наук (президент О. Біланюк, тепер А. Кіпа) зі штаб-квартирою в Мангетені (США). При Академії функціонує Музей-архів ВУАН ім. Д. Антоновича (хранитель фондів Тамара Скрипка), що налічує майже 370 особових фондів, частина яких комп'ютеризована (Ф. Вовка, В. Петрова, Є. Маланюка, В. Чехівського та ін.). УВАН у США (президент А. Кіпа) тісно співпрацює з Національним Науково-дослідним інститутом українознавства та всесвітньої історії (директор Петро Кононенко).

Провідною українознавчою установою в Канаді протягом останніх тридцяти років залишається Інститут українських студій (КІУС) при Альбертському університеті. Він видає «Журнал українських студій» (редактор Роман Сенськус), у співпраці з НТШ у Сарселі (Франція) видає п'ятитомну англomовну «Енциклопедію України» – найповнішу на сьогодні англomовну працю про Україну, її народ, історію і культуру.

Науковці Центру досліджень історії України ім. Петра Яцика (з 1989 р.) взяли на себе переклад і англomовне видання «Історії України-Руси» М. Грушевського. Виступаючи на презентації його сьомого тому в українському посольстві у Вашингтоні (квітень 2000 р.), головний бібліотекар Конгресу США Джеймс Віллінгтон, знавець історії Східної Європи, назвав М. Грушевського «видатним науковцем, який за важких умов відбудував утрачену історію України». Історики КІУСу беруть участь в усіх міжнародних українознавчих акціях, у міжнародних конгресах українознавців, у заходах по лінії УІТ.

У травні 2000 р. в Чернівцях проходив Міжнародний науковий конгрес Українського історичного товариства «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». Взяли участь науковці з Інституту історії України, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, НТШ у Львові, Канаді, Європі, Польської асоціації українців та ін. Доповіди Л. Винара, Ю. Макара, В. Вериги, О. Домбровського, Л. Зашкільняка, О. Добржанського, В. Масценка, Ю. Мицика, І. Гирича, О. Рубльова та інших охоплювали широкий спектр проблем української історії.

Наближається 50-річчя найавторитетнішого професійного об'єднання істориків діаспори й України – Українському історичному товаристві (президент Любомир Винар) та його друкованого органу «Український історик». Після здобуття Україною незалежності почався новий етап у діяльності УІТ та «УІ», коли їх осередки почали створюватися безпосередньо в Україні. На початок 2010 р. тут діє більше 20 осередків УІТ, у т. ч. в Києві (два), Львові, Дрогобичі, Чернівцях, Дніпропетровську, Черкасах, Запоріжжі, Острозі, Кам'янці-Подільському, Тернополі, Івано-Франківську та в інших містах.

Найбільш впливовим способом підтримки наукових досліджень з боку УІТ є інвестиції у видання праць. Тільки за останнє п'ятиріччя при підтримці УІТ побачили світ праці Василя Вериги «Нариси історії України (кінець ХІІІ – поч. ХХ ст.)» (Львів, 1996), Владислава Верстюка «Українська Центральна Рада» (Київ, 1997), Любомира Винара «Грушевськознавство. Генеза й історичний розвиток» (1998), Олександра Домбровського «Студії з ранньої історії України» (1998), вибрані твори Михайла Брайчевського (1999), Олександра Оглоблина (1998), «Листування Михайла Грушевського. Т. II та III» (2001, 2006), монографії В. Тельвака «Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського» (2002) та В. Піскун «Політичний вибір української еміграції» (2006) та ін.¹

Праці заокеанських істориків цікаві й повчальні як своїм змістом, так і формою та методикою викладу матеріалу. Наприклад, книга Тараса Гунчака «Україна: ХХ століття.»

¹ Див.: докладніше Лановик В., Матейко Р. та ін. Роль та місце української діаспори в становленні Української держави. – Тернопіль, 2001; Атаманенко А.Є. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність. 1965–1991. – Острог, 2010; Краснодемська І. Українознавчі студії діаспори (ХХ ст.). К., 2011. – 367.

(2005) уже тривалий час служить навчальним посібником для студентів. Вона відкривається аналізом громадсько-політичного життя на рубежі XIX–XX ст., у науково-популярній формі з'ясовуються особливості українського питання в роки Першої світової війни і його розв'язання в ході Української революції, відновлення Української держави. Автор подав нетрадиційне трактування таких проблем, як експорт більшовицької влади й «велике народобвиство» 1930-х років, Україна в Другій світовій війні та ін. Закінчується книга розділом «Український некрополь», в якому аналізується втрати України на фронтах війни, у партизанських загонах, у полоні, на примусових роботах, у гітлерівських і сталінських застінках. За його підрахунками, за роки війни Україна недорахувалася 14,5 млн чол. Важливо й те, що автор подав тексти деяких джерельних матеріалів, зокрема чотирьох Універсалів УНР, Статуту Генерального Секретаріату, Конституції УНР, короткий виклад Постанови III Великого Збору ОУН, Першої конференції поневолення народів Сходу Європи й Азії та ін.

Особисті контакти й співпраця пострадянських істориків та істориків української діаспори благотворно впливають на зміни в поглядах обох сторін, сприяють утвердженню довіри й взаємоповаги, виробленню узгоджених підходів до оцінки подій та явищ історії України. Співставлення поглядів пострадянських та діаспорних істориків дозволяє синтезувати думки навколо дискусійних проблем, зокрема голодомору 1932–1933 рр. С. Кульчицький вважає, що він став не стільки наслідком комуністичного будівництва, скільки його інструментом. Голод був засобом терору для досягнення програмної мети РКП(б), визначеної ще в 1919 р. В. Косик вбачає причину голоду в тому, що сталінське керівництво штучно гіпертрофувало загрозу з боку західних держав, зокрема Великобританії, і, боячись втратити Україну, намагалося «умиротворити» її за допомогою голоду. Д. Мейс оцінював голодомор як геноцид і засіб тиску на селян з метою провести повну колективізацію сільського господарства. Ця політика не тільки мала економічне забарвлення, але й ув'язувалася з політичним курсом, національною політикою, спрямовувалася проти українізації. Синтез цих оцінок дозволяє максимально наблизитися до істини й наукового трактування мотивів і наслідків штучного голодомору 1930-х років, визнаного у 2007 р. Верховною Радою України геноцидом проти українського народу.

Ряд зарубіжних учених українського походження обрані до складу Національної академії наук України, зокрема історики

Аркадій Жуковський, Омелян Пріцак, Роман Шпорлюк, етнограф Микола Мушинка. Чимало науковців долучені до підготовки енциклопедичних видань та інших наукових і педагогічних проектів.

Розпад СРСР, утворення незалежних держав мають своїм наслідком появу так званої східної української діаспори. Великі анклави українців, серед яких немало вчених, проживають у Російській Федерації, Казахстані, Білорусі, Молдові та інших державах. Цілком природним є формування в них українознавчих та національно-культурних товариств, зростання інтересу до української історії та культури, поява перших наукових осередків. Зокрема, при Московському державному відкритому педагогічному університеті створено Український університет (ректори Я. Ваграненко, В. Ідзьо), в Москві працює Український історичний клуб. До речі, В. Ідзьо плідно досліджує княжу добу української державності, оприлюднив цікаву монографію під сміливою назвою «Українська держава у XIII ст.» (2001), книгу про українську діаспору в Росії (2002).

Ряд істориків українського походження працюють також у С.-Петербурзі, Воронежі, Курську, Краснодарі, Ставрополі, Белгороді, Владивостоці та інших містах, однак в Україні ще мало відомостей про їхню дослідницьку діяльність, особливо з точки зору їхнього внеску в збагачення української історичної думки.

Хочеться вірити, що поступово сформується світова корпорация українських істориків, консолідуючим стержнем якої стане високий моральний ідеал служіння своїй матері – Україні, її історичній пам'яті.

Таким чином, 90-ті роки XX ст. – початок XXI ст. пов'язані не тільки з відновленням державної незалежності України, але й з відродженням національних традицій і формуванням соборності української історичної думки. Соборність історіографії не має нічого спільного з одноманітністю, монополією якоїсь однієї методології чи ідеології. Вона не заперечує розмаїття наукових напрямів і шкіл, широких наукових дискусій, плюралізму поглядів тощо. Українська історіографія вступила в нове тисячоліття в новій соборній якості. Вона представлена різними потоками наукових сил, дослідницьких напрямів, характеризується розмаїттю наукових методів, але домінуючою простежується тенденція до консолідації істориків материкової України, західної і східної діаспори українців до соборності української історичної думки. Мотивація соборності зумовлюється прагненням українських істориків створити ґрунтовну, правдиву й об'єктивну наукову історію свого народу, сфор-

мувати національний погляд на зарубіжну історію, прискорити інтеграцію української історіографії в загальноєвропейський і світовий інтелектуальний простір.

Загальні висновки

Період 90-х років ХХ ст. – перше десятиріччя ХХІ ст. – це доба трансформації українського суспільства, в т. ч. української історіографії від умов авторитарного режиму до демократії, відмови від рудиментів ідеології тоталітаризму й осягнення національних та загальнолюдських цінностей. Визначальними тенденціями розвитку української історичної науки стали методологічна переорієнтація пострадянських істориків, засвоєння досвіду національної і зарубіжної історіографії, об'єднання зусиль учених материкової України та діаспори навколо вироблення нової концепції і створення справді наукової історії українського народу. Вихід у світ «Історії України: Нове бачення», п'ятнадцятитомника «Україна крізь віки», тритомника «Давня історія України», «Енциклопедії сучасної України», «Історії української культури», «Політичної історії України. ХХ століття», ряду ґрунтовних монографій із різних проблем і періодів української історії засвідчують, що відбувається поворот пострадянських істориків до національно-державницької історіософії, до наукового осмислення етногенезу українського народу, його державотворчих зусиль у контексті європейської і світової науки.

Стримуючим чинником методологічного переозброєння частини істориків виступають системна криза, в якій опинилася Україна, повільність, непослідовність і затягування реформ, відсутність політичної стабільності й середнього класу, слабкість нової генерації істориків, що мають стимулювати трансформацію суспільства від авторитаризму до демократії, інтеграцію української історіографії в європейський і світовий історіографічний простір.

Корінна ознака сучасного етапу розвитку української історичної науки – це тенденція до відновлення соборності, органічної цілісності національної історичної думки, сформованої за тисячолітню історію.

Двадцять років тому український історик С. Білокінь поставив на сторінках «Літературної України» риторичне запитання: «Чи маємо ми історичну науку?» й одночасно відповідав: «Її нема». За радянських часів тяглість її розвитку було перер-

вано, цілу генерацію фахівців винищено, офіційна радянська історіографія деформувала і спотворювала масову суспільну свідомість. І ось тепер є всі підстави стверджувати: українська історична наука відроджується, саморозвивається, вона відтворює історичну правду, очищає суспільство від міфів та фальсифікацій, сприяє зміцненню української ідентичності, розбудові незалежної і демократичної України.

На зміну розколу українських істориків за географічно-регіональними, релігійними, методологічними відмінностями, ідеологічній конфронтації та протистоянню, відчуженості й ворожнечі, що тривали протягом багатьох десятиріч і навіть століть, наступив період «збирання каміння», консолідації їх зусиль. Стрижнем соборності українських істориків стає усвідомлення ними незалежності України, їх самоідентифікація з українською ідеєю, об'єднання творчого потенціалу для створення наукової історії України, вироблення українського бачення світового історичного процесу.

Запитання для самоконтролю

1. Що розуміють під методологічною переорієнтацією пострадянських істориків?
2. Які чинники відіграли домінуючу роль у зміні парадигми пострадянської історіографії?
3. Хто із сучасних українських істориків опрацьовує питання методології історії?
4. Яка роль історіографії в розвитку теоретико-методологічних проблем історичної науки?
5. Над яким пріоритетним завданням працює Інститут історії України НАН України?
6. Назвіть найважливіші узагальнюючі праці минулого двадцятиріччя з історії України.
7. Які проблеми всесвітньої історії домінують у працях українських істориків?
8. Як ви розумієте нову концепцію історії України?
9. Що означає поняття «соборність української історіографії»?
10. Дайте стисло характеристику основних компонентів української соборної історіографії як чинників консолідації українських істориків.

Український народ, як один із найдавніших та найбільших європейських етносів, за багатовікову історію виробив власну історичну думку, сформував свою систему наукових поглядів на історію України й світу. Прочитані лекції засвідчують, що витoki історичної думки на землях України сягають глибокої давнини, доісторичних часів, коли ще не існувало писемності. Наші пращури засобами усної творчості: міфів, легенд, оповідей, казок, пісень та дум – намагалися пояснити навколишній світ, зафіксувати найважливіші події свого історичного буття й передати їх наступним поколінням. З виникненням писемності появився могутній інструментарій створення писемної історії. Поряд із писемними пам'ятками, літописами, хроніками, переказами, літературними творами відомості та знання з історії від покоління до покоління передавалися й усно, як жива історія. Потужний вплив на розвиток історичної думки справило прийняття й поширення християнства, зародження й розвиток друкарства.

Українська історична думка, як і світова, пройшла шлях від найпростіших уявлень до системи знань з історії, тобто до рівня наукового аналізу та узагальнення історичного процесу. Історією зародження й розвитку історичних знань займається історіографія. Українська історіографія – це спеціальна галузь історичної науки, яка вивчає історію, провідні тенденції і закономірності розвитку української історичної думки. Вона узагальнює досвід і результати діяльності істориків, наукових шкіл, історичних установ і видань, аналізує появу нових наукових ідей, концепцій, течій і напрямів, процес формування історичної свідомості суспільства, повноту й достовірність висвітлення історичних подій і явищ, складання кадрового потенціалу професійних істориків, вносить уроки з минулого досвіду розвитку історичних знань. Історіографія – це концентрований скарб історичної пам'яті нації, завдяки якому український народ усупереч імперській політиці асиміляції, політичного, соціального й духовного пригноблення витримав усі випробування, самоідентифікувався, зберіг свою національну гідність, усвідомив силу своєї соборності, своєї історичної місії, активно долає комплекс «малоросійства», не допустив перетворення України в інтелектуальну провінцію, а нині розбудовує незалежну державу.

Які висновки й повчальні уроки подає сучасному поколінню істориків досвід української історіографії? *По-перше*, розвиток

історичної науки зумовлюється загальними закономірностями суспільного буття. З одного боку, вона перебуває під впливом політичного, ідеологічного, соціального, національного, економічного, культурного, релігійного життя суспільства, правової системи держави, її політики в галузі науки й освіти, повноти забезпечення прав і свобод громадян, фінансової підтримки історичних досліджень, архівної та археографічної справи тощо. З другого – історична наука активно впливає на суспільний прогрес, формує науковий світогляд, історичну культуру, національну й державницьку свідомість громадян, їхні цінності й орієнтири. Українська історіографія засвідчує, що значною мірою завдяки збереженню історичної пам'яті, примноженню історичних знань український народ вистояв під пресом насильницької асиміляції, репресій та ідеологічних інсинуацій, відродив свою національну свідомість і державність.

По-друге, вивчення історії історичної науки дозволяє простежити зародження й розвиток її основних концепцій, осмислити її здобутки, повніше опанувати методологію історичного пізнання, його філософські засади, досвід і дослідницьку лабораторію провідних істориків. На прикладі старших генерацій формується сучасне покоління українських істориків, завоюючи повчальні зразки чесного й самовідданого служіння науці, любові до свого народу, жертвовності в ім'я України, вірності принципам об'єктивності та правди. Твори київських і галицько-волинських літописців, мислителів Острозької і Києво-Могилянської академії, провідників українського козацтва, учених Львівського, Харківського, Київського, Одеського, Чернівецького університетів заклали солідне підґрунтя для розвитку української історичної науки в ХХ ст., для створення наукової історії українського народу.

По-третє, українська історична думка за свою багатовікову історію була не тільки свідком, але й учасником перемог і поразок свого народу, багатьох воєн, революційних потрясінь і визвольних змагань, перманентної окупації з боку чужих країн, репресій і голодоморів, втрати й будівництва національної держави. Нашу історичну науку впродовж ХХ ст. розривали державні кордони, ідеологічне протистояння, боротьба методологій. Незважаючи на все це, українські історики ціною титанічних зусиль, а нерідко й самого життя, моральних тортур і переслідувань, компромісів опрацювали наукову схему історії України, сформували своє бачення світової історії, створили унікальну українську історіографію на кращих європейських зразках.

Українська історична наука вступила у третє тисячоліття як соборна національна думка, поступово звільняється від нашарувань минулого, від поділів за ідеологічними критеріями – на материкову і діаспору. Історіографія дозволяє все краще, що було створене різними поколіннями істориків на Сході й Заході, на Півдні й Півночі, у Центрі України й за її межами, інтегрувати в єдину, соборну й неподільну національну історичну науку, зробити її надбанням усього українського народу. Дуже важливо, аби не втратити жодного міфу, легенди, літопису, хроніки, наукової розвідки, монографії, статті, жодної історичної праці, не забути жодного імені історика, його біографії і внеску в науку. Звичайно, маємо при цьому враховувати, в яких конкретно-історичних умовах жили й творили історики різних поколінь, до яких течій, напрямів, наукових шкіл, політичних партій, ідеологічних угруповань вони належали, але головним критерієм їхньої оцінки має стати цінність для науки й нації створених ними праць. Історіографія дозволяє осмислити українську історичну думку від часів язичництва до сьогодення як цілісність, як надбання українського народу, його пам'ять, без якої не сформувалася б і не вижила українська нація.

По-четверте, українська історіографія закладає надійний ґрунт для того, щоб сучасне й наступні покоління істориків відчували себе спадкоємцями національних традицій історичної думки, повніше усвідомлювали своє місце в естафеті розвитку історичних знань, свою високу місію і відповідальність не тільки перед сучасниками, але й попередниками. Винятково важливе значення у зв'язку з цим має осмислення цілісності української історіографії, її соборності, синтез знань, здобутих як на материковій Україні, так і в діаспорі.

Історіографія виступає потужним інструментом самоідентифікації української нації, зростання її національної і державницької самосвідомості, засобом історичної тяглості традицій українського народу, його історичної думки. Наукові історичні школи В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Багалія, І. Крип'якевича, Ф. Шевченка, М. Ковальського, осередки Д. Дорошенка, В. Липинського, О. Оглоблина, Л. Винара в діаспорі нагромадили колосальний досвід організації історичних досліджень, який є невичерпним джерелом для науково-дослідних робіт в умовах незалежної України. Опора на цей досвід – важлива передумова виходу з кризи, яку переживає історична наука на пострадянському просторі, успадкувавши немало не-

гативних нашарувань методологічного, кадрового та організаційного характеру від тоталітарного минулого радянської доби, подолання рудиментів імперського мислення, комплексу меншовартості.

По-п'яте, засвоєння уроків української історіографії застерігає нас від самоізоляції, самолюбубання, відгородження від надбань світової історичної думки. Українська історична думка з княжих часів розвивалася і розвивається в контексті європейської і світової історичної думки. Творчо засвоюючи досвід зарубіжних наукових шкіл, зокрема соціальної історії, історичного синтезу, історіософських течій гуманізму, просвітництва, позитивізму, кантіанства, постмодерну та ін., українська історична наука навіть за умов радянського тоталітаризму, завдяки науковим осередкам у діаспорі, не втратила своєї національної самобутності, свого романтично-народницького і подвижницького духу, національно-державницьких устремлінь.

Сучасний етап розвитку української історіографії характеризується не тільки очищенням від стереотипів тоталітаризму, але й переосмисленням концептуальних підходів до вітчизняної і зарубіжної історії, засвоєнням новітніх методів дослідження, зокрема історичного антропологізму.

Автор свідомий того, що вироблені за тисячу років українським народом, його елітою, професійними істориками історичні знання настільки багаті й вагомі, що їх не можна докладно викласти в такому короткому курсі (за навчальним планом 36 год). Лекції – це лише ключ до засвоєння багатющої скарбниці української історичної думки, путівник для орієнтації в її лабіринтах. За ними має йти копітка самостійна робота, спрямована на опанування творчої спадщини наших учителів і попередників. У наступних посібниках і підручниках з історіографії більше уваги треба звернути на історію наукових течій, поглядів істориків.

На завершення хочеться звернутися до читачів зі словами: ми прагнули, аби якомога більше імен українських істориків, талановитих історичних праць не були забуті, щоб українська історіографія осмислювалася по-новому, через призму національних інтересів України, щоб вона повніше служила самоствердженню української нації, її возвеличенню, реалізації української національної ідеї. Тож долучіться і ви до цієї великої, почесної та благородної місії української історіографії.

До лекцій I, II

- Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – Київ: Либідь, 1995. – 816 с.
- Багалій Д. Історіографічний вступ // Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т. 1. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. – Харків: ДВУ, 1928. – С. 3–124.
- Багалій Д.І. Нарис української історіографії. – К.: Друк. ВУАН, 1923. – Т. 1. – 138 с.
- Біднов В. Що читати по історії України. (Коротенька історіографія України). З викладів на учительських курсах українознавства. – Катеринослав: Б. В., 1920. – 47 с.
- Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? // Наше минуле. Ч. I. – К., 1993. – С. 4–16.
- Блок М. Апологія истории или ремесло историка. – М.: Наука, 1973. – 232 с.
- Богданина О.М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. ХІХ – 20-ті рр. ХХ ст.) – Х., 2010. – 479 с.
- Бойко О.Д., Луняк Є.М. Історіографія історії України. Навчально-методичний посібник. – Ніжин, 2003.
- Бойченко І.В. Філософія історії: Підручник для студ. вищ. навч. закл. – К.: Знання, 2000. – 724 с.
- Брайчевський М. Вступ до історичної науки. – К., 1995.
- Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський). – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – 140 с.
- Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток. Серія: Грушевськіяна. Т. 5. – К.: Укр. істор. тов-во; В-во ім. О. Теліги, 1998. – 216 с.
- Винар Л. Силуети епох. – Дрогобич: Відродження, 1992.
- Витанович І. Уваги до методології і історіософії Михайла Грушевського // Український історик. – 1966. – № 9–10. – С. 32–51.
- Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – К.; Херсон: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 172 с.
- Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // Записки НТШ. – Т. СХХХІІІ. – Львів, 1922. – С. 1–26.
- Гермайзе О.В. Б. Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – Кн. 5 (30). – С. 17–32.
- Гирич І. Чи суперечить національний міф історичній правді? // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. ст. – К., 2000. – С. 47–54.
- Грушевський М. Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. – М., 1934. – С. 215–223.
- Грушевський М.С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914. – Т. I. – С. 1–37.
- Грушевський М. Історія й її соціально-виховуюче значіння // На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 55–70.
- Грушевський М. Історія України-Руси. У 9 т. – К.: Наукова думка, 1991–1996.
- Грушевський М.С. Звичайна схема «Рускої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Твори у 50 томах. Т. 1. – Львів: Світ, 2002. – С. 75–82.
- Данилюк Д. Історична наука на Закарпатті (кінець ХVІІІ – перша половина ХХ ст.). – Ужгород: Патент, 1999. – 352 с.
- Дашкевич В. Розвиток етнологічної науки на Україні за 10 років (1917–1927) // Червоний шлях. – 1927. – № 12. – С. 178–180.
- Дашкевич Я. Дорогами української Кліо: про стан історичної науки в Україні. – К., 1993.
- Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій. – Львів, 1999. – С. 65–85.
- Джиджора І. З новішої української історіографії (А. Ефименко. Южная Русь, I–II) // Відбитка з Записок НТШ. – Т. LXXI. – Львів, 1906. – 24 с.
- Дмитрієнко М.Ф. Проблема традиції і суспільних стереотипів в історичній свідомості та історіографії // Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 21–25.
- Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К.: Вид-во «Українознавство», 1996. – 256 с.

- Драгоманов М.П.** Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране, «...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні». – К.: Либідь, 1991. – С. 461–558.
- Дядиченко В.А., Лось Ф.Є., Сарбей В.Г.** Розвиток історичної науки в Українській РСР. – К.: Наукова думка, 1970. – 80 с.
- Сфремов С.** Максимович в історії української самосвідомості // Записки Історико-філологічного відділу. Кн. XVI. – К., 1928. – С. 1–6.
- Забужко О.** Деміфологізація історії // Слово і час. – 1990. – № 3. – С. 36–40.
- Зашкільняк Л.** Методологія історії: від давнини до сучасності. – Львів, 1999. – 224 с.
- Зашкільняк Л.О.** Сучасна світова історіографія. Посібник. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с.
- Историкография истории Украинской ССР.** – К.: Наукова думка, 1986. – 555 с.
- Іванко А.Б.** Історики України XIX–XX ст. (нариси української історіографії). – Кіровоград, 2001. – 382 с.
- Інститут історії України НАНУ.** 1936–2006. – К., 2006. – 818 с.
- Ісаєвич Я.** Наші три відродження – не лише здобутки, але й втрати // Сучасність. – 1998. – № 12. – С. 136–143.
- Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи.** Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 13–17 листопада 1995 р.). – Харків: Б. В., 1995. – 356 с.
- Історична наука: термінологічний і понятійний довідник.** (В. Литвин та ін.). – К.: Вища школа, 2002. – 403 с.
- Калакура Я.С.** Категорія «Українська історіографія» у системі понять історичної науки // Ейдос, вип. 5. – К., 2011. – С. 289–296.
- Калакура Я.С.** Українська історична думка на тлі національної ідеї // Микола Плав'юк. Україна – життя моє. У 3 т. – Т. 3. – Київ, 2002. – С. 530–537.
- Калакура Я.С.** Українська історіографія. Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
- Калакура Я.С.** Українська історіографія в структурі історичної науки // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Збірка наукових праць на пошану акад. В.А. Смолія. У 2 ч. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – Ч. 2. – С. 402–415.
- Коваленко Л.А.** Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 1983. – 118 с.
- Колесник І.І.** Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
- Колесник І.І.** Українська культура та історіографія: історія ментальностей // Укр. іст. журнал. – 2002. – № 1. – С. 26–37.
- Кондратюк К.** Українська історіографія XIX – початку XX століття: основні напрями і концепції. – Львів, 2002. – 242 с.
- Коцур А.П.** Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 423 с.
- Коцур В.П., Коцур А.П.** Історіографія історії України. – Чернівці, 1999. – 520 с.
- Кравченко В.В.** Нариси української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків: Основа, 1996. – 376 с.
- Кревецький І.** Українська історіографія на переломі // Записки НТШ. – Львів, 1924. – Т. СXXXIV–СXXXV. – С. 161–184.
- Кримський А.** Що зроблено на Україні в царині історично-філологічних наук за десятиліття 1917–1927 рр.? // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. XVI. – С. 273–280.
- Крупницький Б.** Історіознавчі проблеми історії України. – Мюнхен: УВУ, 1959. – 230 с.
- Левенець Ю.А.** Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття). – К.: Стилос, 2001. – 585 с.
- Марченко М.І.** Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – 222 с.
- Масненко В.В.** Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К., Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.
- Оглоблин О.** Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) // Студії з історії України: статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Київ; Торонто: Укр. іст. т-во, УВАН у США, 1995. – С. 43–54.
- Оглоблин О.** Українська історіографія. 1917–1956: Перекл. з англ. – К., 2003. – 250 с.
- Ольжич О.** Українська історична свідомість // Ольжич О. Незнаному воякові. Заповідане живим. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1994. – С. 242–256.

Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції / Збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою. – Париж; Чикаго, 1962. – Т. CLXXIII. – С. 7–111.

Потульніцький В.А. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. – К.; Либідь, 2002. – 480 с.

Пріцак О. Михайло Грушевський як історіософ // Освіта. – 1994. – 20 квітня.

Пріцак О. Що таке історія України // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 53.

Радько П.Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX ст.: концепції, ідеї, реалії. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1999. – 388 с.

Резніт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. істор. журнал. – 1999. – № 3. – С. 3–22.

Санцевич А.В. Українська радянська історіографія (1945–1982). – К.: Вища школа, 1984. – 142 с.

Смолій В.А. М.С. Грушевський і деякі питання історіографічного процесу в Україні кінця XIX – початку XX століття // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. – К., 2001. – С. 95–102.

Сохновський Є. Сучасна українська історіографія: реальна криза чи термінологічна плутанина // Українськ. історик. – 2001. – Ч. 1–4. – С. 118–134.

Стельмах С.П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму. XIX – початок XX століття. – К.: Київський університет, 2005. – 378 с.

Томашівський С. Історія і політика. Кілька думок із приводу книжки В. Липинського «Україна на переломі» // Хліборобська Україна. – Відень, 1921. – Кн. 3. – С. 165–170.

Удод О.А. Історія і духовність. – К.: Генеза, 1999. – 148 с.

Удод О.А. Історія: осягнення духовності. – К.: Генеза, 2001. – 191 с.

Удод О.А. Україна: філософія історії. – К.: Генеза, 2003. – 120 с.

Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми (ред. Л. Зашкільняк). – Львів, 2004. – 405 с.

Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – 352 с.

Чижевський Д. В'ячеслав Липинський як філософ історії // Дзвони. – 1932. – № 6. – С. 451–461.

Чубатий М. VII Міжнародний конгрес істориків та українці: Спостереження учасника // Дзвони. – 1933. – № 10. – С. 469–474.

Яворський М.І. Сучасні течії серед української історіографії // Криза сучасної буржуазної науки та марксизм: Зб. Укр. ін-ту марксизму-ленінізму. – Харків: ДВУ, 1929. – С. 18–38.

Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – 376 с.

Яремчук В. Призабуті постаті української історіографії XX століття. Віобібліографічні нариси. – Острог, 2002. – 165 с.

До лекції III

Баран В.Д. Давні слов'яни. Серія «Україна крізь віки». – К., 1998.

Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992.

Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V ст. перед Христом. – К., 1992.

Грушевський М. Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 3–13.

Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк, 1997.

Давня історія України. У 2 т. (керівник авт. кол. П. Толочко). – Т. 1. – К., 1994.

Знойко О. Міфи Київської землі та події стародавні. – К., 1989.

Історична міфологія в сучасній українській культурі: Матеріали досліджень / Ред. кол.: Ж. Ніва, М. Попович, В. Горський. – К.: Стило, 1998. – 120 с.

Історія України в народних думках та піснях. – К., 1993.

Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу // Ю. Федів, Н. Мозгова. Історія української філософії. – К.: Україна, 2001. – С. 36–40.

Огієнко І. Українська церква. Нариси історії української православної церкви. – К., 1993.

Плачинда С. Міфи і легенди давньої України. – К., 1997.

Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. – К., 1993.

Повість минулих літ // Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989. – С. 1–178.

Химка І.П. Історія, християнський світ і традиційна українська культура: спроба ментальної археології // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч. 6. – С. 77–95.

До лекції IV

- Білецький Л. Руська Правда й історія її тексту (За ред. Ю. Книша). – Вінніпег, 1993.
- Галицько-Волинський літопис. (Вступне слово Р. Федоріва). – Львів, 1994.
- Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. – Львів, 1995.
- Іванченко Р.П. Київська Русь: початки Української держави. – К., 1995.
- Котляр М.Ф. Духовний світ літописання. – К., 2011. – 338 с.
- Котляр М.Ф. Галицько-Волинський літопис XIII ст. – К., 1993.
- Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К.: Наукова думка, 1984.
- Літопис Руський за Іпатіївським списком / Пер. Л. Махновця / – К.: Дніпро, 1989.
- Повість минулих літ // Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989. – С. 1–178.
- Про закон і благодать // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 138–144.
- Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – Т. 1. – К. 2001.
- Толочко П. Літописи Київської Русі. – К., 1994.

До лекції V

- Берестейська унія і українська культура XVIII ст. Матеріали III Берестейських читань (1995). – Львів, 1996.
- Ісаєвич Я.Я. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVII ст. – К., 1996.
- Києво-Печерський патерик. – К., 1991.
- Марченко М.І. Історія української культури. – К., 1961.
- Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка // Запорізька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках. – К., 1992.
- Огієнко І. Історія українського друкарства. Т. 1. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVIII вв. – Львів: НТШ, 1925. – 418 с.
- Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького. – К., 1991.
- Українська література XIV–XVI ст. – К., 1988.
- Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с.
- Яворницький Д. Україно-руське козацтво перед судом історії (історіографія питання) // Україна. – 1991. – № 18. – С. 17–19.

До лекції VI

- Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці. – Київ; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003.
- Дзира І.Я. Козацьке літописання 30–80-х років XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – К., 2006.
- Києво-Могилянська академія в іменах. – К., 2002.
- Літопис Самовидця. – К., 1971.
- Скрипник М.О. Ідея державності в Українській історіографії. – Одеса, 1997.
- Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К., 1995.
- Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – К., 1982.

До лекції VII

- Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII с. – К., 2010. – 304 с.
- Борщак І. Мазепа – людина і історичний діяч. – К., 1991.
- Величко С. Літопис. У 2-х т. – К.: Дніпро, 1991.
- Замлинський В. Батько і син Бантиши-Каменські. Сторінки біографії // Київська старовина. – 1994. – № 1.
- Іван Мазепа і Москва: історичні розвідки і статті. – К., 1994.
- Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К.: Дніпро, 1992.
- Куташев І.В. Політична думка доби гетьманщини. – К.: Укр. центр духовної культури, 2007. – С. 320.
- Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Друге доповн. вид. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. – 461 с.
- Палієнко М.Г. Григорій Полетика // Історія України в особах: IX–XVIII ст. – К.: Україна, 1993. – С. 374–377.
- Панашенко В. Григорій Сковорода // Історія України в особах: IX–XVIII ст. – К.: Україна, 1993. – С. 377–381.
- Стеценко Л.Ф. Феофан Прокопович. – Кіровоград, 1959.

До лекції VIII

- Дорошенко Д. «История Русов» як пам'ятка української політичної думки другої половини XVIII століття // Хліборобська Україна. – Відень, 1921. – Кн. 3. – С. 181–198.
- Історія Русів / Перекл. І. Драча; вступна стаття В. Шевчука. – К.: Радян. письменник, 1991. – 318 с.
- Кравченко В.Д. М. Бантиш-Каменський. // Україн. істор. журнал. – 1990. – № 4. – С. 88–94; № 9. – С. 72–80.

Кравченко В. Рукописна «История малой России» Д.М. Бантиша-Каменського // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 65–67.

Максимович М. У пошуках омріяної України. Вибрані українознавчі твори / Упорядн. В. Короткий. – К., 2003. – 360 с.

Марков П.А. Максимович М.А. – К., 1983.

Пономаренко Н., Сергієнко Г. Михайло Максимович // Історія України в особах. XIX–XX ст. – К.: Україна, 1995. – С. 43–49.

Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX ст. // Україна. Наука і культура. – Вип. 25. – 1991. – С. 159–167.

До лекції IX

Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – 816 с.

Катренко А.М. Український національний рух XIX ст. – Ч. II. – К., 1999. – 190 с.

Киян О. Володимир Антонович // Історія України в особах. XIX–XX ст. – К.: Україна, 1995. – С. 85–91.

Коваленко Л.А. М.В. Гоголь – історик України // Україн. істор. журнал. – 1969. – № 4.

Костомаров М.І. Твори у 2-х т. – К.: Дніпро, 1990.

Марченко М. Історичне минуле українського народу в творчості Т.Г. Шевченка. – К.: Радян. школа, 1957.

Пінчук Ю.А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. – К., 2009. – 306 с.

Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. – Одесса: Астро-принт, 2007. – 234 с.

Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодення: Зб. наук. праць. – К., 2000. – 223 с.

Томенко М. Щирий малоросіянин – видатний вчений (Микола Максимович) // Українська ідея. Перші речники. – К., 1994. – С. 80–97.

Шевченко Т.Г. Твори в 5 т. – Т. 5. – К.: Дніпро, 1979.

До лекції X

Буряк Л.І. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи (друга половина XIX – перша третина XX ст.) – К., 2010. – 368 с.

Василенко М. Проф. М.С. Грушевський як історик // Український історик. – 1997. – № 1–4. – С. 145–156.

Вегеш М.М., Горват Л.В. Українська історична наука в середині XIX – на початку XXI ст.: Матеріали до лекцій для студентів історичного факультету. – Ужгород, 2000. – 135 с.

Великопольська У. Теоретико-методологічні праці Мирона Кордуби // Історичний журнал, 2008, №2. – С. 70–80.

Верстюк В., Пиріг Р. М.С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності. – К.: Либідь, 1996.

Винар Л. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. – Київ; Львів; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1998. – 215 с.

Гомотюк О.Є. Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. XIX – перша третина XX ст.) – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – 552 с.

Грушевський М. Звичайна схема «Руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Тв. – Т. 1. – К., 2002.

Журба О.І. Київська археографічна комісія, 1843–1921. Нарис історії і діяльності. – К.: Наукова думка, 1993. – 187 с.

Зайцева З.І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2006. – 368 с.

Киян О.І. М.Д. Іванишев як історик і організатор історичної науки // Укр. істор. журнал. – 2002. – № 2. – С. 84–94.

Колесник М.П. Історичне товариство Нестора Літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні // Укр. іст. журнал. – 1995. – № 5. – С. 28–37.

Колесников К.М. Українська історіософія на рубежі XIX–XX ст.: методологічний та історіографічний аспекти // Грані, 1999. – №4. – С. 72–80.

Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. – Львів: Наклад. Власника, 1927. – 736 с.

Наріжний С. Історичне Товариство Нестора Літописця в Києві // Український історик, 1975, № 1–2. – С. 29–44.

Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. – К.: Критика, 2011. – 600 с.

Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета. – О., 2007. – 536 с.

Попович М.В. Нарис історії культури України. – К., 1998.

Резьт О.П. Україна XIX–XX століть. Роздуми та студії історика. – К., 2009. – 486 с.

- Стельмах С.І. Історична наука в Україні епохи класичного історизму. XIX –початок XX ст. – К., 2005. – 378 с.
- Таран Л.В. Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. XIX – поч. XXI ст.). – Ніжин, 2009. – 248 с.

До лекції XI

- Бачинський Ю. Україна irredenta. – 3 вид. – Берлін: Вид-во укр. молоді, 1924. – 238 с.
- Великочий В.С. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр. – Івано-Франківськ, 2009. – 811 с.
- Винар Л. Михайло Грушевський як Голова Наукового товариства ім. Шевченка // Український історик. – 1969. – № 1–3. – С. 5–46.
- Войцехівська І., Семергей О. Губернські вчені архівні комісії в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Київська старовина. – 1995. – № 6. – С. 105–113.
- Грінченко Б. Коротка історія України. – 6 вид. – Станіслав: Діточі читанки, 1920. – 71 с.
- Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – 2 изд. – К.: Либідь, 1991. – 400 с.
- Грушевський М. Українське Наукове Товариство в Києві й його наукове видавництво // Записки Укр. наук. т-ва в Києві. – 1908. – Кн. I. – С. 3–15.
- Дашкевич Я. За науковим кермом. Михайло Грушевський – творець концепції української національної науки // Дзвін. – 1991. – № 9. – С. 137–140.
- Дорошенко В. Значіння «України irredent-и» в історії розвитку української національної свідомості // Бачинський Ю. Україна irredenta. – 3 вид. – Берлін; Вид-во укр. молоді, 1924. – С. V–XXVIII.
- Дорошенко В. Наукове Товариство імени Шевченка у Львові (1873–1892–1912 рр.). – К.; Львів: Б. В, 1914. – 88 с.
- Єфименко О.Я. Історія українського народу / Під ред. Д.І. Багалія. – Вип. 1. – Харків: ДВУ, 1922. – 168 с.
- Зайцева З.І. Українське наукове товариство у контексті інституційних процесів в українській науці початку XX століття // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 124–137.
- Зашкільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця XIX – початку

- XX століття // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. – Львів, 1999. – С. 31–46.
- Кармазіна М.С. Ідеї державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1998. – 350 с.
- Кордуба М. Хто ми є? Про українську народність, державу і мову. – Чернівці: Друк. т-ва «Руської Ради», 1911. – 47 с.
- Крип'якевич І. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 392–411.
- Лебедєва Ю.О. Українська державницька ідея в українознавчих студіях 1920–1930-х рр. – К., 2011. – 229 с.
- Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею українського монархізму // Твори. Політологічна секція. – К.; Філадельфія: Ін-т Східноєвропейських досліджень НАН України; Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В.К. Липинського, 1995. – Т. 6. – Кн. 1. – 470 с.
- Марков П. Олександра Єфименко (До 150-річчя з дня народження) // Історія України. – 1998. – № 17/18. – С. 4–5.
- Палієнко М. Повернення із забуття: портрет вченого, журналіста, видавця. – К., 1998. – 40 с.
- Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії // Укр. істор. журнал. – 1992. – № 2. – С. 139–141.
- Тельвак В.В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). – Дрогобич: Вимір, 2002. – 227 с.
- Томашівський С. Українська історія: Старинні і середні віки. – Львів: Вид-во «Вчора нині», 1919. – 154 с.
- Томашівський С. Чи є українська національна ідея? // Під колами. Нариси і статті. – Берлін: Вид-во «Українське слово», 1922. – С. 5–9.
- Український народ в его прошлом и настоящем / Под ред. Волкова Ф.К., Грушевського М.С., Ковалевського М.М., Корша Ф.Е., Туган-Барановського М.И., Шахматова А.А. – СПб., 1914. – Т. I. – 360 с.
- Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К.: Міжнарод. фінансова агенція, 1997. – 218 с.
- Щербань Т.О. Фундатори Українського наукового товариства. – К.: Знання, 1992. – 48 с.

До лекції XII

- Антонович М.В.** Липинський і Д. Дорошенко // Український історик. – 1982. – № 3–4. – С. 5–18.
- Андреев В.М.** Проблема історіографічного синтезу у творчій спадщині Д.І. Дорошенка. – Запоріжжя, 1997.
- Багалій Д.І.** Історія Слобідської України / Передмова В.В. Кравченка. – Харків: Основа, 1990. – 256 с.
- Барвінський О.** Історія України-Руси. – Вінніпег: Укр. книгарня, 1920. – 143 с.
- Богдашина О.М.** Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри Історії української культури ім. акад. Д.І. Багалія (1921–1934 рр.). – Харків: ХДПУ, 1994. – 195 с.
- Ващенко В.В.** Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М.Грушевського. – Дн., 2007. – 324 с.
- Верба І., Юркова О.** Київська історична школа М.С. Грушевського: організаційно-технічні моменти // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 268–284.
- Водотика С.Г.** Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості. – К.; Херсон: Ін-т археографії та джерелознавства України, 1998. – 156 с.
- Гелей С.** Василь Кучабський: Від національної ідеї до державності: Українська консервативна політична думка першої половини ХХ ст. та її вклад в історичну науку. – Львів, 1998. – 532 с.
- Грушевський М.** На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К.: Друк. акц. т-ва «П. Барський», 1918. – 120 с.
- Грушевський М.** Початки громадянства. Генетична соціологія. – Б.м., 1921. – 328 с.
- Дашкевич Я.** Михайло Грушевський – організатор української національної науки // Михайло Грушевський: 36. наук. праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 93–102.
- Донцов Д.** Мазепа і Мазепенці. – К.; Черкаси: Сіяч, 1919. – 34 с.
- Жуковський А.** Михайло Грушевський і журнал «Україна» // Український історик. – 1986. – № 1–2. – С. 5–20.
- Зашкільняк Л.** Історична теорія в науковій творчості Михайла Грушевського // Український історик. – 1999. – № 2–4. – С. 30–54.

- Кравченко В.В.** Дмитро Іванович Багалій та його доба // Дмитро Іванович Багалій – професор Харківського університету: Біобібліографічний покажчик. – Харків, 1992. – С. 4–7.
- Липинський В.** Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Твори. Історична секція. – Філадельфія: Східноєвропейський дослідний ім. В.К. Липинського, 1991. – Т. 3. – 346 с.
- Масненко В.В.** Липинський і М. Грушевський: харизматична модель в українській історичній думці 1920-х років // Сучасність. – 2001. – № 3. – С. 98–113; № 4. – С. 88–106.
- Масненко В.** Українська історична думка та історики в умовах національно-державного будівництва 1917–1920 рр. // Історія України. – К., 2001. – № 39. – С. 3–6.
- Оглоблин О.** Михайло Грушевський і українське національне відродження // Студії з історії України: статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Київ; Торонто. Укр. іст. т-во, УВАН у США, 1995. – С. 55–63.
- Палієнко М.Г.** Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К.: Темпора, 2008. – 688 с.
- Пристайко В., Шаповал Ю.** Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К.: Україна, 1996. – 335 с.
- Процик А.** Дві історіографічні течії з історичної школи В. Антоновича: М. Грушевський і Д. Багалій // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4; 1–4. – С. 178.
- Юркова О.** Київська історична школа М.С. Грушевського: долі науковців // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 263–280.
- Юркова О.В.** Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України. – 1999. – 432 с.
- Яворський М.** Історія України в стислому нарисі. – 2 вид. доп. – К.: Держвидав України, 1928. – 153 с.
- Яневський Д.Б.** Проект «Україна», або таємниця Михайла Грушевського. – Х.: Фоліо, 2010. – 315 с.

До лекції XIII

- Водотика С.Г.** «Соціальне замовлення» історичній науці УСРР (1920–1930-ті рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: 36. ст. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 195–208.

- Верба І. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1999. – 384 с.
- Віднянський С.В. Заснування та діяльність Українського вільного університету – першої української високої школи за кордоном (1921–1945 рр.) // Укр. іст. журнал. – 1994. – № 4. – С. 41–54.
- Грабовецький В.В. Професор Михайло Марченко – історик України. – Івано-Франківськ, 2009. – 114 с.
- Даниленко В., Добржанський О. Академік Степан Смаль-Стоцький: Життя і діяльність, 1859–1938 рр. – К.; Чернівці, 1996. – 232 с.
- Заруба В. Розгром і знищення київської школи істориків М. Грушевського // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4; 1–4. – С. 147–168.
- Інститут історії України НАН України. Документи і матеріали. В 2-х кн. – Кн.1. 1936–1947. – К., 2011. – 630 с.
- Казьмирчук Г.Д. Віктор Олександрович Романовський: життя та праця вченого. – К.: Науковий світ, 2000. – 38 с.
- Коваль М., Рубльов О. Інститут історії України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // Укр. істор. журн. – 1996. – № 6. – С. 50–68.
- Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.). – К.: Наукова думка, 1973. – 171 с.
- Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ. – Т. СЛІ. – Львів, 1931. – С. 111–150.
- Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К.: Кий, 2006. – 662 с.
- Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч. І. – Прага, 1942. – 372+ССХХХІІ с.
- Оглоблин О. Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924–1934) // Український історик, 1996, № 1–4. – С. 79–85.
- Оглоблин О. Як большевики руйнували українську історичну науку // Укр. історик. – 2000. – № 1–2–3. – С. 16–53.
- Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні. – Львів: НТШ, 1995. – 88 с.
- Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). – К.: Ін-т укр. археографії АН України, 1993. – 200 с.
- Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки НТШ. – Т. 173. – Париж; Чикаго, 1962. – С. 7–111.
- Прицак О. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові поміж двома війнами // Український історик. – 1981. – № 4. – С. 147–152.
- Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К.: Ін-т укр. археографії АН України, 1993. – 320 с.
- Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках. – К.: Генеза, 2000. – 292 с.

До лекції XIV

- Брайчевський М. Возз'єднання чи приєднання // Твори. – К., 2000.
- Винар Л., Агаманенко А. Українське історичне товариство: сорок років діяльності (1965–2005). – Нью-Йорк; Острого. – 2006.
- Історія української еміграції (За ред. Б. Лановика). – К., 1997.
- Коваль М.В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки // Укр. істор. журнал. – 2002. – № 1. – С. 3–25.
- Інститут історії України НАН України. Документи і матеріали. – К., 2007.
- Коваль М., Рубльов О. Інститут історії України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // Укр. істор. журнал. – 1996. – № 6. – С. 50–68.
- Кондратенко О.Ю. Українська академічна історична наука (1944v1956 рр.) – К., 2009. – 248 с.
- Мищак І.М. Інкорпорація та радянізація західноукраїнських земель (1939 – початок 1950-х рр.) : історіографія. – К., 2010. – 508 с.
- Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Олександр Мезько-Оглоблин. Дослідження та матеріали (до століття народження історика). – Нью-Йорк; Острого; Київ; Торонто: Острозька академія, 2000. – С. 105–151.
- Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією. – К., 1954.
- Удод О.А. Кость Гуслистый – історик України. – К.: Генеза, 1998. – 175 с.
- Чубатий М. Українська історична наука (її розвиток та досягнення). – Філадельфія: Вид-во «Америка», 1971. – 54 с.

Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки ХХ століття. – Луцьк: Надстиря, 1955. – 176 с.

До лекції XV

- Бадзьо Ю.** Знищення і русифікація української історії в советській Україні // Український історик, 1982. – Ч. 1–2. – С. 54–64.
- Винар Л.** Олександр Петрович Оглоблин 1899–1992. Біографічна студія. – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Париж: Укр. іст. т-во. – 1994. – 80 с.
- Крупницький Б.Д.** Українська історична наука під Советами (1920–1950). – Мюнхен: Вид. Ін-ту для вивчення СРСР, 1957. – XLVI+120 с.
- Марченко М.І.** Українська історіографія. – К., 1959.
- Оглоблин О.** Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк: Організація чотирьох свобод України, 1963. – 87 с.
- Оглоблин О.** Українська історіографія. 1917–1956: Перекл. з англ. – К., 2003. – 251 с.
- Яремчук В.П.** Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог, 2009. – 524 с.

До лекції XVI

- Баран В.К.** Україна після Сталіна. – К., 1994.
- Білокінь С.** Про становище історичної науки в Україні // Український історик, 1990. – Ч. 1–4.
- Грабовецький В.В.** Академік Іван Крип'якевич. 2-е вид., доп. – Івано-Франківськ, 2005. – 200 с.
- Дядиченко В.А.** Лось Ф.Є. Сарбей В.Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. – К.: Наукова думка, 1970. – 82 с.
- Историкография истории Украинской ССР.** – К.: Наукова думка, 1986. – С. 386–458.
- Сакада Л.Д.** Український історик: генеза, тематика, постаті. – 2003. – 326 с.
- Санцевич А.В.** Українська радянська історіографія (1945–1982). – К.: Вища школа. – 1984. – 142 с.

До лекції XVII

- Антонюк О.В.** Деякі питання формування історичної самосвідомості українського народу // Укр. іст. журнал. – 1993. – № 11–12. – С. 80–86.

- Брунь С.** Історичні портрети Михайла Брайчевського // Українське слово. – 1999. – 7 жовтня.
- Касьянов Г.** Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К.: Либідь, 1995.
- Мицик Ю.А.** Олена Михайлівна Апанович // Історія України. – 1999. – № 38. – С. 7–10.
- Недужко Ю.В.** Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х років ХХ століття). – Луцьк, 2009. – 618 с.
- Портнов А.** Українська радянська історіографія: до постановки проблеми // Сучасність. – 2000. – № 6. – С. 112–116.
- Санцевич А.В.** Інститут історії України НАН України. Історіографічний нарис. – К., 1998.
- Сущенко О.** Відомий і невідомий Михайло Брайчевський // Українське слово. – 1999. – 18 листопада.
- Швидько Г.** Дослідник ранньої історії Півдня України // Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович: 36. ст. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 96–101.
- Яковенко Н.** Між правдою і славою // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 65–72.

До лекції XVIII

- Алексєєв Ю.М., Кульчицький С.В., Слюсаренко А.Г.** Україна на зламі історичних епох. – К., 2000.
- Головко В.** Історіографія кризи історичної науки: Український контекст. – К., 2003. – 227 с.
- Гончаревський В.Е.** Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). – К., 2011. – 220 с.
- Грицак Я.Й.** Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
- Зашкільняк Л.** Сучасна світова історіографія. – Л., 2007. – 312 с.
- Історична освіта: європейський та український досвід /наук. ред..** Іванов О. – К., 2010. – 287 с.
- Калакура Я.С.** Новітні студії з грушевськознавства // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. Студії на пошану Руслана Пирога. – К., 2001. – С. 102–114.
- Калакура Я.С.** Історичні засади українознавства. – К., 2007. – 381 с.

- Калакура Я.С., Ясь О.В.** Новітня історіографія // Енциклопедія історії України. – Т.7. – К.: Наукова думка, 2010. – С.455–470.
- Касьянов Г.** Сучасний стан української історіографії: Методологія та інституційні проекти. – К.: Генеза, 2004. – 107 с.
- Касьянов Г.** Ще не вмерла українська історіографія / Критика. – 2002.
- Коляструк О.** Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. – Х.: Курсор, 2008. – 120 с.
- Копилов С. А.** Історіографія всесвітньої історії. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 42 с.
- Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М.** Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К.: ARC-UKRAINE, 1996. – 793 с.
- Кульчицький С.** Утвердження незалежної України (перше десятиліття) // Укр. істор. журнал. – 2001. – № 2, 3, 4.
- Лановик Б.Д., Матейко Р.М.** та ін. Роль та місце української діаспори в становленні незалежної Української держави. – Тернопіль: Економічна думка. – 2001. – 292 с.
- Макар Ю.** Наукові історичні дослідження в Чернівецькому університеті // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». Доповіді та повідомлення. – Чернівці, 2001 – Т. 1. – С. 37–41.
- Нагорна Л.П.** Політична культура українського народу. Історична перспектива і сучасні реалії. – К.: Стилос, 1998. – 278 с.
- Новітня історія України (1900–2000 рр.). – Кер. автор. колект. А. Слюсаренко. – К., 2002.
- Огнев'юк В.О., Кравченко П.А.** Людина – культура – історія. – К.: Генеза, 1999. – 157 с.
- Орлова Т.В.** Жінка в історії України (вітчизняна історіографія ХХ – початку ХХІ ст.) – К.: Логос, 2009. – 584 с.
- Пиріг І.** Михайло Брайчевський // Історія в школах України. – 2000. – № 2. – С. 48–50.
- Примаченко Я.** Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА. – К., 2010. – 182 с.
- Проблеми історії в сучасному науковому дискурсі / С.Троян (ред.). – Рівне, 2010. – 296 с.
- Рафальський О.О.** Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. – К.: Поліс, 2000. – 447 с.
- Ресет О.** Деякі проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // Укр. істор. журнал. – 2002. – № 2. – С. 3–27.
- Ресет О.** Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспект // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. Ч. II. – Одеса; Київ; Львів. – 1999. – С. 9–22.
- Скуратовський В.** До генези міфологічних утворень в українській сучасній свідомості // Дух і література. – 1998. – № 3–4. – С. 69–75.
- Смолій В.** Українська історична наука на рубежі ХХІ ст.: проблема пошуку нових теоретичних і методологічних підходів // Матеріали Всеукраїнської наради завідувачів кафедрами соціально-гуманітарних дисциплін. – Квітень 1997 р. – К., 1997.
- Таран Л.** Ярослав Дашкевич: реалізувати сподівання предків // Українське слово. – 2002. – 12 квітня.
- Томенко М.В.** Самовизначення України: від історії до політики (державна стратегія сучасної України в контексті історичних традицій та світового досвіду). Монографія. – К.: Заповіт, 1998. – 272 с.
- Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. ст. / За ред. М. Телус, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2000. – 368 с.
- Яковенко Н.** Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – 376 с.

Іменний покажчик

А

Августин 60
 Авраменко В. 272
 Аквінський Т. 59
 Алексеев 147
 Алексеев Ю. 486
 Алексієвець Л. 453, 461
 Амартол Г. 73
 Андреев В. 481
 Андрієвський О. 273
 Андрій 82
 Андрій Первозваний 54; 61
 Андріяшев О. 266
 Андропов Ю. 395
 Андрусин Б. 441
 Андрусяк М. 43; 233; 301; 356;
 374
 Анна 79
 Анонім Г. 83
 Антонович В. 4; 9; 10; 17; 21;
 39; 41; 43; 44; 142; 170; 181;
 182; 184; 187–189; 191–193;
 195; 201; 204–206; 211; 218;
 223; 224; 227; 239; 243; 249;
 265; 266; 294; 310; 372; 374;
 400; 410; 411; 429; 448; 456;
 457; 468; 470; 478;
 481
 Антонович Д. 273; 274; 459
 Антонович М. 85; 288; 354;
 356; 379; 481
 Антонюк О. 485
 Апанович О. 17; 324; 329; 336;
 346; 347; 364; 366; 403; 418;
 439; 485
 Апостол А. 43
 Апостол Д. 160; 315
 Апостол П. 149; 194
 Арістотель 59; 95; 106
 Аркас М. 4; 41; 239; 346; 410;
 414; 457

Арсенич П. 350
 Артеменко І. 382
 Архипенко О. 272
 Аскольд 58; 63; 65; 107
 Астахов В. 341
 Астахова К. 420
 Атаманенко А. 47; 433; 484
 Афет 166

Б

Бабій Б. 343
 Бабко Ю. 387
 Багалій Д. 4; 10; 11; 17; 40;
 43; 185; 188; 231; 239;
 243–246; 251; 252; 254;
 258–260; 282; 290; 291;
 293; 294; 367; 374; 414;
 457; 468; 470; 480–482
 Бадзьо Ю. 390; 484
 Бажан О. 433
 Базилевич В. 257
 Базилович І. 177
 Бакуменко П. 387
 Балабан Г. 104
 Балика Б. 103
 Балик-Божко 43
 Балух В. 450
 Бандера С. 302; 410; 415
 Бандровський О. 450
 Вантиш-Каменський Д. 37;
 128; 146; 160–164; 170; 178;
 179; 204; 218; 477
 Вантиш-Каменський М. 161;
 477
 Баран В. 382; 404; 436; 438;
 442; 444
 Баран В.Д. 439; 475
 Баран В.К. 444; 445; 485
 Баран З. 450
 Баран О. 379
 Баран Я. 439

Баранович О. 266
 Барвінський В. 244; 258; 288
 Барвінський О. 43; 200–202;
 208; 211; 481
 Батенко Т. 453
 Баторій С. 158
 Бачинський Ю. 203; 479
 Бевз Т. 441; 444
 Безбородько О. 135; 146; 149;
 157; 165
 Бекетов А. 185
 Березанська С. 439
 Березовчук М. 388
 Бережанський І. 120
 Беринда П. 96; 106
 Берія Л. 308
 Берковський В. 438
 Берлинський М. 147; 160; 163;
 164
 Бернгейм Е. 213
 Белоусов С. 286; 298; 317; 321
 Бельський А. 103; 138
 Биковський Л. 379
 Бистренко Г. 299
 Біднов В. 10; 249; 257; 273; 470
 Біланюк О. 459
 Білас І. 420; 442
 Білецький Л. 476
 Білик Б. 417
 Білодід І. 365
 Білозерський М. 199
 Білокінь С. 350; 366; 398; 399;
 403; 406; 407; 435; 442; 453;
 464; 470; 485
 Біляшівський М. 233; 259
 Бірчак В. 288
 Блок М. 470
 Боболінський Л. 120; 121
 Бовгиря А. 477
 Богачевська-Хом'як М. 412
 Богданина О. 47; 470
 Богдашина О. 481
 Богодист І. 322; 343
 Богомаз К. 420

Богомолець О. 300
 Богун І. 170; 300
 Бодрухин В. 439
 Бодянський О. 114; 165; 175;
 177; 196
 Божко О. 438
 Бойко А. 267; 412
 Бойко І. 267; 329; 351
 Бойко О. 446; 470
 Бойко Ю. 379
 Бойченко І. 90; 428; 470
 Болебрух А. 430
 Бондаренко І. 341
 Бондарук Б. 451
 Боплан де Г. 102
 Борецький І. 95; 106; 109
 Борисенко В. 444; 446
 Борисенко М. 438
 Боровик М. 443
 Боровиковський Л. 185
 Бородієвський С. 273
 Борщак І. 135; 275; 294; 354;
 356; 477
 Боряк Г. 89; 435
 Боцюрків Б. 412
 Бочковський О. 273
 Брагінець А. 386
 Брайчевський М. 17; 65; 336;
 346; 348; 349; 359; 364;
 366; 397; 403; 406; 418;
 429; 439; 461; 470; 484;
 485; 486
 Братковський Д. 233
 Брежнев Л. 13; 363; 373; 395
 Брехуненко В. 440
 Брицький П. 443
 Брокгауз Ф. 10
 Брунь С. 485
 Брусилівська О. 452
 Брюкнер А. 221
 Брюховецький В. 459
 Брюховецький І. 115; 119; 138
 Бубнов О. 285
 Будзиновський В. 245

Булашев Г. 475
Булгаков Ю. 441
Буравченков А. 441
Бураков Ю. 450; 452
Буряк Л. 47, 478
Бурян М. 450
Бутич І. 324; 412
Бухалов Ю. 386
Буцик А. 341
Буцько М. 342
Бюффон (Леклерк Ж.) 157; 158

В

Вагилевич І. 37; 176; 179; 185
Ваграненко Я. 462
Валуев 363
Варварцев М. 450
Варгатюк П. 402
Варецький В. 322; 343
Варзар І. 444
Варшавчик М. 389
Василенко М. 10; 40; 43; 190;
223; 225; 227; 233; 238;
245–247; 257; 259; 478
Василь 67; 107
Васильев В. 435
Василько 79; 80
Васильчук Г. 47
Ващенко В. 47; 433; 470; 481
Введенський А. 319
Вегеш М. 478
Великопольська У. 478
Великочий В. 47; 479
Величко С. 37; 43; 114; 116;
129; 139–142; 145; 151; 152;
196; 367; 477
Верба І. 2; 46; 433; 474; 483
Верещинський Й. 100
Верига В. 460; 481
Верменич Я. 435
Вернадський В. 20; 246; 247;
259; 367; 406; 447
Верстюк В. 402; 404; 416; 417;
435; 436; 461; 478

Верто 131
Верхола Т. 245
Веселова О. 442
Веденеев Д. 433; 443
Ветрович В. 443
Виговський І. 101; 115; 120;
138; 140; 144; 186; 245; 273;
295; 347; 415
Винар Л. 4; 11; 13; 34; 43;
212; 268; 315; 354–357;
374; 379; 406; 407; 412;
414; 427; 433; 457; 460;
461; 468; 470; 477; 479;
484
Винниченко В. 40; 231; 257;
272; 326; 457
Вирський Д. 429
Висоцький С. 383
Витанович І. 356; 374; 379;
380; 470
Вишенський І. 37; 100
Вишневецький Д. 98; 200; 355
Вишневецький Я. 120
Віднянський С. 435; 450; 452;
453; 483
Віко 131
Віллінгтон Дж. 460
Вінграновський М. 345
Вітовт 88; 439
Владислав 137
Власов А. 376
Воблий К. 299
Вовк (Волков) Ф. 184; 192; 204;
223–225; 227; 265; 459
Вовканич І. 453
Водотика С. 430; 433; 470; 481;
482
Возняк М. 245; 296
Войналович В. 444
Войнаровський А. 355
Войцехівська І. 433; 479
Волин М. 262; 285
Волков Ф. 480
Володимир Василькович 80; 83

Володимир Великий 63; 65–67;
75; 107; 118; 124; 158; 176;
293; 315
Володимир Глібович 73
Володимир Мономах 66; 67;
74; 77; 80; 124; 220
Володимирський-Буданов М. 191
Волошин А. 272
Волощенко А. 386
Вольтер 131; 198; 275
Воротняк Д. 450
Всеволод Ярославич 72

Г

Гаджега В. 272
Гаєвський С. 266
Газін В. 452
Гайдуков Л. 388
Гай-Нижник П. 438; 441
Галаган Г. 192
Галенко О. 435
Ганько Т. 245
Гарань О. 420
Гваньїні А. 103; 138
Гедимін 85; 294
Гелей С. 433; 481
Гель І. 350
Герасевич М. 173
Герасимчук В. 212; 216; 271;
470
Гердер І. 157; 158
Гермайзе О. 11; 246; 248; 254;
257; 259; 268; 269; 284; 290;
292; 470
Геродот 63; 147; 475
Герус О. 379
Герцен 387
Гирич І. 47; 406; 407; 460; 471
Гібнер Й. 138
Гізель І. 43; 92; 117; 123; 126
Гіляров О. 259
Гіляров С. 299
Гітлер 295
Гладілін В. 382
Гладких М. 382; 439
Гнатюк В. 202; 232
Гоголь М. 27; 199
Голобуцький В. 319; 327; 329;
347
Головатий С. 442
Головацький Я. 37; 172; 176;
177; 179; 185
Головко В. 47; 486
Голубець М. 287; 288
Голубовський П. 188
Гольберг 131
Гольшанський 88
Гоман Ю. 438
Гомотюк О. 47; 429
Гон М. 452
Гонта І. 188; 198
Гончар Б. 450; 452
Гончар І. 346
Гончар О. 364
Гончаревський В. 47; 486
Гончаренко М. 341; 386
Горак В. 441
Горак С. 43
Горацій 133
Горбань Т. 429
Горбань Ю. 388; 417
Горбачов М. 40; 395; 396
Горбик В. 435; 447
Горват Л. 478
Гордієнко К. 245; 347
Горелов М. 428; 447
Горобець В. 435; 438; 440
Горовський Ф. 366
Горська А. 345
Горський В. 475
Гошуляк І. 402
Грабарчук Г. 452
Грабовецький В. 383; 433; 483;
485
Грабович В. 412
Грабович Г. 376; 405; 412; 413
Грабовський М. 172
Грабовський П. 386

- Граб'янка Г. 37; 43; 114; 129; 137-139; 142; 145; 150-152; 168; 477
- Гранін О. 447
- Гребенніков К. 294
- Гребінка Є. 27; 37
- Греков Б. 312; 327
- Григоріїв Н. 245; 275
- Григорій 65; 72
- Григорович-Барський В. 135
- Гримич М. 438; 444
- Гриневич В. 443; 444
- Гриневич Л. 442
- Грицак Я. 353; 402; 407; 412; 429; 441; 486
- Гриценко І. 385
- Грицюк В. 443
- Грінченко Б. 39; 189; 193; 223; 226; 227; 239; 245; 479
- Грушевська К. 266
- Грушевський М. 4; 10; 12; 13; 15-17; 21; 32-34; 36; 39-41; 43; 44; 46; 75; 76; 85; 124; 147; 170; 177; 188; 191; 193; 202; 204; 205; 207-224; 227; 228; 231-233; 236-242; 245-247; 250; 251; 253; 255-258; 262-270; 272; 276-278; 282; 287; 290-294; 296; 298; 300; 303; 304; 308; 309; 311; 317; 318; 326; 327; 330; 332; 339; 346; 350; 353-357; 367; 372; 374; 378; 380; 382; 397-401; 405; 407-410; 414; 428; 429; 436; 446-448; 456-458; 460; 461; 468; 470; 474; 475; 478-484
- Грушевський О. 10; 223; 247; 248; 259; 267
- Грищенко І. 433
- Губа П. 441
- Губерський Л. 431
- Гудзенко П. 324; 370; 387
- Гулак-Артемівський П. 37; 185; 243; 378
- Гулевичівна Г. 95
- Гумбольдт В. 226
- Гунашевський М. 120
- Гунчак Т. 4; 375; 405; 412; 414; 457; 461
- Гуня Д. 143; 167
- Гуржій І. 340; 370
- Гуржій О. 401; 410; 435; 438; 440
- Гурницький К. 389
- Гусар-Струк Д. 376
- Гусев В. 441
- Гуслистый К. 286; 298; 317; 327; 367; 368; 399; 484
- Гутянський С. 387
- Гуца-Венелін Ю. 177
- Д
- Давид Ігоревич 79
- Давиденко Б. 165
- Давидюк В. 52; 475
- Дамаскін І. 59; 64
- Данилевич В. 248
- Данилевський М. 427
- Даниленко В. 382; 404; 418; 435; 436; 442
- Даниленко В. М. 483
- Даниленко М. 443
- Данило Галицький 72; 79-83; 220
- Данилюк Д. 47; 471
- Данилюк М. 342
- Данькевич І. 272
- Дашкевич А. 452
- Дашкевич В. 471
- Дашкевич Д. 188
- Дашкевич М. 192
- Дашкевич Я. 4; 47; 330; 350; 366; 397; 403; 406; 407; 412; 429; 433; 458; 470; 479; 481; 487
- Дворецький В. 114
- Демокрит 59
- Демченко М. 341; 417
- Денисенко А. 411
- Денисенко В. 266
- Дерев'янкін Т. 384
- Дещинський Л. 446
- Джеджора О. 450
- Джиджора І. 10; 212; 215; 216; 223; 232; 296; 471
- Дзира І. 477
- Дзира Я. 346; 364; 366; 367; 403; 406; 477
- Дзюба І. 345; 346; 364; 366; 405; 432
- Дзюба О. 416
- Діброва С. 402
- Діденко Г. 387
- Дідро 131
- Діоген 59
- Дір 63; 65; 107
- Длугош Я. 83
- Дмитриченко В. 386
- Дмитрієнко М. 389; 430; 435; 470
- Дністрянський С. 273
- Добржанський О. 441; 452; 460; 483
- Добролюбов М. 216
- Добрянський А. 175
- Довбуш О. 202
- Довженко О. 310; 339
- Довженок В. 313
- Довнар-Запольський М. 191
- Доманицький В. 239
- Домбровський В. 191
- Домбровський О. 287; 354; 356; 374; 378; 460; 461
- Доній М. 344
- Донцов Д. 39; 231; 271; 410; 481
- Донченко С. 441
- Дорошенко В. 479; 480
- Дорошенко Д. 4; 10-12; 15; 17; 21; 40-43; 230; 232; 237; 238; 242; 245; 251; 252; 257; 273; 274; 289; 302; 314; 315; 333; 353; 357; 409; 414; 429; 448; 457; 468; 471; 477; 481
- Дорошенко П. 101; 115; 138; 140; 169; 198; 245; 295; 347; 415; 436
- Дорошко М. 429
- Драгоманов М. 10; 39; 43; 170; 177; 184; 188; 189; 192; 204; 205; 222; 225; 227; 246; 265; 273; 378; 386; 400; 410; 448; 457; 472
- Драч І. 165; 345; 477
- Дринов М. 185
- Дровозюк С. 47; 433
- Дрогобич Ю. 384
- Дрозд В. 398
- Дубина К. 365
- Дубровіна Л. 447
- Дубровський В. 354; 379
- Дуліковський Е. 172
- Дурдуківський В. 223; 269; 290
- Духнович О. 177; 185; 272
- Духопельников В. 449
- Дядиченко В. 286; 312; 321; 327; 340; 370; 472; 485
- Дятлов В. 451
- Е
- Еллан В. 339
- Енгельс Ф. 261; 287; 297; 313; 372
- Епікур 59
- Епштейн А. 430
- Є
- Євтух В. 437; 444; 452
- Євтушенко Д. 453
- Єкельчик С. 441
- Єлагін І. 147
- Єлизавета 169; 170

Єремійв М. 379
Єфименко О. 194; 195; 239;
414; 457; 480
Єфименко П. 4; 41; 194; 230;
245; 248; 265; 313; 382; 410
Єфремов С. 232; 269; 290; 457;
472
Єфрон І. 10

Ж

Ждан М. 354; 356; 378; 380
Жданов А. 319
Жебоклицький В. 319
Живолуп К. 341
Жидята Л. 74; 76
Житецький П. 184; 192; 193;
223; 225-227
Жук С. 452
Жуков Г. 341
Жуковський А. 4; 315; 379;
412; 414; 457; 462; 482
Журба О. 479

З

Забужко О. 472
Завальнюк О. 433
Загорський П. 342
Загребельний П. 195
Зайцев Ю. 417; 446
Зайцева З. 479; 480
Закревський М. 164
Заливаха І. 345
Залізник Л. 417; 438; 439
Залізник М. 198
Замалеєв О. 383
Замлинський В. 389; 443; 477
Запаско Я. 384; 476
Заруба В. 483
Засиченко М. 246
Заточник Д. 72; 74
Зашкільняк Л. 14; 25; 404;
407; 428; 430; 450; 453;
460; 472; 474; 480; 482; 486
Зброжко О. 433

Зеленін Д. 266
Зеленько Г. 444
Зизаній Л. 100; 107
Зизаній С. 100; 104
Знойко О. 52; 475
Золотарьов В. 442
Зорка С. 116; 139; 140
Зоц В. 383
Зубар В. 450
Зубрицький Д. 43; 173-175;
179; 180
Зякун А. 20; 446

І

Івакін Г. 383; 439
Іван III 88; 122
Іван IV 89; 122; 166
Іваненко О. 450
Іваницька О. 450
Іваничук Р. 195
Іванишев М. 191; 196; 479
Іванко А. 47; 472
Іванов-Потьомкін І. 385
Іванов О. 486
Іванова (Іванченко) Р. 195; 386;
395; 403; 419; 439; 476
Іващенко Д. 350
Ігнатенко В. 246
Ігнат'єв П. 452
Ігор 58; 66
Ігор Святославович 73; 75
Ідзьо В. 462
Іконников В. 9; 191; 192; 205;
248; 264
Іларіон 72; 74; 122; 315
Ілленко Ю. 345
Іоанн 65; 75
Ірчан М. 272
Ісаєвич Я. 384; 397; 401; 403;
404; 407; 412; 429; 433; 438;
472; 476

Й

Йосиф II 171

К

Каганович Л. 307; 317; 332
Кадеєв В. 450
Кадлец К. 221
Кадлубко В. 83
Казмиро 137; 158
Казьмирчук Г. 385; 450; 483
Калакура О. 444; 453
Калакура Я. 2; 14; 389; 397;
417; 430; 447; 472; 486
Калашников В. 452
Калениченко П. 351
Калениченко Н. 386
Калініченко В. 442
Кальвін Ж. 100
Каманін І. 191; 223
Каменецький І. 354; 356; 379
Камінецький Ю. 380
Камінський А. 420
Камінський Є. 450; 452
Канцелярук Б. 452
Капелюшний В. 47; 433; 441
Капустянський М. 272
Карабанов М. 417
Каразін В. 185
Карамзін М. 162; 212
Карачківський М. 267
Карл XII 118; 142; 151; 162;
198; 321
Кармазіна М. 441; 444; 480
Кармалюк У. 198
Карпенко О. 364; 404
Карпинець І. 297
Картунов О. 444
Касименко О. 306; 319; 320;
327; 365
Касьяненко В. 4
Касьянов Г. 398; 404; 417; 418;
429; 433; 435; 438; 442; 485;
486
Катерина II 135; 158; 170; 197;
204
Катренко А. 386; 417; 441; 478
Качкан В. 433

Кашченко А. 239; 265
Квецько Д. 350
Квітка-Основ'яненко Г. 37;
155; 156; 195; 378
Кентій А. 443
Кивлицький Є. 193
Кизя Л. 342
Кирило 63; 81; 83; 107
Кириченко В. 450
Киян О. 478; 479
Кіндратович І. 272
Кіпа А. 459
Кіржаєв С. 46; 407; 484
Кіров С. 293; 319
Кістяківський О. 192
Кісь Я. 384
Кіхтев С. 342
Кішка С. 143
Клапчук С. 388; 417
Клепатський П. 245
Климкевич Р. 354
Клоков В. 342; 351
Книш Ю. 476
Кнорін В. 285
Ковалевський А. 185; 258
Ковалевський М. 480
Коваленко Г. 245
Коваленко Л. 44; 372; 374;
389; 472; 478
Коваль В. 443
Коваль І. 443; 452
Коваль М. 417; 453; 483; 484
Ковальський М. 389; 417; 429;
433; 468
Ковальчук В. 443
Ковельський Я. 131
Ковпак Л. 445
Когут З. 43; 430; 456
Коденко В. 417
Кожукало І. 402
Кожум'яка 67
Козак Д. 438
Козак С. 412
Козановський П. 123

Козаченко А. 322
Козачковський 196
Козельський Я. 131
Козицький А. 450; 452
Козицький Р. 131
Козловський І. 453
Колесник В. 417; 430
Колесник І. 14; 45; 149; 429;
430; 433; 435; 472
Колесник М. 156; 479
Колесников К. 479
Колесса Ф. 296
Коллонтай Г. 130
Коломієць І. 385
Коломійченко І. 387
Коломойцев В. 452
Коляда І. 452
Колянковський Л. 221
Коляструк О. 47, 486
Комаренко Н. 45; 330; 389; 483
Комаренко О. 438
Компан О. 324; 329; 346; 351;
364; 366
Компанієвич В. 173
Компанієць І. 343; 370
Конашевич А. 417
Кондратенко О. 484
Кондратюк В. 416; 441
Кондратюк К. 47; 417; 433; 472
Кондуфор Ю. 341; 370; 400
Кониський Г. 117; 134; 135;
151; 165; 196
Коновалець Є. 272; 415
Кононенко П. 402; 459
Константин 75
Конт О. 189
Коперник М. 94
Копилов С. 486
Копинський І. 106
Копистенський З. 96; 105; 107
Копійка В. 452
Кордуба М. 212; 214; 237; 251;
322; 480
Корнійчук Л. 386

Королівський С. 319; 342
Король В. 417; 443; 446
Корольов Б. 20; 388; 446
Короткий В. 433; 478
Корсуняник А. 65
Корш Ф. 481
Корятович Ф. 177
Косик В. 4; 375; 379; 443;
457; 462
Косинський К. 95; 167; 185
Косів М. 346
Косіор С. 292; 339
Косміна В. 47
Косов С. 106
Косолапов В. 389
Костенко Л. 195; 345
Костила А. 452
Костомаров М. 9; 17; 21; 27; 38;
43; 46; 170; 183; 185–187;
196–199; 204; 205; 218;
243; 265; 268; 387; 410;
457; 478
Коструба Т. 287
Кот С. 435
Котермак Ю. 94
Котигоренко В. 444
Котляр М. 79; 383; 477; 435;
436; 476; 478
Котляревський І. 37; 155; 170;
195; 226; 378
Котов В. 385
Коховський В. 147
Коцур А. 14; 45; 417 433; 473;
Коцур В. 14; 46; 433; 473
Коцюбинський М. 386
Кошелівець І. 377
Кошик А. 341
Кошик М. 351
Коцаківський І. 120
Кравець М. 385; 389
Кравченко Б. 376; 390; 405
Кравченко В. 38; 45; 417; 433;
473; 477; 481; 482
Кравченко Л. 38

Кравченко Н. 418
Кравченко П. 486
Кравцева І. 366
Кравчук М. 342
Краківський О. 144
Красівський З. 350
Красівський О. 404; 417
Краснодемська І. 461
Кревецький І. 43; 212; 216;
270; 296; 473
Кревза Л. 105; 107
Кривошея В. 433; 440
Кремень В. 445; 486
Кривоніс М. 120; 300
Крижанівська О. 450
Крижанівський О. 450
Крижановський Б. 225
Крижицький С. 450
Крикун М. 450
Крикуненко О. 388
Кримський А. 232; 246; 247;
299; 448; 473
Крип'якевич І. 4; 12; 17; 40;
212; 215; 233; 245; 270;
280; 287; 288; 296; 297;
302; 322; 324; 328; 347;
384; 390; 398; 401; 404;
414; 429; 436; 457; 458;
460; 468; 476; 480; 483; 485
Кріль М. 450; 452
Кромер М. 94; 138
Крупницький Б. 43; 233; 280;
288; 302; 314–316; 333;
353; 473; 485
Кубійович В. 288; 306; 314
Кугуляк М. 404, 433
Куделко С. 47
Кудлай О. 350; 366
Кудряченко А. 450; 452
Кузеля З. 288; 314
Кузовков Г. 342
Кузьменець О. 404
Кулик І. 342
Куликов І. 386

Кулінич І. 351
Куліш П. 38; 43; 114; 116; 170;
183; 191; 195; 196; 199; 200;
204; 206; 242; 265; 268; 310;
346; 410; 457; 478
Кульчицький С. 41; 387; 398;
401–403; 417; 418; 420; 429;
435–437; 442; 453; 461; 486
Купчинський О. 412
Кураєв О. 450
Курас І. 386; 388; 400; 402;
429; 444; 455
Курбас Л. 397
Курило В. 385; 417; 446
Курінний П. 355; 380
Курц Б. 257
Куташев І. 477
Куц М. 388
Кучеренко М. 483
Кучабський В. 481
Кучер В. 443; 444
Кушнірчук К. 291

Л

Лаврентій 66
Лаврінський І. 175
Лавров П. 319; 341
Лавров Ю. 385
Лазаревський О. 43; 135; 149;
159; 160; 170; 193; 194; 265;
315
Лановик Б. 272; 446; 459; 461;
484; 486
Лапін В. 382
Лапшин О. 453
Латин Ю. 404, 433
Лашкевич О. 193
Лашнюков І. 9
Лащенко Р. 245
Лебединцев Ф. 193
Лев Данилович 80; 82
Левенець Ю. 444; 473
Левицький Й. 175
Левицький К. 479

Левицький М. 175
Левицький О. 43; 114; 149;
188; 191; 193; 205; 236;
246; 259; 265
Ленін В. 256; 258; 261; 284;
287; 297; 313; 318; 320;
344; 366; 369; 372; 396; 404
Лепкий Б. 177
Лет П. 97
Лешкович Н. 450
Лещенко М. 341; 385
Лебедева Ю. 481
Лизлов А. 147
Лизогуб Я. 142
Линниченко І. 188; 249; 250
Липинський В. 40; 43; 46;
230; 232-235; 238; 251;
257; 272-274; 414; 457;
468; 474; 480-482
Липський В. 259
Лисенко М. 385
Лисенко О. 386; 435; 443
Лисяк-Рудницький І. 239; 377;
409; 427; 457
Литвин В. 420; 429; 438; 446;
472
Литвин К. 309
Литвин М. 438; 441
Литвиненко М. 389
Лихолат А. 366; 387
Лівій 63
Ліске К. 201
Ліхачов Д. 383
Ліщенко М. 385
Лозинський Й. 175
Лозицький В. 402
Ломиковський В. 160; 164
Ломоносов М. 130; 147
Лосицький М. 107
Лось Ф. 286; 312; 341; 370; 385;
472; 485
Лотоцький О. 257; 273; 288;
289
Лукаренко В. 386

Лукаріс К. 95
Лукашевич П. 175
Лукіян 95
Лукомський С. 37; 43; 129;
143; 144; 148; 151; 152
Лук'яненко Л. 350
Лунін М. 185
Луняк С. 470
Лупул Р. 376
Лучицький І. 189
Лучкай І. 177
Любовець О. 441; 444
Любченко П. 339
Лютер М. 100
Ляпіна О. 450
Лясота Е. 101
Лятос Я. 95

М

Магочий П. 376
Мазепа І. 101; 115; 118; 127;
129; 132; 136-142; 144;
151; 152; 161; 162; 169;
186; 197; 198; 237; 245;
275; 294; 295; 298; 315;
322; 326; 347; 353; 374;
375; 379; 414; 477; 481
Мазурок О. 47
Майборода О. 444
Макар Ю. 417; 450; 460; 486
Макарчук К. 417
Макарчук С. 385; 404; 418; 441;
447
Максим 84
Максимович М. 9; 17; 38; 43;
137; 170; 175; 177; 183; 185;
186; 190-192; 196; 199; 204;
205; 218; 268; 457; 478
Максимов О. 341
Максимчук К. 299
Малала І. 73
Маланчук В. 363; 368; 370;
373; 386; 387
Маланюк Є. 272; 459

Маленков Г. 337
Малиновський О. 245
Малишко А. 317
Мальований О. 450
Мандзюк І. 291
Манжола В. 452
Манілов В. 292
Манкієв О. 147
Мануїльський Д. 309; 322
Марахов Г. 386
Марискевич Г. 388
Марія-Тереза 171
Марк 75
Маркевич А. 321
Маркевич М. 37; 129; 160; 196;
197; 204; 218
Марков П. 389; 478; 480
Маркович О. 149; 157; 160; 161;
164; 178; 179
Маркович Я.А. 43; 116; 129;
157; 194
Маркович Я.М. 147-149; 157-
160; 164; 178; 179
Маркс К. 261; 287; 297; 313;
372
Маркус В. 405; 406; 412
Марочко В. 435, 442
Мартинов А. 452
Мартос О. 160
Марунчак М. 376
Марченко М. 3; 11; 12; 44; 161;
286; 296-298; 300; 301;
347; 384; 473; 476; 478;
483; 485
Марчук В. 420
Марчук І. 377
Маслов М. 4
Маслов С. 299
Масненко В. 46; 276; 429; 433;
460; 473; 482
Масний О. 342
Матвеева Л. 451
Матвійчук М. 388; 417
Матейко Р. 272; 461; 486

Матешевський О. 438
Матискевич З. 272
Матяш І. 433; 447
Махно Н. 272
Махновець Л. 75; 79; 476
Мацьків Т. 4; 43; 356; 374; 375;
379; 457
Мейс Д. 462
Мельник А. 272; 302; 410; 415
Мельник Л. 384; 389; 417
Мельников Л. 320
Мельникова І. 351
Меншиков 169
Мефодій 63; 83; 107
Мехновський М. 97
Микитенко І. 339
Микола І 162; 174; 198
Миколайчук І. 346
Микошинський Б. 101
Миронець Н. 433
Мирхан Б. 452
Митецький С. 148; 157
Михайло 67; 107
Михальський І. 441
Михальський Ю. 442
Михальченко М. 444
Михальчук К. 192
Мицик Ю. 2; 417; 419; 440;
460; 485
Мишецький 193
Мищак І. 47; 444; 484
Міллер Г. 146; 147
Міллер Д. 244
Міллер М. 355; 378
Мінц І. 370
Мірчук І. 288
Мірчук П. 288; 379; 457
Міхновський М. 231; 357; 410
Міщенко Ф. 257
Міяковський В. 380
Многогрішний Д. 140
Мовчан О. 442
Могила П. 37; 92; 96; 100; 101;
106; 109; 117; 121; 123; 126

Могильницький І. 175; 179
Мозгова Н. 475
Молчановський Н. 190
Монтеск'є 131; 158
Мордвінцев В. 450
Мороз В. 350; 364; 366; 416
Морозов А. 441
Морфлюк Л. 417
Моця О. 429; 436; 438; 439; 447
Мстислав 80
Муковський І. 443
Мултих Г. 387
Мурзін В. 438
Мушинка М. 412; 462
Мушкетик Ю. 195

Н

Навроцький О. 380
Нагорна Л. 402; 486
Надтока Г. 438
Назаренко І. 309; 344
Назарко І. 355; 378
Наливайко Д. 95; 476
Наливайко С. 167; 185
Нарбут Ю. 315
Наріжний С. 273; 479; 483
Нарочницький О. 370
Нарушевич А. 130
Науменко В. 193
Недужко Ю. 485
Нельга О. 444
Нестеренко О. 385
Нестор 66; 72; 76; 79; 479
Нечуй-Левицький І. 39; 195; 475
Никифор 73
Никон 65; 72
Ніва Ж. 475
Нікітченко Н. 438
Ніковський А. 269
Ніколаєнко І. 388
Ніколаєць Ю. 444
Новицький В. 266
Новицький Я. 265
Новіков М. 130

О

Обушний М. 402
Овідій 95; 133
Овчаренко Ф. 386
Огієнко І. 232; 238; 257; 274;
336; 475; 476
Оглоблин О. 4; 11; 13; 17; 21;
40; 41; 43; 46; 165; 188;
219; 257; 259; 274; 286;
293; 295; 298; 299; 300;
301; 314; 315; 333; 340;
352-357; 379; 414; 427;
457; 461; 468; 473; 477;
482-485
Огнев'юк В. 486
Окіншевич Л. 266; 483
Окольський С. 143; 146
Олег 66; 158
Олексій Михайлович 115; 117;
123; 124; 139; 141; 161
Олійник Л. 341
Ольга 58; 63; 107
Ольгерд 294
Ольжич О. 473
Онацький Є. 272; 355; 356
Опря І. 452
Орхівський С. 94
Орлай І. 177
Орлик В. 440
Орлик П. 101; 315
Орлова Т. 47; 48; 452,
Остафійчук В. 388; 417
Острогорський Г. 450
Острозький К. 88; 95; 96; 104
Острянин (Остряниця) Я. 143;
167; 185
Отрощенко В. 438

П

Павко А. 442
Павленко Ю. 429
Павлик М. 184; 211
Павличко Д. 195; 346
Павлов П. 191

Павлюк С. 404
Павлюк П. 102
Павлюченко О. 453
Падалка С. 435
Пайпс Р. 413
Палій С. 200; 245; 315
Палієнко М. 438; 477; 480; 481
Панащенко В. 477
Панібудьласка В. 366
Панкратова А. 321
Панченко П. 388; 417
Панчук М. 388; 402; 417; 444
Паньків Є. 404
Панькова С. 483
Панюк А. 452
Папакін Г. 441
Парасулько О. 385
Пархоменко В. 239; 245; 259; 267
Пархомчук С. 351
Пастернак О. 419
Пастернак Я. 287; 289; 355; 378
Патриляк І. 438; 443
Пачкова С. 439
Пачовський В. 288
Пашук А. 386
Пеленський Й. 287; 297
Пеленський Я. 43; 287; 297;
356; 412; 480
Пелешко А. 450
Петлюра С. 40; 231; 272; 326;
375; 415; 457
Петренко В. 388
Петречко О. 450
Петро І 115; 118; 119; 122; 130;
136; 137; 142; 158; 162; 169;
170; 197; 204; 298; 322; 440
Петро ІІ 169
Петров В. 382; 459
Петров М. 248
Петровський В. 47; 433
Петровський М. 280; 286; 298-
300; 309; 310; 312; 317;
319; 399
Петрушевич А. 211

Петрушевич Є. 40; 272
Петрушевський Д. 190
Пивоваров С. 450
Пижик А. 438
Пиріг І. 486
Пиріг О. 443
Пиріг Р. 46; 265; 266; 388; 399;
402; 435; 441; 474; 478; 483;
486
Писарев Н. 191
Підгайний С. 291
Підкова І. 198; 355
Пінчук Ю. 2; 287; 389; 430;
433; 435; 478
Піскорський В. 190
Піскун В. 461
Піфагор 59
Пічета В. 299
Плав'юк М. 412; 472
Платон 59
Плачинда С. 52; 346; 452
Плетенецький Є. 96; 98; 99; 109
Плисюк В. 388
Плохий С. 440; 479
Плугарх 106; 133; 147
Плющ М. 417
Погодін М. 175; 177; 186; 212;
226
Подаляк Н. 450; 451
Подолинський С. 386
Пойда Д. 385
Покровський М. 262; 283
Покровський О. 259
Полетика В. 135; 147
Полетика Г. 135; 151; 165; 477
Полетики 135
Полікарп 76
Полонська-Василенко Н. 4;
17; 40; 41; 43; 46; 257;
298-301; 314; 315; 333-
356; 362; 380; 409; 414;
457; 473; 483
Полуботок П. 101; 137; 149;
163; 169; 198; 200; 204; 245

Полунін 147
Пономаренко Н. 478
Понятовський С. 130
Попов Г. 351
Попов М. 262; 285
Попова Т. 47; 479
Попович М. 475; 479
Поппер К. 427
Портнов А. 485
Посохов С. 47
Потій І. 104; 107
Потічний П. 376
Потульницький В. 14; 316; 429;
474
Примаченко Я. 486
Пристайко В. 442; 482
Прицак О. 4; 287; 315; 356; 374;
376–378; 405; 408; 412;
413; 441; 427; 451; 457;
462; 474; 483
Прокопович С. 272
Прокопович Ф. 37; 112; 117; 118;
126; 477
Процик А. 374; 482
Пулюй І. 200
Пустовіт І. 267
Путро О. 412
Пуфендорф С. 138; 139; 140
Пушкін О. 198; 199

Р

Равич-Черкаський М. 284; 292
Радзикевиц В. 288
Радько П. 433; 474
Разін С. 115
Раковський І. 225; 314
Раковський Х. 261
Ракушка-Романовський Р. 114
Рамша А. 96
Рафальський О. 429; 433; 434;
444; 446; 486
Рева І. 341
Реєнт О. 417; 426; 427; 429; 430;
434; 435; 437; 474; 479; 487

Репринцев В. 416
Решодько Л. 407
Репнін М. 161; 165
Рибаков Б. 65; 370
Рибалка І. 394; 398; 417; 446
Рижов С. 438
Рилєєв К. 198
Рильський М. 317; 363; 368
Римаренко С. 444
Ричка В. 410; 435; 438; 439
Рігельман О. 37; 147; 148; 157;
191
Річицький А. 292
Рогатинець Ю. 37; 43
Розовик Д. 441
Розумовський К. 132; 143; 294
Рой Є. 452
Роман Мстиславович 78–81; 83
Романів О. 405; 412; 459
Романовський В. 258; 259; 483
Романцов В. 388
Романюк М. 404
Ростовський Д. (Туптало) 37;
117; 121
Рубан В. 37; 129; 135; 146;
148–151; 157
Рубач М. 262; 285; 292; 293;
310; 311; 330; 369; 372
Рубель В. 450
Рубльов О. 418; 435; 437; 483;
484
Руденко С. 225
Рудий Г. 441
Рудич Ф. 399; 402; 444; 445
Руднев В. 322
Рудницький І. 376
Рудницький С. 173; 212; 216;
289
Рудь М. 450; 451
Рудько М. 385
Руккас А. 438
Рум'янцев П. 147
Русин П. 94
Русина О. 438

Русниченко А. 443
Русов О. 193
Русяєва Г. 450
Рушаєва Г. 439
Рюриковичі 124

С
Савіньї Ф. 408
Савченко Ф. 268
Савчук Ю. 440
Сагайдачний П. 95; 96; 98; 99;
101; 103; 143; 167; 186; 200;
203; 220; 245
Сазонова Є. 342
Сакада Л. 485
Сакович К. 98; 99; 106; 109
Самовидець 114–116; 121; 125;
138; 168; 477
Самойленко А. 452
Самойлович І. 140
Самофалов В. 387
Самчук В. 450
Санцевич А. 45; 330; 389; 474;
485
Сараджев А. 286; 293
Сарбей В. 45; 384; 389; 400;
410; 417; 472; 485
Сас П. 435; 440
Сафонович Ф. 43; 138
Сверстюк Є. 345; 346
Свешников І. 382
Свідзинський М. 285; 292; 293
Світличний І. 345; 346
Святослав 58; 63; 65; 66
Святослав Ярославич 72
Сегеда С. 438
Семергей О. 479
Семків О. 388
Сенкевич Є. 47
Сенченко І. 317
Сенькус Р. 460
Сербін Р. 427
Сергєєв І. 450
Сергієнко Г. 385; 478

Сергійчук В. 402; 403; 417;
418–420; 440; 442–444;
448; 476
Сергійчук І. 452; 459
Сизоненко Є. 341
Сильвестр 66; 72
Симон 76
Симоновський П. 37; 43; 129;
143; 144; 148; 151; 152
Симоненко В. 345
Сисин Ф. 412; 413
Сич О. 452
Сідельников Б. 351
Сірко І. 115; 245
Січкач Г. 385
Скаба А. 365; 370; 372
Скавронський М. 297
Скальковський А. 193; 194
Скарга П. 104
Скидан К. 102
Скиргайло 86
Сковорода Г. 37; 128; 129; 133;
134; 151; 152; 260; 477
Скопенко В. 431
Скоропадський І. 294
Скоропадський П. 239; 242;
246; 247; 259; 272; 275
Скржинська М. 451
Скороход Ю. 452
Скрипка Т. 459
Скрипник М. 262; 327; 339;
477
Скубицький Т. 294
Скуратовський В. 487
Слабченко М. 40; 239; 254;
290; 293; 481
Слабченко Т. 290
Славін Л. 299; 317
Сливка Ю. 343; 404; 412
Слинько І. 342; 388
Словен 166
Слуцький О. 299
Слюсаренко А. 388; 417; 420;
431; 446; 486

Слюсаренко Г. 294
Смаль-Стоцький С. 246; 273; 483
Смирнов П. 257; 259
Смолій В. 384; 401; 407; 408; 410; 415; 417; 429; 430; 435-437; 440; 474; 477; 487
Смолятич К. 72; 74; 76
Смотрицький Г. 96; 104
Смотрицький М. 37; 92; 95; 98; 105; 106; 109
Снайдер М. 413
Снігурський І. 175
Сокирко О. 438
Сократ 59
Солдатенко В. 402; 433; 441; 447
Соловійов С. 212
Сольчаник Р. 375
Сомко Я. 115; 138
Сорочан С. 450
Сосюра В. 308
Софокл 59
Сохань П. 46; 351; 401; 407; 408; 412; 484
Сохновський Є. 474
Софонович Ф. 122; 123
Спірін С. 402
Срезневський І. 175; 177; 185; 196; 243
Срібний Ф. 297
Срібняк І. 453
Ставнюк В. 438; 450
Сталін Й. 3; 40; 281-285; 287; 289; 293; 298; 303; 304; 307-311; 313; 317-321; 324; 337; 339; 345; 349; 352; 358; 359; 363; 403; 485
Стасюк О. 442
Сташевський Є. 248; 294
Шашец С. 130
Штеблій Ф. 404
Штельмах С. 45; 433; 474
Штенчук Б. 366

Штепанков В. 418; 419; 436; 440; 452; 477
Штеповик А. 384
Штерчо П. 379
Штеценко Л. 477
Штецький Ю. 172
Штецький Я. 410
Штецюк К. 286; 321; 327; 364
Штешенко І. 223; 265
Штопчак М. 47; 441
Штороженко А. 191
Штороженко І. 419; 440
Штрельський В. 389
Штрельчук Н. 453
Штрійковський М. 97; 103; 122; 147
Штрілець В. 442
Штудинський К. 270; 296
Штус В. 346
Шубтельний О. 4; 339; 376; 401; 405; 409; 412; 414; 422; 457
Шудієнко М. 191
Шупруненко М. 298; 300; 311; 312; 317; 339; 342; 369; 399
Шухіно-Хоменко В. 285; 292
Шульженко В. 366
Шумцов М. 244
Шуценко О. 485
Шфорц 97

Т

Табачник Д. 402; 445; 486
Танцюра В. 47; 388; 417
Танюк Л. 346
Таран Л. 47; 389; 429; 430; 479; 486
Тараненко М. 446
Тарле Є. 190
Татарінова-Багалій О. 258
Татіщев В. 159
Тацит 63
Твардовський С. 139; 140

Теліга О. 470
Телегін Д. 382; 439
Телус М. 487
Тельвак В. 461; 480
Тереножкін О. 382
Терес Н. 47; 417
Терещенко Ю. 446
Терлецький О. 212; 216; 233; 245; 297
Терпиловський Р. 439
Тетеря П. 140; 273; 347
Тиводар М. 444
Тиктор І. 287; 288; 296
Тинченко Я. 438
Тимченко Є. 246
Титлевський М. 143
Тичина П. 368
Тичинський Г. 94
Ткаченко В. 429; 445; 453; 486
Ткаченко М. 246; 266; 267
Тойнбі А. 427
Токар Л. 47
Толочко О. 429; 435
Толочко П. 382; 438; 439; 475; 476
Томазов В. 435
Томашівський С. 40; 43; 212; 214; 232; 233; 236-238; 251; 271; 296; 474; 480
Томенко М. 420; 432; 478; 487
Траф'як М. 272
Трегубенко М. 294
Тронько П. 316; 342; 371
Троцький Л. 258; 282
Троциньський Д. 150; 159
Троян С. 450; 486
Трусевич С. 385
Трясило Т. 167; 198
Туган-Барановський М. 481
Туманський Ф. 150
Туробинський І. 94
Туровський К. 72; 74; 76
Турченко Ф. 440
Тюрменко І. 433

У

Удод О. 46; 52; 429; 433; 435; 474; 484
Українка Леся 39; 177; 195; 346; 386
Ульяновський В. 46; 407; 409; 429; 433; 481; 484

Ф

Федів Ю. 475
Федір Олексійович 124
Федорів Р. 398; 476
Федоров І. 92; 96; 384
Федорчак П. 388; 453
Феодосій 66; 74; 76
Филипович Ф. 88
Філалет Х. 95
Філофей 122
Фіоль Ш. 94
Фіров П. 443
Фісанов В. 450
Флавій Й. 64; 106
Флаєр М. 459
Фока С. 72
Фома 75
Фонвізін Д. 130
Франко І. 10; 39; 117; 175; 177; 184; 193; 195; 202-206; 208; 211; 214; 265; 268; 346; 354; 386; 397; 402; 410; 448
Франц І 172; 184
Фрід Д. 262; 292
Фукідід 63; 106
Фугала В. 47

Х

Ханенко А. 43; 165
Ханенко М. 116; 140; 149; 194
Харлампович К. 257
Хвильовий Микола 262; 327
Химка І. 475
Хижняк В. 388
Хижняк Г. 450
Хижняк З. 384; 477
Хмарський В. 47

Хмельницький Б. 27; 37; 114–116; 119; 120; 124; 125; 132; 134; 137–141; 144; 148; 150; 162; 167; 168; 173; 176; 186; 189; 192; 197; 198; 200; 203; 214; 215; 219; 220; 222; 226; 234; 236; 237; 245; 270; 271; 273; 294; 299; 300; 309; 311; 324; 328; 329; 347; 349; 375; 379; 408; 440; 477; 483

Хмельницький Ю. 115; 138; 144; 169; 186; 273

Хміль І. 398

Хоменко В. 388

Хоткевич Г. 239; 244; 294

Хрущов М. 3; 320; 328; 331; 337; 345; 350; 354; 363; 420

Худорба А. 165

Ц

Цамблан Г. 87

Цвінґлі У. 100

Целевич О. 212

Целевич Ю. 202; 211

Ципенда І. 453

Цицерон 133

Ч

Чарнецький С. 288

Чепа А. 129; 147; 194

Червінський В. 388; 417

Черевичний Г. 438

Черненко А. 388

Черненко К. 395

Черненко М. 387

Черниш П. 443

Черняков І. 418

Черченко Ю. 418; 443

Чехівський В. 459

Чижевський Д. 273; 474

Чикаленко Є. 239; 265

Чикаленко Л. 225; 239

Чирко В. 387

Чмихов М. 418

Чолганський Л. 257

Чорний М. 451

Чорній В. 453

Чорновіл В. 345

Чубатий М. 216; 355; 356; 380; 475; 484

Чубар В. 339

Чубинський П. 184; 192; 206

Чувпило О. 450

Чумак В. 339; 452

Чухліб Т. 435; 440

Ш

Шамрай С. 266; 267; 291

Шанковський Л. 379

Шаповал М. 272; 273

Шаповал Ю. 402; 403; 420; 442; 444; 453; 474; 482; 487

Шараневич І. 43

Шараневич С. 211

Шафонський О. 159; 164

Шахматов А. 481

Шашкевич М. 37; 154; 176; 177; 179; 397

Швидько Г. 412; 417; 440; 486

Шевченко О. 444

Шевелєв А. 370

Шевельов Ю. 376

Шевченко І. 3; 385

Шевченко Т. 27; 38; 139; 170; 181–184; 191; 194–200; 202; 204–206; 211; 223; 225; 239; 260; 265; 295; 299; 300; 310; 329; 343; 346; 350; 367; 370; 371; 378; 384; 385; 398; 402; 405; 412; 413; 417; 431; 448; 478–480

Шевченко Ф. 4; 17; 44; 45; 322; 324; 328; 329; 343; 345; 351; 356; 382; 397; 401; 410; 429; 468

Шевчук В. 137; 139; 165; 171; 195; 388; 417; 466; 477

Шевчук Г. 483

Шекера І. 383

Шелест П. 363; 366; 368

Шептицький А. 301

Шерстюк Ф. 321

Шилов Ю. 439

Шкляр В. 195

Шкляр Л. 444

Шліхтер О. 292

Шльоцер А. 146

Шморгун П. 4; 341; 389; 402; 417

Шнирков В. 452

Шовкоплас І. 382

Шофін 131

Шпенглер О. 427

Шпорлюк Р. 427; 428; 459; 463; 478

Штеппа К. 301

Штогрин Д. 459

Шульга З. 297

Шульга І. 388

Шульгін В. 249

Шульгін О. 272

Шульгін Я. 193

Шумський О. 262; 327

Щ

Щербак В. 438; 440

Щербак М. 441

Щербак Н. 445

Щербаківський В. 289; 353

Щербаківський Д. 265

Щербань Т. 481

Щербина В. 246; 268

Щербина Й. 341

Щербина Ф. 273

Щербицький В. 273; 363; 366; 370; 371; 373; 395; 399; 400

Щурат В. 270; 296; 322

Щусь О. 369; 402

Ю

Юзефович М. 191

Юзефович Я. 173

Юркевич В. 266

Юрій П 82

Юрій М. 52

Юркова О. 429; 433; 435; 438; 481; 482

Юрчук В. 389; 399

Юхновський І. 41; 447

Юшков С. 286; 312

Я

Яворницький Д. 40; 43; 230; 231; 239; 240; 290; 367; 398; 400; 410; 414; 476

Яворський М. 254; 261; 262; 285; 290; 292; 475; 482

Яворський С. 37; 117; 118; 126; 282

Яворський Ю. 272

Ягайло 88

Язловський Б. 257

Яковенко Н. 104; 410; 429; 433; 438; 475; 486

Яковлів А. 273; 288; 302; 353

Якунін В. 442

Яневський Д. 482

Яновський Ю. 317

Яремчук В. 47; 345; 475; 485

Ярмошик І. 47

Яровий В. 450

Ярослав Мудрий 63; 64; 66; 72; 75; 88; 176; 220; 315

Ярослав Осмомисл 72

Ярославський О. 285

Ярош Б. 404; 444; 484

Ярошевич А. 299

Ярошенко А. 327

Ясинський В. 117

Ястребов Ф. 286; 298; 317; 399

Ясь О. 47; 433; 486

Яцик П. 407; 460

Яценко Л. 345

ЗМІСТ

Від автора	3
ЛЕКЦІЯ I. Українська історіографія як спеціальна галузь знань і навчальна дисципліна	7
ЛЕКЦІЯ II. Теоретико-методологічні засади та основні етапи розвитку української історіографії	23
ЛЕКЦІЯ III. Витоки та зародження давньоукраїнської історичної думки	49
ЛЕКЦІЯ IV. Історичні знання княжої України-Руси	69
ЛЕКЦІЯ V. Зародження українського козацтва та його вплив на розвиток історичних знань	91
ЛЕКЦІЯ VI. Українська історична думка в добу Хмельниччини та Гетьманщини	111
ЛЕКЦІЯ VII. Нові явища в розвитку історичних знань в Україні першої половини XVIII ст.	127
ЛЕКЦІЯ VIII. Формування наукових основ української історичної думки другої половини XVIII – першої третини XIX ст.	153
ЛЕКЦІЯ IX. Становлення і розвиток української історичної науки в середині та другій половині XIX ст.	181
ЛЕКЦІЯ X. Утвердження української національної історіографії на рубежі XIX–XX ст.	207
ЛЕКЦІЯ XI. Українська історіографія на тлі національно-державного відродження України	229
ЛЕКЦІЯ XII. Радянізація української історичної науки та формування її зарубіжних центрів	253
ЛЕКЦІЯ XIII. Історична наука в лещатах сталінського тоталітаризму (1930-ті – перша половина 1940-х років)	279
ЛЕКЦІЯ XIV. Особливості повоєнного розвитку української історіографії	305
ЛЕКЦІЯ XV. Історична наука в Україні на тлі хрущовської «лібералізації» суспільства	335
ЛЕКЦІЯ XVI. Протистояння істориків УРСР та діаспори в добу брежнєвщини (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х років)	361
ЛЕКЦІЯ XVII. Українська історіографія на переломі: від тоталітарного монізму до плюралізму та гласності (друга половина 1980-х – початок 1990-х років)	393
ЛЕКЦІЯ XVIII. Відродження традицій національної історіографії в незалежній Україні (90-ті роки XX – початок XXI ст.)	423
ПІСЛЯМОВА	466
ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	470
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	490

Навчальне видання

КАЛАКУРА Ярослав Степанович

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ

Курс лекцій

Головний редактор *Наталія Заблоцька*
Редактори *Олександр Удод, Леся Богослов*
Художнє оформлення та редактування *Юлії Ясінської*

НБ ПНУС

778669

Формат 60x84/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Шкільна.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 29,76. Обл.-вид. арк. 32,52.
Вид. № 614. Наклад 1000 прим.
Зам. № 12-297.

Видавництво «Генеза»,
вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 3966 від 01.02.2011 р.

Віддруковано на ПАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.
Свідоцтво серія ДК № 4063 від 11.05.2011р.
Впроваджена система управління якістю
згідно з міжнародним стандартом DIN EN ISO 9001:2000

Калакура Ярослав Степанович

Відомий українознавець, історіограф, джерелознавець,
доктор історичних наук, заслужений працівник вищої
школи, академік Академії наук вищої школи України.
Народився 24.09.1937 р. на Тернопіллі, закінчив
Коломийське педучилище, Чернівецький університет,
аспірантуру Київського університету ім. Т.Г. Шевченка.

З 1972 р. працює в цьому університеті: заступником
директора Інституту підвищення кваліфікації,
проректором з навчальної роботи, завідувачем кафедри
архівознавства та спеціальних галузей історичної науки.

Нині заслужений професор університету.

Автору належить понад 340 праць
з історіографії, джерелознавства, архівознавства,
політичної та інтелектуальної історії України.
Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня,
Почесною грамотою Верховної Ради України.

ІБ ІІІУС

778669

ISBN 978-966-504-568-7

9 789665 045687 >